ІВАН БАГРЯНИЙ

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

роман

—1950—

diasporiana.org.ua

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

Всі прізвища в цій книзі, як то прізвища всіх без винятку, змальованих тут, працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених), — є правдиві.

Автор

Іван БАГРЯНИЙ

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

роман

— 1 9 5 0 —

Всі права застережені за автором
Copyright by the author.

„Отче мій! Коли можна, нехай мимо йде від мене чаша ця!..“

Ще він говорив, коли се Юда, один з дванадцяти, приходить, а з ним багато народу з мечами й дрюччям, од архиєреїв та старших людських... Та й узяли його...

Єванг. від св Маттея, гл. 26.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Швидко біжать поїзди степами, швидко пливуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокії, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й — повертається назад змучене, — нема. Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна, — не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне матиринське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає, — ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками.

Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали поки ще він живий. Хотів перед смертю сам заповіт їм батьківський дати. Особливо ті три, бо по четвертому і слід десь щез, у тім Сибіру, на тій холодній десь каторзі. А й четвертого кликали, лише телеграму не били, а так, серцем кликали; бож шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані і адресу — хіба сам вітер знає. Вдарили телеграму — і чекав Чумак. І довго не хотів умирати...

Кидається тепер от серцем мати — стара Чумачиха, а сама сидить нерухомо. Сидить тиха, задумана, стискає руками маленький папірець.

А старий Чумак, старий коваль... Немає вже старого Чумака. Ото стоїть свічечка на коливі — ото й був він.

Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над „душкою“ старого сидючи.

А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь їде. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна по-

тіха і найбільше горе. Ачей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічечку і щось шепоче. Чекає. Лиш час від часу зітхає тяжко — либонь життя тяжке, та й синову долю передумує, зустрічі жде. Так від самого ранку.

І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то бач звучить дуже фамільярно і по-простяцькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль), єдиний, якимось чудом уцілілий священник на цілу цю околицю, а може й на ціле місто. Він потішає, він розважає стару Чумачиху і ділить її горе.

Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора — потішав стару і научав малу — дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері. Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше потойбічне життя, про той світ, де немає „ні печалі, ні зітхання". А сьогодні прийшов він з самого ранку, тільки но скінчивши службу в своїй церкві на цвинтарі.

Розгорнувши стару Чумакову біблію, — отаку грубезну книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, — отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський. Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млости перед мученицькою смертю. Читав крик серця про „чашу", аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, заким півень прокричав двічі.

На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомости ім'я „Юда", при якому завжди стискалося її щире материнське серце.

До хати вбігло дівча, віддихуючусь, як після шаленої біганини. Тонка, мов билина, досить висока на свої 14 літ, бистроока Галя. Серйозна не по літах. В руках вона тримала вузлик.

— Куди це, мамо? — зашепотіла, щоб не сполохати візії про той сад Гетсиманський.

— А що ж то?

— Та це ж я, мамо, Андрієві... Це вино тут... І пиво... З дороги щоб... Він любив...

Мати посміхнулась, змахнувши сльозу, що навернулась, на дочку глядячи.

— Постав там... Та вже не бігай, посидь собі, ач яка зелена, та тонка мов кішка.

Галя озирнулась по хаті і поставила вузлик на покуті. Ліпшого місця для свого дорогоцінного подарунку не могла знайти. Замилувалась. Отець Яков подивився, потім повів очима вгору по стіні, зітхнув, скрутнув головою і нічого не сказав. Узявся до Біблії.

Покуть, де за традицією мали рясніти образи, був зовсім порожній. Це вже поступка синам. Для себе старий Чумак із старою мали покуть не в цій світлиці, а там, у „хатині", — там рясніли образи, товплячись і витискаючи один одного. У світлиці ж був порядок такий, як завели хлопці, ще дома бувши. Тепер висів лише образок Марії з дитям, — над тим місцем де горіла свічечка. Поруч висіла велика нова фотографія похоронів.

Галя — найменша з Чумаків, „Галя Чумаківна", як її звали на вулиці, -- постояла, послухала читання, уперто заломивши брови і роздимаючи ніздрі, як норовистий коник, зиркнула на покуть і вийшла собі. По хвилі увійшла, несучи поперед себе великий портрет у чорній рамі, молоток і цвяхи, і ще й чорну широку стрічку на плечі. Мовчки підсунула зручніше стіл, що стояв у кутку, поставила на стіл стілець, здерлась на нього, забила цвях у кут і почепила портрет. На раму накинула чорну стрічку. Ще забила два цвяшки з правого й лівого боку, щоб портрет стояв похило. І злізла, прибравши стілець. Усе це вона проробила мовчки й швидко, звиваючись справді, як кішка. І вже злізаючи, прошепотіла — „От... Я давно хотіла, мамо..."

Мати лише дивилась великими очима й не пустила й пари з уст. А отець Яков шарпнувся, аж устав:

— Ах, Боже! Та туди б образи!.. Тож святе місце!..

— Нічого, — промовила Галя і стала, захищаючи спиною покуть. — Це мій батько! — і блиснула очима.

Вона промовила це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце:

— Ну й ну... Дітки...

— Це Андрій малював, — уперто додала Галя, ніби відповідаючи, які то дітки тепер. І, одійшовши насеред хати, обернулась лицем до покутя: — Батько... — прошепотіла тихо.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою

неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-ділетантськи, але надхненно, з Божою іскрою. Сонце било повінню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріярх свого племени, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінях сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до матірніх грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — „Батько".

Мати тихо, безсловесно затужила, закривши лице хусткою і похитуючись, як кожен раз, коли дивилася на цей портрет. Перше — тужила за сином, а тепер уже й за його батьком, а своїм мужем, відколи вмер старий.

— „І прийшов тоді Юда із стражею..." — бубонів отець Яков, забувши, що він уже це читав. — „І показав їм..."

За дверима затупотіло. Галя шарпнулась до дверей:

— Вже. мамо! Тут!..

Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупеєю на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський!.

Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Спізнився!? — не то спитав, не то зітхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті.

Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози водночас:

— Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічечку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу. — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідньої Армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — і витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло з середини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову:

— Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка) ось...

Павза. Відчинилися двері—увійшов середульщий, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморської фльоти моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син...

Відхилилися двері і ввійшов третій, — стрункий, у летунській уніформі.

— Військової авіяції, — понуро атестував Микола, — пілот і командир, ще й орденоносець — Сєрьога Чумак — теж твій син... Приймай батьку!.. — і обернувся до хлопців, уп'явшись у них виряченими очима. Хлопці постягали з голів накриття, поставили валізки і, витримавши братів погляд, ступнули до матері.

— Мамо, — промовив котрийсь. — Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі.

Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя, замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.

— Ой, діти мої, діти мої! — промовила мати. — Чи ж усі?!.

— Ага... — промовив Микола і чомусь тяжко насупився, зітхнув. І так само зітхнув пілот:

— Ех, мамо, мамо!.. якби ви знали!..

— Знаю, сину!.. І батько знав... Та й гукав, та й чекав вас, та й хотів заповіт скласти... Свою останню волю... Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк: Кажіть, мамо!

— Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот: Кажіть, мамо!

Микола: Так, мамо, кажіть...

— Шоб ви — сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські спокою і на тому світі...

Замовкла мати. І завмерли брати, похмурніли. Поспукали голови та й ні пари з уст.

Тут раптом відчинилися двері — і увійшов четвертий.

Так наче грім гримнув. Всі прикипіли оглушені...

У дверях стояв наймолодший — Андрій Чумак. Але такий, якого ніхто не сподівався бачити. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим і худим, і нещасним, він тим часом мав вигляд гордої сильної й високопоставленої особи. У бриджах, і гімнастерці кольору хакі, шкіряних крагах, з пляншеткою через плече, з маленькою валізкою в руці — він стояв і посміхався, стріпнувши буйним русявим чубом. Ростом в Миколу, поглядом — в старого Чумака.

Галя зойкнула і, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка. зашкандибала, квилячи з сльозами радости. Андрій поставив валізу і пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках; посміхався і поплескував ніжно матір по спині.

Отець Яков не витримав цієї сцени. Він довго вражений дивився на Андрія. Потім, зустрівшись з його поглядом, тихенько закрив Біблію, немов би вичитавши у тім погляді, що він тут зайвий, — так і недочитавши про сад Гетсиманський, шмаркнув носом, і тихенько вийшов; кивнув мовчки всім на прощання, — власне ні до кого, — до старого Чумака на покуті, бо всі були зайняті чим іншим.

А Андрій глянув через голову матері на свічечку, що догоряла, і зрозумів усе. Глянув на портрет у жалобі... А тоді глянув на братів, що стояли, як мур, мерехтячи військовими відзнаками та ременями, і щиро посміхнувся до них:

— Ну, здорово, роде ковальський!.. Отака от Чумакова ґвардія!

Галя засміялась, а за нею засміялися всі хлоці. Так щиро, по-братськи, по-давньому, по-хлоп'ячому. Хоч це й не посувало до ситуації, але не витримали.

— Здоров, здоров, самашедша голово!

— Здоров, босяцюро, козаче-нетяго!

— Здоров, Андрію!

Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета:

— От... І четвертий — інженер і арештант, батьку! Бувший, так?... — звернувся він до Андрія ніби з байдужим запитанням, оглядаючи з ніг до голови.

Андрій засміявся та й тільки, вітаючись з братами. А пілот промовив:

— Ну, от тепер ми всі, мамо!

* * *

Ось так злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізнилися та шлях був далекий. Одначе жаден не переступив через волю батьківську. Так наче визбирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело докупи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той іще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув. Шо за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і щирий, увесь світ пригорнув би. Ачей материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати, щоб бачив старий Чумак, що діти його виконали його волю, та й щоб сам був укупі. Упадала коло них з малою, частувала та примовляла. Та все не зводила очей з них, а найбільше з того найменшого.

Не зводили очей з нього й три брати, — дивилися та лиш час від часу нишком перемовлялись між собою.

Знав Андрій, що кожному з них його — Андрієва — доля вписалася на шкурі. Добре знав. І болів душею. Та тільки ж...

* * *

Ще їдучи з двірця миршавим візником додому (де не був шість років), ні, ще в поїзді, Андрій увесь час думав про них, хоч ніяк не сподівався їх отак зустріти та ще всіх разом. Не сподівався і радів з того. Бо навіщо? Така бо зустріч могла бути небезпечною для них. Він — збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному мі-

сці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця. Так обкружляв увесь СССР з Камчаткою й Середньою Азією. І ще б не приїхав додому, коли б не смертельна нудьга й бажання за всяку ціну побачити своїх стареньких і свій дім перед тим, може, як покинути цю країну назавжди. Знав, що брати його бояться, напевно, як вогню. О, йому було відомо, що значить пробивати шлях та ще й у військових школах, коли брат — політичний засланець, каторжник.

Либонь душу їм пропекли тим братом і тільки добра слава Чумакового роду в цілому могла захистити хлопців і зрівноважити такий родинний гріх — наявність серед усіх одного „ворога народу". Все це він знав, але, ризикуючи життям — отак заскакуючи до рідної хати, на день, на годину, — не сподівався їх зустріти.

Їдучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі як то він уступить у хату і який тієї хати вигляд, і яка тепер мати. Про батька він узнав тут же в поїзді, що батько помер. Якийсь випадковий супутник — незнайомий робітник охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато. Андрій його випитував доти, доки не випитав про свій рід. А рід його славний на ціле місто. Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець, „невідомо тільки котрий", і що інші „великі пани та начальники". Знав, що і мати жива та побивається за наймолодшим, за тим каторжником. І що на похоронах не було жадного з Чумаченків — „чи загордилися, чи забагатіли, чи через брата свого роду відцурались". Так зформулював робітник відсутність Чумаченків на батькових похоронах і з жалем плюнув: „Світ настав, прости Господи!". Андрій промовчав, не сказав йому, що то неправда, не загордились Чумаченки, а що дуже далеко ті сини розлетілися та ще й не сидять на одному місці — літають та плавають, та й не змогли чути.

З двірця вийшов Андрій тоді, як уже юрби пасажирів геть розсіялися, а поїзд, яким він приїхав, давно відійшов. Таксі не було жодного. Зате було кілька візників, і Андрій дуже зрадів цьому. Вибирати не було з чого — всі вони миршаві й захудалі, але то неважно. Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав.

Звелів їхати не через центр міста, а через Сінну площу, на обмин, бо так „уполовину ближче", а головне — не треба буде їм тих машин та людей обминати. Во-

ни поїхали на-обмин, через Гребенюкову греблю, через величезну Сінну площу геть до ливарні, що маячіла за міським парком.

Після гучних міст, після кипучих і гримотливих ріжних сибірських „новостроєк“, після пароплавів, після швидких поїздів, трамваїв, автобусів Андрієві було трохи чудно — він їхав допотопним способом, таким візником, як ще їздили люди 20 років тому, і такою ж дорогою, яку знав з дитинства — глибокі колії повні м'якого пороху, на вибоїнах стирчить із землі хмиз, деренчить по спицях, а в поросі ліниво пурхають горобці — „купаються“. Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке горо6'яче дитинство, ні, про золотоголове дитинство — як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею; як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситнягових шапках із ситняговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суровий і, виломивши дубця після материного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод — за подерті штани, за порозбивані носи, за видавлену шибу, за гульки й біганину... А надто, як вони — малі Чумаченки — виступали залізною Чумаківською когортою у всіх хлоп'ячих війнах і побоєвищах на оцій Сінній та на всіх інших площах та левадах їхнього міста.

Центр міста підіймався химерними сильветами з правого боку за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руїни. Шеренгою, як і колись, над центром височіли церкви—Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... Їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших — ні хрестів, ані золотого блиску.

Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста й селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру свої м'язи й мізок. А тут — місто лежало, як старець у лахмітті, доношуючи давнє убрання. Все, як колись, лише згорбилось, пішло вниз. Жодної нової будівлі, жодних риштовань, жодного руху вперед.

Тільки парк, повз який вони проїздили, переїхавши площу, буйно роззрісся, стояв, як дикий праліс.

За парком, де починається Андрієва вулиця, він звелів візникові зупинитися: розквитався з ним; далі пішов пішки. Але не пішов вулицею, а пішов знову на обмин, знайомими, вузенькими кривими перевалками. Обійшов ливарню й вийшов на пустирище. Потім левадами вийшов у той завулок, що виходив на головну, де на розі стояла його хата. Але він не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулку у власний город. Власне, не город, а городець. Городець був такий, як і колись, — порослий дрімучим лісом соняшників, кукурудзи; посередині глибока межа. У тій межі мала бути завжди „лоскотарка", якою мати лякала їх у дитинстві, щоб не ходили „красти" огірки-пуп'янки. „Лоскотарка" мала такого „злодія" схопити й залоскотати досмерти. Ідучи межею, Андрій згадував про це і посміхався при думці: „Що якби оце мати межею назустріч!? Та й зустріла таку от „лоскотарку"!..

А оце вже нове (несолодко жилося батькам) — кукурудзяний чагарник підходив аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою ввесь двір, обступивши хату щільним муром. Злидні. Все утилізоване, найменший клаптик землі. Над чагарником височів лапатий, розлогий клен біля хлівця Це вони колись посадили удвох із батьком. Який здоровий став! Лапаті віти його черкали об мур будинка.

Андрій зійшов на ґанок і, завмираючи серцем, натиснув на клямку...

* * *

Брати гомоніли щиро, сердешно. Згадували батька, п'ючи за те, щоб була йому земля легка. Згадували дитинство, п'ючи й за нього. Згадували свої пригоди хлоп'ячі, своє мисливство й своє рибальство. Всякі неймовірні події, ясні радости й чорні трагедії золотого, чудесного юнацтва. Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі. Ще либонь не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали, захищаючи з усім дитячим вогнем честь свого роду ковальського та своє побратимство... Хвилини летіли непомітно — і в кожного на серці було так, як колись, — соняшно, легко, радісно. І тішилась мати, стара Чумачиха.

Одно лише на мить було захмарило радість і замалим не обернуло її в смуток і жаль. Це, коли найстарший чомусь спитав найменшого раптом посеред веселої розмови:

— А це ж ти як, брате, звільнили тебе чи що?

Найменший помовчав, а тоді посміхнувся:

— „Там“ якщо й звільняють, то хіба тільки в землю.

— А як же ж ти?! — прошепотіла мати злякано, поблідши.

— А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе... (помовчав) — чотири роки ось... До вас біг, мамо.

Брати переглянулись, залягла тяжка гнітюча тиша. Тривожна тиша, яку кожен боявся порушити. Так, наче серед них був живий покійник. Ні, наче на столі стояла скринька з динамітом, що від найменшого руху могла раптом вибухнути. Мати сиділа, мов з хреста знята, заметавшись своїм материнним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь. І сиділи поблідлих три брати, — земля під ними горіла, для них це справді стан аварійний, страшний іспит — вони сиділи поруч та ще й випивали з братом, утікачем із каторги, державним „злочинцем“. І хоч він для них не був злочинцем, знали, алеж...

Тишу порушив Андрій, поглядаючи на блискучі уніформи братів і зблідлі обличчя:

— Ну, щож ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерти у вічі. А я не смерть... Я Андрій.

Мовчали. Тоді Андрій звернувся до Миколи, посміхаючись щиро:

— Ти мене не бачив, Миколо, а я тебе бачив, у Хабаровську, першого травня минулого року, ти був на трибуні поруч з Блюхером. Я всі очі видивився...

Тут Микола встав і вийшов... Довго його небуло. А як вернувся — почав збиратись у дорогу. Два інших теж... Вони виходили, радились, входили і знову виходили... Збирались від'їжджати.

Мати й мала Галя упадали коло них. Умовляли трішки лише, трішки ще побути та порадитись. Та не покидати ж так матір... Та батько ж заповідав... Та хоч словом щирим розважити, допомогти. Що ж це вони так утікають!

Андрій сидів і ні пари з уст. Тяжко підперши голову, думав і нічого не бачив у тій тяжкій задумі.

Нарешті, на матірне умовляння один із середульших братів не витримав і випалив з розпачем:

— Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! І всього...

— А йому ж це коштуватиме життя! — випалила

раптом Галя і припала до Андрія, плачучи: — Скажи ж їм щось, брате!

Тоді Андрій підвів голову:

— Ви мені простіть, браття... Тільки ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я від'їду.

Старший Микола, що саме увійшов знадвору і ходив тяжко по хаті, по цих словах, а надто по тих Галиних, раптом зупинився, поторсав чуба, зняв кашкета і кинув його на лаву. Зідхнувши глибоко, розкрив валізу, дістав пляшку „коняку" і, підійшовши до столу, налив у чотири склянки:

— Випиймо, браття!.. Е-е.Чорт з ним! — і махнув рукою. — Якось то буде.

Випили. Спершу Микола з Андрієм удвох. Потім випили вчотирьох і знову всі посідали до столу. Микола довго дивився усторч на Андрія мовчки... Потім обняв його й поцілував.

Хміль уступив у голову і все на світі стало кращим. Тепер уже всі знали, як стоїть справа, але настрій надиво вернувся той кращий, попередній. Почали радитись, як бути. Мати з щасливою надією дивилася на синів, — вони таки зарадять справі і виконають заповіт батьків. Такі ж сини! Такі соколи!.. Найочайдушніший проєкт висував наймовчазніший з них — пілот. Він пропонував забрати брата літаком і замчати „чорт його зна й куди", туди де вже його ніхто не турбуватиме... Були інші проекти... А головне було щиро, сердешно, по-братськи. І так, ніби це вони в дитинстві гаряче обговорюють якусь чергову хлоп'ячу авантуру. І ніхто нікуди не квапився вже. Хотілось отак бути вкупі і вирішувати цю проблему в затишку, під батьковим добрим поглядом і при материній участі. Лиш Микола спитав Андрія, чи ніхто не бачив його, як він прибув, чи нічого такого підозрілого? Андрій, сміючись, запевнив, що ні. І бесіда тривала. З проблеми порятунку знову перейшли до спогадів. Розпитували Андрія про його пригоди. Він розповідав братам і матері цікаві речі.

Тим часом Галя обіцяла Андрієві на вухо якусь цікаву несподіванку, метнулась десь і довго її не було. А коли повернулась — сиділа коло брата, як на голках, з лукавою таємничою міною. В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в'язницею й засланням. Вона увійшла... Постояла... І раптом, окрутнувшись, вийшла.

— Та це ж Катря! — сказав пілот.

— Катря... — захвилювавсь Андрій та й насварив сестру. А та зашепотіла на вухо:

— Вона тебе любить... Еге ж... Завжди, коли згадує, — плаче...

Андрій ще більше захвилювався. Знав, що це правда. Бо того, що було, не можна забути. І він, власне, насварив сестру, щоб сховати своє хвилювання від всього, що бурею знялося в нім. Але Катря зникла, як тінь. — „Добре. Потім"... — заспокоював своє серце, вирішивши за всяку ціну побачитись.

Розмова пливла собі далі. Вони вже вирішили були, що власне Андрієву справу найліпше буде розв'язати уранці, на свіжу голову. Авже ж. Хоч Андрій і квапив братів наговоритися тепер, наговоритись од усього серця, до краю, може на довгі роки та й опівночі роз'їхатись, а вже він якось сам дасть собі раду. Давав же досі. Бо ж за ним материна молитва й материне благословіння, — з тим він ані в вогні не згорить, ані в воді не потоне. Аби лише брати були здорові та щасливі. Ніт, вирішили бати, тільки вранці. Їм взагалі пропала охота так просто роз'їздитись. Потім. А тепер от найкраще б заспівати тихенько батькову улюблену, оту, що з нею старий Чумак, мабуть, і на світ народився:

„Ой у лісі, в лісі стоять два дубочки,
Там сиділи аж два голубочки..."

Та тут, власне, раптом усе й скінчилось. Зовсім несподівано.

Не встиг перший рядок журного і такого сердешного заспіву з уст пілота дійти кінця, власне, не встиг він розгорнутися в чотирі голоси, щоб доспівати першу строфу, як раптом відчинилися двері без стуку — і голуби, що вже так гарно вмостилися на гілочці, сполохані, щезли...

До кімнати війшло двоє гостей — один в елеґантній уніформі сержанта НКВД, другий — міліціонер.

— Добрий день! — чемно привітався сержант.

Брати звелися назустріч, як мур.

— Сидіть, сидіть,—чемно попросив сержант і попрямував просто до Андрія. Брати сіли, — військові з виразом незалежности й своєї професійної гідности, Андрій — зблідлий, але спокійний,

— Попрошу ваші документи, — звернувся сержант до Андрія так само чемно. Андрій завагався, тоді сержант узявся за кабур пістоля. Андрій посміхнувся і подав йому пляшетку.

— Гм, — гмикнув сержант, — розглядаючи пашпорт, вийнятий з пляншетки.—Алеж це не ваше прізвище. Ваше прізвище Андрій Чумак. Так?

— Так.

— Добре. Ось ордер на ваш арешт, — сержант вийняв папірець і показав його чомусь Миколі, що сидів з краю. Позатим він більше не поцікавився жодним із присутніх.

— Ви підете зараз з нами, — звернувся він до Андрія. — Де ваші речі?

Андрій кивнув на свою валізу, що лежала на лаві. Міліціонер узяв валізу, а Андрій виліз зза столу і став посеред хати.

— Все? — спитав сержант.

— Все, — промовив Андрій спокійно, розстебнув шкіряні краги й кинув їх під стіну:—Це хай тут.

— Ні, ні! — — заспішив сержант.

— Слухайте, сержанте! — промовив Андрій спокійно, але з ноткою глуму: — Навіщо вам ці два шматки шкіри? Вистачить з вас моєї. Це ось малій будуть підметки.

Сержант помацав краги і по тих словах поклав їх назад під стіну, насупився і став, даючи Андрієві дорогу.

Андрій постояв хвилину, стріпнув чубом і подивився довгим поглядом на матір, що сиділа, закам'янівши, як від наглого удару; на сестру, на братів... Підійшов і поцілував матір, що так і не поворухнулась.

— До побачення, мамо... (павза)

— До побачення, сестро... (павза)

— Прощавайте, браття... Не поминайте лихом...

Подивився на портрет батька. Повернувся й пішов. Зник. Так, наче й не було Андрія.

— Ну, от і все... — промовив Микола якось чудно в страшній тиші, зітхнув і подивився на братів — ті опустили очі. Глянув на матір — і опустив очі сам.

Мати жахливо схлипнула, наче їй забракло повітря, схопилась за серце й подалася всім тілом до дверей... та й опустилася знов на своє місце. А тоді перевела очі на своїх синів і довго дивилась на них диким, страшним поглядом — повним здивування, жаху, відчаю, жалю й кричущого невисловленого запитання „**хто?**". Бліда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла. Дивилась мить — і, здається, дивилась цілу вічність. З мукою. І нарешті, прохрипіла тихо:

— Ох... Сини ж мої!.. Сини мої...

А біля стіни, втискаючись в неї спиною, стояла мала сестра їхня і дивилася теж туди, де й мати, очима повними здивування й сліз, що стікали великими краплями.

Так кінчилася зустріч чотирьох братів рідних — синів старого Чумака, добрих і вірних, що любили свій рід, нащадків славного роду ковальського.

I I

На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн підняв Авеля на вила і так держить його. Держить перед очима, не дає й зморгнути... А десь за ним хтось на роялі задумливо грає журну і бентежну сонату Бетговена. Місячну сонату. Хтось там теж дивиться на місяць. І грає... Вічна леґенда про двох братів, вирізьблена на далекому місяці, бентежить душу, як і завжди, як і давно-давно колись в дні золотого дитинства, своєю трагедією, своєю таємничістю нерозгаданою — таємничістю неоправданої, кричущої зради. „Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?!." — Так завжди кричало серце дитяче, стискаючись в темряві нерухомої ночі, коли та емблема, розшифрована раз бабусею, висіла в вікні над сильветами сонного світу, припнята до чорної емалі неба, і сліпила зір. І тепер теж.

Щит золотий з дивною емблемою — емблемою зради — прип'ятий на чорно-синій емалі вічности, вогневіє в чотирикутнику вікна, за холодними ґратами. Він вогневіє й пливе нечутно за чорними сильветами бань і хрестів собору, вирізьбленого на тій самій емалі разом з верховіттями древніх дубів і тополь... Ба, він вирізьблений разом зі спогадами про дивні-дивні, давно забуті прекрасні дні, про дзвінке, замріяне (ах, хто ж то там так прекрасно грає за чорними сильветами?!), про закохане у всесвіт і дружбу, і в усіх ближніх, срібноголосе, кучеряве дитинство... Воно пливе, як на екрані, ні, як по сліпучому морю, в діямантових бризках і розривах веселки, мінливе, мерехкотливе, і разом з ним пливе таємничий, загадковий світ-всесвіт. Чарівний світ-всесвіт! Світ, в якім і та леґенда, та емблема, вирізьблена на вогненнім щиті, здається неймовірною і зовсі-зовсім неможливою, неправдоподібною...

Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?!):

... По огорожі ходить шепіт і млость у темряві вес-

няної великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами. ...І та ніч великодня, той спогад далекого дитинства ось нашаровується на дійсність, напливає на неї й творить двоїсту візію з реального й давноминулого, повторюючись і проходячи перед очима до болю чітко, відбуваючись наново ось тепер, ось тут, в такій невідповідній ситуації... Ущерблений місяць, зачеплений за хрест дзвіниці, висить шкереберть. Через нього пролітають кажани й хрущі і, десь стукнувшись — либонь об шиби освітлених вікон собору, падають на білу латку піску, на білі мармурові плити надгробків під мурами церкви. А вони — маленькі романтики — йдуть по ограді, побравшись за руки, — чотири маленькі брати, один другого менший, — крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви, дослухаються до таємничих шепотів, приглядаються до таємничих тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ, такий незбагнений, такий загадковий, де геть згубилися межі між реальним і нереальним. Але вони не шукають тієї межі, вони навіть не підозрівають її існування. Для них весь світ здається реальним, і то реальним саме через свою фантастичність, світ з відьмами, з привидами, з янголами. Химерний, загадковий світ. Світ-казка. Тісно притискаючись одне до одного, вони кружляють по ньому по межи столітніми дубами, через смуги світла від освітлених вікон собору. Десь угукає сова в синіх нетрях ночі і здається, то вона дивиться примруженим вогненним оком місяця. Тоді вони ще міцніше беруться за руки й біжать... Вони чують дівочий сміх і поцілунки, і млосний шепіт під церквою, під липами, на горбках, у таємничій темряві... А в церкві читають „Апостолів". У великій-великій церкві, з височенними стелями бань, що губляться десь у мороці, куди не сягає світло свічок і лямпадок, прохолода і тиша, і ту тишу ледве порушує монотонний, тремтливий голос читця. Той читець, гейби Хома Брут, злякано стоїть посеред церкви, поглядає одним оком на гріб з Христом, що його, розіп'ятого, а потім знятого, поклали отак посеред цієї великої церкви під шкляну покришку, і другим оком читає з книги таємничі слова, вимовляє їх тремтливим голосом, — слова про те, як Христа мучили. А кругом читця порожньо — велике світляне коло, і здається, ніхто не сміє того кола переступити, мов би там десь накреслена зачарована лінія, шо її ніхто не в силі подолати; люди зрідка входять у морок церкви, навшпиньки, нечутно, і

так само нечутно виходять, або, лишившись, тиснуться попід стінами... Стомившись, читець витирає піт і озирається. Тоді з-за колон, десь з мороку виходить до нього інший, переступає світляне коло і, прокашлявшись, несміливо продовжує читати, а перший з полегкістю виходить геть, туди, де шепіт, весняна млость і поцілунки... Чотири маленьких брати, побравшись міцно за руки, стоять нерухомо й дивляться на ворухливі язички свічок там, над Ісусом. Їхні серця б'ються схвильовано й єдиним ритмом. Вони стоять, мов заворожені, бо ще перебувають під чаром іншої ночі, минулої ночі, коли вони разом із своїм батьком приходили до „Плащаниці", до ось цього гробу прикладатися. Невиспані, побравшись за руки і спотикаючись на пішоходах, під мерехтливими зорями, вони прибігли опівночі до гробу, дивилися на тяжкі рани пробитих рук і ніг і, глибоко зворушені виглядом замученої й покладеної в гріб людини, мерехтіли сльозами на неї й один на одного, і стиналися дитячими серцями. Вони не говорили слів, вони не давали обітниць, але в той же час вони присягалися всім своїм єством любити добро й ненавидіти зло, бути вірними, бути дружніми, щоб ніхто нікого з них не міг отак розп'ясти... І вони були вірними, вони були дружніми.

—„Ні!.. Не може бути..." — Андрій зітхає й перекладає чоло з зігрітої частини залізної штаби на холодну. — „Не може бути". — Пекуче запитання „ХТО?", хто продав його, як той Юда Іскаріотський, стоїть перед ним вогненне й непогасаюче, за всіма спогадами, як той місяць за сильветами собору, над місцем його золотоголового дитинства. Стоїть нерозгадане і Андрій не в силі на нього відповісти. Логіка говорить, що то втяв хтось із його братів, але все нутро бунтується шалено:

— „Не може бути!!"

Його не лякає тюрма, його не турбує його доля, — його турбує й пече це прокляте запитання — „Хто?" І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обмаслюючи об нього — об це запитання — крила своєї душі. Бо ж було ясно, що це один із трьох і ніхто інший. І саме це палило його вогнем. І саме тому він бунтувався всім своїм єством — „Не може бути!! Ні, не може, не може, не може бути!!."

За чорними сильветами замість елегії вже кипить якась космічна буря звуків. Дивно, хто ж то грає, хто ще може так божественно грати в цьому місті відтоді,

як у ньому побито всі роялі! Звідки, з яких, з чиїх вікон ці звуки Бетговена, що лунали для нього у цьому місті колись, тоді, як він був зовсім юний і безтямно закоханий? Дивно.

Космічна буря звуків роялю акомпаніює бурі в душі.

Залізо ґрат холодне і від нього зводить м'язи над бровами. Андрій притискає чоло до заліза ще дужче, щоб остудити розпечений мозок, та остудити його не може, мозок палахкотить несамовито, запалений самим припущенням про зраду, як страшною іскрою. А серце стискається від жалю, від журби, від печалі. А в очах крутиться веремія — веремія спогадів, усмішок, облич, золотого сонячного пилу, білих, червоних, жовтих метеликів і бабок, ластів'ячого трепету... Він очима дивиться на сильвету собору, що заставив перед ним тьмяне небо, понурий, чорний, мертвий, але вже не бачить його; лише на хвилинку той собор ожив був у мареві великодньої ночі та й знову погас і стоїть мертвий, як велетенський чорний саркофаг, як таємничий мавзолей, у якому поховано щось безповоротне, неповторне, навік втрачене. І тільки місяць над ним — живий; той місяць сліпить, пливе по чорно-синій емалі, зазирає в душу, бентежить її, як давній знайомий, як свідок давно забутого, рідного, ось тут-тут пережитого...

У віччу темніє й плавають жовті, сизі, червоні кола, — то таке сліпуче, нестерпно сліпуче сонце. Ясний весняний день. Білі метелики літають у сонячному сяйві й сідають на вороний полиск грязюки, що, як смола, вкриває дно висохлої величезної калюжі посеред вулиці. Білі метелики на чорній емалі. Склавши крильця, вони сідають рядочками й купками, багато їх. Мов би пелюстки квітів на чорнім лякові грязюки. Ті метелики ловлячи, вовтузяться вони — чотири манюнькі брати, як манюнькі мурини. Вони накривають метеликів картузиками, а чи долонями, обережно вибирають їх, щоб не покалічити, і радісно зносять їх у прекрасний, спеціяльно збудований пишний палац — з блакитного, червоного, жовтого, білого шкла, — збудований тут же недалеко в зеленій канаві, серед ромашок, калачиків, кульбаб та подорожнику. То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими і напевно гарно там бавляться. А в них — у мисливців — очі сяють від щастя й радости. То нічого, що всі вони з п'ят до маківки вимащені грязюкою і нагадують муринчат. То нічого. Але

ті метелики напевно щасливі в такім дивнім, у такім пишнім палаці. Хай вони трішки там поживуть, відпочинуть, побавляться. А тоді їх будуть випускати на волю, щоб літали собі на сонечку. І от їх випускають... Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали собі крильця в пишному палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві... Тоді чотирьох братів огортає жалоба: вони несуть хорих назад до калюжі і садовлять їх на чорну емаль, щоб вони там оживали, а мертвих хоронять. Вони їх хоронять, сповнені глибокого й щирого смутку. Старший з них — Микола — вирізає ножиком з трісочок гарненькі хрестики, а тоді вони копають ямки і ховають кожного метелика окремо. Роблять над ними могилки, втикають хрестики й садять у головах ромашки... А палац, такий гарний, чарівний палац, руйнують геть і з того шкла кольорового будують над цвинтарем пишний собор...

Андрій зітхає глибоко й шепоче сам до себе — „Не може, ні, не може бути!“ Він одривається від ґрат і ходить по темній камері, не звертаючи уваги ані на те, що камера, всупереч тюремним законам, зовсім не освітлена, ані на тяжке, насичене духом людського поту, цвіллю й смородом блощиць, повітря. Він не бачить тієї камери, він не уявляє, яка вона, ця тюрма в його рідному місті, він лише відчуває, що камера порожня, що він тут сам. Спочатку трохи дивується, що він тут сам, що в таку епоху є порожні тюрми, — але потім пригадує, що це ж не велика міська тюрьма, а колишня „буцигарня“ при управлінні ГПУ й міліції. Згодом міняє цю думку, — хоч це й „мала тюрма“, але вона б мусіла бути повна тепер і ця камера мусіла б бути повна. І вона й була щойно повна, коли судити із стану повітря в ній. Тільки ж де ті люди? Ага, мабуть їх десь перевели, звільняючи камеру для нього, „засекречуючи“ його. Он, брат, яка він „шишка“!.. Десь за стіною чути кашель, глухий гомін, як з могили, чийсь сердитий окрик і — знову тихо.

Андрій ходить по камері. Підходить знову до вікна і так стоїть. В очах його пробігає багато, багато інших, сліпучих картин їхнього прекрасного дитинства, одна другої яскравіша, одна другої ніжніша ніжністю неповторного, осяяного сяйвом глибокої дружби й щирої радости...

Ось вечір під Івана Купала. Небом сунуться фантастичні, мовчазні, грозові хмари-тучі й мерехкотять

десь мовчазні молонії. Старші сестри і всі сусідські дівчата, заквітчані й закосичені, швиденько кінчають робити посеред вулиці „Купалу“ — дві високі жердини, зв'язані вгорі, а тоді зігнуті й широко розставлені, як дуга, та й так вкопані в землю, вони обмотують гірляндами квітів і трав, пахучим любистком, зеленим барвінком, угорі чіпляють ліхтар із свічкою, а внизу вбивають стовпчик, до якого прив'язують високу жалючу кропиву, через яку стрибати, і ще й наносять дров та хмизу, щоб класти вогонь, як споночіє, і вже через вогонь стрибати. Дівчатам допомагають парубки. Стоїть стриманий регіт, — ще не можна дуже сміятись, ще не можна бавитись, доки не посходились хлопці й дівчата з усієї вулиці, доки не почалась весела розвага за всіма правилами одвіку встановленого ритуалу. От як запалять свічку в ліхтарику, або ще й як розкладуть вогнище замість кропиви, як стануть дівчата лавою в пишних вінках і заспівають: „Купала на Йвана...“ Але це буде, як скінчать робити „Купалу“. І вони кваплятьcя.

А збоку, на довгій лавочці під парканом сидять вони — чотири маленькі брати. В ситнягових шапках і з ситняговими шаблюками через плече, вони сидять рядочком, по-турецьки підібгавши ноги, і дивляться на хмари... Фантазують... То ж не хмари, то казкові баскі коні і вичитані з книжок горбаті верблюди, і фантастичні слони, і кораблі... Вони на тих баских конях, на тих кораблях і на тих слонах мандрують геть по всіх небачених і ніколи не знаних, дивних світах. Вони терплять дивні пригоди, вони перемагають страхітних потвор, Зміїв Гориничів, драконів і відьом, вони визволяють один одного з біди та з неволі... Зворушені уявними небезпеками, вони тиснуться одно до одного і не жаліють себе: кожен наввипередки готовий покласти життя за іншого... На них насувається страшна громова ніч і десь палахкотять мовчазні блискавиці, підкреслюючи виразно ту небезпеку, яка на них невблаганно насувається і в якій їм таки доведеться складати іспит. І вони готові його складати з усією безоглядною дитячою відвагою й відданістю та братською вірністю...

Або ось вони відбувають цілі дитячі війни на площах і левадах...

Від тих спогадів Андрієве серце набрякло і він одчайдушно жене геть від себе те, що сьогодні сталося й що хоче перекреслити все найкраще в його житті, ношене, як найкращий скарб, при собі завжди і всюди.

Він жене геть всякий сумнів, він його всім серцем заперечує — „Не може бути! Ні, не може, не може, не може бути!!“

Думка б'ється шалено. Потім приходить тиха жура, приходить смуток, приходить втома. Він притискається лицем до ґрат і дивиться в ніч. Місяць зайшов за сильвету дзвіниці і небо стало ясним, а весь собор ще темнішим і чітко-чітко вирізьбленим із усіма своїми найменшими деталями, з прапором замість хреста на центральній бані. Той прапор ворушиться, літає зловісно, немов кажан упійманий у сільце. Між тією сильветою собору й цими ґратами та дахами, що відгородили ґрати від собору, десь там проходить його вулиця, його рідна вулиця, на якій вони з братами ловили колись метеликів, будували „Купалу“, мріяли, бавились, виростали. Вулиця, на якій він не був уже так багато-багато років... Андрієві хочеться вийти й отак піти по тій вулиці, постояти біля кожної хати, біля кожного двору, де його колись знали та й тепер далебі не забули. Ні, не забули!.. Він пригадує, як його везли сьогодні тією вулицею, й серце його наливається вогнем. Вивівши з двору, його посадили на „лінійку“, сержант сів зліва, міліціонер зправа, другий міліціонер — за кучера, а валізку Андрієву поклали посередині, — сірі баскі коні (один в корінь, другий у пристяжку) рвонули з місця... Андрій знав, що був буденний день, але біля кожного двора стовбичили люди. Всі, кого він знав і кого він уже не знав, бо були нові або повиростали з немовлят, — стояли мовчки й дивилися на нього. Біля кожного двора! І так по всій вулиці! Вони не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широковитріщеними очима або з-під насуплених брів. А Андрій дивився на них. І раптом збагнув, захвилювався:

Це ж вони спеціяльно вийшли його проводжати!.. Так, так! Спершу зустрічати, а тоді проводжати! Його!..

Збагнув це й сержант і звелів гнати коней вчвал. А люди виходили й дивилися назустріч, а тоді повертали голови услід. Серед того всього один незабутній кадр врізався Андрієві в саме серце: — старий бондар, довговусий і броватий, батьків друг і побратим, коли „лінійка“ проїздила мимо, кивнув головою... та й закляк, а тоді низько-низько схилив ту свою голову услід... Привітав, а чи попрощався, а чи вклонився? Вклонився! Старий сивоусий бондар уклонився. Це ж він колись давно,

слухаючи, як Андрій розмовляв з його сином студентом, не витримав та й напророкував, зітхнувши:

— „Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через тую твою „щиру Україну".

Власний його син ще тоді пішов „у люди" і десь як у воду впав, а старий, бач, мав нагоду перевірити своє пророцтво на Андрієві. Треба бачити було його очі і як він вклонився. Як він вклонився!.. Це ж уся вулиця вклонилася тією сивою головою!

Серце Андрієве налилося вогнем: — „Ага! Не пропала, ні, не пропала ж його молодість марно!"

Від зворушення він тоді вже не бачив більше нічого всю решту дороги, як його везли. А тепер от він хотів би піти по тій вулиці, тихенько постояти біля кожної хати, біля кожного двору, може в останній раз, і закурити з старим бондарем та й спитати в нього жартома — „невже ж він так і не вмре своєю смертю через тую Україну? Га? Ну, а якщо таки дійсно він не вмре своєю смертю, то хіба це так уже й погано?"

Андрієві хочеться закурити, але він не має нічого — ані тютюну, ані сірників. Підходить у темряві до дверей і стукає. Власне, йому не так хочеться, може, закурити, як хочеться почути людський голос у цій тюрмі. Це ж неабияка тюрма — це тюрма його рідного міста! На стук ніхто не озивається. Андрій стукає дужче. За дверима кроки, а тоді злий, захриплий голос рідною-найріднішою Андрієвою мовою:

— Чого лупиш?!

— Агов, земляче! Може, б ти мені купив махорки, га?

За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло єхидно і так само, як і перше, злобно:

—Авжеж... Тільки ти трохи почекай... Тежмені „земляк"! — сплюнуло ще раз і пішло геть.

Андрій не розгнівався, а лише посміхнувся. Дійсно, яка купівля вночі! Але він не від того посміхнувся. Від голосу, від тієї рідної-найріднішої мови він раптом згадав чудну батькову пригоду, яка колись сталася в цій таки, ось у цій самій тюрмі. За все своє життя батько лише раз був в'язнем і сидів усього лише один день. В цій от буцигарні. То сталося випадково й помилково, але не в тім суть. Суть у тім, що, одсидівши одну добу, батько повернувся додому і довго не міг прийти до пам'яті. Він крутив свої довжелезні вусара, гриз їх і мовчав. Часом нишком витирав очі мозолястим кулаком і ні пари з уст.

Нарешті розповів йому — Андрієві — по секрету, що ж з ним сталося, що його так приголомшило. Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив, але на тім би й кінчилося, він посурів би трохи та й усе, коли б не ті дівчата. І от ті дівчата заспівали пісні... Вони співали ту пісню, яку старий Чумак чув мільйон разів і не звертав на неї ніколи ніякої уваги. То була проста-простісінька пісня:

„Ой вербо-вербо, де ти зросла,
Що твоє листячко вода знесла...“

Дівчата співали її тихо в сумежній камері, а старий Чумак, почувши цю пісню, нагло „вдавився сльозами“, як він щиро признався найменшому синові. Це він, трижильний і мозолястий коваль, що ще і в ті часи гнув залізні підіски руками!

„Ой знесла, знесла бистра вода,
А я молода, як ягода..“

Чи дівчата в тюрмі, чи пісня в тюрмі, а чи він сам у тюрмі, а чи усе вкупі було до того причиною, але, за батьковими ж словами, він за той один день постарів на десять років...

Андрій згадав батькову пригоду, згадав пісню дівочу, згадав вартового з його найріднішою мовою, згадав, як його везли вулицею, згадав сьогоднішню подію вдома, згадав свою матір, нанизав усе те в один разок, слухаючи журну мелодію... і на серце від того всього ліг тяжкий-претяжкий камінь. Ах, хто ж то так тужно, хто так ніжно грає на роялі!? На серце ліг камінь. Лиш хтось непокірний у тім серці все протестував, не здаючись: — „Не може бути! Ні, не може бути!“ Немов уже топився та й ще вимахував з води рукою: „Не може бути!“

Це про братів. Він так безмежно вірив у своїх братів, як у свою матір, як у свого батька, як у самого себе, що ніяке підозріння не вкладалося ані в його голові, ані в серці. Спіймав себе на тім, що йому хотілося нагло заплакати з досади, як тоді батькові в оцій саме тюрмі і в цій самій, може, камері. Заплакати та й лягти пластом і вже ні про що не думати, забутись, зацепеніти. Але він не заплакав. Не плакалось. Він лише зціпив зуби, намацав нари і, здершись на них, ліг горичерева, заплющив очі і так лежав пластом. Він не спав і нічого не думав, — він марив. Лежав і марив. Слухав, як тонюнько скимлить серце, і утікав від нього в химер-

не маячіння. Відокремився душею від тіла і покинув його на нарах — нехай лежить тут. На тіло відразу напали армії блощиць і жалили його, мов би кропивою. Але Андрій і не подумав рятуватися, він віддав тіло на розтерзання, —нехай. Це все таки в рідному місті... Цікаво, хто все таки там грав? Звуки оживили асоціяцію про його першу любов, про тонкі пальці на блискучих чорних і білих клявішах роялю, про душі великих геніїв світу, воскреслих в провінційному місті далекої, чужої для Бетговена й інших землі...

Андрій спав, як убитий, коли його прийшли будити опівночі. Власник хрипкого голосу тримав ліхтар між собою і Андрієм і, невидимий за тим ліхтарем, немов архангел з предвічної темряви, кличучи на страшний суд, проголошував зловісно:

— Вставай!!. Давай-давай!.. Пішли за мною...

Пішли.

Андрій так і не бачив обличчя свого „архангела", власника такого симпатичного голосу і такої гарної, селянської мови.

Надворі в темряві „архангел" передав Андрія комусь іншому. Андрій тільки помітив, що коло буцигарні стояла якась тичба людей з білими торбами, оточена вартою озброєною рушницями з примкненими багнетами. Юрба топталася, покашлюючи та зітхаючи. „Привели поповнення" — відзначив Андрій, чуючи як за спиною та юрба хлинула в двері.

Великий старосвітський годинник на стіні показував рівно годину по півночі, коли вони проходили коридором сонного будинку районного управління НКВД, — вони — це Андрій, розхристаний, в розшнурованих черевиках і в бріджах „на випуск", і чепурний, чорнявий юнак в добре припасованій, строгій уніформі сержанта своєї знаменитої фірми. Юнак був нахмурений і... з сивизною на скронях, серйозний, але дуже чемний, аж занадто чемний. Він відчиняв перед Андрієм двері і, промовивши „будь ласка", обережно тримав їх, поки Андрій пройде, а тоді зачиняв без стуку і йшов поруч. Не спереду і не ззаду, а поруч, підкреслюючи тим, що він не конвоїр. Він не виявляв жодної цікавости, як і жодної тривоги, просто йшов поруч, як добрий товариш. І так само не виявляв ані цікавости, ані тривоги Андрій, а просто позіхав собі спросоння й ішов байдуже. Він багато вже бачив на своїм короткім віку і навчився „не реаґувати". Без сумніву, йому було цікаво, куди його ведуть, без сумні-

ву,його цікавило, як виглядає тепер ця благословенна установа, як виглядають її люди, які сталися зміни з того часу, як він сидів у ГПУ, а надто за час, як її переіменовано з ГПУ ну НКВД. Правда, це була лише незначна філія в його рідному місті, але це все таки філія єдиної великої системи. Особливо це все його цікавило з огляду на страшну славу, що кружляла по всім СССР про цю систему та про „єжовські рукавиці" (в яку — славу — він, до речі, не вірив). Але чого квапитись? І чого хвилюватись? Все прийде і все ти взнаєш. Коли ти, брат, потрапив у ці двері, що в один бік такі широкі, а в другий такі вузькі, то ти напевно про все взнаєш.

Коридор був застелений м'якою доріжкою, по якій вони ступали беззвучно. Пройшовши цей коридор, вони перейшли в інший, поверхом вище. Потім ще вище. Коридори ті були коротюнькі, а весь будинок був невеличкий і затишний — колишній готель повітового міста.

Так вони з чемним сержантом пройшли всіма коридорами і опинилися на самій горі, на третьому поверсі.

— Будь ласка, — чемно сказав сержант, востаннє відчинивши двері, останні з числа тих, що їх йому належало відчинити.

Великий кабінет був яскраво освітлений заставлений м'якими фотелями, застелений килимами. Неймовірна вишуканість і культурність, існування чого навіть тяжко було припустити тут. Скляні шафи з книгами, радіоприймач на бюрку з полірованого горіхового дерева, одностильність меблів, писемний стіл, під зеленим сукном, накритий грубим склом, а на тім склі відзеркалені писемні приладдя — грубі чотирикутні чорнилиці на бронзових підставках і з бронзовими покришечками, мармурове прес-пап'є, бронзова пірамідка з олівцями й ручками, стосик книг, телефонний апарат...

Андрій постояв лише мить на порозі, охопив те все оком і зупинився ним на людині, що сиділа зручно в глибокім фотелі й читала газету. Людина помалу звелась назустріч, низенька, кремезна, в військовій уніформі з блискучими ременями навхрест і промовила сухо:

— Будь ласка, — й показала жестом на фотель поруч. І відрекомендувалась. — Я начальник Райвідділу НКВД Сафигін. Будь ласка. Я Вас слухаю... — І по тих словах людина знову сіла в фотель, вмощуючись у нім якнайзручніш, і заглибилась знов у газету,

Андрій сів у фотель навпроти, вмостився в ньому зручно, зухвало зручно, і з неприхованим викликом на-

ставився очима на начальника Райвідділу, що звався Сафигін. Сержант сів боком на підвіконні, обпершись однією ногою об підлогу, і мовчки, не моргаючи, дивився на Андрія. В тім його погляді за похмурою байдужістю світилася іскра великої цікавости. А начальник під Андрієвим поглядом споважнів, хоч і видавався абсолютно байдужим, зрідка позирав з-під лоба на Андрія та й знову в газету. Всі мовчали.

Андрій прекрасно розумів, що фраза, сказана до нього „Я Вас слухаю", саме якраз і нерозрахована на відповідь, і що не він тут мусить починати розмову. А через те він сидів і мовчки дивився на начальника, відзначаючи про себе: Не дурний з вигляду, не старий, хоч і сивий трохи, — грубіян і напевно деспот, хоч і чемний, — дуже зацікавлений чимсь поза газетою, хоч і заглиблений у неї, — філософ, хоч і натяг таку нефілософську уніформу, — не в своїй тарілці, хоч і самовпевнений... А павза тим часом тривала. Видно було, що начальник зовсім не збирається квапитись і зовсім не читає газети, хоч і як силкується, а щось тяжко обертає під нахмуреними бровами. Нарешті, як уже павза загрожувала зробитись безконечною, начальник поклав газету на стіл, позіхнув і, витягши з кишені цигарницю та відкривши, простяг її Андрієві:

— Ви курите?.. Будь ласка.

Андрій не поворухнувся:

— Дякую... Я не курю.

— Гм... Ви дуже чемні... (ледь вловима іронія, — Для кого ж ви тоді замовляли махорку опівночі, якщо не секрет?

— Для блощиць... — мелянхолійна відповідь.

— Он як!.. (знову нотка іронії) — Але ж наші блощиці не курять!

— І дуже погано... Скажіть, чи це у вас окремий спосіб інквізиції — вкидати людину блощицям на зжертя? Га?.. — Запитання було зухвале, Андрій це знав і поставив його спеціяльно, щоб перейти в наступ, щоб збити начальника з його іронічного, такого зверхницького тону. От хай він розізлиться, закипить, наговорить стандартних, ідіотських дурниць і все буде в порядку, все буде нормально — чиновник „органів революційної законности" буде морально знизу, а арештант зверху. Але начальник Райвідділу на диво зовсім не розізлився, він глянув байдуже на сержанта, що засміявся біля вікна, подивився на цигарничку, взяв задумливо одну цигарку і, кладучи цигарничку на стіл, перевів погляд на

Андрія. Закурив помалу. Не зводячи очей з Андрія, пустив хмару диму, а тоді промовив, не кваплячись:

— Слухайте, товаришу... Кгм... покищо ви маєте право так називатись, бо формально ви ще не в'язень, хоч вже й заарештований, у кожнім разі це право тут визначаю покищо я...

— Дякую...

— Не кваптесь... Отже, слухайте, товаришу! Я хочу вас попередити — я не ваш слідчий, ні безпосереднє ваше начальство, що буде вершити вашу долю, і якщо я пропоную вам закурити, то не вбачайте в тому ніяких хитрих ходів, крім бажання просто почастувати вас цигаркою... Адже ви хочете курити, так?

Андрій промовчав.

— Так? — напосідався начрайвідділу.

— Це не має значення.

— Ні, це має значення, бо як можна розмовляти щиро і цікаво, не курившн?

— Ви потребуєте щирої й цікавої розмови?

— В рівній мірі, як і ви.

Сміх.

— Не смійтесь.. Зовсім не багато часу мине і ви побачите, ви належно оціните ось цей момент... Але годі з тим. Отже, я вас попередив, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі — те все ще перед вами. Я ж лише мусів вас заарештувати і виконав цей формальний обов'язок. Ви даремно нарікаєте на наших блощиць — ваше знайомство з ними буде дуже й дуже коротке. І хто зна... може ви навіть за нашими блощицями пошкодуєте.

Андрій насторожився і, хоч назовні був такий же байдужий і іронічний, в дійсності пильно слухав. А начальник продовжував, либонь щирим голосом, якщо ж то був голос не щирий, то тоді він великий актор.

— Пошкодуєте. Закурюйте...

— Ні, дякую...

— Гм. Ну, як хочете. Упертий ви... Але саме про це я й хочу вас попередити... Я знаю, що ви одіозна фігура в цьому місті. Я не знаю всіх подробиць про вас, але знаю, що про вас ходить багато фантастичного, дикого, неймовірного. Я не знаю за що вас заарештували і в чому вас обвинувачують. Але, кажу вам щиро, це мене не цікавить. Ті, кого це цікавить, будуть з вами говорити. Я ж знаю славу про вашого батька, про ваш рід... І от, знаючи ту славу, саме тому й покликав вас сюди.

А покликавши, вважаю своїм святим обов'язком попередити вас перед тим, як відправити куди вас „кличуть"... Я вже сказав, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі, прошу це мати на увазі, але я можу дати вам добру пораду... Отже хочу попередити вас, що від вас залежатиме — загинути по-дурному, ні за цапову душу, чи видряпатися й повернутися до життя. Ви зрозуміли? А для цього ви повинні...

— „Признатися у всьому щиро"... — продовжив Андрій мелянхолійно в тон: „Покаятися чистосердечно"... „Довести свою вірність"... „Заслужити прощення"... І нарешті — „видати всіх"... От... — і зідхнув.

Начальник осікся і замовк здивовано. Спробував розгніватися, але замість того почервонів розгублено. Помовчав. Нарешті промовив:

— Це ви даремно. Але... гм... я забув, що ви сиділи чимало часу в в'язниці і в таборах. Виходить єрунда, — ми говоримо зовсім на різних мовах, ті с мі речі сприймаємо зовсім по-різному. Але добре було б, якби ви все таки мені повірили.

— То було б неприродно, — зідхнув Андрій.

Начальник насупився. Довго мовчав. Мняв недопалок цигарки розтоптуючи його в попельничці. Подивився як розпливався останній димок над тією попельничкою і промурмотів:

— Маєте рацію. Виходить, що ми поставлені в такі непримиренні позиції, при яких взагалі неможливо договоритися. А шкода. Виходить, що нормальні людські взаємини тут виключені.

— Виходить... Нормальні взаємини справді виключені...

Настала понура мовчанка. Начальник встав і заходив по кімнаті чомусь заклопотано. Потім махнув рукою і повернувся на своє місце:

— Ну, Аллах з ним, облишмо про це. Смішно й трагічно, що кожне моє слово ви приймаєте як підступ, але формальна рація за вами. Це цікаве для мене, взагалі для нас, оце дивовижне психологічне явище... Треба буде тим зайнятись ближче... фахівцям... У цьому бо може бути джерело колосальних трагедій і колізій. А тим часом... (начальник подивився пильно Андрієві в очі). А тим часом на цьому всі мої до вас запитання і попередження вичерпалися. Все.

Взяв цигарку й знову закурив. Простяг цигарничку Андрієві. На цей раз Андрій вибачливо, ніби роблячи ве-

лику прислугу господареві, взяв цигарку, потім так само вибачливо взяв сірники на столі і закурив. А тоді відкинувся глибоко в фотель і крізь дим дивився примруженими очима на начальника. Сержант теж закурив біля вікна і, посміхаючись, з-під лоба стежив за кожним Анрієвим рухом. Так вони курили гуртом і мовчали. „Ідилія!" — думав Андрій. По довжелезній павзі, дивлячись, як начальник нервово тарабанив пальцем по столі, Андрій мелянхолійно промовив, обминаючи будь-яку форму звертання, бо „товаришу" не пасувало, а „громадянине" було надто неоковирне, через те він звернувся так, без ніякої форми, дивлячись начальникові в обличчя:

— Все... А тепер — чи не міг би я вас дещо запитати?

— Будь ласка, — охоче згодився начальник.

— Чи не можете ви мені сказати, за що конкретно мене заарештовано, в чому мене обвинувачують?

— Не знаю.

Андрій посміхнувся:

— Неправильно. Ви неправильно відповіли. Ви мусіли сказати „Не можу".

— Слушно.

— Дякую. Друге запитання — чи не знаєте ви (бачите, я йду вам назустріч самою формою запитання!), чи не знаєте ви, коли мене заберуть звідси?

— Не знаю.

— Дякую. Третє. Чи не знаєте ви, куди мене заберуть звідси?

—Не знаю.

— Дякую. Ви послідовні. І, нарешті, останнє — чи не можете ви мені сказати, які заходи будуть вжиті супроти моєї матусі... Або не так. Чи не можете ви мені ґарантувати, що не буде вжито ніяких обмежуючих заходів супроти моєї матусі?

Начальник насупив брови і довго мовчав. Нарешті зідхнув:

— Не можу...

— Дякую. Ви геніяльно і абсолютно послідовні. На цей раз я вам вірю, вірю вашій щирості. Мої запитання всі вичерпалися. А тепер — чи не могли б ви мене відправити назад до ваших некурящих блощиць?

Начальник засміявся.

— І цього, на жаль, не можу. Вірніше, я можу, але не бачу в тому рації. — Він подивився пильно на годин-

ник на руці і вів далі: — Не бачу рації. А хіба вам тут погано? Сидіть собі. Якщо вам не цікаво говорити — мовчіть. Хоч я на вашому місці був би чемний і розповів би щонебудь цікаве. Ви здається інженер?

— Уявіть собі.

— Якого профіля?

— Авіятор.

— Знаменито.

— Чи не слід мені зробити висновок, що ви не знали такої дрібної деталі з моєї біографії?

— Ні, я це добре знав.

— Нащо ж ви питали про це?

— Хотів чути, як ви вимовляєте титул вашої професії.

— Ну, і?...

— Добре вимовляєте, гордо. Я приємно здивований. Ви так вимовляєте, ніби збираєтесь літати завтра і взагалі.

— Так, збираюсь і завтра і взагалі. А головне — збираюсь будувати...

— Ну от, бачите!.. А ви не хотіли дослухати моєї поради...

— Гм... Ми ж так гарно домовилися, що всі слова і означення для кожного з нас звучать зовсім по різному і мають різний змисл, чи не так?

Начальник насторожився:

— Тобто? Чи так я вас зрозумів: літати й будувати по-вашому, це зовсім не те, що по-моєму?

— Ми говорили про вашу пораду...

— А-а-а!.. — Сафигін засміявся. Він довго сміявся до себе, а тоді махнув рукою: — Ну добре, — і перевів розмову на іншу тему:

— Ви, кажуть, непоганий мисливець? Чи це правда?

— Можливо.

— Ну от і чудесно!.. — Начальник спраді щиро пожвавів і повернувся всім корпусом до Андрія. — Я, знаєте, теж... Скоро починається сезон на качок. Але я не тутешній, а ви тут виростали, чи не могли б ви мені розповісти про тутешні умови, про озера та саги...

— Гм. Ну, знаєте, це знаменито! Ви мене посадили в тюрму, а самі хочете на моїх сагах полювати... Ну, знаєте... — засміявся Андрій.

Одначе вони все таки розмовляли про озера та саги. Андрій бачив, що його викликали сюди не ради всіх цих розмов, а викликали й тримають в очікуванні чогось, а тим часом зводять час, намагаючись поєднати приєм-

не з корисним По тому, як начальник поглядав на годинника, було видно, що те „щось" наближається, що там стрілка йде до призначеного пункту. Лиш невідомо, як довго ще вона до того пункту йтиме. Тож, щоб не було нудно, ліпше вже розмовляти про озера та саги. Начальник виявив першоклясну ерудицію щодо місцевої мисливської орнітофавни й зоофавни, ботаніки тощо.

Так вони й розмовляли. Андрій слухав захоплені, справді поетичні мисливські тиради свого співрозмовця і думав:

— „І ти скажи, яка симпатична людина! І хто б подумав, що він є якимось ганебним коліщатком ганебного і страшного механізму, в який оце мене впхнуто!"

Проте він сам не уявляв, яку фатальну ролю має ще відіграти ця „симпатична людина" в його житті.

Так вони довго розмовляли мило про озера та саги, про крижняків і вальдшнепів; власне, розмовляв Сафигін, Андрій слухав; сержант теж слухав збоку задумано. Потім внизу десь задзеленчав телефон і сержант вийшов. Сержант вийшов, а начальник глянув на годинника й замовк. Коли сержант вернувся, начальник глянув на нього запитливо: — „?"

— Так! — сказав сержант.

Начальник зідхнув і подивився на Андрія:

— Ну, от, а ви поспішали до блощиць... (павза) — Але перед тим, як ми розійдемось, я ще хотів щось у вас спитати. Що пак я хотів спитати? Ти диви, вилетіло з голови. Ага... — і дивлячись просто Андрієві в очі, начальник поставив несподіване запитання усторч, за чимсь хитро полюючи:

— Е-е... той... Чи ви не знаєте, де ваші брати?

Запитання було раптове і щонайменше дивне, якщо не безглузде. Але Андрій знав, що в цій установі так собі безглуздих запитань не буває. Він нашорошився. І в той же час серце тривожно, боляче стиснулося, бо це запитання видалось йому підтвердженням страшного здогаду. „Гм... Перевіряє. Мацає, чи я здогадуюсь, хто мене продав". Це він подумав, а вголос відповів подразнено і досить не чемно:

— На знаю. . — а по хвилі додав не без єхидного наміру: — Що, бракує підпису...

Далі язик його не подужав, не повернувся.

— Під чим? — байдуже перепитав начальник.

— Під доносом... — видавив Андрій через силу і відчув, як кров прилила йому до обличчя, як він ввесь

почервонів від маківки до п'ят, а губи затремтіли й на пальцях рук виступив піт.

Запала мовчанка. Сержант подивився пильно в розгублене Андрієве обличчя, стиснув щелепи і раптом бовкнув сердито:

— Ну-ну! Не поспішайте...

А начальник посміхнувся про себе. А тоді звівся на ноги.

— Отже моя функція скінчилася. Маєте якісь скарги до мене? Ні? Добре. Ви зараз підете з сержантом. Осмілюсь нагадати наостанку ще раз про ту пораду, що ви її договорили за мене... Бувайте здорові.

— Дякую. Бувайте здорові.

По тому Андрій з сержантом вийшли. Сержант і далі був чемний, відчиняв і зачиняв двері і йшов поруч. Він мовчав усю дорогу, поки вони йшли коридорами до самого виходу. І тільки аж при виході з будинку раптом зідхнув і, відчиняючи останні двері, промовив ледве чутно:

— Ну, брат! Не заздрю ж я вам!..

Андрій не перепитав, чому саме, хоч і хотів.

На дворі благословилося на світ.

Вони пройшли повз клюмбу і завернули за будинок.

Там, за будинком, на широкому подвір'ї перед піддашшям стояли запряжені коні. Не ті, що були вчора, а інші, сірі в яблуках. Коні, як змії. Вони пирскали бадьоро в ранковій прохолоді і гребли копитами землю. Біля лінійки й біля коней вешталися і вовтузилися якісь люди. То були міліціонери й начальник з ними. Начальник тутешньої ж таки міліції, як потім виявилось. Сержант привів Андрія й поставив його біля лінійки, а сам одійшов геть і стояв збоку. Андрій обіперся на крило лінійки і чекав, позіхаючи. Щось вони довго вовтузяться. А міліціонери квапилися з усієї сили, вони вкладали на лінійку різні речі, Андрієву валізку, мішок з чимось, якісь теки, змазували колеса, перевіряли збрую. Нарешті впоралися з усім, але ще стояли. Виявилося, як зрозумів Андрій з уривків фраз, що немає секретарки. Щось там у неї мусять забирати чи оформляти. Чекали. Чи від того, що був надто легко вдягнений, а чи від нервової перевтоми, Андрія пробирали легенькі дрижаки. Ні, таки було холодно. Це ж серпень місяць — місяць холодних світанків. Зосередившись в собі, Андрій думав про ранішні качині перельоти, коли отак стоїш біля воза в лузі і мусиш іти крізь туман до саги десь і

боїшся ступати в росу босими ногами... А надворі дедалі дужче сіріло. Нагло Андрія неначе щось штовхнуло під серце, він підвів голову і аж поточився від несподіванки:

Катерина! „Так от хто вночі грав сонату Бетговена!!“

Просто перед ним на вузенькім дощанім пішоході стояла Катерина. Заспана, з якимись паперами під рукою, вона, як бігла, так і завмерла на півкроці, вражена. Вона була здивована, а чи вона була злякана, а чи?.. Дивилась на Андрія і губи її тремтіли, а очі наливалися сльозами. Великі блакитні очі. Ті сльози виповнили їх вкрай, а тоді геть бурхнули через верх і буйно потекли по щоках... Чи це йому лише здалося?! Вся ця сцена тривала мить. Хтось десь недвозначно засміявся. Нахмурившись, Катерина крутнула вправо, нагнула голову і швидко пішла до будинку.

„Секретарка! Це ж вона — секретарка!“ Андрій не чув нічого, що робилося навколо, — так наче хто вистрілив йому в обличчя. Зовсім приголомшений і блідий, він провів очима зігнуту постать та так і стояв, повернутий услід їй лицем. У вухах йому дзвеніло і гуло. „Гм... Оттак о!... Секретарка райвідділу!..“ А в вухах зринала нічна соната Бетговена і бриніла з невимовною мукою. А серце стискалося, охоплене бурею:

„Хіба ще не ясно!?“

— „Ні, не ясно! Нічого, нічого не ясно!“ — Серце калатало, як скажене, в дикому сліпому протесті: „Ні, нічого не ясно! Нічого, нічого не ясно!!!“

Нагорі зацокотіла жваво машинка. „Секретарка працює“! Пробіг сюди й туди начміліції. Принесли якийсь пакет, запечатаний сургучем. Ще щось там робили... Нарешті все було готове.

Андрія всадовили на лінійку, обсіли його з усіх боків, відчинили високі дубові ворота, баскі коні рвонули з місця й понеслись вихорем... Тільки й встиг помітити наостанку Андрій, як у вікні на другому поверсі дівчина визирала нишком половиною обличчя з-за відхиленої рами — то Катерина... Ще відзначило око насторожену постать сержанта, що нерухомо стояв біля піддашшя. За мить все те щезло разом з подвір'ям, разом з будівлями, лишилося на місці, геть десь кануло в передранковій млі,

І канула половина облаччя нишком виставлена з-за відхиленої рами...

III

Андрій надивлявся на світ. Перед тим, як покинути його, може, назавжди, він жадібно дивився на все навколо, намагаючись все зафіксувати, відкласти в клітинах мозку, щоб потім пам'ятати, яка ж була та „воля", який же був той світ, в якому для нього забракло місця.

Лінійка гримотіла через центр по головній площі, поуз бульвар Шевченка, поуз театр, поуз вбогі вітрини замкнених крамниць, шалено підстрибувала по ребрастому брукові. Услід їй підіймалася хмара пилу. Їздовий гнав коней вчвал, ніби зумисне, щоб не дати змоги Андрієві роздивитися на своє рідне місто, в якому так довго не був, або щоб не дати нікому з городян роздивитися, кого ж це вони так рано і так шпарко везуть, ніби вкрали та й мчать отак. Та на них нікому було роздивлятися — ніде жодної живої душі. Андрієві ж ніякий чвал не перешкоджав. Весь час тримаючи Катрине заплакане обличчя в схвильованій душі, він журно розглядав усе, що бігло назустріч, давно не бачене і вже напівзабуте. Може не так напівзабуте, як змінене, якось чудно перейнакшене. Тільки не так перейнакшене, як того слід було б сподіватися. Він сподівався побачити рух вперед, зматеріялізований в будівлях, в спорудах, в показних метеріяльних удосконаленнях, відповідних до епохи, в якихось новітніх атрибутах культури й цивілізації. Гай-гай. Все таке, як і було. Тільки колись воно було молодше на низку років і, хоч і примітивне, зате життєрадісне, квітуче в своєму дикому примітивізмі. Тепер же те все якесь занедбане, засушене, запорошене, постаріле на цілу вічність ніби, вкрите лишаями й іржою, повикривлюване, повищерблюване. Аж дивно ставало, як і де ж тут могла приміститися й жити заблукана душа великого Бетговена?.. При згадці про Бетговена Андрій повів плечима, як від морозу, стиснув щелепи... Дивився понуро на місто. Місто-жебрак... Жодних нових

будівель. Навпаки, багатьох старих будівель бракувало. Бракувало ажурних кованих огорож навколо церков і колишніх „панських“ будівель, бракувало великих вітрин суцільного бемського скла, бракувало золочених та сріблених вивісок біля аптек та крамниць, бракувало... Чого ж це бракувало головного? Бач, бракувало бадьорости й життьової патетики, от чого. Бадьорість і життьову патетику заступила бравада, нудна й придуркувата казенна бравада. І виявлялась та бравада в кольорі. В революційнім кольорі! І це єдина обнова, єдиний показник „поступу“. Ним, тим кольором революційним, цебто кольором червоним, було вифарблено геть всі будівлі в центрі міста і навіть муровані огорожі. Колір пооблазив, пооблуплювався, порудів від дощів і часу і місто мало вигляд ніби попечений, покалічений, напівбожевільний. Той червоний колір миготів обабіч і щезав позаду, змішуючись з курявою, ніби з димом пожарища. Ось міський театр, або „Нардом“, як його величали давно; доки він був „Нардомом“ — він був ясно-зеленавий з темним пілястрами, тепер він „Будинок Культури“ і тому, мабуть, червоний до одуріння. Ось бульвар Шевченка,— ще не так давно, за часів НЕПу, він пишався розкошами майже столичних крамниць, кондиторських, ресторанів,— тепер він геть весь уніфікований, поспіль червоний, ні, рудий до відчаю, і пощерблений,— в ньому якимось дивом повипадали цілі будинки, немов повибивані зуби. Ось електровня — така сама руда і згорблена, вгрузла в землю, допотопна електровня і навіть революційний колір не в силі її змодернізувати. Вона завжди, скільки Андрій пам'ятає, чахкала вечорами, задихаючись, немов сухітник, і так само чахкає й тепер, лише темп неначе послаб. Це вже вона конає. Ось, нарешті, велика, ще імператорська тюрма!.. Але коні не повертають — мчать собі мимо, далі... Тюрма проваджає їх понуро сліпими очицями та вежами... Ага, це новість! Цього не було! Навколо тюрми раніше височів лише мур, а вікна всіх чотирьох поверхів зняли одверто ґратами. Так її поставив російський імператор в самому центрі міста на пострах „вірнопідданому“ населенню. Тепер до імператорового подарунку внесено корективу — на мурах по всіх чотирьох кутах збудовано високі вартові вежі, а на вікна накладено суцільні залізні щити. Це ж пак тепер ізолятор! Політ-ізолятор всесоюзного значіння. Андрій згадав, що про це ж йому говорив робітник у поїзді. Вся тюрма вифарблена так само в червоний колір. „Револю-

ційна тюрма, значить!“ Ось допотопні лазні... теж червоні. Ось допотопне „кіно“. Ось...

Баскі коні промчали через центр міста, через міст, через Успенську площу з пам'ятником тому, хто так ощасливив оце місто, — Ульянову-Леніну, — і влетіли в Харківську вулицю, а червоний колір все гнав назустріч. Ось будинок колишнього „Уєздного Высшего Начального Училища“, де Андрій вчився перед революцією, а тоді, в революцію, разом з іншими з незрівняним ентузіязмом переробляв його, його нутро, на новий штиб — з „Высшего Начального“ на національну „Вище початкову школу“, перефарбовуючи його, так би мовити, ідейно в жовтоблакитний колір. Тепер той будинок рудий. Ну, це може бути, це тому, що він щедро политий кров'ю його вихованців. Це може бути. Ось колишня жіноча гімназія... Руда. Ось чоловіча гімназія, тепер Пед-інститут, — рудий... Хтось у цьому місті напевно збожеволів, дістав бзіка на кольоровому грунті. Але чи так? Чи це від божевілля? Ні, не від божевілля це. Від політики. Ця декорація, цей фарбований фасад — від політики! Коли всередині зі здобутками революції не гаразд, коли ту революцію підмінено чим іншим, коли треба те „інше“ злочинно ховати, тоді ретельно фарбиться фасад. Андрій дивиться з досадою на той „революційний“ фасад рідного міста і його нудить під ложечкою, — йому хочеться з усього маху дати комусь невідомому в зуби, щоб аж щелепи геть позвертало, комусь тому, що оце так зпохабив, зпаскудив його бідолашне місто. Але, не маючи належного об'єкта (не дати ж по щелепах оцьому напівсонному й досить безобидному на вигляд начальникові міліції, що сидить поруч!), не маючи об'єкта, Андрій тільки поводить плечима й зітхає, мружить очі.

Вони їдуть знаменитою Харківською вулицею, казкову довжину якої (уявіть собі „аж п'ять верстов!“ Га!) вони колись в дитинстві вимірювали кількістю перевалків. І кількість тих перевалків була незчисленна. Може яких п'ятнадцять. А як пройти ті всі п'ятнадцять перевалків, то там вже й була невідома й загадкова якась „станція“, там вже була залізниця. Дорога в незнаний світ, що починався десь за останнім перевалком. Для них — для дітей — залізниця була, як легенда, знана лише з того, що на ній зарізало їхнього сусіда, машиніста-залізничника, якоюсь „залізною машиною“. На щастя червоний колір уже скінчився, бо скінчилися казен-

ні будівлі й почалися звичайні, вбогі обивательські халупи, довжелезні недоламані паркани, тини порослі буйно колючками й пасльоном, рясні тополі й осики, сади й городи. Андрій спочивав оком на буйній зелені, на праісторичних вбогих халупах, одвертих і щирих в своїх трагічних злиднях, без революційного фасаду, пізнавав давно знайомі хатки й числив, як у дитинстві, знайомі перевалки. Тринадцятий... Чотирнадцятий... П'ятнадцятий... Сімнадцятий... Двадцятий... Га! щось тих перевалків наче забагато стало, трохи ніби рясно! А ще ж тільки половина вулиці. Нарешті помітив, що він рахує за перевалки глибокі пустирища, які зяяли на місці колишніх садиб і були добре втоптані людьми й худобою, як найкоротші шляхи сполучення між паралельними вулицями. Таким чином збився й вже не знав за котрим саме перевалком прийде поворот вліво до залізниці. Та справа розв'язалася простіше — коні не звернули ані вліво, ані вправо, а промчали вулицею аж в самий кінець і вигналися в степ. Помчали степом.

Ще дві години шаленої їзди степом і вони нарешті зупинилися на полустанку К... Он як! Важна він персона, якщо його не зважилися показати людям на міській станції, а завезли аж геть на цілковите безлюддя! На цім полустанку, саме як сходило сонце, Андрій і його дальша екскорта — нач міліції й два міліціонери — злізли, забравши лантух з якимсь барахлом, валізку й течки з паперами, а решта повернули коней і поїхали шагом назад. Щоб було зручніше, начальник укинув течки в лантух.

По якомусь часі підійшов дачний поїзд і забрав надзвичайну групу з полустанку „К"; дачний поїзд, що йшов таки з Андрієвого міста до заштатної столиці Української Соціялістичної Республіки.

* * *

Від надмірної напруги нерви Андрієви притупіли, до того ж він був морально вбитий, внутрішньо розчахнений, — в результаті зовнішній світ переставав його цікавити, насіла глибока апатія й страшено захотілось спати, як було завжди з ним, коли аварійний душевний стан доходив критичної точки. Це брав гору інстинкт самозахисту — гасив розбурхане полум'я, стримував шалений гін крови, склепив вуха й очі, ввергав душу в сон. Спати... Єдине, всеохоплююче й всезаперечуюче, непереможне бажання. Але зовнішній світ не давав йому спати. Ваґон, в який вони влізли, був погано до того пристосований. Це був химерний, ще не бачений Андрієм,

ваґон дачного поїзду, що курсував на лінії: місто „Н" — Харків. Отаке от досягнення за час його відсутности! Пародія на крилату фразу некоронованого Цезаря соціялістичної держави про „жіть стало лучше, жіть стало вєсєлєє!" Колись, коли жити було не особливо весело, тут ходив звичайний, поштово-пасажирський поїзд, знаменитий тим, що мав ваґони російської конструкції, в яких місця для сидіння-лежання були в три суцільних поверхи: коли підіймалися додаткові ляди, то утворювався з кожного поверху суцільний піл через увесь ваґон. Ці додаткові ляди вигадані конструктором напевно в час особливого творчого натхнення. Пасажири набивалися на кожен такий піл щільно, як в'юни в вершу, й лежали всю дорогу покотом, їхали з комфортом, як патриції. Патриції лежали в три поверхи, виставивши три шереги надьогтьованих чобіт, позвязуваних мотузками черевиків, лаптів і так репаних п'ят. Четвертий поверх становили ті, що підлазили під нижній піл і вмощувалися просто на бруднющій, вічно мокрій підлозі, мавши достатні причини не дертися на гору, а залазити, мов щурі або таргани, в нору. Хоч треба сказати, що підчас „маршу" всі пасажири на всіх поверхах мали приблизно однакові шанси, щодо небезпеки бути контрольованими (на предмет квитків та на предмет ревізії підозрілих „спекулянтських" клунків з картоплею чи буряками), бо тутешні контролери та кондуктори вміли якось ходити по ногах і по головах своїми здоровенними, наквацьованими мазутом чобітьми. Особливо цікавий був той поїзд уночі. Він завжди був темний, ніякої електрики в поїздах на цій лінії колишньої царської імперії, а пізніше „першої країни соціялізму" не існувало, світилося лоєвими свічками, що вставлялися в спеціяльний ліхтар, пристосований російським конструктивним генієм так, що він (ліхтар не одну свічку) мав освітлювати одразу і пасажирів, і тамбур, і кльозет, але кондуктори (керовані тим самим російським творчим генієм) умудрялися й ту казенну свічку „замахорити", по-простому кажучи — вкрасти, лишаючи справу освітлення на ініціятиву пасажирів. Пасажири освітлювалися в дорозі власними свічками на прикрість вуркаганам та закоханим, що більше любили темряву. Та фортуна все таки була на боці закоханих і упослідженних, — свічки горіли тільки на початку, пізніше жодна свічка не витримувала консистенції повітря й гасла — не могла перемогти людських випарів, аромату онуч, махоркового диму (махорка недмінно закручена в

газетний папір) й всього іншого. Але все ж то були „благословенні“ ваґони! Закохані й так аматори романтичних пригод мали ідеальні умови, щоб виявити себе вповні, і досить часу (темп їзди був трохи швидший за волячий — 100 кілометрів поїзд ішов п'ять годин!), щоб і націлуватися до одуріння й виспатися до несхочу. Не те зараз. Цей самий поїзд тепер називається „дачний“ або „робочий“ і перше, що звернуло увагу навіть стомленого й байдужого Андрія, це що він торохтів несамовитіше аніж раніше. А друге — що ваґони в ньому зовсім нової й зовсім надзвичайної конструкції. Насамперед вхід до ваґону був, а виходу не було. Вірніше, був і вихід, але в ті самі двері, одні й єдині. Чудесне удосконалення! А для контролі то просто геніяльно! Це цілком в дусі цієї епохи, в дусі цієї країни, в дусі філософії, моралі й світогляду її вождів та ідеологів. В дусі нової, уніфікаційної ери. Геніяльно! Одні двері, щоб лекше було за людиною стежити, лекше тією людиною „керувати“. Добиратися до ваґону в ті двері треба було по спеціяльно причепленій драбинці... Це, бач, товаровий ваґон, спеціяльно пристосований для пасажирів. І пристосований він не абияк. Російська історія знала його, як звичайний товаровий ваґон „на сорок человєк ілі восємь лошадєй“, стандартний ваґон чорвоного кольору, з розсувними дверима і без жодного „умебльовання“. Тепер двері забито цвяхами, червоний колір замазано зверху зеленим (дивно, просто аж не віриться, коли зважити, що в місті Н., навпаки, всі будівлі пофарблено саме в червоний колір, — але мабуть це тому, що **революція** за поняттями цієї країни, це „всьо наоборот“), а в середині створено комфорт — поставлено кілька довгих лав із спинками і ще й зроблено троє вікон... Доказ, що „лошаді“ з числа пасажирів випали. Ну, щодо „человєків“ то норма, усталена історією, наче б то збільшилася вдвічі: ваґон натоптаний пасажирами до нікуди.

В цілому цей тряский, торохкітливий ваґон справляв враження надзвичайне, — враження якоїсь символіки, образ чогось калічного, парадоксального, образ якоїсь епохальної аварії. Так, він символічний цей ваґон, немов би геніяльна карикатура, пародія на велику революцію, що зродила ось цей шедевр, як та гора зродила мишу. От був собі товаровий ваґон на „сорок человєк ілі восємь лошадєй“, тоді прийшла велика революція, мілійони людей під співи „Марсельєзи“ героїчно вмерли за „рівність і братерство“, за свободу,

за краще майбутнє і — от воно прийшло, те „краще майбутнє“: товаровий ваґон „на сорок человек ілі восємь лошадей“, іменований ще „телячим“, взяли перефарбували в інший колір, прорубали пару віконечок, забили наглухо „телячі“ двері, а випиляли інші, для людей, і —все. І маєш нову епоху!!.

Це, власне, думав Андрій, сидячи в кутку й даремно намагаючись якось заснути. Заснути неможливо. Правда, він в цьому ваґоні, в цьому товпищі опинився в привілейованому становищі — для нього й для його почету було одведено цілий куток з двома лавами, з яких на одній розташувався почет, а друга нележала цілком йому й на ній ніхто інший не смів сісти, — але з такого привілею було мало радости, Андрій не міг скористатися з нього вповні. Сумно спершись головою на руку, сидів і дивився в вікно обважнілими очима. У вікні, в якомусь каламутному тумані оберталася земля — межі крутилися навколо невідомої осі, танцювали дерева, кущі, сторожеві будки, а в цілому те все десь пливло під ним і поза ним і було таке саме почуття, як колись, коли він вперше підіймався літаком із своїм другом і вчителем, авіоконструктором Калініним. Голова поморочилась і було приємно те згадувати — отак сидіти, абстраґуватися від реального оточення, від дійсности й переживати вже колись пережите, краще, може, що мав — дружбу піднесену не крилах в зеніт, в небо... Пливти поза часом і простором... Та абстраґуватися зовсім, як і заснути, він знову таки не міг: це ж пливе мимо рідна його, найрідніша земля, а це навколо нього напорошені й принишклі товпляться, тиснуться його рідні-найрідніші земляки!

Потрохи розбирає цікавість. „Агов, не спи! Чого ж ти будеш спати, коли, може, твої дні вже почислені й тобі вже спати ніколи. Надивляйся! Надивляйся на все, чого ти давно не бачив і, може, вже скоро, а то й ніколи, не побачиш!“ Сперши голову на руки, Андрій крізь приплющені очі дивиться на людей.

Що особливо вразило, коли він роздивився, це що всі пасажири цього карикатурного, цього пародійного ваґону були робітники, індустріяльні робітники. Щоб зробити цей висновок, не треба ані питати, ані гадати. З засмальцьованого й ідеально брудного та обшарпаного „прозодягу“, з робочих комбінезонів, з рук і облич, з уривків фраз і реплік видно, що це все робітництво ріжних фахових профілів, представники нової (зовсім

нової) української робітничої кляси, працівники індустрії великого промислового центру — Харкова: з тракторного заводу, паротягобудівельного, ХЕМЗу, авіозаводу, сталеливарень, робітники депо, залізничники, трамвайщики, будівельники тощо, тощо. Вони їдуть цим „робочим“ поїздом на працю, поспішають із усіх станцій, містечок і призалізничних сіл геть з відстані ста кілометрів. По цій лінії. І так само вони ж десь їдуть, поспішають по всіх інших чисельних радіюсах до центру, боючись спізнитися, під страхом тяжкої кари... Відчуття цієї кари здавалось написаним на кожнім обличчі. Поїзд зупинявся на кожній станції й полустанкові — а їх було густо — і з ваґону ніхто не вилазив а тільки влазили в нього все нові й нові пасажири. Ваґон набивався до того, що люди вже висіли один на однім... І все це були робітники. Це було приємно. Правда, всі вони якісь засмоктані, виснажені, обдерті й до того ж ще ніби чимсь пригнічені, — безмежною втомою ачи злиднями,— але це були все ділові, зовсім якісь відмінні люди. Зосереджені в собі й позначені тавром суворої професії. А Андрій успадкував від батька велику й щиру любов до людей, хай і марудної, але творчої праці, до людей діла, що творять матеріяльні цінності. Він не бачив бруду, він бачив мозолясті й тим шляхотні руки. Це розігнало сон. Ще не так давно по цій лінії при цій таки самій владі, після того, як було заповіджено початок нової ери і навіть заведено нове літочислення — не від народження Христа, а від „25 октября 1917 года“, — їздили переважно торбарі та спекулянти, спритні міщухи „Юга Россії“, що циганили по селах і возили до Харкова на Євбаз шматочки масла та сала, а звідти старі гальоші та лахміття для обміну в селах знову на масло та сало. Зараз такого типу пасажирів зовсім не було. Звичайно, не тому, що спекулювати було нікому, а тому що спекулювати було **нічим**. А ще тому, що пронеслися жахливі бурі, які з усіх поробили старців та поставили весь соціяльний уклад догори ногами. Все зірвали з якоря. І тепер людський склад цього от карикатурного поїзду має зовсім інший вигляд. Те, що їде в ньому замість „лошадей“, має зовсім інший характер. І попри все, той характер, як на Андрієву думку, досить таки втішний, бо він — Андрій — належав до числа тих, які вважали й вважають, що з його нації доти не буде діла, доти вона буде упосліджена і у власній хаті бита, доки, якою завгодно ціною, не опанує міста, доки не оволодіє вла-

сною індустрією, доки не матиме своєї сильної, ідеально зорганізованої робітничої кляси, доки ота ледача й інертна міщанська та селянська стіхія з її „моя хата зкраю“ не видасть з себе масово людей в промисловість і опанує її, опанує машини опанує всі надбання науки й техніки, високі школи, залізниці, всі найважливіші заклади й секрети механізму управління всіма галузями народнього господарства. Словом, доти, доки вона не піде війною на місто „явочним порядком“ і не поверне його собі, доки не перестане хуторянити й позіхати, а не почне будувати. І от початок цього великого процесу він бачить... Правда, це все повстає з великого горя, але то не важно. Правда, вони ще раби, але такі швидше перестануть бути рабами. І нарешті, правда, що вони зараз будують собі на безголов'я, але колись все те, що вони збудують, все таки належатиме їм. Зрештою не важно що вони будують, а важно, що вони будують. І вони ним заволодіють...

З мови, з інтонації, з жестів Андрій бачить, що ці обдерті й замурзані робітники здебільша ще селяни, що це зовсім свіжі, скороспечені представники індустріяльного українського пролетаріяту, але — як їх багато! Вони становлять майже сто процентів „населення“ цього торохкітливого поїзду, та й ще тиснуться на кожній станції, проклинаючи енергійно невідомо кого (так, на здогад буряків), бо не можуть сісти як слід до переповнених ваґонів і ризикують спізнитися. Лиш де-не-де межи робітниками трапляються окремі особи інтеліґентних професій, т. зв. „службовці“ та „інтеліґенти“, що теж поспішають до центру на працю, і зовсім немає ніяких перекупок, ані старців, якими завжди так рясніють усі приміські поїзди. Для перекупок це невигідний поїзд, для старців теж — тяжко поживитися в тих, хто самі є старцями, хоч і належать теоретично до кляси- „диктатора“, кляси-„гегемона“, в тих, що спішать на працю, щоб там кривавим потом заробляти на хліб щоденний.

У ваґоні, попри всю велику кількість пасажирів, на вдивовижу тихо. Це Андрія аж надто здивувало і він звернув на це увагу зразу по перших станціях. Коли юрби всідали, стояв на дворі й на сходах лемент і ще тримався перші хвилини й у ваґоні. А потім наставала тиша. Пристрасті гасли, голоси притихали до шепоту, лиш несамовито стукали колеса та деренчали шиби. Зразу Андрій не зрозумів у чому річ, аж нарешті збаг-

нув , — це ж він тому причиною! Власне, цей куток де він сидить із своїм почетом. На них (на нього й на почет) ніхто з пасажирів зовсім не звертав уваги, ніби їх і не було зовсім, і в той же час Андрій до глибини душі відчув, що всі реаґують на його присутність. Всі без винятку. І реаґують тривожною нашорошеністю, пригніченістю. Хоч ніхто й не дивиться просто в його бік, зовсім ніби не помічає, кожен байдужий, підкреслено байдужий. І, власне, ця підкресленість є показником, що всі думки й вся увага всього ваґону в цім кутку, біля Андрієвого обличчя. Ніт-ніт та й ловить Андрій на собі чийсь погляд і було йому якось не по собі, коли отака собі замурзана й груба, прокоптіла сажою й промаслена мазутом, з підсмаленими махоркою вусами людина, глянувши крадькома й зустрівшись з Андрієвим поглядом, швидко відводила свої очі якось, ніби винувато, розгублено моргала, а то й червоніла. Від деяких поглядів у Андрія мимохіть перебігав легенький, неприємний морозець, бо в тих поглядах світився кричущий переляк, нудьга й жаль невисловлений, але яскравий і без слів, — переляк і жаль людей, які щось знають про його долю, щось страшне, співчувають, але безсилі його вирятувати.

Андрій оглядав усю цю масу, на зовні ніби індиферентних, а то й ворожих людей, і йому було страшенно цікаво знати, що ж здебільша ці люди думають? Що ось це робітництво, до якого його — Андрієве — серце так горнеться й розкривається назустріч, немов соняшник обертається до сонця, робітництво, до якого він і сам належить плоттю й кров'ю, що воно думає? Але взнати докладно про це неможливо. Він лише міг судити про це з тих окремих поглядів, які вдалося перехопити, а надто з виразу очей і обличчя однієї жінки, робітниці, досить інтеліґентної на вигляд і дуже покарбованої зморшками від власного якогось горя. Вона стояла в протилежному кутку й дивилася надміру поширеними очима на Андрія, й не могла тих очей відвести — хотіла відвести, силкувалася, але не могла, очі поверталися назад, мов приворожені, або наврочені. Дивилась перелякано й ворушила про себе губами... І Андрієві здалося, що ось це, власне, й дивиться тими очима на нього весь ваґон. Вони щось знають. Вони щось знають таке, чого він не знає. Звідси й та нашорошеність, і той переляк,що з очей світиться. Але не може бути, щоб вони відчували тільки острах та жаль. На-

суплені брови, зімкнені уста, погляди у нікуди, глибокі затягання махорковим димом, сердиті сплювки на підлогу, під ноги собі говорять про щось інше ще. А може то звичайне презирство а чи злоба? Бо ж вони бачуть на ньому вже випечене тавро, як на винуватцеві всіх їхніх нещасть, тавро „ворога народу"... Ні, то від іншого, бо коли б вони вірили в те тавро, вони б злораділи. То від іншого.

Андрій переводить погляд у вікно й дивиться, як обертаються поля, і слухає, як тихо й мляво розмовляє начальник міліції з одним міліціонером. Той міліціонер назвав був начальника „товариш Рибалко!" і тепер Андрій знає, що він називається „товариш Рибалко". Андрій не вникає в зміст розмови лише слухає саме звучання,—товариш Рибалко говорить прекрасною українською мовою з милим полтавським акцентом. Слухаючи ту прекрасну мову, Андрій думає: — „От везуть та й вкинуть у рідну-ріднісіньку українську тюрму". І пригадує Винниченкового „Поміркованого та щирого" — от би він тішився з такого почету й з такої перспективи! Але сам Андрій від того навіть не посміхнувся, подумав так собі. Слухав милу полтавську вимову, а потім дивився на того, що говорить. То був у дійсности досить вайлуватий і неуковирний чолов'яга, цей товариш Рибалко, але справляв зовсім інше враження, — величавий, повільний в рухах,сповнений престижу й монументальної могутньости в своїй уніформі начальника міліції, в уніформі коліру сталі. Ні, він безподібний цей Рибалко! Це ж він свою історичну, безсмертну „хахлацьку" вайлуватість і розвезеність так геніяльно замаскував у велич, у маестатичність держави, що її він репрезентує, в монументальність її „залізної охорони", у велич самого „залізного наркома" — свого шефа й повелителя. Правда, міліціонери перед ним не виказували особливої пошани й субординації, не тяглися в струнку, не ляпали обцасами, не говорили „так точно!", як старі ,клясичні жандарми, і саме це було на думку Андрія великим недоліком. Вони б мусіли бити копитатами перед такою Рибалковою монументальністю й говорити „так точно!", продовжуючи традицію достославної російської жандармерії, підпори й надії всіх, богом люблених, імператорів „Північної Пальміри", і це було б саме до речі. Але це ж, бач, була не якась „чорносотенна жандармерія", а „робітниче-селянська міліція" і такої субординації в ній не заведено. Міліціонери три-

малися перед Рибалком, як рівні, сиділи й курили з ним, прикурюючи від одного сірника, лиш було видно, що вони його все таки дуже бояться. Але не це вражало. Вражало те, що й міліціонери, і сам Рибалко бояться, либонь, Андрія, тримаються супроти нього якось чудно, нашорошено, ніби пильнують його і в той же час намагаються від нього відмежуватися. Андрієві страшенно хотілося впіймати погляд Рибалко, подивитися йому в очі, але це не вдавалося, — Рибалко уперто уникав зустрітися очима і, замаскувавшись у свою монументальну байдужість, сковзав поглядом мимо. Так само й міліціонери, зрештою простякуваті й ніби порядні хлопці, кепсько обтесані селюки. З правила в цій країні, як і в багатьох інших, до поліції чи до міліції йдуть служити ріжні покидьки, злодії й ледарі, ріжна суспільна непотріб, не придатна до нормальної людської праці, це було відомо й саме тому до представників поліції та міліції тут споконвіків населення ставилося з неприхованим презирством і зневагою, як до аморального й злочинного елементу. Але ці хлопці може були з іншої категорії й тому почувалися особливо кепсько. Їм було ніби мулько. Вони перед очима цілого ваґону йорзали на ослонах і говорили межи собою підкреслено байдуже, грубо, ривками, занадто серйозно й несамовито курили. Вони говорили щось, аби говорити. Рибалко теж — говорив слова знічев'я, позіхав, нудився. Андрій бачив, що він — Андрій — стоїть їм усім, немов кілок, у душі і тій душі мулько, і через те вони мнуться всі та йорзають. Ніби це не вони його везуть на позорище, а він їх. І жоден не гляне в очі. Лише раз упіймав Андрій на собі погляд наймолодшого з них, обсипаного ластовинням міліціонера, — вони зустрілися очима на мить, на коротку мить, той блимнув і одвів свої очі геть. В тих очах промайнув дивний, змішаний вираз — остраху, цікавости й незручности водночас. Той самий вираз, що й у всіх. Таке враження, що кожен з присутніх у ваґоні уявляє себе на його — Андрієвому — місці й від того втягає голову в плечі, не хоче на його місці бути. Так, вони не хотіли б на його місці бути. Міліціонерам же й їхньому начальникові рішуче набридло їхати й вони б уже хотіли вилізти й відпекатися від цього ваґону з його пасажирами й від своєї жертви. Але поїзд все торохтів і торохтів помалу, минаючи станції й полустанки, і вони сиділи, як на голках, берегли Андрієву валізочку та якийсь лантух з речами. Здавалося, що во-

ни вкрали ту валізочку й той лантух, і самого Андрія й от хотіли б все те затулити спинами й руками та й пошвидше завезти кудись, де вже немає сторонніх очей і небажаних свідків, здати там таку от неприємну обузу комусь іншому й з полегкістю зідхнути. А ваґон набивався ще й ще засмальцьованими й закаптуреними пасажирами і вже вихід з нього був остаточно забарикадований, так що Рибалко з хлопцями та з Андрієм навряд чи й зможуть уже вилізти. Поїзд їх, тих закаптурених пасажирів, все підбирав, лишаючи після себе перони порожніми. Так спорожнів Богодухів, Мерчик, Люботин, Нова Баварія... З кожною новою станцією відчувалася все більше близькість великого міста.

Нарешті вони прибули до Харкова. Недавня ще столиця Української Соціялістичної Республіки, великий промисловий центр України — Харків саме починав свій робочий день, хоч у людей десь це й була неділя.

Повурий, припорошений сажою й посипаний сміттям Харків.

— „Харків, Харків де твоє обличчя?

До кого твій клич?!"

Це Павло Григорович Тичина начертав.

Дихай, дихай, чоловіче! І дивись!

Ніколи Андрія ті Тичинини рядки не вражали так як тепер. Де обличчя й до кого клич? Сіро й знеосіблено. Велитенські юрбища заклопотаних і ніби переляканих, злиденних людей виливалися з усіх отворів присалкуватого вокзалу й чимдуж бігли в усі боки, поспішали. То їх привозили з усіх сторін приміські поїзди і вони, вискочивши з тих поїздів, бурхали шаленою лявіною через вокзал на площу, мов гнали на пожежу. Лявіна виперла з собою Андрія й Рибалко з міліціонерами, викинула їх на площу й закрутила ними на місці. Рибалко тримав валізу, міліціонери тримали лантух, Андрій стояв так, з понурою цікавістю розглядався навколо.

„Харків, Харків, де твоє обличчя?!"

Де ж твоє обличчя?!

Наполохані й ніби гнані в шию люди (пригнічені думкою про можливість спізнитися й потрапити замість заводу на Колиму! От чого вони так біжать!) гуготіли, торохтіли дерев'яшками й невибагливим своїм „прозвуттям" по вогкому, брудному асфальту і мчали навперегони в усіх напрямках. Частина їх брала штурмом

трамваї, душилась несамовито, обвішувала ті трамваї з усіх боків, немов гірляндами брудного, запорошеного листу, й їхала; це були найщасливіші й найаґресивніші, найдужчі. Але більшість бігла пішки.

Рибалко з провінційною нерішучістю дивився на ту баталію навколо трамваїв і не зважувався зі своїм в'язнем туди пхатися. Таксі ніяких не було та, мабуть, не було в нього на те й асиґнувань. Інших транспортових засобів жодних. Лишалося чекати доки ця людська повінь змаліє. І вони чекали.

„Харків, Харків, де ж твоє обличча, га?"

Андрій рішуче не впізнавав своєї недавньої столиці, не бачивши її всього яких шість років. Вокзал (колишня гордість всієї Слобожанщини!) якось розплівся, присів, вгруз ніби в землю, закурився й збуденнів до краю. Після розкішних, все оновлюваних двірців Москви, Ленінграду, Свердловську й навіть Новосибірську цей двірець видавався трухлявим грибом, халабудою провінційної каруселі. Будинок Поштамту насупроти, що уважався за чудо будівельної техніки, за найбільше досягнення національного будівництва в усій республіці, про яке (досягнення!) так багато списано газетного паперу в свій час і навіть писано безліч віршів столичними й провінційними поетами, — цей будинок зовсім засмутив Андрія, аж йому серце стиснулось, бо ж цей будинок подавав колись такі надії. А тепер от виходило, що це ніяке чудо техніки, такий собі злиденний будиночок, та ще й репнутий по фасаду з самої гори до низу (напевно за ту злощасну розколину архитектори й будівничі вже давно пішли до тюрми як „петлюрівці"!) Монументально стояв лише будинок по другій стороні площі — знаменитий „хмарочос" управління „Южних Желєзних Дорог", збудований ще за царя, нахмурений на всі своїх шість поверхів, чорно-сіро вифарблений. Це ще документ „могутньости" колишньої імперії, як її цитаделя в „Южном Крає", сіреч в землі козака Харька та Квітки Основ'яненка. Тут і тепер було „Управлєніє Южних", хоч на фасаді й додано вивіску українською мовою. Назагал картина перед очима була досить прозаїчна, занадто буденна, підкреслено провінційна, така, як на заводському подвір'ї, а не на привокзальній площі столічного міста. А були ж перші роки по великій революції, роки злету, коли це місто кипіло й гуло, а ця площа привокзальна мерехтіла новизною, сліпила блиском машин, реклям, транспарантів,

глушила сміхом і веселим гомоном молодости, — коли весна бурхала через місто повінню... То був час великих надій, час початку бурхливого ренесансу воскреслої після трьохсотлітнього сну нації, час могутнього старту й романтики боротьби, час невисловлених до краю сподівань, палких мрій, вже от-от недалеких до здійснення великих намірів.

Те все видавалося сном. Не може бути, щоб оця запльована й закидана недопалками („бичками") площа була колись молодою, а оці люди вміли сміятись!..

—„Ну-ну!" — пригрозив хтось збоку. — „От як я тебе відправлю на Совнаркомівську і як ти там підпливеш червоною калиною, то тоді взнаєш, трам-тарарам!".

Це чистій черевиків зчепився з якимсь клієнтом, що не догодив йому чимсь. І ця „калина" мала коштувати клієнтові всього яких десять копійок.

—„Та-ак" — подумав Андрій, — „цікаві речі пропаґується тепер на цій, такій колись сонячній і багатонадійній площі одверто!" — Він окинув оком замурзаного хлопчика-чистія і його розгубленого клієнта, що подався чимдуж навтьоки. Рибалко теж оглянувся, не сказав нічого. посміхнувся про себе. А вголос за нього засміявся молодший міліціонер, двозначно й якось дурнувато.

Оце й усіх розмов було, що їх Андрій по-справжньому почув серед вільних людей сьогодні, оце й усіх слів, сказаних за весь час членоподільно й зрозуміло до краю. По цих, власне, словах Андрій як слід уяснив, чого ж саме він тут опинився нині, і йому зассало під серцем. Згадалась Катерина. Згадались брати. Згадалась дурна, глупа ніч, мов чадний сон... І він сапнув харківського чадного повітря на повні груди: — „Дихай, дихай, чоловіче!"

Коли людська лявина розсмокталася, вони сіли до ваґону трамваю й поїхали. Доки доїхали до призначеного пункту,Андрій ще надивився на місто. Враження від всього те саме. На всьому лежитьякась специфічна печать, печать чогось невисловленого, гнітючого. Андрій це помітив ще раніше по інших містах, які він проїхав (а він проїхав їх безліч і у всіх кінцях країни соціялізму), але тут те впадало в око особливо. Будівлі й ті були позначені тією печаттю, якісь без душі, з приплющеними очима, з замкненими устами, без обличчя, або, вірніше, з обличчям закритим серпанком чогось невислов-

леного, якісь безживні, безрадісні. Щось було в них таке, що тяжко збагнути відразу.

Андрій дивився на будівлі, машини, трамваї, на міліціонерів на стійках, на людей, що сновигали зіщулені ву лицями й площами, переводив погляд на людей в трамваї — і бачив на всьому ту саму печать. І нарешті збагнув:

То ж страх! Невисловлений, затаєний, але невідступний страх! Страх, що змушує старших замикати уста наглухо, а молодих нишкнути зі своїм сміхом і жартами й озиратися кожної хвилини по боках, а всіх разом змушує бути нашорошеними й озиратися за кожним міліціонером чи військовим, а при появі котрогось з цих носіїв офіційної уніформи, як ознаки влади, в трамваї — замовкати всіх. Страх. Чи острах? Але то все одно. А до того страху ще й втома. А вже від цих обох — апатія. На дворі сліпуче-сонячна погода і — тиша! В такому великому місті — й тиша! Далебі все централізовано десь і його не чути й не видно на вулиці. Централізовано „десь" торгівлю, централізовано крик і галас, — за всіх кричить дерев'яним голосом радіо-гучномовець на площі, а приватньо ніхто вже не сміє кричати й галасувати, як не сміє й продавати морозиво та „Міррад". Мабуть приватньо ніхто не сміє вже й сміятись...

Нарешті вони вилізли з трамваю й пішли пішки. Звернули з Пушкинської вулиці, від трамвайної зупинки, й пішли по Совнаркомівській... От, бач куди його везуть! Це ж про цю вулицю говорив чистій черевиків у сентенції про „калину". На цій вулиці стояло колись всеукраїнське Управління ОГПУ з своєю новозбудованою, оригінальною внутрішньою тюрмою, про яку весь Харків довго нічого не знав, хоч і стояла та тюрма в самісінькім його серці. А тепер, значить, там управління НКВД. Андрій ішов попереду, по осяяній сонцем панелі, а за ним плентались Рибалко й міліціонери, теліпаючи речі в руках. Перехожі озиралися на таку компанію мимохідь і удавали, що, власне, нічого не відбувається, що все в порядку; Андрій теж не звертав ні на кого уваги, — підставив свою вихрасту голову й розхрістані груди під сонце й дивився ген на величезний, модерний сірий бльок, що величаво мерехтів попереду, заставивши цілий квартал уповздовш і вигнавшись високо вгору. Дивився і був зовсім спокійний. Більше того, якесь дивне почуття ворухнулося в нім, ніби він іде додому, до дуже знайомого й давно не баченого пристановища, в яко-

му лишив частку себе колись. Він бо тут прожив був цілий рік в камері самотнього ув'язненя і за малим не став живою ілюстрацією до „Шільонського в'язня“ Шіллерового, коли б не бунтівлива молодість. Проте зараз навіть ніжність якась прокинулася при згадці про той рік самотнього ув'язнення, рік тюремних мук і палких, нікому не звірених мрій, рік крайньої зосередженості в собі, рік безкінечних дум і жагучих поривань до волі, — рік самотньости в 24 роки. Тут же пригадав і те, як його сюди вели а назустріч ішла компанія знайомих і один з них (такий був язикатий поет-реготун, В. Поліщук) запитав — „Куди?“ — і по хвилі, здогадавшись, сам собі відповів на всю вулицю:

— „А-а-а... На Фабрику-кухню!!“

І зайшовся уїдливим реготом. А за ним і вся компанія.

„Фабрика — кухня“. Так він охрестив цю споруду.

Зараз ніяка така компанія не йшла назустріч. А шкода. Десь їх напевно розметало тепер по всіх світах...

Але наприкінці, хоч Андрій і не зустрів ніякої знайомої компанії товаришів і друзів, він все ж таки мусів трохи здивуватися. Це було останнє враження з волі, з втраченого світу. Вони вже йшли попри самісіньку стіну управління НКВД, завертаючи за ріг на Чернишевську, де був вхід до комендантури, як раптом двоє молодих хлопців, по-спортовому одягнених і досить „модних“, стоявши на розі, обернулися й наставилися очима на Андрія усторч. Хвиля здивування й зацікавленого оторопіння. Провели очима Андрія до дверей і несподівано один протіг на повен голос:

— Чумака повели!..

Андрій страшенно здивувався, — хто ж це? І звідки він його знає? Але озирнутися не встиг — двері за ним закрилися. „Хтось може з рідного міста, може з рідної вулиці“.

Сонце, воля, весь світ і два якихось незнайомих хлопчиська, що знають його ім'я, лишилися по той бік.

IV

„Фабрика-кухня“... Якщо існує „той світ“ по думці всіх смертних, то оце він і є. Світ по той бік таємничої брами, що розділила життя на відоме й невідоме, на просте й загадкове.

„Той світ“. При чому, слово „той“ за термінологією мешканців цієї частини плянети має подвійне значіння: крім звичайного протиставлення до слова „цей“, воно ще має окремий зміст — спеціяльно наголошуване це слово має означати „той!“, тобто особливий, унікальний, непередбачений і неперевершений. Та мабудь обидва нюанси цього слова тут будуть до речі. „Той світ“, „фабрика-кухня“.

І вони от в нього вступили й блукають по ньому. Рибалко теліпає валізу й лантух і супроводжує Андрія. Міліціонери щезли. Ще в комендантурі, де Рибалко виписував перепустку до головного управління на дві особі, міліціонери звільнилися й кинулися прожогом геть — вони безперечно зраділи, що їхня місія скінчилася. Лише Рибалко не міг утекти — виконував свою місію до краю: теліпав валізу й лантух і теліпався сам. Він натужився, сопів, але нічого не казав, либонь не насмілювався турбувати цю, довірену йому, вихрасту людину в розшнурованих черевиках, навіть ніби ніяковів перед нею. Не командував, не злостився, не дивився в очі й взагалі мовчав, просто йшов позаду, а коли Андрій зупинявся, не знаючи куди повертати, Рибалко на мить виходив наперед.

Так вони перейшли лябіринт нижніх коридорів, потім підіймалися нагору. Один поверх... Другий... Третій...

Ба, ці сходи знайомі Андрієві, дуже знайомі, — сходи управління „фабрики-кухні“. Лише ось така неприємна новина:

Геть по всіх сходах, над усіма прольотами межи ними висять грубі, циркові тенета. Всюди циркові тенета! Попід шкірою пробігає легенький, неприємний холодок. Андрій угадує, що це значить, для чого ці тенета... Не для циркових же розваг, справді, їх розвішано та ще так рясно! А те що тенета висять, та ще так рясно, в самому управлінні, де колись ходила лише вільна публіка, — це особливо бентежить. Крім тенет впадають в око дротяні решета на всіх вікнах... Ну й ну! Андрієві ця декорація не сподобалась. Проте він не опінив її як слід, бо не знав нічого ще.

Зійшли на третій поверх, постояли на сходах, потім походили в коридорі. Рибалко поторсав кілька дверей — всі замкнені. Андрій бачив, що його начальник безпорадний і не знає, що робити. Всюди порожньо, безлюдно: порожні вестибюлі, порожні сходи, зупинений ліфт, порожні коридори. Андрій згадав, що сьогодні неділя, отже, виходило, що хоч в цей день працюють усі заводи й фабрики, тут це вихідний день, ніхто не працює. Поникавши по коридору, вони посиділи на лаві. Потім перейшли в другий коридор, знову посиділи на якомусь тапчані. Рибалко поторсав ще кілька дверей.

Мимо пройшов юнак в єжовській уніформі, він біг з якимись паперами в руці порожнім коридором. Рибалко перехопив його й, одвівши набік, щось питав, розводив руками, щось товкмачив. Юнак сказав „так“ і пішов собі. Знову потяглися нудні для Рибалко, безкінечні хвилини чекання. Рибалко прів, хвилювався помітно, хоч не подавав знаку, уперто чекав, чим скінчиться те „так“, сказане струнким юнаком в єжовській уніформі, — це „так“ було, як соломинка, за яку тримався Рибалко, боючись загубитися в порожнечі. Андрієві вже було шкода вайлуватого цього простяка в начальницькім мундирі, флегматичного цього товстюха з таким милим полтавським акцентом, що топтався так безпорадно в порожньому череві найгрізнішої в світі установи. Він знав, що встань він — Андрій — і піди собі геть, цей товстюх нічого з ним не зробить. І іншим разом, при іншому настрої він саме так і зробив би, навіть не спинився б перед явним безглуздям такого вчинку, бо ж із цього будинку немає виходу — всюди, на всіх дверях стоїть варта, — але він пограв би з долею в піжмурки, використовуючи хочби один-єдиний шанс. Але зараз те навіть не приходило в голову. Поперше тому, що не звик підставляти за себе чужі голови, скажемо, от Рибалкову.

Подруге — він був роззброєний усим, що сталося, тяжко пригнічений, розбитий геть до тла, і тому сидів понуро й дивився перед собою. І, нарешті, ще одно стримувало його від будь-якого божевільного вчинку, це явно ідіотична, підступна, але настирлива іскорка надії, що все може скінчитися щасливо, нічим. Потримають, пострахають і, не мавши ніяких матеріялів супроти нього, пустять. Це була явно ідіотична, безглузда думка. Андрій гнав її геть з усієї сили, але вона лізла. І це було поганим симптомом. Значить він внутрішньо, підсвідомо визнає всю безвихідність і трагізм своєї ситуації і саме тому думка десь б'ється, як пташка, в сліпому метанні, надіючись на якесь там химерне щастя, на якусь дірку. Це погано і це не в його стилі.

Хвилини тяглися нудно до нестерпности. Хочби вже щось було швидше. Нехай дія розгортається карколомним темпом. Андрій належав до тих, що, потрапивши в критичну ситуацію, в стан аварійний, не замружують ніколи очей, а сприймають все „в зрячку", хочуть все бачити, обмацати, перевірити, спробувати, йдуть небезпеці назустріч, прискорюючи свідомо розв'язку. Але тут він нічого прискорити не міг, а тому, зібравшись в клубок, як скручена пружина, чекав. Іронізував з безглуздої іскорки надії й понуро вивчав оточення. Пригадував, що він ходив колись саме ось цим коридором. Тільки тоді тут лежав довжелезний килим, а підлога завжди була натерта червоною фарбою та навощена, тепер того килима не було, а підлога втратила свій блиск показовий, була, так би мовити, розгримована й била в очі своєю зачовганістю, подряпаністю, потертістю й припорошеністю. Порох лежав на плинтусах давно не витираний, припорошені були й стіни і само повітря насичене порохом та запахом вогкої, прілої ганчірки, якою підтирають підлогу. Таке враження, що це не апартаменти управління такої імпозантної установи, а приміщення заводського цеху, зачовгане й запилене, посноване павутинням по кутках, з якимись брудними плямами на стінах, з якимись химерними забезпечними спорудами на сходах (охорона здоров'я!), з дротяними решетами на вікнах. Робітники й службовці його опустили на вихідний день і воно стоїть запустіле, сповнене нудьги й утоми. але завтра робітники повернуться знову й воно оживе, загуде, заторохтить, – хтось уключить всі рубільники, пустить струм.

Андрій розумів, що Рибалко хоче комусь його здати,

власне, мусить здати і не знає, кому ж саме, кому він мусить здати цю валізу й лантух, і цю розхрістану, в розшнурованих черевиках, невиспану, задуману людину. Не було кому приймати.

І нарешті вона з'явилася, та особа, якій тепер мала належати Андрієва голова. Раптом і несподівано. Це була жінка. Вона промчала, як фурія, коридором мимо — сухорлява, рудогрива, ні, вогненногрива й досить молода, й досить гарна, в військовій блюзці, з портупеєю через плече й через опуклий бюст. Промчавши, вона крутнула, обернулася на обцасах, мов би на всім гальопі осаджена гаряча кобилиця, й підійшла до Рибалко:

— А-а... Це Ви з Н...?

Рибалко став на струнко:

—Так... — І подав пакет, запечатаний сургучом. Жінка взяла пакет, а очима на Андрія. В густо нафарбованих губах вона тримала димлячу цигарку, жувала її, як зумбело, а великими очима дивилася на свою нову власність, ніби оцінюючи її. В тих очах світилась велика цікавість: цікавість жінки, а чи суто фахова цікавість енкаведистки — хто зна. Андрієві ті цікаві очі, підведені великими підозрілими синцями, на блідому обличчі, обрамленому вогненним коліром волосся, видалися очима розпутної, владуімущої жінки. Вона дивилася все пильніше, все дужче ті очі закруглюючи — видно, що вона щось про Андрія знала інтриґуюче. Під тим її поглядом і взагалі при її появі Андрій не звівся і не став на струнко, — він собі сидів спокійно й дивився на вогненногриву фурію, відзначивши лиш про себе, що це чудо не зволило навіть привітатися, з'явившись. Може тому він, примружившись, дивився в цікаві очі фурії іронично, а може тому, що вперше бачив жінку в уніформі службістки органів ВЧК-ОГПУ-НКВД, а може тому, що від вигляду цієї вогненногривої діви йому привиділася сонячна, благословенна Одеса й Дерибасівська вулиця...

Жінка раптом ще дужче поблідла, роздула ніздрі, хуркнула в них і, повернувшись круто, пішла.

— Давайте за мною! — кинула хрипко до Рибалка.

„Історія повторюється!"... Тільки невідомо, що доведеться вважати за трагедію, а що за фарс.

Здається, трагедія була за наркома Балицького, коли той сам, начальник всеукраїнського управління ОГПУ, приймав заарештованого Андрія — тоді ще зеленого

юнака, глибоко певного, що в цій країні все належить йому, його переможній клясі, — ось в цій от кімнаті разом з начальником СПО (Секретно Політичного Відділу)... Тепер його вели знову в цю саму кімнату! Але попереду йшов не Балицький, а вогненногрива діва, що так несамовито пряла очима й роздимала ніздрі. Вихляючи стегнами й гойдаючи на правому стегні кабур з револьвером, фурія переступила поріг і пішла з пакетом у руці до столу. За нею увійшов Андрій, за Андрієм Рибалко, сурганячи валізу й лантух. При столі фурія розірвала пакет і стала читати, а Андрія зупинив Рибалко біля дверей, поштиво поглядаючи на фурію. Андрій озирнувся, побачив збоку стілець і важко на нього опустився, не чекаючи запрошення, знаючи, що його все одно чемно запросять. Так принаймні було перший раз. Це ж кімната, звідки кожен в'язень починає свою арештантську кар'єру. Андрій окинув її оком і відзначив мимохіть, що кімната ця, як і всі ті коридори та вестибюлі, які вони пройшли, має той самий специфічний вигляд — вигляд запорошеного, зачовганого виробничого приміщення, де товчуться великі людські юрбища.

Фурія читала, читала... Потім опустила папір і якийсь час дивилася пильно на Андрія. А далі раптом як не тупне ногою, як не заверещить несамовито:

— Як сидиш!?.

Андрій витріщився здивовано.

— Як сидиш!!!? — аж завищала фурія й вибухнула дванадцятиповерховим жахливим матом, і застукала кулаком по столу. Її вогненна грива запалахкотіла.

В Андрія наче хто пальнув з тяжкої батареї. Нічого подібного він ніколи не чув, а вже ніяк не сподівався почути тут, все таки в державній установі. Так віртуозно лаялися колись тільки матроси, але й то з-п'яну й тільки на вулиці. Але щоб так лаялась жінка! Та ще з таким бюстом! Та ще в такій установі державній!.. Той крик і несамовита лайка не те щоб його злякали, зовсім ні, вони його оглушили. Андрій покліпав очима на вогненногриву фурію, потім подивився сам на себе, як же ж він спраді сидить, і нічого не зрозумів, — він бо сидить зовсім нормально, так, як сидять взагалі всі нормальні люди, і навіть так, як він сидів колись цілий рік у цій і інших кімнатах цієї ж таки самої богохранимої установи: сидить на стільці, закинув ногу на ногу, а руки зчепив пальцями й поклав на колінну чашечку.

Дуже коректно, чемно й дуже зручно. Але фурію аж била гістерія:

— Як... Як ти, гад (і цілий феєрверк найвіртуознішої лайки), сидиш, га?!!

Андрій почервонів, переклав ноги навпаки — то була права зверху, а тепер стала ліва зверху, але фурія не вгавала:

— Як сиди-и-иш?!! А руки, руки як тримаєш?!!!

Андрій прибрав руки з колін і склав їх на грудях. Фурія від того зовсім сказилася.

— Ах ти ж!.. Що ж ти Наполеона з себе строїш!!.

Андрієві раптом потемніло ввіччу від наглого припливу крови. Йому хотілось встати, підійти до цієї, напевно п'яної, ідіотки, взяти он ту палицю на стільці в кутку й відшмагати її, як останнє стерво, та й викинути геть за двері. І напевно йому за це нічого не було б, бо не можно ж так компромітувати цю, хай і ганебну, але все таки державну установу, обертаючи її на вертеп проститутки. Так думав Андрій в своїй наївности. Але наміру цього свого не здійснив. Через дрібницю. Йому згадалися останні слова того сержанта з рідного міста — „Не заздрю ж я Вам..." Дійсно. Виходить, що є тут щось таке, що не піддається зрозумінню так просто. Чудесний намір лишився незреалізований. Замість піддатися сліпому, але шляхотному відрухові, Андрій зціпив зуби, аж йому набрякли щелепи, склав демонстративно руки на грудях, закинув знову праву ногу на ліву й вп'явся пломеніючим зором в збожеволілу фурію. Фурія ще покричала трохи, а потім притихла раптом під Андрієвим пломеніючим поглядом; спостерігши як ходять ґулі на Андрієвих щелепах, вона несподівано поперхнулася й замовкла. Дивилася в його очі шаленим, ненавидящим зором, бліда, аж зелена. Помацала кабур з револьвером на стегні. А далі зідхнула й погрозливо та люто:

— Ну, брат... Тут же ж тебе й навча-а-ать!. Тут тебе навчать!..

По тих словах фурія лишила Андрієви руки й ноги в спокої, зайшла за стіл, всілася зручно, вибрала з купи течок одну якусь і заглибилася в неї. Потім підсунула аркуш паперу, озброїлася ручкою й стала задавати Андрієві стандартні запитання, намагаючись бути спокійною:

— Прізвище, ім'я та по батькові?.. Рік народження?.. Соціяльний стан?..

Андрій теж спокійно відповідав, пильнуючи за ха-

рактером запитань і характером відповідей. Все це видавалося йому на безглузду комедію, бо ж вони про нього давно й напевно знають всі потрібні відомості, до найдрібніших включно, тим більше, що вона ж мабуть тримає його „справу“ перед собою. Але згадав, що такий стандартний перепит в цій проклятій установі має завжди ще одну, специфічну мету, так би мовити, вивчальну мету: от задають стандартні запитання, а тоді будуть вивчати, де саме й як саме він збрехав. Це ж, власне, початок слідства. Через те був обережний і хоч відповідав бистро й коротко, але думав дуже напружено, повертаючи кожне запитання на всі чотирі боки. А тим часом був страшенно заінтриґований— невже ж це вона тримає його стару справу? Ні, мабуть нову.

Помалу стандартні невинні запитання про соц-стан тощо перейшли в запитання каверзні, єхидні, з „пасткою“. Андрій змобілізувався цілком і відбивав удавано невинними або безглуздими відповідями кожне запитання, як м'яч, бавлячись з вогненногривою фурією в логіку.

— Під судом і слідством був?

— Під слідством? Був. Під судом?.. Ні. — Цю відповідь Андрій спеціяльно розчленив на-двоє, тим самим розчленяючи й запитання,— він схопився за можливість провести своє власне слідство на предмет вияснення, чи то таки його старе „діло“ в неї в руках, а чи нове, а якщо нове, то чи добре вони про нього поінформовані, чи все знають? Для цього йому треба було „заволинити“ й вивести фурію з рівноваги окремо, явно глузливою, але логічною відповіддю: — Під слідством був, під судом ні.

— Що?! — витріщилась фурія, — як це?

Андрій знизав плечима:

— Як звичайно...

Фурія відклала перо, подивилася презирливо на Андрія й страшенно важно почала стукати ребром долоні по столу:

— Слухай, ти!.. Не будь ідіотом!.. Якщо ти був під слідством, то як же ж ти міг пройти мимо суда?

— Скажем (презирлива павза) — був покараний без суда. Чи це новина?

— Я задаю запитання а не ти! Твоє діло відповідати. Пойняв? Відповідай точно й коротко — де був під слідством?

— Тут.

— Що за ідіотська відповідь?

Андрій, карбуючи кожне слово, понуро:

— Абсолютно точно й абсолютно коротко — т у т!

— Як це „тут“?

— Ось тут, у цій самій установі, навіть у цій самій кімнаті, шість років тому... — розсердився Андрій.

— Ага... А за віщо був під слідством?

Павза.

— Гм... Не знаю.

Фурія спалахнула, але не вибухнула чомусь, подивилася з-під лоба довгим злим поглядом і процідила:

— Як же ж це ти „не знаєш“?

— Дуже просто — мене докладно не інформували... Зрештою, ви це мусите краще мене знати.

Засопівши, фурія взяла течку й почала її листати. Там було кілька папірчиків і вона їх перегорнула кілька разів. Поклала течку назад, посиділа над незаповненою графою, а потім підвелась і підійшла до великої шафи, відкрила її й довго та „зосереджено“ порпалась в стосах складених „діл“. Робила вигляд, що щось шукає. Фурія порпалась, а Андрій дивився їй в спину й сміявся. Сміявся всім своїм нутром. Слідство йому вдається. Він уже зробив один точний і безпомилковий висновок, а саме — ніякого його „діла“ старого на столі немає. То либонь зародок нового „діла“, течка „скорозшивач“ з кількома шпаргалками всього, а серед тих шпаргалок напевно ніяких точних даних про нього, це ясно. А другий висновок він зробить ось зараз... Фурія порпалась в стосах „діл“, а Андрій дивився й йому раптом стало зовсім весело від думки, що пройшла блискавкою: — "Дурне ти сало без хліба! Та якщо ти хочеш показати, що тобі все відомо, то шукай „мішком прибитого“, який би повірив, що мільйони справ, оформлюваних в цій установі за шість років, могли би вміститися в оцій шафі. Ха-ха! Та для зберігання тих справ потрібен би був цілий будинок „Держпрому“, а не така шафа. Ясно, що ця руда баба клеїть дурня. Це руде опудало, цей Шерлок Гольмс у спідниці, з нафарбованими губами вважає когось за ідіота, це раз, а два — цікавий же то тепер порядок, коли справи шостилітньої давности шукають в таких от шафах“.

При тій нагоді Андрій згадав, що його „справа“ була товстюща-претовстюща та що всі справи мабуть посилалися услід за засудженими. Якщо так, то вона десь пропала в мандрах. Якщо ж не пішла в мандри, то пропала тут, бо не можуть же зберігатися справи такої дав-

ности там, де не зберігаються навіть самі люди, хоч і суджені не до страти, а на терміни ув'язнення чи каторги. Тих людей намагаються пошвидше заморити всіма засобами, а справи їхні зовсім на мають потреби берегти. Це ясно. Одначе він все таки стежив пильно за розшуками рудої фурії: — „а що як справа тут, га?! Зрештою все може бути."

Нарешті фурія, продивившись якусь тонюньку папку, зробила глибокодумний і таємничий вигляд, закрила шафу й вернулась до столу.

— „Нема!" — зробив Андрій другий точний і приємний для себе висновок. А фурія зосереджено сопла над паперами, удавала, що записує результат розшуків. Потім потяглися далі презирливі запитання й ще більш презирливі відповіді. Андрій навіть не намагався маскувати своє презирство, де далі він його більше наголошував в своїх понурих і уїдливих відповідях. Дивився на рудогриве „чудо-юдо" і все нутро йому підіймалося руба від обурення. Ця руда дохла кішка зробила страшну річ — вона замірилася на той образ, що його Андрій носив завжди в душі, як святиню, — образ жінки, образ сестри, образ матері. Що є кращого в світі, як образ ніжної, як голубка, прекрасної, як сонце, милої й лагідної, як пестливий весняний вітер, жінки?! Що може бути кращого...

— Родину маєш? — запитала фурія, ледве тримаючись на рівні пристойности.

— Яку? — грубо перепитав Андрій.

Цього фурії було досить і вона вибухнула раптом, як бомба:

— Ах ти ж!..... (і пішли дивовижні, карколомні епітети й метафори, й соромицькі порівняння, й жахливі розпутні образи на зразок — „Ти мені не мотай ниток на..." — далі йшло слово, якого немає в жоднім словнику, і багатоповерхова матерщина, й гістеричний стук кулаком по столу.)

Андрій слухав всю ту зливу понуро, — нічого подібного він взагалі ніколи не чув, а тим більше на свою адресу. Він стиснув щелепи й стиснув п'ястуки, розуміючи, що він не мусить давати волю своїм почуттям тут, але то йому дорого коштувало, стримувати себе від прямої й природньої, божевільної в своїй прямоті реакції. Але він стримав себе. Слухав гістеричну похабщину далі понуро, а як фурія, задихавшись, закінчила свою ораторію знову тим самим запитянням: „Родину маєш?", від-

повів гостро й єхидно запитанням на запитання, тоном неприховано зневажливим, менторським:

— Яку родину, я Вас питаю? Кожна людина має дві родини: одну батьківську, до якої належить сама, а другу власну, яка їй належить і в якій вона є сама батьком. Яка родина Вас цікавить?

На фурію наче хто вилив цебро холодної води, вона стріпнула головою й наставилась на Андрія спантеличено. Почервоніла. Її осаджено, як дурочку! По хвилі буркнула грубо:

— Свою власну!..

— Не маю... — процідив Андрій байдуже.

Так от і тігся процес виповнювання анкети. Андрій своїм тоном, своїм презирством, своєю тонкою іронією змішав цю рудогриву з піском. Вона геть позеленіла, вона вже не лаялась, а лише клекотіла в середині й пашіла на Андрія полум'ям, як вогненногривий дракон. Очі її, обведені підозрілими великими синцями, метали блискавки, іскрили страшною злобою.

Андрій дивився на неї й думав: — „Ну, брат, придбав же ти собі приятельку!" А Рибалко весь час стояв на своїм місці й злякано переминався з ноги на ногу, він не пустив і пари з уст.

Нарешті виповнювання анкети скінчилося. Фурія звеліла Рибалкові кинути лантух і валізу в куток і йти з Андрієм геть, чекати десь там, а сама зняла рурку настільного телефону...

— Фу-у, — зідхнув Рибалко, не втримавшись, коли вони вийшли з кімнати й зупинились у вестибюлі, чекаючи: — Фу-у... — І зробив недозволену річ, витер піт долонею з чола й промовив якось безпомічно, ні до кого, навіть ніби винувато й ніби виправдовуючись перед Андрієм:

— Це і є товариш Нєчаєва!.. Майор органів... Жінка начальника політвідділу Охтирської МТС...

„Товариш Нєчаєва!" Андрій аж озирнувся. „І ти скажи! Яке знамените прізвище і як вона його геніяльно зіпсувала, га!?"

По хвилі до них шпарко, гупаючи „могутньо" монументальними, кованими, блискучими чобітьми, підійшов блискучий в своїй новесенькій єжовській уніформі юнак, з папірцем у руці і, буркнувши — „Давай за мною," повів їх порожніми коридорами, безкінечними сходами, попід гамаками. Він ішов попереду, вимахував папірцем і гупав чобітьми в паркетну підлогу так, що аж гриміло

в коридорах і вестибюлях. Увесь той юнак був позначений якоюсь кричущою суперечністю: така зелена-зеленісінька молодість і така, прости Господи, аж до карикатури доведена, грізна суворість, набундюченість. „Робітник органів революційної законности! Діяч ВЧК-ОГПУ -НКВД!" — так ніби аж було на нім написано.

Зійшли в самий низ, а потім обігнули віндову клітку й зайшли в темний закамарок. Далі дороги не було, тупик. Лише була маленька дірочка в стіні, як око. То там двері. Ледве помітні двері, оковані залізом, з маленьким тюремним „вовчком" посередині. Перед тими дверима вони зупинилися, юнак постукав, вовчок ворухнувся і в нього вставилося око, подивилося, юнак помахав перед тим оком папірцем, око кліпнуло й щезло, вовчок закрився. І ніяких результатів. Двері були замкнені. „Двері в майбутнє". Мов би двері до новітнього, не біблійного раю. По тім боці десь сидить якийсь реальний Петро чи Грицько з ключами, а по цей бік стоїть він з двома „архангелами"... Так чомусь в цій країні нарід називає всіх робітників НКВД й міліції — „архангелами"!.. З нудьги Андрій дивиться на гамаки, що висять вгорі над сходами, й роняє сам до себе:

— „Гойдалка..."

— Гойдалка, гойдалка!! — скипів юнак. — От погойдаєшся ти на ній... трам-тарарам!!

—Що ж, — згодився Андрій апатично, — якщо це для всіх, то чого ж...

— Ша!... Ах ти ж!... Ще й розсуждаєш?! Цить!... — юнак почервонів по самі вуха й замахнув кованим чоботом. — Тут, брат, не розсуждають! Забудь розсуждати!! Замри!!. Фашистська ти мордо!... — Він так картинно розмахнувся ногою...

Та тут саме відчинилися з брязкотом двері й з них рука простяглася по записку. Юнак подав записку, бурмочучи —„Тут не розсуждають! Кришка й покришка!"

По тих словах двері відчинилися широко. За порогом стояло двоє вартових, без зброї, лише один із ключами, а другий з запискою в руках.

— „Давай!" — промовив той що з ключами.

Андрій переступив поріг, Рибалко й сердитий юнак лишилися по той бік. Андрієве око автоматично закарбувало лише, як останній кадр з-поза „райської брами", вираз їхніх облич: ощерине хижим усміхом юнакове й розгублене, здивоване й либонь засмучене Рибалкове. Аж Андрієві стало трохи шкода того Рибалка, —

все таки він за весь час не промовив до нього не тільки грубого, а й взагалі ніякого слова, якщо не рахувати тієї, ні до кого не адресованої репліки про Нечаєву, мовчав, як камінь, а це вже щонебудь та значить.

Тяжка брама закрилася. Зразу десь з'явився черговий корпусу, взяв у вартових записку, а тоді разом з одним наглядачем повів Андрія через шкляні двері до нижнього коридору тюрми. На цих шкляних дверях, раніше аніж переступити поріг, черговий зупинився, заглянув у коридор, поклацав пальцями умовний тюремний знак — попередження, що от, мовляв, ми тут ідемо й ведемо „ворога народу" так що увага! нікого назустріч в цей час не вести й нічого такого в коридорі не робити! — Отже, поклацав пальцями й після того вони увійшли в коридор і пішли по грубій мотузяній доріжці, простеленій на всю довжину коридору. Доріжка скрадала кроки, так що вони йшли, ледве порушуючи мертву тишу, лише як черговий або наглядач оступався тоді гриміло. Обабіч рясніли ковані залізом двері з навішеними засувами та замками й замочками. Дійшовши до середини мертвого коридору, Андрія завели до вартівні. Там було повно нахмурених, щелепатих хлопців у військових єжовських одностроях. На Андрія виповнили ще один формуляр, роздягли, обшукали геть всі рубці й рубчики, поодрізали всі пряжки й ґудзики на штанях та на сорочці, відпороли підметки в черевиках, шукаючи „заборонених речей", а тоді вже черговий корпусу звелів одягтись і повів Андрія далі сам по мертвих коридорах. Вони пройшли нижній поверх, піднялися на наступний... При кожному переході а чи повороті черговий спершу визирав сам, клацав попередливо пальцями, а тоді вже виводив свою жертву. Сам він — черговий — мав несимпатичну, „конячу" щелепу, білі вії й червоні (від безсоння чи від пияцтва) очі, — він тими очима не дивився просто, а якось з-під лоба колов Андрія. В усіх коридорах, які вони пройшли, було ідеально порожньо й ідеально тихо, моторошно тихо; з обох боків сіріли сталевою фарбою герметично закриті двері, стандартні засуви на них — по одному великому й по одному малому, і стандартні замки, начеплені на кожному засуві. А попри ті двері й засуви в кожнім коридорі ходив, як тінь, навшпиньках стандартний наглядач, — ходив нечутно й до чогось прислухався, витягуючи шию, мов пес. Той наглядач не порушував ані тиші, ані порожнечі. Потім Андрій помітив,

що тих наглядачів у кожнім коридорі два — один в однім кінці, другий в другім.

Так вони зійшли на третій поверх. Пройшовши мертвий коридор до середини, черговий нарешті зупинився й тихо клацнув пальцями... В Андрія пробіг легенький морозець поза шкірою — вони зупинилися перед камерою ч. 49. Йому здалося, що це число дуже знайоме. Та ні, просто йому видавалися знайомими кожні двері тут, бо вони були абсолютно подібні і в одні з них він ходив колись цілий рік у такій от мертвій тиші. На тих був номер 39... На клацання пальцями від якихось дверей одлип наглядач і нечутно наблизився, тримаючи ключі. По знаку чергового наглядач взявся за замок, загримотів тим замком несамовито, загрюкали громоподібно засуви... Двері відчинилися і — Андрій аж поточився від несподіванки: перед ним повстала камера повнісінька голих людей.

Ті голі люди сиділи або по-турецькі, або вклякнувши навпочіпки й рачки, худі аж чорні, зарослі бородами, з великими синцями під хоробливо запаленими очима. Коли відчинилися двері, люди зашипіли, зашелестіли й принишкли, причаївшись, дивилися жадібними очима на Андрія, немов шакали на жертву...

— „Божевільні!"—майнуло в Андрієвій голові, йому згадалося, як раніше вкидали упертих і непоправних політичних в'язнів у товариство божевільних. Волосся на голові ворухнулося.

— „Давай!" — сказав черговий, хіхікнувши. Але Андрій затявся, подався всією постаттю назад перед таким видовищем, взявся рукою за одвірок, готуючись до одчайдушного захисту... Та удар ногою в спину вштовхнув його в камеру й двері за ним закрилися на всі замки й засуви.

V

Андрій швидко зайняв оборону. Він вирішив захищатися до останку. Склав руки на своїх могутніх грудях, обіперся спиною об двері, забезпечивши таким чином „тил“, нагнув голову, як тур, і чекав. Дивився бистрим оком на страхітне людське звалище й зважував, чи дасть він з ними всіма раду. Він їх швидко перерахував — двадцять семеро, повнісінька камера-одиночка. Але вони всі худі, як шкелети, хоч очі їхні пломеніють буйно, він же свіжий, повнокровний і наспортований атлет... Коли, скажемо, вхопити за ноги отого малого, — здається, вірменин чи грек якийсь, — та почати ним хрестити...

Тишу, що тривала добрих пару хвилин після того, як зачинилися двері за гостем, порушив якийсь чолов'яга, зарослий, мов троглодит, з виглядом не то дервіша, не то середньовічного пірата, він заговорив тихо, якось підступно, з саркастичною ноткою:

— Роздягайтесь...

Андрій ще дужче напружив м'язи — „Ну-ну! Так я тобі й роздягнувся!“

— Роздягайтесь! — прошепотіло кілька голосів настирливо, витягаючи голови на худих, вузловатих шиях. Андрій тільки ще дужче влип спиною в двері. Раптом камера вся засміялася в-півголоса й так само раптом урвала, мов по команді. Від того сміху в Андрія побігли комашки поза шкірою.

— Тьху ти чорт! — заговорив якийсь дідок схвильовано, з виглядом Христа, щойно знятого з розп'яття, і сплюнув сердито, — що за єрунда, га?! — А далі зашепотів гаряче: — Ви не бійтесь, товаришу!... Це все порядні люди... Оце ось священик Петровський... Оце ось професор Марксо-ленінського інституту — Юлій Романович Гепнер... Оце ось професор медицини — лікар

Літвінов... Оце ось секретар Чугуївського райпарткому — товариш Руденко... Оце ось аґроном ОблЗУ — тов. Прокуда... Оце ось асистент професора з катедри сільського господарства — тов. Красноярський... Оце ось директор Харківського тракторного заводу — тов. Свистун... Оце ось зав-господарством Харківського паротягобудівельного заводу — тов. Охріменко... Оце ось інженер з ХЕМЗу — тов. Ляшенко... Оце ось колишній член ЦЕКУК'и — тов. Ягельський... Оце ось доцент... товариш Зарудний, брат того знаменитого, якщо знаєте... Оце ось професор і директор — тов. Приходько... Оце ось чемпіон УССР, тяжкий атлет, тов. Виставкин... Оце ось...

Дідок атестував, а в Андрія помалу опускалися руки, відлипала спина від дверей і очі дерлися на лоба.

— Роздягайтесь, — закінчив дідок свою атестацію сумно. — Ми всі тут голі, як святі, бо душно й пітно від тісноти, та й попріло все у нас. Влаштовуйтесь, товаришу, як вдома. І не думайте злого.

Андрій почервонів (Господи, який же він дурень!), а водночас зрадів, це чудесно, що він має таке знамените товариство! Не гаючи ні хвилини, роздягся, лишившись в самих трусах (в яких він, на щастя, ходив завжди — і влітку, і взимку) і вмостився де стояв—біля самісіньких дверей, бо більше не було й клаптика вільного місця.

— На середину, на середину сідайте, товаришу!... — зашепотіли всі. — На середину. Розкажіть нам щось. Ви ж з волі?

„Як він міг дати маху! Всі такі милі, благопристойні, хоч і змучені люди."

Андрій сів на середину, знаючи, що людина з волі для ув'язнених колосальний клад, і готовий зробити цим людям все, що в силі, приємного. Його обліпили ці голі люди, як комашня шкоринку хліба. Він серед них виглядів дійсно, як людина з волі — засмалений сонцем, аж бронзовий, повнокровний, свіжий.

— Тільки Ви тихенько, — поінформував хтось пошепки, — ми сидимо от, як турки, бо не маємо права ані ходити, ані стояти, ані лежати... Тільки сидіти і то тихо. Це такий режим тут. Це щоб Ви знали. Говорити голосно — заборонено. Сміятись голосно — теж. Ми так уже по кілька місяців. І тут повнісінька тюрма таких, як ми. А тепер розказуйте...

— Ви давно з волі? — запитав хтось.

— Сьогодні.

— А звідки Ви? З якої місцевости?

Андрій окинув камеру оком, подумав хвилинку, позіхнув і відповів:

— З-під Манчжурії.

— Ого!

— А скажіть, а чи там аеродромів багато, га? — миттю запитав хтось жваво, голосно і з надзвичайним інтересом. — Чи багато аеродромів?!

Андрій помовчав, подивився пильно на того, що питав, посміхнувся й раптом викарбував:

— А тобі куди летіти так негайно приспічило, га!?

Вся камера пирснула, скинулась від несподіванки й обернулася до того, що ставив запитання. Це був яскраво рудий, банькатий, молодий жид. Від такої точної відповіді він втягнув голову в плечі й боязко заморгав білявими віями.

— От так! — прошепотів хтось до когось за спинами товаришів, — чик — і вилущив стукача, га!..

А Андрій дивився усміхненими очима на всіх присутніх:

— Ну кого ще, товариші, що цікавить? Будь ласка.

Більше ніхто не питав його ані про аеродроми, ані взагалі не ставив ніяких каверзних запитань, відповідаючи на які, можно послизнутися. Питали про життя на волі, про погоду, про врожай, про спортові змагання тощо і чекали з надзвичайною цікавістю, що ж він скаже. Андрій на всі запитання відповідав щиро. Але оскільки в цій країні можно послизнутися на кожнім запитанні, відповіді були досить загального характеру, а здебільша зовсім ляконічні: „Добре“, „знаменито“, „чудесно“, „весело“, „гарно“ і т. п. А очима дивився на всіх усміхнено й вивчав кожного. Всі були задоволені з Андрієвих відповідей. А він говорив тим своїм усміхненим поглядом — „Не кваптесь, друзі мої! Ще встигнемо наговоритись. Перш давайте добре познайомимось, а то от дідько його знає... Буває всякого...“

Так от і відбулася перша розмова з людиною з волі. Дідусь, той що атестував, посміхнувся й спитав:

— Ви перед цим сиділи в тюрмі?

— Було трохи...

— Видно...

І наче вся камера промовила те „видно“, хоч усі й мовчали. Розпитування покищо припинилися. Ніхто на Андрія не гнівався, навпаки, всі перейнялися до нього

не абиякою симпатією. Випадок з аматором аеродромів, що його Андрій так добре „поголив", показав, що ця людина бувала в бувальцях. Сам Андрій нікого ні про що не розпитував, нічим абсолютно не цікавився, ні до кого особливо (на сповид) не приглядався, а так само не хвилювався, — був індиферентний і зовсім спокійний.

Переступивши поріг камери, він тепер був рівноправний арештант і розташувався, „як у себе вдома."

І потяглися арештантські будні.

28-й в'язень камери ч. 49 відразу увійшов у колію й зажив загальним камерним життям, підпорядковуючись усім неписаним правилам.

Першим неписаним правилом, якого він мусів дотримуватись, був арештантський закон, що кожен новоприбулий стажує від „параші", цебто дістає місце біля достославної тюремної реліквії, яка за звичаєм стоїть біля дверей, і лише в міру прибуття нових і вибуття старих в'язнів посувається помалу до середини. Андрій розташувався біля реліквії — згорнув свої штани й сорочку і підклав їх під голови, так як це мали й всі, під боком він мав також те саме, що й всі, — шматок голої, вогкої від поту паркетної підлоги (дерев'яний паркет в ялинку). „Параша", як кожна „параша", трохи смерділа, хоч і була добре закрита, але Андрій не шкодував, що так починається нова його арештантська кар'єра, він навіть був задоволений з такого місця — воно в дійсности вигідніше, аніж всі інші місця. Камера, що мала два метри завширшки й не сповна п'ять метрів уповздовж, розрахована на одну людину, в'язня-самітника, містила зарз 28 осіб, отже не кожну людину припадала зовсім мінімальна площа — трішки мокрої підлоги й шматочок стіни, об яку можно спертися спиною. Справа й зліва кожна людина прилипала плечима й стегнами до своїх сусідів. Це було неприємно і саме в цім відношенні Андрій мав вигоду — він торкався до пітного тіла сусіда лише одним боком, другим же він не торкався ні до кого, спирався ліктем на віко „параші", а потім на ту руку зручно спирався головою й почувався досить добре. Правда, його часто турбували (бо все ж таки в камері було майже три десятки осіб!), але то нічого. Зате ця позиція мала ще одну вигоду — сюди не видно було з вічка й Андрій міг навіть дрімати, сидячи, чого не могли робити інші, не ризикуючи дістати тяжку

кару за порушення тюремного режиму. Щоб спіймати Андрія на спанні, треба відчинити „кормушку“ (таке віконце в дверях, через яке подається їжу) й просунути в неї голову. Але від грюку міг проснутися п'яниця, а не то що чуйний арештант. Проте Андрій в перший день не зкористався з такої своєї вигоди, — йому зовсім було не до спання, не зважаючи на тяжку перевтому. Він потрапив у новий світ, існування якого навіть не підозрівав. Він бачив тюрми й бачив камери, але щось подібне!.. Це перевищувало навіть найдикішу фантазію. Ця камера — вона могла б повстати лише в маячінні хорого або несамовито п'яного. Спершись на лікоть і примруживши очі, Андрій пильно вивчав світ, у який потрапив.

Смішно. Можливо навіть, що це та сама камера, в якій він колись сидів, в кожнім разі точнісінько така сама. Але навіть тяжкі умови ГПУ видавалися казкою порівняно з цим. За ГПУ це була камера на одну людину, тут стояло ліжко, застелене все ж таки якоюсь білизною, з сірою ковдрою поверх, стояла тумба й табуретка, підлога була натерта фарбою й навощена до блиску, який — блиск — арештант мусів підтримувати щодня сам, натираючи підлогу щіткою, видаваною наглядачем крізь „кормушку“, стіни були все таки чисті. Ну хіба це не „мрія“!? Та двадцять восьмеро людей, зваляних ось на брудній, мокрій підлозі, реальне заперечення тієї „мрії“, як факту нереального, неможливого. Навіть проклята камера самотнього ув'язнення видавалася фантазією. Того не могло бути! Було ось так, як є. А це ось свідки. Вони далебі й виросли тут і посивіли, така на них печать втоми й безнадії. Посхилявши голови на груди й позгинавши ноги, вони сидять рядочками, як індійські факіри, а чи мусульмани на молитві, в глибокій філософській задумі, тяжко дихають і сходять потом. Стіни від низу й геть під саму стелю розмальовані рудими мазками, крапками й комами — то все сліди від тисяч роздушених блощиць. Багато крапок рухається в усіх напрямках — то живі, ще не роздушені, маленькі хижаки. А по підлозі вони ходять арміями — виповзають з-за плинтусів, з одежі, з черевиків, з мундштуків цигаркових недопалків, з усіх щілин і знову ховаються туди ж. Люди на них не реаґують, а якщо й роздушують, то зовсім випадково, тільки тому, що не можуть не роздушувати, не можуть розминутися. Від роздушених блощиць стоїть неприємний сморід, змішаний із смородом

поту, вогкої розпареної підлоги, „параші“ та запахом мертвечини, що повстає від розкладу змертвілих часток шкіри, а особливо мозолів. Вікно знадвору завішене суцільним залізним коробом, отвором угору, потім заґратоване товстими, круглими штанґами, з'єднаними на перехрестях грубими кільцями, і нарешті з середини ще й закрите засклениими рамами. Відчинена лише невелика кватирка. В ту кватирку мало би поступати повітря, але воно, здається, зовсім не поступає, не в силі перемогти спротиву, і в камері зовсім нічим дихати.

Під вікном біля стіни стоїть ціла піраміда фаянсових тарілок, повних води. Тарілок рівно стільки, скільки арештантів, а води в них понабірано, щоб було що пити, бо з камери до вбиральні й до води водять, бач, тільки тричі на день — уранці й увечорі „на оправку“ та в обід пускають на пару хвилин мити посуд. І водять тільки „організовано“, тобто цілою камерою. Це все Андрієві пояснив сусід зліва — волохатий, буквально саженного зросту й тяжкої комплекції велетень, голюнький, в чому мама родила, зарослий кучерявим волоссям по всьому тілу, з банькатими, налитими кров'ю очима. Це був зав-господарством ХТЗ — Охріменко. Справжній Голіят. Скоро Андрій узнав, що цей Голіят сидить за те, що був колись в армії Нестора Махна. Але про це взнав Андрій пізніше, зразу ж Охріменко видався йому великою, наївною й тяжко скривдженою дитиною. Після того, як Андрій здемаскував провокатора, Охріменко не спускав з нього — з Андрій — очей, дивився просто в рот. А як розмова взагалі урвалася й Андрій умостився біля „параші“ та сидів собі мовчки, самозаглибившись, Охріменко присунувся до нього щільно, подивився йому в очі якось по-змовницькі, тоді повів своїми пукатими баньками нишком на аматора аеродромів, а тоді знову підвів їх на Андрія, викотив ураз ті налиті кров'ю баньки несамовито, аж здавалося, що вони нагло випадуть на підлогу, крутнув ними, як бугай, і зарипів зубами, а жменю склав у кулак і так стиснув, що пальці аж побіліли й залускотіли... Це була суцільна, сліпа, невисловлена й безрозсудна злоба. Аж Андрій засміявся. А Охріменко не додав жодного слова й жодного звуку до свого жесту, — все було ідеально ясно й красномовно. Від того враження про цього Голіята, як про велику, тяжко скривджену дитину, тільки підсилилось. Безперечно цей наївний велетень причину всіх своїх нещасть і всіх зол взагалі в світі бачить в

особі того рудого... Взагалі ж цей велетень Андрієві рішуче сподобався і, далебі, так само й Андрій йому, — Голіят потігся до Андрія всією душою. Тихо-тихесенько шепочучи, Охріменко вводив Андрія в курс справ і познайомив докладніше з усіма порядками та людьми. При чому Андрій нічого не питав, він говорив сам. Виходить, що деякі тут сидять навіть по рокові вже під слідством, а більшість по кілька місяців, лише окремі особи прибули недавно. Що їм заборонено все те, про що говорив сивий дідок, і ще багато іншого. Заборонено, наприклад, відкривати вікно вдень, а іноді наглядач навіть наказує закрити й кватирку і тоді вони душаться від браку повітря. Заборонено ходити по камері, заборонено стояти (можно лише з окремого дозволу), заборонені прогулянки й їх не водять і на одну хвилину на двір, деякі не бачили сонячного проміня й синього неба по багато місяців, заборонено писати будь-чим і будь-що, заборонено шити будь-чим, навіть сірником, заборонено б и т и б л о щ и ц ь на стінах і взагалі будь-де, заборонено не тільки спати а й дрімати вдень, заборонено... Господи! Все заборонено, бо це все „вороги народу", над якими ведеться слідство. Такими „ворогами" й отак само набиті всі камери цієї тюрми...

Лише тепер Андрій збагнув, чому в усіх коридорах, в усій тюрмі було так тихо, як його вели сьогодні. Вона, ця тюрма, натоптана людьми до неможливости, але всі ті люди сидять ось так і „не дишуть".

Поінформував Охріменко й про те, що „дуже б'ють". Тут у камері половина битих. Але ніхто не признається, бояться. Коли він говорив про те що „б'ють", то зовсім знизив голос до ледве чутного шепоту, але тут же й підбадьорив Андрія — „Хто зна, а може й не б'ють". Тоді Андрій запитав Охріменка усторч — „А Вас били?" Охріменко замовк, втягнув голову в плечі й нічого не сказав. Витримав павзу, а тоді вів далі свій шепіт про інше, про ріжне. З того шепоту Андрій узнав, що існує якась таємнича „вербовка", „кунді-бунді", „чих-пих". Виходило зі слів Охріменка, що „вербовка", це записування до вигаданої контрреволюційної організації всіх, кого ти хочеш, власне, кого звелить слідчий, або показування пальцем на першого ліпшого, навіть вперше баченого, або отакого якого небудь арештанта в камері, що от, мовляв, він був у контрреволюційній організації, або говорив про те й те, — цього показування пальцем ніби цілком досить, щоб людину було негайно в таку

організацію зараховано з усіма від того наслідками. А якщо вона на волі, то щоб її заарештовано й вкинено до тюрми. На цій „вербовці", ніби, побудоване все слідство. „Кунді-бунді" — слово з нового арештантського жарґону, яким названо тортури, биття. „Чих-пих" — розстріл.

І ще багато іншого розповів Охріменко і познайомив докладніше з усіма присутніми в камері, почавши від себе. Про себе сказав коротко, що він махновець. Махновцем був. Потім хотів перестати ним бути й зробився великим діячем на ХПЗ. А тепер уже він знову махновець і таким завзятим махновцем лишиться на все життя. „Не дають стати порядним чоловіком". При цьому він додав кілька штрихів про славного Щуся і висловив зворушливий жаль, що він не був його помічником та що він не може його практики здійснити тепер на декому... Після цього Охріменко перейшов до інших і, додаючи по кілька влучних штришків, домалював картину, яку спершу зробив був сивий дідок, а головне, він уточнив, яке ж прізвище й який титул кому саме належить. Таким чином Андрій був уже цілком обзнайомлений, кожна людина для нього стала більш-менш конкретною, бо мала свою, бодай мавюсіньку, біографію. Асистентом катедри сільського господарства, тов. Красноярузьким, був колишній соратник Болбочана, отой щелепатий і червоногубий „троглодит", що так хижо пропонував Анрієві роздягатись на самім початку. Він сидів насупроти Андрія в протилежнім кутку, з обличчям зарослим густою щетиною й з обвислим животом. Поруч з ним сидів аґроном ОблЗу, тов.Прокуда, маленький, пузатенький, круглий, як діжечка, білявий чоловік, з по-жіночому ніжною шкірою, куцорукий і куцоногий. Потім сидів професор Харківського Марксо-Ленінського Інституту, Юлій Романович Гепнер, худющий, як скелет, старший віком, тонконосий жид, зігнутий трикутником, Тоді сидів чорний, довготелесий вірменин Узуньян, з повним ротом золотих зубів, колишній аристократ (якийсь купець, а чи власник якогось підприємства, а чи священник – невідомо точно), — він сидів по-мусульманські й по-мусульманські гойдався, заплющивши очі; але він не молився, він безперечно спав, а гойдався для того, щоб обдурити наглядача, який десь кожної хвилини нечутно заглядає у дірочку. Так спати Узуньян натреніювався за цілий рік сидіння. Далі сидів директор ХТЗ, Свистун, довгоногий, трагічного вигляду, понурий чоловік середніх літ,

знаменитий директор ще знаменитішого, бо єдиного на всю Україну й найбільшого на всю Україну наймодернішого підприємства — тракторного заводу. Тоді сидів маюсінький, але атлетично збудований вірменин Какасьян, не то чистій черевиків, не то завмаг Церабкоопу. Тоді, мружачи постійно оченята, бо короткозорий, невеличкий, дуже аристократичий з обличчя, гостроносенький чоловічок — Зарудний, брат того Зарудного, боротьбіста, що його іменем названа одна вулиця в Києві. Старший брат. Він завжди носив пенсне, що видно з нагніток на переніссі, але тепер у нього пенсне відібрано й він безпорадний, а очі йому постійно сльозоточать. Тоді сидів білявий атлет, чемпіон УССР, Виставкін. А біля нього тонкий, як жердина, покручений у незручній позі, професор, він же й деректор якоїсь школи, а колись діяч УНР, - Приходько. А тоді сидів чорний, як жук, жид, якого звали Азік, якийсь великий партійний діяч з Черкас, а чи з Кременчуга. Потім ще якісь два жиди з Цукротресту, досить жалюгідні на вигляд, бо безмежно перелякані й, як поінформував презирливо Охріменко, хорі від страху на різачку. За ними — мелянхолійно замріяний інженер Ляшенко, що зосереджено дивився на свої голі коліна, обхопивши їх руками. А в самім кутку сидів секретар Чугуївського райпарткому, колишній моряк, Руденко, невеликий на зріст, добре наспортований, сердитий з вигляду чоловік років тридцяти п'яти, — він весь час моргав маленькими оченятами, що мали такий сердитий, такий колючий погляд з-під рудих, волохатих брів, настобурчених стрішкою, мов у діда. Він, видно, був доброї вдачі, а удавав з себе неприступну злюку, — рятувався від „приятелів", сидів такий нашорошений, змобілізований геть увесь, наче аж колючий, мов їжачок. Це стільки сиділо зправа, повернуті лицем до середини. І стільки ж сиділо зліва, насупроти них, торкаючись ногами ніг. В кутку, насупроти Руденка сидів той сивий дідусь, що перший знайомив Андрія з камерою, — це був робітник якогось наркомату на прізвище Прокопович. Біля нього, випинаючись сухими ребрами та немічно спершись спиною об стіну, сидів доктор-терапевт, професор медицини, Літвінов, сивий, як і Прокопович, і такий же літній дідусь, з великими синцями, вірніше, синіми мішками під очима. Біля нього сидів той жид, що так дуже цікавився аеродромами, капловухий і з білими „поросячими" віями, на прізвище Юровський. Він ховався за спину дебелого чолов'яги, незграбного, грубо

витесаного — голови колгоспу з Сумщини, на прізвище Рябий. Потім сидій русявий, з ніжними рисами юнак, на ймення Давид Л., сіоніст згідно обвинувачення; він багато, майже безперервно курив, бо мав що, надавно прийшовши з волі. Доктор Літвінов за кожним разом просив „бичка“, мовчки протягаючи руку, і Давид лишав йому пів цигарки, так само мовчки вкладаючи її в докторову руку. Біля Давида сидів сухорлявий, з рябим обличчям („чорти горох молотили“), старший уже чоловік, знаменитий на всю колишню Харківську губернію партизан, командир селянської бриґади червоного козацтва, —Альоша Васильченко, по вулишному Драшман, двічі герой ордену „Червоного Прапору“, пізніше директор якогось комбінату і от... „Сидить по одному ділу з Гарькавенком... Орденами по морді били...“ — поінформував Охріменко.

Андрієві серце кинулося, коли Охрименко інформував про цю людину. Він же знає цього Васильченка, власне, знає леґенду про нього. Це ж з сусіднього міста! Їх було п'ять братів... З тих двох прізвищ, що навіки закарбувалися в Андрієвій голові з часів революції, коли він був зовсім зеленим юнаком, одно було ось це —Васильченко. Друге прізвище, не менш знамените, не менш леґендарне, було — Лазаренко, командир повстанських частин, родом з села Хухрі. Андрій тоді не знав ані імени Леніна, ані імени Троцького, ані інших імен, для нього вся Революція була уособлена в іменах Васильченка й Лазаренка.

Тепер от Васильченко сидить з кам'яним виразом обличчя й курить, він має смагляву від природи шкіру й витатуйованого орла на руці.

Біля Васильченка сидить старий-престарий колишній ігумен Л-го монастиря, а потім чільний церковний діяч, Петровський з велечезною ґилою, — йому відібрано бандаж і він тепер тримає ту свою ґилу руками й так сидить, зосереджено щось думає й весь час ворушить губами. Далі сидить теж старенький чоловік, український есер, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові, Кулинич, дуже подібний до славетнього поета Слобожанщини, Якова Щоголіва; тільки ж Щоголів мабуть і після смерти не був такий худий, аж чорний, як цей Кулинич. За цим сидів інженер „Н“ — автор проєкту цієї самісінької тюрми! Він збудував цю тюрму в 1931 році, а тепер сам сидить у ній! На ньому повторилася

практика древнє-Єгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови. Особливо злорадів з цього приводу й потішався Охріменко. Сам же інженер „Н“ сидів, поклавши голову на коліна, й гойдався, заплющивши міцно очі, так як і Узуньян; але гойдався, либонь, зовсім з іншої причини, — на його обличчі був написаний глибокий якийсь, смертельний біль, так наче в нього пекельно болять зуби й він той біль тамує гойданням. Але то не від зубів. Далі сидів вірменин на прізвище Карапетьян, „вірменський атаман“, згідно Охріменкової інформації. Потім сидів чорний, як циган, поет Антон Дикий. Раніше сидів тут ще один поет, футурист, Михайло Семенко, але його кілька днів тому забрали: цей Семенко написав був найкращого свого вірша на тюремній стіні і звучав він зовсім не футуристично, а саме:

„Тяжка неволя
В рідній хаті!.“

Цілковитий контраст до винниченкового „поміркованого та щирого“! За що й дістав кілька діб карцеру та ще й по ребрах трохи. Також сидів тут ще голова ЛОЧАФУ (Літературне Об'єднання Червоної Армії й Фльоти) — Галушко, але його теж десь забрали. Це ті, що були, а тепер немає. Отже, ті, що є, далі:

Поруч з Диким сидів Охріменко і ,нарешті, він — Андрій. Але між Охріменком і Диким була ще одна людина, тільки вона не сиділа, а лежала, — єдина особа тут, що мала привілей лежати,—вона лежала, агонізуючи. Це була, власне, не людина вже, а скелет на прізвище Я г е л ь с ь к и й, колишній член достославної ЦЕКУКи, член керівної трійки. Він уперто й завзято змагався з смертю, ледве дихав уже, але не вмирав. „Він так конає вже кілька днів“ — поінформував Охріменко й при тому трагічно висякався. Про причину він мовчав. „Астма ніби то“. Ягельський дійсно мав астму, але то зовсім не головна причина. Серед усіх голих Ягельський був єдиний, що мав на собі штани. На ногах, що висувалися, як дерев'яні брудні цурпалки, з халош, і на голій спині та грудях темніли підозрілі смуги й плями. Андрій пильно, дуже пильно, дивився на ті плями й тоді його візаві, Краснояружський, той троглодит, раптом ощерився й весело прорік:

— Га-га! Ото, брат, дали, так дали!.. Дошками, дошками його!.. А Нєчаєва шомполом по я....! Га-га!.. Кунді-бунді на великому конваєрі...

На нього всі зашикали.

Ого, подумав Андрій, вони навіть самі собі бояться сказати правду, перелякані, а чи такі обережні!

І, ніби прочитавши його думку, Васильченко понуро сплюнув.

Тут саме загриміли засови біля „кормушки“ й всі злякано перезирнулися, глядячи зі злобою на Краснояружського, мовляв, „через тебе все, чортів сину!“ По хвилі відчинилася „кормушка“ й просунулася голова наглядача. Голова поводила щелепою, подивилася на всіх по черзі, пожувала якесь несказане слово й висунулась назад, не зачиняючи „кормушки“, щось там сопла, роздивлялась записку, потім знову всунулась в „кормушку“, знову поводила неголеною щелепою й нарешті промовила таємниче:

— На „у“...

— Узуньян... — пробелькотав тремтячим голосом вірменин з золотими зубами.

— Ще! — буркнула голова понуро.

Мовчанка. Більше не було на „у“. Голова зникла, закривши „кормушку“. По якимсь часі ляда відчинилася знову й просунулася та сама голова. Дивлячись чомусь злими очима на Андрія, голова промовила таємниче й уперто:

— На „у“!..

— Узуньян... — сказав знову вірменин жалісно й так само, як і перше, тремтячи. Голова не звернула уваги, а дивилась весь час пильно на Андрія.

— Ще! — промовила голова з притиском.

Мовчанка. Голова не зводила з Андрія очей. Нарешті промовила:

— А твоя як хвамилія?

— Чумак.

Голова зціпила зуби, блиснула очима люто, засопла. Але нічого. Лише по хвилині промовила:

— Ану соберись!..

— З вещами? — спитав Андрій не без іронії.

— Ні, без... Давай так, без штанів. За минуту щоб був готов!

„Кормушка“ зачинилась. В камері майже всі пирснули зо сміху.

— На „Ри“! — сказав Руденко злобно з кутка, імітуючи наглядача.

— О-ррр-лов... — озвався Краснояружський, імітуючи Узуньяна.

— Чого ж ти, гад, трам-тарарам, мовчиш?! Давай з віщямі!

Сміх. Це так нібито тут викликують.

Потім почали підбадьорювати Андрія, щоб не боявся, бо сьогодні неділя, а крім того ще це денний виклик так що нічого, мовляв. Вечірні й нічні виклики страшні, о, то страшні! А вдень — це скоріше всього в якихось справах формальних до тюремного начальства; звичайно, якщо його не поведуть зразу на конваєр... Бо й так буває.

Загриміли засуви, відчинилися двері й Андрія поведено голого по коридору. Це не була довга екскурсія. Його завели до вартівні, обстригли буйну русяву шевелюру й повернули назад до камери, на втіху всім арештантам, цілого й не пошкодженого більше ніде.

Потім був обід. Спершу запокали десь по всьому коридору кормушки, а в камері 49-ій всі нашорошилися. „Обід!“ Черговим камери був Руденко, — він встав, підійшов до дверей, понюхав у щілинку, де не щільно прилягала ляда кормушки, й скомандував понуро:

— Випий воду!

Випити воду, звичайно, ніхто не подужав та й не збирався, а просто її злили всю в парашу, для цього передавали тарілки з рук до рук конваєром — права сторона до Краснояружського, ліва — до Андрія. Потім розібрали тарілки де чия, а вони всі позначені чи то видряпаними рисочками, чи цятками, а чи іншими прикметами, подіставали десь ложки й шматочки хліба — рештки денної пайки — й чекали, повернувши голови до дверей. Андрієві запропонували миску й ложку Ягельського, все одно він не їсть уже кілька днів, але Андрій відмовився. — „Я на казенному утриманні, товариші, отже мені мусить бути виданий законний „інвентар“.

— Та хто зна...

— А хліб Ви маєте? — спитав Руденко офіційно. Він був дуже суворий і в той же час якийсь смішний в своїх трусах, змайстрованих з обдертих кальсонів, голоногий і голопузий, з рудим пушком на шкірі і геть весь укритий ластовинням, особливо на грудях та спині, що його робило дуже подібним до хлопчика-школяра, отакого собі Васильчевкового „Пєрєпілінята“. Або ще до отакого собі голошийого, обскубаного, цибатого півника.

— Ні, не маю, — відповів Андрій, — а що?

— Та нічого... (павза). Голодний будете.

Андрій знизав плечима байдуже. А Красноярський, потішаючи, додав:

— На що йому хліб! І на що йому миска-ложка! Га-га!.. — А тоді повернув лице до Андрія: — тут, брат, деякі спочатку по декілька днів не беруть хліба й ложки в рот — не лізе, брат, а здебільша назад геть пре другим кінцем... Так що не журіться, завтра пайку одержите та й мені віддасте... А сьогодні Вас на харчі ще, мабуть, не записали, пізно прибули Ви... Га-га!..

Охріменко мелянхолійно дістав з-під купи свого лахміття брудну торбиночку, вийняв з тії торбиночки шматочок хліба, подивився на нього — на той шматочок — жалібно, а тоді зідхнув, переломив шматочок надвоє й протіг половинку Андрієві. Андрій відмовився, подякувавши, зворушений. Тим часом відчинилася кормушка й наглядач простяг руку в камеру, в другій руці тримаючи черпак. Йому Руденко подавав порожні миски, він наливав і повертав повні. Наглядач розливав якусь руду юшку, що чомусь називалася борщем. Мабуть тому, що була зварена з червоних помідорів. Від тих помідорів залишилися тонюнькі шкірочки й крім тих шкірочок більше в „борщі" нічого не було, — ані картоплини, ані капустини, ані тим більше чогось м'ясного, чогось від борщу. Гола червоняста юшка з шкірочками. Наливши двадцять сім порцій (миску Ягельського теж подали, хтось з'їсть!), наглядач спитав — „Усім?" а коли почув, що бракує одному новакові, закопилив презирливо губу, коли ж Руденко ще й про хліб заговорив, наглядач зовсім розлютився й процідив крізь зуби: — „Нічого, не здохне до завтра, подумаєш!" — і гримнув кормушкою.

Тоді Андрій, що ще секунду перед тим не хотів і не мав найменшого наміру турбуватися про обід, встав і постукав у двері. Наглядач відчинив кормушку:

— Хто стукає?!

— Я.

— Що таке?

— Будь ласка — миску, ложку й мій хліб! — це було сказано спокійно, офіційним тоном.

Наглядач страшено здивувався, він був просто приголомшений. „Диви! Хтось іще сміє й може тут вимагати!!" — аж наче говорив увесь його вигляд. А далі насупився й прорік уголос:

— Гляди, щоб я тобі не дав так, що тобі й їсти буде вже нічим! Ич ти!.. Почекаєш до завтра!—і закрив ляду.

Андрій знову постукав. Наглядач шпарко відкрив ляду й визвірився:

— Чого грюкаєш тут?!

—Будь ласка, — промовив Андрій, як і перше, спокійно, — чергового корпусу сюди!

Ляда шпарко закрилася перед самісінькім Андрієвим носом з розрахунком той ніс розквасити, але не вийшло. Андрій постукав енергійно. Дужче! З усієї сили! І не чекаючи поки кормушка відчиниться, голосно вигукнув, прихилившись до щілинки:

— Негайно чергового корпусу сюди!!

Вся камера шикала на Андрія, але він не звертав уваги. Зціливши п'ястуки й зуби, він намірився тарабанити в двері доти, доки вони не відчиняться. По коридору задудніли кроки, якась метушня, й враз кормушка відчинилася — за нею стояв черговий корпусу, але вже не той, що привів Андрія, а якийсь інший.

— Я черговий корпусу, в чому річ? — запитав суворо.

— Будь ласка, — промовив Андрій чемно, — миску, ложку й мій хліб!

— Гм... — гмикнув черговий глузливо, — а може б ти почекав до завтра, чоловіче!

— Добре, — згодився Андрій таким самим тоном, — але ти тоді, чоловіче, задумайся добре ось над чим: — як я сьогодні дам дуба з твоєї вини, то тоді тобі доведеться сідати на моє місце, щоб мій слідчий мав над ким вести слідство. Добре? Дітей маєш?..

— Ну-ну! Без пропаґанди, пожалуста...

По тих словах черговий замовк і більше нічого не сказав. Тільки подивився пильно на Андрія, зміряв його оком з голови до п'ят, підібрав губи якось невиразно й закрив ляду.

Через яких п'ять хвилин Андрієві принесено миску з „борщем", ложку й пайку хліба. Андрій переломив пайку на-двоє й половину зразу віддав Охріменкові, пам'ятаючи, як цей Голіят жадібно дивився на свій крихітний шматочок, коли ламав його на-двоє кілька хвилин перед цим. Потім Андрій випив „борщ" навхилки, а хліб, другу половину пайки, сховав, бо справді не хотів їсти. Сховав же він її в той спосіб, що зробив із своєї спідньої сорочки-майки імпровізовану торбинку та й вкинув хліб туди, а до хліба поклав і ложку. Ось це й будуть його „вещі"!

Після „борщу" дано ще буквально по одній ложці

каші, звареної з яшної крупи. За своєю консистенцією це було щось середнє між кулішем і нормальною кашою, як її варять у кожного вдома. Але від нормальної каші подане їство відрізнялося не тільки консистенцією, а й кількістю остюків, чорного горошку, камінців і іншого сміття. Андрій свою кашу віддав Красноярському, що, як і Охріменко, мав справді троглодитський апетит, виголоджений за довгі місяці.

Це й був увесь обід.

Задоволення Андрієвої вимоги було справжньою подією й в'язні ніяк не могли опам'ятатись, як це трапилось. Взагалі тут ніхто нічого не просить, а тим більше не вимагає, бо ніякі заяви й скарги ніколи й ніким не беруться в рахубу і лишаються „гласом вопіющого в пустелі" і в той же час зовсім не „гласом вопіющого в пустелі", бо відважні дістають за це дещо, а саме — карцер, репресії погіршенням режиму, а іноді й биття. А тому ніхто вже ніяких заяв і скарг не складає, і то не тільки наглядачам чи черговим, а й взагалі нікому в цій „богоспасаємій установі". А що вже говорити про вимоги. Хтось висловив думку, що й тепер це може ще закінчитися погано для Андрія. Андрій теж був такої думки, але махнув рукою — йому зрештою байдуже.

Після обіду загриміли засови на дверях і всі позхоплювались — „Мити посуд!" Це все таки була велика приємність. Навіть Ягельський заворушився. Товариші рішили взяти й його з собою. Забрали миски й ложки, кожен свої, озброїлись рушниками, хто мав, і, покинувши задушливу, пітну камеру, черідкою вийшли в коридор і пішли вздовж. Попереду наглядач з ключами, потім Красноярський, а за ним вся решта — черідка голих, кривоногих, худоребрих, зарослих волоссям або, навпаки, ніжношкірих, як немовлята, ріжнокаліберних людей, озброєних мисками й ложками. Андрій ішов у числі останніх, за ним Охріменко вів, майже ніс на руках, Ягельського, а тоді Руденко з Азіком несли парашу, замикаючи процесію. Двері камери наглядач лишив спеціяльно навстяж. Не для провітрювання, а для власної орієнтації, щоб часом не дати хука, коли вертатиметься, щоб швидше знайти потрібну камеру серед безлічі інших, подібних, в цьому довжелезному коридорі.

Ідучи поуз ряди герметично закритих дверей, Андрій відчував хоробливу цікавість — що ж там, за ними є? Знав із минулого, що в кожному такому коридорі поло-

вина камер одиночок, а половина загальних, розрахованих нормально на 10-ть, а деякі й на 13-ть осіб, цебто камери, де могло стояти 10-13 ліжок і стільки ж тумб та табуреток. Цікаво, скільки ж там тепер людей, якщо в одиночці 28?! Ало те все повите таємницею. Тільки доріжка була вкрита безліччу слідів від мокрих босих ніг, що пройшли недавно в зворотньому напрямку, і з цього можно було здогадуватись, що тут пройшли тількищо величезні людські юрбища, а ще скільки ж їх пройде! І це тільки з однієї половини коридору! А ще ж друга половина топче сліди в другий кінець, до другої вбиральні. А ще п'ять таких поверхів з такою точнісінько кількістю камер кожен! А ще ж льохи!!.

Вкінці коридору наглядач відчинив двері і впустив їх усіх до вбиральні. Це була манюсінька вбиральня, призначена для однієї особи, для в'язня самітника. Вона мала кафельну підлогу й один умивальник з одним краном. В таку от маленьку вбиральню загнато їх усіх одразу, натоптано, як то кажуть, під зав'язку, сказано „Жівєй" і закрито двері, попхнувши тими дверима останніх в спини, тих що не влазили. За тим „Жівєй!" крився встановлений згори й довільно регульований самим наглядачем, реглямент, всього десять, а то й п'ять (залежно від настрою та характеру наглядача) хвилин часу, за які треба всім встигнути помити ложки й миски, помитися самим (біля одного крану!) й зробити все, що кому треба. Людина, яка звикла до нормального життя, цього просто не зможе уявити, як можно, скажем, умитися, коли не можно випростати рук в тісноті. Одначе люди все якось дають собі раду.

Помитися не входило в програму, передбачену й милостиво дозволену „партією й урядом", і наглядачі за тим ретельно пильнували, але в'язні потрібували цього, як повітря — облитися водою з маківки до п'ят — і намагалися зробити це за всяку ціну, бо інакше — „лабець!", духота, піт, блощиці, воші й бруд заїдять геть! Але як помитися, коли не повернешся? Дуже просто. Один наливає воду в миски й передає швидко в простягнені руки , а люди виливають її собі й один одному на голови та спини...

„Є такі наглядачі собашники, що зумисне виганяють в'язнів з убиральні якраз на половині, на давши ані вмитися,ані оправитися, і нічого, брат, не зробиш. Ще й квартирку зачине потім в камері, щоб і очі лю-

дям на лоба виперло від задухи, за кару..." — це Охріменко до Андрія.

Ще не всі зробили що їм треба, як відчинилися двері — „Виходь!" Дискутувати з наглядачем в таких випадках не рекомендується, бо то може призвести до дуже тяжких наслідків. В'язні пробували застосовувати іншу методу боротьби за свої арештантські інтереси підчас таких от вранішніх, обідніх і вечірніх процедур у вбиральні — методу пасивного спротиву, яку застосували й тепор. Вони слухняно виходили і навіть ретельно підганяли один одного і в той же час не виходили, барилися, гузалися то з мисками, то з ложками — вони вигравали час для своїх бідолашних товаришів, які ще не зкористалися з усіх благ такої от прекрасної інституції, як ця вбиральня з текучою, прекрасною. холодною й чистою водою. Але тактика ця наївна не допомогла, — винав барбос! Черідка голих людей тим же порядком, що й перше. простяглася по коридору. Кожен ніс повну миску води, а двоє несло по дві — Ягельського й Охріменкову, бо останній супроводив першого. Руденко й Азік на придачу несли ще й камерну реліквію, добре вимиту й налиту трохи чистої води, щоб не смерділа.

Андрій теж ніс повну миску води. Він був хотів набирати лише трішки, бо не відчував спраги, але товариші звеліли конче набирати повну, „треба". І тільки прийшовши до камери, Андрій зрозумів, що означало оте „треба".

Не встигли зачинитися двері, як в'язні заходилися швидко мити підлогу, користаючись з того, що наглядач саме зайнятий водінням інших камер до вбиральні. Операцію цю пророблено блискуче, чим засвідчено високу кваліфікацію, набуту за довгі місяці сидіння. На команду Руденка — „Палубу лопатити!" — всі забрали (кожен свої) речі в руки й стали попід стінами, а троє наймоторніших — Свистун, Приходько й Руденко (директор, професор і секретар райпарткому) — швидко вилили майже з усіх мисок воду на підлогу й чиїмись штаньми, спеціяльно пожертвуваними й пристосованими до цієї операції, навели відповідний лад: поялозили добре по підлозі, потім викрутили ті штани над реліквією й вже „сухими" добре витерли всюди. Після того постояли всі ще хвилинку, тримаючи речі й дослухаючись до коридору — чи не наближається наглядач. Вони потрібували пару хвилин, щоб підлога трохи протряхла. Пара хвилин була їм подарована Провидінням, вкрадена в суво-

рого наглядача, після чого всі поклали речі на місце й щасливі посідали на чисту, свіжо вимиту підлогу, задоволені, що наглядач їх не накрив підчас цієї операції.

Вони цю операцію проробляють щодня отак після обіду, ризикуючи бути тяжко покараними. Але вони не можуть інакше. Інакше їх поїсть тут короста, болячки, разом з вошами та блощицями, та всілякою іншою заразою. І так на шкірі в багатьох підозрілі прищі й лишаї, та гостинець від поту.

Після обіду час поплів жвавіше. Особливо коли змінився наглядач, про що новий наглядач сам довів до відому в'язнів, відчинивши кормушку, зазирнувши в неї й знову зачинивши, — це він приймав „господарство", заступаючи на зміну, зазирав у всі камери. Цей наглядач був „добрий" у відміну від попереднього, що був виключно злий. Добрий же цей наглядач тим, що, нібито, не дуже чіплявся до ув'язнених за дрібні порушення „порядку", як от сміх і розмови трохи голосніші за шепіт, стояння на ногах і розминання кісток, тощо. Як тільки змінився наглядач, хтось почав розповідати анекдоти. А потім камеру розважав Карапетьян... Андрій здивувався, що ці люди ще можуть сміятися, на що дістав пояснення:

Сьогодні неділя, а значить вихідний день для великого жаху, бо сьогодні нікого не беруть на допити (хіба кого не кого там), це раз. Друге — прийде завтра і неділі вже не буде, бо понеділок то не неділя. І нарешті — „пролетаріят не має чого втрачати крім..." — ця, як відомо, геніяльна теза є безсумніву основою шибеничного гумору всіх віків. То ж — „Лови момент! Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра. Смійся сьогодні, бо завтра не дадуть, завтра вже може бути пізно". „Ще поки людині дають, крім кунді-бунді, борщу й каші, вона має всі підстави весело сміятися. Коли ж їй зроблять „чих-пих", тоді вона вже сміятися ніяк не зможе."

Всі ці „афоризми з арсеналу найновішої філософії ув'язнених мислителів" і ще низку інших подібних уїдливо й загонисто висловив Красноярський, сидючи в позі факіра, й закінчив:

— „Так сказав Заратустра!"

Карапетьян розповідав речі, яким не може дорівняти жодна анекдота в світі. Та де! Щось подібне могла витворити лише така безподібна, така неповторна, така карколомна епоха, в якій вони мали щастя жити, а тепер мають щастя сидіти ось в цій тюрмі й ці всі незрів-

няні річі слухати. Сам Карапетьян — перський вірменин і розповідав свої історії на перський лад, які в сумі можно б поставити під один заголовок — „Перські мельодії“, або „Перські мотиви“. Він ніби прибув до цієї камери недавно з іншої, а в ту ще з іншої, — так обкружляв за рік всю цю тюрму ще й тюрму на Холодній Горі і надивився всього та наслухався доста, а ще більше пережив сам і мав що розповідати. Але він розповідав тільки „перські мотиви“ — пригоди персіян і вірмен на слідстві в цій модерній тюрмі, в „органах революційної законности“.

Злі язики, сконденсовані в шепоті Охріменка, який всі відгомони тих язиків визбирав і от передавав Андрієві, говорили, що сам Карапетьян „вербовщик“ усіх тих нещасних вірмен та персів, що масово йдуть по всіх сферах новітнього пекла в ореолі приголомшуючої анекдотичної слави. Вони, нібито, для спрощення справи, йдуть всі по одному шабльону обвинувачення й методів слідства, як перські шпигуни й диверсанти, організовані в єдину організацію. Організовані, звичайно, довільно в лябораторії оції „фабрики-кухні“, в чому, нібито, не останню ролю зіграв оцей ось.. Але то говорять злі язики й Охріменко. Тим часом Карапетьян справляв враження дуже порядної людини, дотепної й гострої на язик, лише безмежного й одчайдухого циніка, що достославний вірменський гумор довів до віртуозности, глузуючи сам з себе й своїх братів крови.

Найперше Карапетьян, перед тим, як почати оповідати фраґменти, натоптав свою люльку (чудо тюремного мистецтва, зроблене з проціджeного хліба, тертої цегли й паленої ґуми) в формі чорта-Мефістофеля, доречі в профіль дуже подібного до самого Карапетьяна, — натоптав її махоркою, припалив у інженера „Н“, а тоді затягнувся, пустив хмару диму й, дивлячись на інженера, з безподібною щирістю й простотою душевною промовив:

— Карошій тюрма ті пастроїл... Карошій... Спасіба, брат...

Помовчав. А тоді обернув лице до рудого аматора аеродромів:

— А ти маєш бальшой вуха — так добре слухай. Следоватиль спитає, а ти й не будеш знати, що Карапетьян казав. І пропали твої вуха — одірве началник разом з твоєю карошей башкой...

Сміх. Карапетьян помовчав після такого вступу, а тоді почав оповідати свої фраґменти, нанизуючи їх на

барвистий разок мальовниче й опукло, як колись його прапрабабуся — перська Шехеразада свої фантастичній новелі „Тисяча й однієї ночі". Говорив він таким барвистим і оригінальним діялектом, який на жаль годі відтворити будь-якою іншою мовою. Звичайний же переказ то лише тінь їхня бліда.

...І от покликав того дурного Аслана товариш слідчий та й каже:

Піп твій сволоч, усіх вірмен завербував. Що ти на це скажеш? Аслан мнеться. Сказати „правда" — зле. Сказати „неправда" — також зле. А знає, що піп „таки да", всіх завербував по списку, який йому дав слідчий, всіх підписав ще й благословив — „належать до контрреволюційної, терористичної, диверсійної, шпигунської, военно-повстанської організації". Але сказати це, — поперше — від Бога гріх і страшно, а подруге — за свою шкіру знов таки страшно, а в третіх — слідчого страшно, бо він тоді почне бити, щоб признавався за себе й за всіх інших... А що признаєшся? — коли піп за всіх „признався". А слідчий насідає: „Що ти на це скажеш?!" Цебто про попа.

Думає, думає Аслан і нічого не може придумати. А слідчий напосідає. Бо йому треба знати, чи належав Аслан до контрреволюційної організації і що робив. Цілий день думав Аслан, сидючи на ріжечку стільця та все падаючи з нього коли слідчий торкався „пальцем" до його бідної голови, — „Ну ти будеш говорити?" Нарешті Аслан не витримав і звомпив: — „Я буду говорити!"

— Говори! — сказав слідчий.

— Що ж,— сказав Аслан, зідхнувши, — пиши, гражданин слєдоватиль!.. Піп наш, він як той бідний Карапет. Як ти його призначив генералом над усіма шпійонами — то йому зле. А як ми його скинемо з генерала, то йому буде ще гірше... Пиши, що все правда і що я — теж контрреволюціонер.

І питається тоді слідчий в того дурного Аслана, в того чесного чистія черевиків, що не завжди міг розібрати, де ж черевик правий а де лівий:

— От ти кажеш, що ти був контрреволюціонером. Що ж ти брешеш?!.

— Єйбогу правда!.. І врагом народа був!..був!

—Добре. Раз так, тоді говори, що ж ти робив?.. Ти говори, а я буду писати, а ти тоді підпишеш.

— Так я ж не вмію писати...

— Нічого, я тобі яак дам! то ти тоді зразу підпишеш, хоч і не вмієш.

— Підпишу, підпишу, гражданин...

— Ото ж.. А тепер говори, що ти робив.

Бідний Аслан думає, тяжко думає, аж піт йому з лоба виступає, і не може збагнути, чого ж той слідчий від нього хоче. Нарешті зідхає:

— Нічого я не робив. Я був контрреволюціонером. І врагом народа теж був...

Слідчий б'є бідного Аслана по карку преспап'єм і кричить:

— Що ж ти крутиш, фашистська ти шкуро! Ти думаєш ми не знаємо. Але нам треба, щоб ти сам признався чесно... Ти совєтську власть любиш?

— Любим, любим, гражданин дорогий...

— Отож!.. Так докажи! Ти признався, що ти був контрреволюціонером і врагом народа, а тепер же признавайся до кінця, що ти робив, як ти хотів валити совєтський лад і партію, як ти шпійонив, як ти продавав совєтську власть оптом і в розницю, як ти діяв разом з фашистами... Говори!! признавайся!..

— Признаюсь

— В чому?

— Що продавав совєцьку власть. Був фашистом. Контрреволюціонером. Врагом... Все, як ти сказав. Все правда. Пиши — все правда.

— Ти мені тут очей не замилюй! „Правда". Нащо мені така твоя правда?... — слідчий страшенно злоститься тупотить ногами аж піниться. Карапетьян показує, як саме той слідчий злоститься та піниться.

— Ти мені говори, що ти робив? І як ти робив?!.

— Харашо робим...

Аслан, дурний, бідолашний Аслан, чистій черевиків, що завжди вірив усім на слово, що крім чистіння черевиків взагалі більше в світі нічого не вмів, а в фінінспектора „розписувався" прикладанням свого вузлуватого пальця, вмоченого в чорнило, не знав, чого слідчий від нього хоче.

А слідчий вимагає — що ти робив?

Ні, не знає Алан, що саме він робив і що взагалі мусів робити путній контрреволюціонер. Тоді слідчий лу-

пить Аслана щосили по карку, добре лупить, і відправляє до камери:

— Йди й подумай.

Аслан думає. В камері. Ні, він не думає, він плаче, а товариші — веселі його земляки, одчайдушні штукарі й „контрреволюціонери“ з ласки божої — за нього думають, вони його повчають, рятуючи, що має робити путній контрреволюціонер, що має робити затятий „враг народа“, отже, що має робити Аслан, щоби слідчий його дуже не бив уже.. Підучившись, радісний Аслан проситься на допит, — сам проситься, щоб якось уже кінчати ту справу швидше, щоб уже раз, зажмуривши очі, перепливти через ту страшну Лету тяжкого іспиту до радісного берега забуття й спокою.

— Ну, надумав? — питає слідчий.

— Все надумав, товариш дорогий! Хочем признаватись...

— Давай. Та тільки не бреши, гляди, через чур.

— Ну, навіщо ж через „чур“, все буде правда. Пиши — я, Аслан, контрреволюціонер і враг народа...

— Це вже я чув... — Слідчий береться за преспап'є...

—Стрівай-стрівай!— злякано квапиться Аслан.— Стрівай, а то забуду й тоді все, брат, пропало... Пиши: Я робив повстання проти совєтської влади! Еге ж. Твої черевики швидко порвались? І твого начальника черевики теж швидко порвались?!. І в робочого класу черевики дуже швидко порвались?!. Ага?!. Отож. То я їх чистив таким мазьом... знарошне таким мазьом, щоб швидко рвались. Контрреволюційним мазьом...

Слідчий — кулак з довбню, голова з горіх, вчорашній футболіст ударно покликаний в „органи“ (Карапетьян показує образно, який саме кулак, а яка голова в того футболіста-слідчого) — тріюмфує. Аслан перевищує всі його сподівання. Він все те пише і переконується, під впливом Асланової залізної логіки, що він напав на цілий скарб, на контрреволюційну, диверсійну організацію, яка може забезпечити йому блискучу кар'єру в „органах“. Аслан розповідає, як то він чистив геніяльно черевики пролетаріятові, як вони дерлися від отруйної мазі, як той пролетаріят лає совєтську владу, партію й самого Сталіна і хоче ту владу повалити,—а все через одного чистія, фашиста й контрреволюціонера, Аслана... Аслан розповідає, а слідчий пише, аж но піт йому

виступає, сопе, прикусює язика й пише. Аслан кінчає свою розповідь клятбою, що він кається щиросердно й що більше не буде вже, і з полехкістю зідхає — нарешті йому дадуть спокій, напевно.

Але апетит приходить під час їдіння. Після такого приголомшуючого Асланового самовикриття епопея його дивовижних блукань по найбезглуздіших контрреволюційних сферах тільки починається. Слідчий вирішив видавити з нього всю правду геть до краплі, „розоблачити ворога" до краю...

Після диверсії Аслан мусить признаватися в неменше геніяльному шпигунстві. При чому, щиросердні Асланови признання, чергуються з такою ж щиросердною розгубленістю, коли Аслан сам не знає вже, щож він робив далі. Тоді слідчий б'є Аслана й кидає в камеру, щоб „подумав". Аслан думає при допомозі своїх веселих земляків і друзів, опанованих психозою самовикриття в ім'я рятунку від смерти та одчайдушним шибеничним гумором. „Надумавши", Аслан проситься на „конваєр" і епопея триває. Кінець її вже передбачений слідчим і начальством цієї богохранимої установи, точно заздалегідь вирішений, але мусить бути ще формальне виправдання того кінця, формальні підстави. Ті підстави й витискається з Аслана, зовсім не дбаючи про їх логічність, аби було хоч приблизно правдоподібно.

Подаючи Асланови пригоди, Карапетьян вставляє й свої пояснювальні ремарки, що доводили наявність в цьому всьому безглузді залізної логіки, залізної послідовности й рузумного, навіть геніяльного начала. „Не важно, що ти робив учора, важно, що ти міг робити завтра. Не важно, чи правдою є вся та брехня, яку слідчий змушує тебе говорити, а важний факт, що ти таки не любиш совєтської влади, а значить— ти небезпечний, а тому тебе треба зліквідувати. Мета ж виправдовує всі засоби." Так аналізує справу Карапетьян. А тим часом Аслан переходить всі фази розвитку й самовикриття себе, як великого контрреволюціонера. Ось він кається в шпигунстві:

— Пиши, гражданин начальник! Я шпійон. Я сидів біля вокзалу й чистив черевики. Але то я так, знарошне чистив черевики. Насправді ж я займався шпійонажем... Я щитав поїзди — скільки йде на Москву, а скільки з Москви. Пасажирські поїзди.

Слідчому такий спосіб „шпійонажу“ не подобається й він іронично питає.

— Ну, і скільки ж ти нащитав?

— Сто туди, сто й один назад...

Слідчий береться за преспап'є:

— Хіба так займаються шпіонажем?! Ти дурня тут не клей. Якщо ти займався шпіонажем, то розказуй, брат, правду, а не то...

Тоді Асланові приходить в голову щаслива думка і він розповідає, що то він сидів не біля вокзалу і не поїзди рахував, а сидів він біля будинку Червоної Армії й рахував скільки ходить командирів та ріжних військових начальників в будинок і з будинку, і придивлявся, які вони є. Це слідчого абсолютно задовольняє і він вимагає ще нових і нових признань про інші методи контрреволюційної дії. Так бідний Аслан діходить до терору й великої диверсії.

От він розповідає, як він готував ґранати, динаміт тощо, щоби зірвати один дуже важливий стратегічний міст. Слідчий з великим задоволенням все нотує. Потім слідчому видається за потрібне устійнити, який же саме міст мав Аслан зірвати і як він називається.

— Як той міст називається? — питає слідчий в Аслана.

Аслан бачив багато мостів різних в життю, але ніколи не знав жодної назви мосту. Знав він лише, як називався той міст, біля якого він мав постійне місце чистія черевиків: був це Горбатий міст, невелика кам'яна споруда через Лопань, без якої годі б перебратися на другий берег брудного, запльованого потоку-калюжі.

— Горбатий міст, ось так він називається.

Слідчий вибухає сміхом. Потім цідить презирливо до розгубленого Аслана:

— Дурню ти! Горбатий міст вже сто разів зірваний тут такими ж ідіотами, як ти. Вибери собі краще якийсь інший... І що ви всі на тім Горбатім мосту помішалися! Зривай інший міст!

І бідний Аслан мусів зривати інший міст, який йому було призначено слідчим. Що ж до Горбатого моста, то треба сказати правду: Аслан вибрав цей Горбатий міст не тільки тому, що не знав інших назв, а й тому, що то маленький міст, а за маленький міст менша кара. Він хотів і диверсію зробити й не потрапити під розстріл. Довелося ж зривати якийсь великий міст і наражатися на велику кару.

Всі Асланови гріхи й контрреволюційні пригоди, звичайно, записувалися на рахунок всієї великої, всевірменської організації і саме тому слідчий намагався витиснути його, як цитрину, до решти. Розохочений, він натискав на Аслана щосили, взявши під тяжкий психічний прес фізичними тортурами. Після диверсії Аслан признається в терорі. Потім в збройному повстанні, розгортаючи неймовірну, фантастичну свою контрреволюційну епопею.

Ось він признається в намірі вкрасти крейсер „Червона Україна" й завести його до Вірменії, щоб там його обсадити контрреволюційним військом і потім на ньому приїхати та й розгромити совєтську владу. Слідчий все занотував з задоволенням, бо побачив акцію закроєну на високу скалю. Асланові він навіть дав склянку молока й відпустив до камери... Але через якийсь час слідчий викликав Аслана знову й почав його бити несамовито, докоряючи склянкою молока та лаючи за нечесний намір обдурити органи революційної законности, ввести їх в блуд, бо ж:

— Ах ти ж сякий, такий!! Що ж ти брешеш! Як же ж ти хотів завести крейсер „Червона Україна" до Вірменії, як у Вірменії немає моря!?

Бідолашний Аслан погано знав географію, довго думав і ніяк не міг придумати виходу з такої прикрої ситуації. Вже він був синій, як печінка, від биття, але ніяк не міг розв'зати проблеми успішно з тим крейсером — не міг ані завести його до Вірменії по суху, ані взагалі дати з ним раду. Нарешті він його „потопив", власне, заплянував потопити на втіху слідчому, а натомість щиро признався, що збройне повстання вони — вірмени — мали робити зброєю, привезеною з Персії до Харкова на верблюдах. І от вони „привезли" зброю й заховали її поблизу Харкова на Рашковій дачі. Там були гармати й кулемети, рушниці й шаблюки, і отруйні гази — все потрібне для повалення совєтської влади. Історія була така правдоподібна, а Асланова щирість така переконлива, а знання місцевостей таке досконале, а неперебірливість та злочинний цинізм слідчого й усієї ції системи такі безмежні, що вся карколомна повстанська епопея Асланова була занотована докладно, у всіх подробицях.

Після того Асланові дано було спокій на три дні. Карапетьян запевняє, що ті три дні потрібні були слідчому, щоб розшукати зброю на Рашковій дачі. На чет-

вертий день викликає слідчий Аслана, насуплений, лютий-прелютий, і каже:

— Зброю твою й гази ми знайшли. Але ти брехун, бо ми не могли знайти верблюдів. Скільки їх було?

— Сто верблюдів було, сто, гражданин дорогий! — каже Аслан радісно, втішений, що зброю таки „знайшли".

—То де ж ти їх дів, га? Сто верблюдів, це тобі не сто коробок твоєї дурної вакси в твоєму дурному рундуку. Де дів верблюдів, га?! Не міг же ти їх продати на Благбазі чи в церабкоопі!

— Навіщо на Благбазі, гражданин дорогий? — сміється радісно Аслан, чесний чистій черевиків, сміється з слідчого, що він такий дурний, недогадливий. — Навіщо на Благбазі?! Йшов поїзд Москва-Тифлиз через Харків, я прив'язав верблюдів до поїзду і вони побігли назад на Персію...

Це було явне безглуздя, навіть на погляд не дуже вередливого слідчого, щоб верблюди поспівали бігти за експресом, і він не міг цього Асланові подарувати. Бідний Аслан кілька днів після того, як верблюди побігли за експресом, не міг прийти до пам'яти в камері, лежучи пластом. Але то його не вирятувало від дальшого ходіння по муках „малого й великого канваєру".

Карапетьян розповідає з безподібним вірменським колоритом, в'язні аж пищать від приглушеного сміху, не маючи права одверто й гомерично реготатися, а Андрій слухає й думає, що все таки це мабуть розбещена, злостива арештантська фантазія і тільки, мстива карикатура, іронія, що все шаржує й з усього глузує, безсила на будь-що солідніше. Навіть вставки деяких слухачів про деталі з пережитого „їхніми знайомими" (бо хто ж насмілиться сказати про власний досвід!), ба, навіть те, що тут же, як ілюстрація до Карапетьянових „перських мотивів", поруч ось лежить і помирає Ягельський, весь в підозрілих синцях і підпливах, — навіть все це не в силі впоїти Андрієві довіру до Карапетьянових новель про дурного Аслана. Занадто бо все безглуздо і занадто цинічно, до самозаперечення безглуздо й цинічно. І тільки аж геть згодом, у майбутньому, Андрієві судилося переконатися, що цей Карапетьян — геніяльний новеліст на теми злободенні та що він стисло, але подивугідно точно виклав у своїх „перських мальодіях" душу, суть, зерно всієї цієї епохи і що Аслан — це трагічне, але ідеально точне уособлення багатьох — дуже багатьох! — нещасних, пущених на конваєр безглуздої дійсности

тут. Рівно як і слідчий в подачі Карапетьяновій — це теж точне уособлення всієї системи, до якої той слідчий належить, як її гвинтик. Але це Андрій збагнув згодом, тепер же Карапетьянови „перські мельодії“ звучали, як фраґменти диновижного, чадного сну, або рефлексії звихненої пам'яти божевільного.

Здавалося, що Карапетьян міг би розповідати свої „новелі“ безкінечно, перевершуючи достославну, мітичну Шехеразаду, при чому зовсім нічого не вигадуючи, як він запевняв, лиш часом багатозначно й єхидно роблячи павзи, там де не слід було говорити. Ті павзи були не згірші за слова. Він їх робив, зідхнувши й попихкуючи головою чорта-Мефісто, що в профіль так подібний до самого Карапетьяна.

„Перські мельодії“ перебила та й зовсім урвала вечеря. В певну хвилину всі нашорошились. Карапетьян замовк. Всі повернулися до дверей, слухяючи швидше шлунками, аніж вухами, й не так щось чуючи як угадуючи стукіт кормушок по коридору, ба, по всій тюрмі, хоч і стояла ніби непрониклива тиша. Скоро дійсно відчинилась кормушка в їхніх дверіх і повторилася така сама процедура, як і в обід. Тільки на цей раз наглядач дав у кожну миску буквально по одній столовій ложці каші і тим програма вичерпалася. Це була вечеря. Голодні шлунки тільки даремно були розхвильовані, спровоковані тією ложкою каші і увігнаті в марні, розпачливі корчі, результатом чого було несамовите куріння тих, хто мав що курити. Хто не мав чого курити, конвульсійно шарпав кадиком, чекаючи „бичка“ — „сорок“, „двадцять“ або „десять“ від тих, хто курив.

Ця вечеря була о 6-ій годині. По вечері знову мили посуд. Це була третя й остання „оправка“ за день, дана їм тюремною конституцією в числі інших прав та свобод. На цей раз ходили без Ягельського, бо в нього не вистачило вже не тілки сили а й волі підтримати товаришам компанію та скористатись із таких розкошів, як прогулянка голяком по коридору. Ягельський лишився лежати в камері, поставивши сухі коліна кроквами й тяжко, астматично дихаючи, аж но вчувався жаль в тому диханні, що він не може піти з усіми...

Після вечері вже не мили підлоги, не розповідали анекдотів, не сміялися навіть тихесенько, а сиділи, порозявлявши роти й тяжко дихаючи, — чекали. Вони чекали сну. Але до сну, до права заснути, ще далеко, — команда буде подана аж в дев'ять годин. Без пра-

ва ж люди не моги заснути, вони хитрували, схиляючи голови якнебуд так, щоб наглядач не бачив і щоб можна було все таки здрімнути, але з того нічого не виходило. Люди тільки мліли від утоми, зідхали люто або трагічно і не могли відсахнутися від дійсности ні на хвилину, — саме як починало дріматися солодко, раптом, ніби зумисне, розтиналося тихе й настирливе — „Цс-с!“ — то котрийсь із в'язнів подавав пересторогу, помітивши як тихесенько відслонявся вовчок, і всі шарпалися, ворушились, позіхали — робили рух, потрібний для доказу, що вони не сплять. Гнітила невдоволена спрага на сон, гнітила задуха, гнітила мовчанка. Нарешті Руденко не витримав, зідхнув глибоко й шумно, мов би після шаленої біганини, й звернувся до Приходька лагідно, благально:

— Професоре... Розкажіть тонебудь... Ваша ж черга. Літературну годину!

Руденка підтримали інші.

— З Мопасана... З Стендаля... Ні, „Три мушкетери“! „Король Лір“!..

Руденко благав, мов хлопчисько, пропонував навіть свою завтрішню пайку хліба за труд. Приходько згодився без пайки. Літературні „години“ у них, бач, відбуваються дуже часто, а на них розповідається з пам'яти найкращі перлини світової літератури. Оповідачами були найбільше начитані й найпам'ятливіші в'язні. До таких належали — Приходько, Зарудний, інженер „Н“, Гепнер. Кожен з цих чотирьох був своєрідною літературною хрестоматією а то й енцикльопедією. Особливо Приходько, наділений чудесним даром — феноменальною пам'яттю та високими здібностями оповідача. Перші три теж були, ніби, добрими, але черга сьогодні була Приходькова.

Для Андрія такий спосіб розваги не був новиною, бо не був він взагалі новиною в совєтських тюрмах, де не давали книг і газет і взагалі суворо забороняли будь-що читати і де люди насичували духовний голод „з пам'яти“. Новиною був лише той високий „кляс“, який мав тут місце. Це ж розважалися високорозвинені, інтелектуально багатющі, хоч і голопузі, люди.

Приходько всівся посеред камери і, на безмежну втіху Руденкові, почав своє оповідання. Він переповідав „Мадам Боварі“ Густава Фльобера. Висока культура й точність переказу вразила Андрія. Він добре пам'ятав цей роман і міг це ствердити.

А Руденко напевно не читав цієї книги і може тому

весь обернувся в слух, хвилювався й вже переживав, як зовсім маленький школяр, якому розповідають чарівну казку. Жаднющий селюк Руденко. Аж смішно на нього дивитися! Який він голодний! Він страшенно голодний на слово мистецьке, на книгу, на літературу, якої він не читав, але страшенно хоче читати, бачити, все спізнати, доки ще живий. Очі йому світяться й він напевно забув, що це він сидить у тюрмі.

А Приходько помалу заполонив усіх і повів за собою.

Скоро Андрій пристав і не слухав, у наслідок тяжкої перевтоми. Ні, не мадам Боварі може сьогодні полонити Андрієву душу, — її можуть полонити лише спокій і самотність, та цього саме й бракувало.

Для Андрія трохи було забагато вражінь на один день. Голова йому гуділа, а в очі ніби хто понасипав гарячого приску, вони були перевтомлені до краю і в той же час сон утікав від них. Десь було перейдено ту межу, на якій був поворот у блаженний, рятівничий сон, і тепер душа, мов би збившись з дороги, блукала на манівцях безсоння, в гарячковім маячінні. Він все вмощував то правий, то лівий лікоть на вікові параші і клав на руку розпечену, порожню, бездумну свою голову, намагаючись якось так її пристроїти, щоби вона не обтяжувала плечей, щоб їй не було мулько на тих плечіх, щоб якось забутися, але забутися не міг, як не міг і позбутися досадного враження, що тій голові мулько на в'язах. Він наслухався оповідань і „перських мельодій", трагічних натяків, недомовлених слів і таємничих, замаскованих зідхань, прямих скарг і замаскованого в зухвалість розпачу, надивився на Ягельського і тепер, під монотонний плин історії мадам Боварі, думав:

„Якщо вони, ці безобидні обивателі, ось ці старенькі й здебільша зовсім ні в чому не винні люди п'ють таку гірку чашу й несуть такий тяжкий хрест, то що ж чекає його — втікача з каторги!.. І бачив, що перед ним тяжкий шлях. Завтра прийде день і проб'є його година... Він уже вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції — це обернути людину в ганчірку, в тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник. Так ніби виходить з усього, що він чув і чого не чув, а вичитав з очей усіх цих людей.

Оповідач бубонів і бубонів, переповідаючи незрівняного Фльобера, а люди (здебільша люди з вищою освітою, що по кілька разів читали цей твір!) слухали з феноменальним інтересом, із зворушливим захопленням, переживали, хвилювалися, жили радостями й болями якихось далеких-далеких, ви гаданих людей, радостями й болями якоїсь, сотвореної Фльобером, мадам Боварі. Руденко аж мінився на обличчі, а коли хтось кашляв, або шерехтів, тим перешкоджаючи оповідати й слухати, Руденко метав на нього смертоносні блискавки з очей. З не меншим інтересом слухав і доктор Літвінов, а коли Приходько робив павзу або губив нитку сюжету, Літвінов нагадував йому, підказував забуті подробиці і потім далі слуха з тим самим інтересом. Був захоплений навіть троглодат-Красноярський, хоч і справляв враження виключно товстошкірої людини. Ці люди хотять утекти з тюрми! Утекти від сьогоднішнього й від завтрішнього дня до лагідної, до прекрасної, до далекої мадам Боварі, в інший світ, в інше царство — в царство чаклуна й характерника, великого мистця й естета Густава Фльобера.

Десь за мурами напевно вже ходить вечір по землі, але тут його не помітно, бо сюди він не заходить. В стелі горить електрична лямпка, засвітившись зразу по вечері, тобто в 6-ть годин, тобто тоді, коли десь там, за мурами, на волі люди ще пляжаться на сонці над якоюнебудь Лопанню.

Нарешті вечір прийшов і в камеру. Але він прийшов не так, як звичайно ходить вечір. Він увірвався в кормушку, простромив голову в єжовському кашкеті й промовив категорично, грізно:

— Спати! — і тріснув лядою.

Чари милої мадам Боварі геть розлетілися вмить, люди самі розпорошили їх, — вони зідхнули, враз забувши про все. Поперше тому, що вони мають нарешті право відчинити не тільки кватирку, а й ціле вікно, а подруге — спати! Нарешті спати! Спати!.. Заплющити очі й упірнути в сон, мріяти на самоті, додумувати в інтимній відчуженості свої затаєні думи або, може, й домріювати недосказане оповідачем і недописане самим Фльобером про той інший, прекрасний, сонячний світ... Або, може, переживати нишком свій затушкований а тепер розгальмований жах і свою особисту трагедію, свою таємницю... Сьогодні неділя й не гримітимуть засуви щохвилини, не стинатимуться розшарпані нерви. Спати!..

Але то не так просто. Щоб спати, треба бодай якось лягти. Попробуйте ж лягти, коли це виходить за межі можливого, коли на одне нормальне людське житлове місце приходиться аж двадцять восьмеро! Почалися суперечки, сварки. Як лягти? Як розподілити місце так, щоб усі були задоволені, усі щасливі?

Спочатку прибрали тарілки з підлоги. На цю операцію всі дивилися з великою надією, бо ж звільнялася територія! Тарілки поставили на підвіконня, що за відчиненою рамою було досить широке, і таким чином звільнили смужку підлоги. Але то мало зарадило справі. Як улягтися 28 особам?!

Недавно вся площа була точно розмірена й розподілена, і за кожним закріплена рисками на стіні, що визначали межі, від поки й до поки чия територія. Але то було тоді, як в камері було двадцять семеро людей. Тепер на одного більше й старі межі не придатні. Треба розмірювати знову. Але як розмірювати знову, коли, скажемо, Узуньян такий тонюнький, а Охріменко такий товстий? Як дотримати принцип справедливости? Одначе Руденко, взявши тоненьку мотузочку (заборонену річ! бо на ній можна повіситись!), змобілізував того самого інженера, що збудував цю тюрму, і звелів йому обчислити, яка мусить бути завдовжки мірка, коли попід стіною сидить вже не тринадцятеро, а чотирнадцятеро, тоді нав'язав на тій мотузочці з поміччю інженера вузлик і заходився перемірювати стіну. Нарешті пепеміряв, застосувавши цілковиту „зрівнялівку", бо щоб так скоро врахувати й обчислити всі відхилення від норми (відхилення на товстих і тонких) забракло йому й самому інженерові знань найвищої математики. Діставши кожен свою „межу", почали укладатися. Але укладання якраз і вперлося в непереборимі труднощі, — теорія не сходилася з практикою: як укластися на території, на якій не можна укластися? Скажемо, коли найменша людина має все таки 40 сантиметрів у плечах то як їй укластися на 25-ти? Це раз. А вдруге — коли камера має всього 2 метри ширини, то як укластися двома рядами насупроти так, щоб пальці ніг і п'яти кожного не торкалися обличчя свого „візаві"? Особливо погано приходилося тим, у кого „візаві" був довготелесий. Найкраще б лягти всім на спину а ноги поставити кроквами і так спати, але як лягти на спину, коли тяжко лягти навіть боком?.. Словом, почалися суперечки, сварка, де далі гарячіша. Хтось пропонував лягти „ва-

лєтом в йолочку", хтось пропонував „велєт в замок"... При тій нагоді Андрій узнав, що існують способи спання системи „валєт в ялинку" та „валєт в замок". Але навіть ці досконалі в'язничні винаходи тут було тяжко застосувати. Сварка розпалювалась. Вже хтось когось обіклав „по-професорські" й „по-моряцькі"... Все загрожувало обернутися в побоєвище, бо цієї проклятої проблеми не можно розв'язати. І тут раптом відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

— Що за шум?

Шарварок вщух. Тиша. А тоді жалібний голос:

— Не можемо влягтися, гражданін отдєльонний! Тісно-о... — це Прокуда.

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері й став на порозі, за ним стояв ще один наглядач.

— Встати!

Всі встали. Лишився лежати тільки Ягельський.

— Вишикуватись попід стінами!

Вишикувались.

—Ану рівняйсь!!

Вирівнялись.

Наглядач зайшов до камери, поторкав ногою Ягельського, а тоді пройшовся межи двома рядами в'язнів, рівняючи випнуті животи та коліна ногою, взутою в дебелий, кований чобіт. А потім одійшов до дверей і гримнув:

— Струнко!.. А тепер слухай мою команду та знай, що якщо хто потім заворушиться або загалдить — двадцять днів карцеру! Понятно? Отже увага... Л я — г а й!

Всі брикнули, як хто стояв, і нерухомо завмерли. Наглядач подивився, почекав хвилину, а тоді промовив:

— Каменем лежати! — і закрив двері.

Проблему було розв'язано. Суперечки зникли, сварки, як і не було. Всі лежали й мовчали. Всім було добре й зручно. Ні, він талантовитий той наглядач! Ніхто навіть не пікнув проти такого способу розв'язання проблеми, він всіх задовольнив. І, далебі, це таки був найкращий спосіб. Люди трохи посовались, пойорзали, вляглися як слід і були вже біля „здійснення мрій" — вже потрохи дрімали. Дрімали...

Андрій улягся теж, поклав під голови свої згорнені штани й сорочку і заплющив очі

Перший день скінчився. Ось так скінчився перший день. Але ж тільки він скінчився формально. Голова, мов

заведений мотор, не могла зупинитися, бо господар втратив секрет, як вимкнути іскру, —крізь ту голову гуготіло полум'я думок, женучи шалено. І в той же час не було ніяких конкретних думок, жодної такої, на якій би можно зосередитися, то були уривки, шматки, жорства, порох закручений у веремію. Було якесь прикре почуття роздвоєности, — тіло, обважніле від перевтоми, прагнуло забуття, спокою, а душа, зіритована, поривалася геть і збурений нею мізок палахкотів, тиснув на череп, на скроні... Та помалу Андрій оволодів своїми нервами, опанував роздвоєність, — на місце вогненної веремії прийшов легенький смуток і заливав помалу вогонь, гальмував шалений ритм... Минуло трохи часу й Андрій вже лежав у забутті, гойдався, немов на водах блакитних саг вечорових, на хвилях тихої мелянхолії. Згадалась мати... Прийшли брати й обступили його — брати-соколи! Андрій хапався за них серцем і відчував, як тому серцеві осиротілому хотілося криком кричати... А потім, на них — на братів своїх — глядячи, ставало тепло й радісно, й певно так... Один обіцяє замчати його літаком „чорт його зна й куди"... Брати-соколи. Ні, тієї віри безмежної ніщо не в силі порушити, бо коли її порушити, то тоді (аж тоді!) прийде смерть, загибель для душі. Поки ж та віра є — ніщо не в силі тієї душі зламати. Брати стояли біля нього муром і Андрій тримався за них всім серцем. Починав засинати...

Тягучий-тягучий крик і стогін десь торкнувся вуха й Андрій нашорошився, не розплющаючи очей, — сон спурхнув геть, сполоханий. Андрій прислухався — стогін і здушений зойк повторився... Десь за мурами... Потім той зойк захлинувся, тиша. Тиша. Андрій розплющує очі й дивиться по камері, — всі сплять, як побиті. Порозкривані роти, обличчя вкриті крапелинками поту, тіла, скоцюрблені в фантастичних позах. Простягнені ноги лежать на чужих обличчях, але вже ніхто не свариться, навіть коли чужий брудний палець ноги потрапив у рот... Сплять... А Андрій не може заснути. Не від страху, ні. Від тяжкого смутку, що обступив душу, як відгомін того таємничого стогону, — стогону людини десь, що її ніхто на волі вже не почує з глибоких підземель, з льохів, де кінчається світ для приречених, де люди відходять у небуття без свідків. І не почує друг, і не почує брат...

Андрій дивиться по камері з-під приплющених вій. Як вони міцно сплять! Немов ті Христови учні перед

розп'яттям їхньої совісти, їхньої власної душі. Раптом якась голова техесенько підіймається й, витріщивши божевільно очі та роззявивши рота, слухає нишком, тривожно, — щелепа їй дрібно тремтить, одвисаючи. А потім, примкнувши щелепу та сапнувши з-просонку, голова заплющає очі і вкладається знову не своє місце... Так зробив Васильченко-Драшман. Так зробив через якийсь час інженер „Н".

Було враження, що це зробила сама голова автоматично, зринувши з чадного сну, підкоряючись якійсь жаскій рефлексії, і потім знову впірнула в сон...

Андрій лежав довго так. Слухав, як хрипить Ягельський, слухав тишу за мурами, потім гудіння якихось моторів, гомін далекого радіо десь з вулиць нічного міста... Потім самі собою заплющились очі і закрилось серце для зовнішнього світу, і знову до нього прийшли брати... Прийшла матінка...Потім прийшла заплакана Катерина... Катерина... Андрій зовсім виразно відчув, як вона, плачучи, несміливо опустилася біля нього на коліна, поклала тремтячу руку на чоло йому і сказала жалібно, тихесенько, з мукою:

— „Ц-с-с-с!.."

Але Андрій вже не міг розплющити очей.

V I

То була неділя, а це почався будень. Учаділа голова тріщала з просоння, мов би через неї переїхав трактор „ХТЗ“. Їх усіх побудив наглядач енергійним і сердитим стукотом в ляду відчиненої кормушки й зловісним хрипким шепотом:

— „Вс-т-тавай-й!!. Закрий вікно!“

Мокрі, липкі від поту люди зринали і не могли зринути з сонного очманіння, борсалися в тяжкій атмосфері, як на дні моря, наснаженій тухлим смородом, надміром вуглекисню, терпкими випарами давно не митого милом тіла, смородом розчавлених блощиць і аміячним ароматом параші. Але помалу зринали... Чухались. безпам'ятно, а потім, опритомнівши, шпарко схоплювалися на ноги — „поверка“. Зачинивши вікно,вони ставали в дві шереги, дерли нігтями несамовито по накусаних блощицями місцях і чекали... Лежав лише один Ягельський, не в стані підвестись. Мала бути вранішня перевірка.

Всі чекали якогось МЕЛЬНИКА з надією, мов би рідного батька. Не, нібито, був черговий копусу — єдиний людяний з усіх, уважний, який записував усі заяви і, хоч вони й не виконувалися ніколи, але він їх старанно нотував, головне ж — на скаргу, що немає чого курити, він часом давав жменю а то й пачку махорки! Ось це головне, як також і те, що він завжди вітався, зайшовши до камери. Сьогодні була, нібито, його черга... Але прийшов зовсім не Мельник, на щирий жаль всім.

Відчинилися двері й до камери увійшло двоє військових,—один з них черговий корпусу „не Мельник“, другий— помічник. Ні той, ні другий не привітався, зайшовши до камери, і навіть не дивився нікому в обличчя. Черговий корпусу — високий, сухорлявий, дуже сердитий з вигляду, з червоними від безсоння чи від піятики очима —

ступнув на середину камери й став, тримаючи разкритий журнал перед собою, а його помічник став у дверях і швидко пряв очима по вишикуваних шерегах на рівні рук, пильно слідкуючи за тими руками. Черговий мовчки перерахував усіх в'язнів, тикаючи на кожного пальцем, занотував результат у журнал і, байдуже повертачись до дверей, сказав:

— Скарги, заяви є?

— Є!.. — промовив несподівано Гепнер, коли черговий був уже біля дверей. Той здивовано зупинився, підняв брови, видно не звик зовсім до скарг і заяв.

— Будь ласка, —процідив презирливо, ні до кого.

— Є заява: чи не можна би дизенфекцію сюди — трохи блощиць побити?

Це просив професор Марксо-Ленінського інституту республіки і, як потім Андрій взнав, соратник самого Сталіна, Леніна, Троцького...

Черговий зневажливо закопилив губу, подивися червоними очима на праву стіну, потім на ліву понад людськими головами, поворушив конячою щелепою й процідив крізь зуби з незрівняним глумом:

— Не трогати!.. Бо ще не ясно, хто саме тут блощиці, а хто не блощиці!..

І повернувся.

— Заява є! — сказав понуро Андрій, зупинивши тим чергового, а коли черговий наставився на нього червоними, ненавидящими очима, проговорив у них, зовсім не реаґуючи на червоний той погляд:

— Тут ось вмирає людина. Будь ласка лікаря!

Черговий зміряв Андрія оком з голови до стіп, примружився, ніби збирався щось сказати, але нічого не сказав, повернувся й вийшов геть. Помічник його, досить дурнуватий на вигляд парубійко, гордо й тріюмфально оглянув Андрія, оглянув усю юрбу голих людей і теж, за прикладом свого начальника, нічого не сказав, вийшов слідом, закривши двері за собою.

„Поверка“ скінчилася і скарги та заяви складено. Андрій хотів стукати, але перелякані його колеґи стримали, умовили: — „Не будьте наївним! І пощадіть камеру! Не було ще випадку, щоб такі (особливо такі!) заяви бралися до уваги. Не було! А кара буде!.. Не накликайте біди! Ми не раз домагалися лікаря для Ягельського і завжди нас усіх карано, та й тільки...“

Андрій послухав-послухав і облишив свою упертість.

Потім до камери подано через кормушку віник — власне, то був не віник, а деркач — щоб підмести камеру. Черговим камери тепер був інженер Ляшенко, мелянхолійний, вічно зажурений і безмежно настороженний чоловік, і він виконав цю функцію — підмів камеру. Підмітання звелось до того, що він звелів усім підняти свої речі й податись під один бік, а сам повидряпував деркачем мундштуки спалених цигарок і безліч живих блощиць з-за плинтуса, з кутка та з-під калориферу парового опалення, що був під вікном, потім перегнав людей навпаки й зробив те саме з другого боку... Мундштуки й трохи пилу було зігнато в купку біля дверей, до цієї купки ще було додано те сміття, яке накопичилося за парашою, і поставлено над тією купкою варту, щоб не давати блощицям розповзатись. Функцію вартового виконував Красноярський — доцент сільгоспнаук — озброєний деркачем. Цю купку мусів, далебі, хтось забрати. Але перш ніж здати це добро комусь, Красноярський старанно переглянув геть усі мундштуки, чи не лишилося де крихти недопаленого тютюну. Він це проробив з пильністю фанатичного дослідника, гідною доцента сільгоспнаук. Тільки та праця була марна, бо всі цигарки були спалені аж до „фабрики" включно („фабрикою" курці називали ту частину мундштука, де було надруковано марку підприємства, на якому цигарку зроблено, і коли жадібний курець смалив доти, доки починало смердіти картоном мундтштука, йому гукали „фабрика горить!"). На спалених „фабриках" не було вже жодного тютюну на горе пильному дослідникові й шукачеві курецького щастя — Красноярському, лиш було повно в тих мундштуках блощиць, що так знаменито пристосувалися в боротьбі за своє дорогоцінне існування.

Красноярський встиг саме переглянути всі мундштуки' як відчинилися двері і з коридору до купки сміття підкралася, зігнувшись, якась жінка з великим залізним кошиком на сміття, совком і гусячим крилом. Не глядя на в'язнів, не підвівши навіть голови, вона хутенько зібрала сміття в совок, забрала й деркач, кинула це все в залізний кошик і щезла. Наглядач висунув одно око з-за дверей, глипнув ним у камеру й зачинив двері.

По коридору чувся великий рух. Це був звичайний ранковий рух: побудка, перевірка, прибирання, потім роздача хліба, чай... За кожним цим міроприємством

гримали засуви, брязчали замки й ключі, клацали кормушки, глухо грюкали двері...

Після того, як було забрано сміття, відчинилась кормушка й перед нею став роздатчик хліба з величезним кошиком. Спочатку роздатчик зазирнув у камеру, порахував бистрим оком мешканців, а тоді спитав у Ляшенка, що знав своє діло й вже стояв біля кормушки на варті, „скілько?" — і видав двадцять вісім пайок хліба, а тоді ще наміряв сірниковою коробочкою 28 порцій цукру. В камері все це розподілив уже Ляшенко зі своїм помічником Какасьяном. Це була клопітна штука. Законна пайка хліба мусіла стновити 600 грамів. Але ж хто їх важив ці пайки?! Вони були порізані на око. Це були частки стандартного буханця сірого, досить не погано випеченого, але з підозрілою мішаниною (наприклад, в середині сірої пайки траплялись житні шкоринки, або й білі шматочки, бо цей хліб печено спіціяльно для в'язнів, використовуючи ріжні відходи й шматки старого черствого хліба, розмочивши та замісивши їх наново з іншим тістом) — хліба, розрізаного на четверо. Буханець важив точно два кіло й 400 гр., але ж той, хто різав, мав зовсім не точне око й руку. Через те пайки були далеко не однакові, а це безмежно утрудняло їх розподіл, викликаючи тяжкі ускладнення, сварки а іноді, кажуть, і бійки. Справді, пятдесять або навіть двадцять грамів хліба, яких бракувало в одних пайках а в інших було лишком, це достатня підстава для цілої війни в камері, межи безмежно виголодніли́ми людьми. Ба, це достатня підстава для майбутніх воєн і революцій у всій державі! І тут не рятувала ніяка інтеліґенція, ніяка терпимість, ніякий ідеалізм чи філянтропія. Далебі, в боротьбі людей за існування все це одвіюється, як полова.

Ляшенко розклав пайки двома рядочками посеред камери на простелений чийсь рушник для загального огляду, а всі сиділи навколо й, витягаючи шиї, пильно розглядали ті пайки голодними, запаленими очима. Немов би це засідав спец-трибунал, що на спеціяльній сесії мав от над тими пайками вершити суд. Довго розглядали в'язні пайки, схиляючи голови то на один, то на другий бік, — потім вирішили, що від такої от пайки треба трохи відняти, а до такої трохи додати... Віднімання й додавання проробив інженер Ляшенко, зручно оперуючи скіпочкою, спеціяльно для того пристосованою й пильно зберіганою в щілині за плинтусом. Йому пропонував Охріменко нагострений держак своєї алюмінієвої лож-

ки, але Ляшенко відмовився, бо коли побачить наглядач, то ложці не буде нічого, а камеру буде покарано за такий держак тяжко, а за скіпочку не буде нічого. Після віднімання й додавання почалась процедура розподілу. Арештантська мудрість в тих випадках, коли треба максимально уникнути непорозумінь, кличе на допомогу фортуну. Так було й тепер. Ляшенко попросив когонебудь одвернутися до стіни й бути речником тієї фортуни, бути Піфією. Такою Піфією призначили бути Васильченка-Драшмана. Він покірно одвернувся до стіни і, хоч був особою статечною й всіма поважаною, проте в'язні деякі ще перевірили, чи він не бачить. Після того Ляшенко прикладав палець до пайки й питав—„К о м у ?", а Васильченко відповідав мелянхолійно:

— Охріменкові.

— Кому?

— Руденкові.

Часом Піфія робила павзу, забувши, очевидно, прізвище, тоді в'язні починали нервово хвилюватися:

„Напевно бачить вражий син та й міркує, кому б саме таку гарну пайку приректи".

Така пайка, над якою Піфія робила павзу, здавалася справді всім найкращою, бо ж павза була такою підозрілою.

Так з павзами, з хвилюванням, подекуди з сміхом інженер Ляшенко з комбриґом Васильченком доїхали до кінця. Найгірша пайка, складена з дрібних шматочків і крихот, досталася самій Піфії-Васильченкові, але він не звернув на те жодної уваги, цілком підкоряючись вирокові долі своїми власними устами.

Цукор було розподілено простіше. Наглядач намірив був всі двадцять вісім порцій у миску, а тепер Ляшенко переміряв їх з миски кожному в ложку, в хусточку або в кухлик, хто такий мав. Він міряв такою самою міркою — сірниковою коробочкою—як і наглядач, лише підклав на денце коробочки картонку з цигаркового мундштука, бо спостеріг, що наглядач не всі порції набирав повні, а роздати так, щоб не вистачило бодай пів порції — то була б ціла катастрофа для Ляшенка. Щоб уникнути цього, він спершу переміряв цукор з однії миски в іншу, а тоді розділяв ідеально по-рівну під пильним наглядом двадцяти п'яти пар очей. Не дивився тільки Ягельський та Андрій, власне, Андрій теж дивився, але не в миску а на людей і зовсім іншими очима, не цікавлячись ані тим хлібом, ані цим цукром, лише спостерігав саму проце-

дуру... А Ляшенко набирав цукру у коробочку з горою, проводив сірником, змітаючи „гору“ й лишаючи тільки повну коробочку вщерть, і так підганяючи порцію до порції з точністю до одного кристалика, висипав їх у простягнені ложки, хусточки, жмені. Кожна порція по закону мала б виносити 20 грамів, але в дійсности її не було й десяти грамів сповна.

Ягельського цукор всипали в його ложку і поклали вголовах. Андрій теж одержав свою порцію.

Здавалося б, що цукор розподілено ідеально. Одначе не обійшлося без скандалу. Узуньянові здалося, що йому дісталося цукру менше ніж іншим; зразу він не сказав цього, але потім „згадав“, що з одного куточка коробочки цукор посипався від незручного руху руки Ляшенка і через те йому цукру дісталося менше. Ніякі резони й зауваження на Узуньяна не впливали, йому здалося, що його скривджено і що це напевно зроблено зумисне, „бо ж він вірменин, а не українець і не жид“. Він розпікав сам себе й розпікав Ляшенка, а хто озивався — розпікав і того. Нервувався сам і нервував інших. Далі більше. Заходилось на велику сварку. Узуньян уже кипів, бризкав слиною з рота, повного золотих зубів, кричав... Андрій спостерігав і йому було дивно з цього довготелесого вірменина. Узуньян вимагав віддати вкрадений його цукор! Ляшенко зблід, він віддав би свою пайку, але, на жаль, висипав був її в мокру миску і цукор розтав.

Тоді Андрій спокійно звернувся до Узуньяна:

— А покажіть Ваш цукор.

Узуньян показав і Андрій так само спокійно висипав туди свою пайку і додав чемно-чемно словами:

— Будь ласка! Беріть-беріть!

Всі запротестували, але Андрій їх заспокоїв:

— Спокійно! Я заощаджую зуби для слідчого і зовсім не хочу сьогодні цукру, друзі мої!

Діставши цукор, Узуньян, на диво зовсім ані не почервонів, ані не запротестував, — він прийняв його, як належне, й заспокоївся. Так порівняно за невисоку ціну Андрій встановив з ким має справу. Ні, це варто десяти грамів цукру!

Після хліба й цукру їх випущено на вранішню „оправку“, а після того був чай. Той чай роздавав наглядач, наливаючи його з великого чайника в миски та кухлики, просунені крізь кормушку. Він наливав кожному приблизно пів-літра теплої, рудої води, завареної невідо-

мо чим. З тим чаєм майже кожен з'їв усю свою пайку хліба і лише в декого вистачило сили волі лишити трохи хліба на обід.

Цей „чай“ —це і був увесь сніданок.

Після сніданку всі якось підупали на дусі, принишкли, нашорошились, — після сніданку бо почався інший рух в коридорі і нагорі, і десь назовні. В камері 49-ій все обернулося в слух і чекання. Всі знали, що означає та біганина вчвал по коридору, те безперервне гримання засувів, той тупіт нагорі, те гудіння машин за мурами, ті приглушені викрики, гістеричні вигуки, несамовиті зойки десь... Це почався буденний, „робочий“ день. Шкваркнула кормушка й зхвильований та спітнілий конвоїр зашипів у камеру:

— На „Бе“!

Перелічили всіх на „Бе“, але потрібного не знайшлося, хоч кожен був певен, що це саме його й шукають, щоб вести на допит, хоча він і не на „Бе“. Але конвоїр нікого не взяв, а побіг десь шукати в інших камерах.

Потім шкваркнула кормушка й вже інший конвоїр захрипів:

— На „Ри“!

І знову нікого не взяв; з його вигляду можно було зрозуміти, що він бідолашний не може знайти якусь жертву на „Ри“, вже зіпрів, шукаючи.

Десь розітнувся несамовитий лемент, до дверей підбіг наглядач і звелів зачинити кватирку. Зник. Всі зблідли, порозявляли роти, а чийсь понурий голос проголосив:

— Комбінат працює!..

І було чути, що таки дійсно **комбінат** працює. Цілий корпус тюрми здригався від тупоту й грюкоту на всіх поверхах. Чути було, як коридорами — вгорі, внизу й збоку — бігли люди, одні в тяжких кованих чоботях, інші без кованих чобіт. В їхньому коридорі чути було, як раз-по-раз клацали пальці, десь гупали вихідні двері, що вели на сходи й до брами в будинок управління; в поспіху вже там не дотримувалися тишини й обережности.

Іноді відчинялася кормушка, хтось зазирав мовчки зблизька або оддалік і нічого не казав. Коли ніхто не зазирав у кормушку, то безперервно зазирав у вовчок. Іноді шипіння на „Бе“, на „Ри“ кінчалося тим, що когось брали з камери 49-ї.

За кожним таким шипінням на „Бе“, на „Ри“, на

„Чи“ і за кожним грюкотом Андрій чекав теж, що ось візьмуть і його на допит. Але його не кликали. Взяли Приходька, взяли Азіка, але його не брали.

В камері вже ніхто не розповідав анекдотів і навіть Карапетьян не розважав товаришів „перськими мельодіями“, — кожен зібрався в кім'ях, чекав, завмирав тремтливим серцем і дивився на інших поширеними очима, повними остраху й розгублености. Рудий аматор аеродромів дістав раптове розвільнення й плакав біля дверей, благаючи наглядача пустити його „на оправку“ поза чергою, аж знепритомнів і його довелося оббризкувати водою.

Один тільки Ягельський лежав і ні на що не реаґував.

Це почався „робочий“, звичайний, буденний день.

Кватирку зачинено й зовсім нічим дихати, а люди ще й курили, заглушуючи тремтіння нервове. Від браку повітря, від задухи, від нервового тремтіння у людей тік піт патьоками по обличчях, по шиях, по спинах, — вони сиділи, пороззявлявши роти, й слухали не тільки вухами а й очима, підіймаючи їх вгору до стелі, до вікна, або повертаючи до коридору — залежно від того, звідки чулися подозрілі звуки. Брак повітря давався в знаки Андрієві, що, як новак, ще не звик до такого сопуху. Не витримавши, Андрій звівся, підійшов до вікна й рішучим жестом відчинив квартирку. На нього зашикали, загомоніли — „Що Ви! Що Ви робите!!“ Але Андрій махнув рукою:

— Як спитає той аргат, скажете, що це я відчинив, — і повернувся на своє місце.

„Аргат“, цебто наглядач, якого звали, до речі, зовсім інакше і то так, що неможно те слово повторити вголос, хоч воно й збудоване за зразком зовсім культурного слова „екскурсовод“, лише на багато дотепніше й безмежно презирливе, бо в нім відображено одну з найприкріших функцій наглядача — водити в'язнів до вбиральні... Отже „аргат“ дійсно поцікавився, хто відчинив кватирку. Він це зробив дуже погрозливим шепотом, просунувши голову в віконце.

— Це не ми... Ми не винні... — забелькотав Узуньян жалібно.

Андрій уже був звівся, щоб підійти й в саме лице „аргатове“ заявити злісно, що це він зробив таке добре діло, але Охріменко стяг його назад на підлогу й переконав наглядача, що кватирку відчинило протягом. Він

це зробив таким наївним, солодким голосочком (аж дивно, звідки в такого Голіята міг взятися такий солодкий голосочок), що не повірити йому не можно було, а на всіх співкамерників, особливо на Узуньяна, крутнув своїми волячими очима, мовляв, — „Роздеру, як кошеня, кожного зрадника!“

Чи ця Охріменкова брехня видалася правдоподібною (кватирка дійсно була без закрутки й могла справді відчинитися від протягу), чи наглядач був затурбований чимсь важнішим і квапився, — він на диво не став чіплятися, засопів і швидко зачинив кормушку. Кватирка лишилася відчинена.

Але може було б ліпше, щоб вона була таки зачинена, — знадводу час від часу залітали в ту кватирку такі звуки, проти яких найгірше повітря було б все таки приємніше.

Крім Приходька й Азіка, забрали з камери ще Свистуна й Васильченка-Драшмана. Свистун не проронив ні слова, лише був дуже блідий і руки його тремтіли, не потрапляючи в рукави, коли одягався. Васильченко, виходячи, сказа усім — „Прощавайте, братця!“

— На великий конваєр! — перебіг шелест по камері.

Скоро забрали на допит аматора аеродромів і тоді Андрій узнав низку цікавих речей, бо як аматор аеродромів зник, всі, а особливо Охріменко, зідхнули з полегкістю — можно поговорити хоч трохи щиро. Хоч трохи... Бо багато говорити й тепер ніхто не зважувався. Бач, крім стукача розконспірованого існують ще стукачі не розконспіровані, або ще не завербовані слідчим, та існує й вовчок до того ж. Говорили більше натяками, „на здогад буряків“ і лише суперечки, що виникали часом, допомагали істині.

Насамперед Андрій почув підтвердження, що Васильченка-Драшмана, двічі орденоносця, таки бито орденами по обличчі. А потім: що його дуже мордовано, тепер же взято напевно на „великий конваєр“ — на довгий, безперервний допит із застосуванням наймодерніших, найвитонченіших тортур, від чого він напевно розколеться... А може взагалі не витримає... Через те він, мабуть, і попрощався... А завербував Васильченка знаменитий Гарькавенко — голова обласної партизанської комісії, який тепер ніби „очолює“ „військово-повстанську організацію“, зфабриковану в лябораторії НКВД...

Потім Андрій узнав, в додаток до попереднього слова „вербовка“, зміст слова „розколюватись“ та слова

„колоти“. „Розколюватись“ це означає не витримувати тортур і „признаватись“ у всіх злочинах, які закидає в'язневі слідчий, або взагалі уникати тих тортур, зізнаючись одразу й підтверджуючи все, чого хоче слідчий. „Колоти“ ж — це означає розколювати биттям людину психічно, мов поліняку. Наймодерніші тортури такі, що їх мало хто витримує — кожен „розколюється“, а як не розколюється то божеволіє. Так стверджують всі, опускаючи при тому очі. Потім Андрій узнав, що хоч всі, що тут сидять, ні в чому не винні, але більшість з них (власне, ті, що були на допитах) вже „розкололися“, уникаючи мук, цебто призналися в найдикіших злочинах, як той Аслан. Не розколовся тільки Ягельський, Свистун та ще Васильченко, принаймні до сьогоднішнього дня. Інші скапітулювали і навіть не соромилися в тому признаватися, більше того, вважали, що вони поступили розумно: вибрали свідомо між смертю від тортур і каторгою — останню, бо тут ще є якась перспектива. До таких розколотих належали — доктор Літвінов, Зарудний, Красноярський, Охріменко, Приходько, інженер „Н“, всі присутні вірмени з Карапетьяном включно, професор Гепнер, Азік... А ті що, ще не розкололися, бо не були не допитах, чекали своєї черги, — такі як Прокуда, Давид, Руденко, Петровський... Всі розколоті чекали хто на трибунал, хто на інший суд, чекали прямих або заочних вироків, а може ускладнення справи й дальших допитів, чекали очних ставок, додаткових свідчень, взагалі ж чекали заслання або розстрілу, лише не звільнення, бо ті „злочини“, в яких вони призналися й розписалися, жахливі. Вони терористи, шпигуни, повстанці, деверсанти, шкідники, керівники контрреволюційних організацій тощо. Ці злочини в кожного (підтверджені й підписані) великі до абсурду і може саме тому ніхто не брав свого „розколення“ трагічно, бо ж ясно кожному, хто буде розглядати їхні справи й робити присуди, що то дурне й білими нитками шите... Взагалі виходило так, що історія кожного з них абсолютно подібна до історії дурного Аслана, чесного чистія черевиків. Ось чому вони так щиро сміялися з трагічних Карапетьянових „перських мельодій“!

І багато ще дечого цікавого підслухав і взнав Андрій, як от, скажемо, ознайомився з найблискучішими перлинами новітнього лексикону слідчих, на зразок:

„До лямпочки!“ „До клямки!“ „До стелі!“ „До с....!“ — це як слідчий не хоче слухати ніяких виправдувань

арештованого, тоді адресує його говорити до котроїсь із згаданих речей. Або ще такі перлини: „Не мотай ниток на...!“ (Це вже Андрій чув на власні вуха від Нечаєвої). „Набивати пагони“, „робити біфштекс“, „женити на шімпанзе“ і так далі, й тому подібне до безконечности. Воістину, на скільки збагатилася людська мова!

Узнав про фальшування. Про свідчення штатних „очкарів“. Про мордування жінок. Узнав новітні заповіді на зразок — „Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!“ тощо.

Але цікавим було те, що хоч ці речі й розказувано в камері, та більшість з них не договорювано до кінця, або говорено притчами, так що виходило, що „отак от річ розказувано, а як отак глянути — зовсім не розказувано нічого такого“. Треба було додумуватися самому. Ніхто нічого не говорив сам про себе, хіба що в суперечці проривалося слово, друге. Ніхто нічого категорично не твердив, здебільшого говорилося безвідносно, бо кожен боявся, щоб йому не „пришили“ камерної аґітації. А це страшна річ, — людина могла просидіти рік, витерпіти всі муки, відкинути всі обвинувачення та й бути неуразливою, і раптом через одне слово, сказане в камері й доведене до вух слідчого, дістати статтю й спектися безповоротньо. Тому, якщо когось з тих, хто по-езопівському городив абстракції про ріжні страхіття, хтось з тих, що сам ще не був на допиті, запитував навпрост, чи його (іменно його!) справді бито, — той відповідав:

— Та що Ви, Бог з Вами! Ще що вигадайте! Це не я говорю, це Ви говорите!..

Так що з більшости усі тих фантастичних кривомовок, які говорено в камері, Андрій прямі висновки поробив уже сам, по своїй уподобі.

В багато речей тяжко було повірити і вони лишилися без висновків, забраковані, так і зосталися езопівщиною. Так само, як багато з присутніх (ті що не переступали ще порогу цієї камери в напрямку до лябораторії „фабрики-кухні“) взагалі не здібні були сприймати розмови про жахи та ріжну фантастику, заперечуючи їх апріорі, відкидаючи принципово. Це вони, шукаючи спростовання всім тим жахам і всьому безглуздю, ставили усторч оте запитання: — „Чи вас, именно вас, били?“ а діставши неґативну відповідь, задоволено сміялись.

Тут, може, як ніде, виявилася цікава риса людей,

що, уникаючи небезпеки, рятувалися від неї тим, що просто не вірили в неї, скреслювали, заперечували. До таких невір належали — аґроном Прокуда, Руденко, Кулинич... Особливо бадьоро тримався Прокуда, сприймаючи все, як веселі казки, — в його голові просто не вкладалося, як це його — аґронома й працівника високого наркомату — може хтось торкнути пальцем або потрактувати, як ідіота чи як худобу. Ніколи того не може бути! Він зовсім не вірив у це, а навпаки — вірив у здоровий глузд і лад. А якщо там кого й вдарять ненароком, то, значить, заробив. Він же ні в чому не винен. Ось його справу розберуть, вияснять і він піде додому, до жінки. А в чеканні цього не хотів псувати собі нерви, почувався, як немовля вийняте з купелі — спокійно й безтурботньо.

Правду кажучи, Андрій теж в більшість чутого і в свої висновки не вірив, хоч і поробив їх.

Перед обідом повернувся Приходько. Він був веселий, бо його діло закінчене і він оце підписав „Двохсотку“ — цебто протокол на підставі 200-ї статті Карного Кодексу УССР про закінчення слідства. Тепер він уже міг про все розповідати. Справа його скоро піде на трибунал і слідчий обіцяв йому, божився, що йому дадуть легку кару — не більше п'яти років, замість розстрілу або 25-ти років. Легку ж кару дадуть тому, що він „у всьому покаявся, щиро признався, доказав свою лояльність і відданість радянській владі та партії“. Слідчий ще й закурити дав, скріпляючи тим свою обіцянку!

Господи!.. Андрій дивився на Приходька, що говорив без жодної езопівщини й сам про себе, на відміну від всього чутого, говореного на здогад буряків, і був страшенно вражений. Було ясно, що Приходько цей вже в більшій мірі небіжчик, аніж Ягельський. Сам себе закопав отим „признався щиро, покаявся“. Господи, Боже мій! Вони ці люди подуріли!.. Але Андрій це лише подумав, в голос же нічого не сказав. Він зрозумів, що й Приходько, й усі інші, ті що „порозколювались“, знають ситуацію краще від нього, але вибрали такий шлях дійсно свідомо, бо не вистачило в них характеру вибрати інший, і таки щиро тішаться з вигаданого рятунку від смерти, — вони самі собі поробили ілюзії й вхопилися за них, покотившись по похилій...

Повернувся Азік. Очі йому підозріло якось бігали, лице пашіло від збудження, а ціла поведінка змушува-

ла нашорошитись: тоді як інші уникали прямої відповіді на запитання, чи їх били, хоч і були, мабуть, биті добре, Азік аж захлинався від захоплення, розповідаючи, як його „страшенно бив слідчий". Він про це говорив так, наче хвалився щонайменше здобуттям звання „героя СССР". Коли ж почали питати, як саме бив, виявилося, що він „наступав на пальці ніг", „пооддавлював геть". Азік сичав, несамовито кривив обличчя, шкутильгав, потім намочив ганчірку й прикладав до своїх „нещасних пальців". Хоч пальці були зовсім цілісінькі й навіть без найменшого синця чи здряпинки.

Пильному й вдумливому Андрієві не треба було пояснювати, що це значить. Не треба було пояснювати цього й Гепнерові — старому (ще царських часів) політв'язневі й каторжникові, а головне, знавцеві душ своїх одноплеменців. Гепнер дивився зкоса на Азіка, мовчав і кривив обличчя від презирства й огиди. Вони обидва марксисти, обидва жиди й обидва троцкісти, але які вони ріжні! Скоро після повороту Приходька й Азіка до камери зазирнув черговий корпусу з наглядачем і понуро попросив видати речі Юровського — це того аматора аеродромів. Ляшенко зібрав і видав речі — торбиночку з пайкою хліба й ложкою, потім миску, пальто, кепку і нарешті брудну подушку. Черговий усе забрав лише повернув миску й ложку, тим самим збивши всіх з пантелику. Вирішили, що Юровський сів до карцеру, або ж... Або ж пішов до камери смертників, — була й така думка.

Андрій міг піти на парі, що з аматором аеродромів нічого злого не сталося. Коли дивитися пильно на Азіка, то стає все ясно й зрозуміло. Юровського напевно перевели до іншої камери, бо тут він „засипався", здемаскований ним — Андрієм, Азік же, очевидно, допоміг, поінформувавши де слід, і тепер функцію Юровського в камері виконуватиме Азік. Не випадково він так кривляється над своїми пальцями. Так вирішив Андрій, підкоряючись властивому йому вовчому інстинктові, що завжди вчасно сиґналізував про небезпеку. Але про свої висновки Андрій нікому нічого не сказав, та й не було в тому потреби, бо навіть найнаївнішому в'язневі не треба було тут нічого пояснювати.

Чекали на поворот Свистуна й Васильченка. Цікаво, як ці повернуться? Але вони не повернулися до самого обіду. Перед самим же обідом щось затовклось, затупотіло біля дверей, загриміли засуви... Всі вирішили,

що це котрогось вже несуть на ряднині або за руки й за ноги. Власне, цю думку подав Охріменко, що знав добре Свистуна, а ще краще знав Васильченка, як гордого й затятого, „кам'яного чоловіка", який, нібито, дуже скандалив із своїми слідчими, тримався справді, як гордий орденоносець і комбриґ.

Але відчинилися двері й, замість Свистуна а чи Васильченка на ряднині, в дверях з'явилася людина в сніжно-білій одежі, — якийсь випещений, пихатий красень в майському костюмі, з грузинськими рисами обличчя. Побачивши камеру, він отетерів, вилупив свої, й без того банькаті, очі приголомшено. Поки він лупав ними, черговий піддав ногою в спину, вштовхнув гостя в камеру й зачинив двері.

Сніжно-білий гість смішно крутив переляканими очима й, точнісінько так, як Андрій напередодні, зайняв оборону, упершись спиною в двері. Потім виявилося, що в обороні немає потреби, на велике його здивування. Та, здається, ще більше здивування повстало в нього від факту, що він таки дійсно опинився в тюремній камері.

Це справді був грузин. І не просто грузин, а знаменитий грузин, — це був товариш Георгіяні, колишній командувач військ ВЧК-ОГПУ в м. Харкові, в перші роки по революції й навіть в роки революції: його знали деякі в'язні, зокрема Гепнер. Але, не зважаючи на приявність знайомих (а може саме через це!), Георгіяні тримався підкреслено вороже, відчужено, презирливо, — як тримається здоровий серед зачумлених. Його просили роздягатися — він не схотів і категорично обтяв будь-які розмови на цю тему. Так само обтяв розмови про волю, не відповідав на жодні запитання й взагалі не розмовляв. Дивився вовком.

Коли Красноярський пустив жука про биття, Георгіяні спалахнув і, здається, ладен був учинити над доцентом власноручну розправу за наклепи й поругання органів рев-законности. Словом, він тримався, як високоідейний член партії серед позапартійних троглодитів, як чесний серед бандитів і злодіїв, як патріот серед ворогів народу, словом, як помилково вкинений сюди господар совєтської землі й неба, ввергнутий у вертеп контрреволюціонерів через непорозуміння.

Георгіяні був на диво елеґантний, аристократичний, випрасуваний, накрохмалений, ідеально сніжно-білий і виключно гордий та недоторканий — словом, справжній грузинський князь, а на совєтській термінології — „совба-

рин“ і то найвищої проби. Мав білі замшові черевики, білі скарпетки, наманікюрені нігті на руках. Витягши шовкову хусточку з кишені, обтирав нею гарне своє, расове грузинське обличчя, свій орлиний ніс і чорні смоляні брови. Йому запропонували місце (з огляду на „заслуги перед революцією“) те, де недавно лежав Юровський, цебто без стажування від параші, але Георгіяні не схотів. Він не хотів сідати серед такої страшної юрби голих контрреволюціонерів, не хотів нагрівати серед них місця. „Навіщо?!“ — так, здавалось, і говорили його очі та всі риси обличчя, скривленого ґримасою огиди, — „навіщо сідати, коли це не для мене, коли я не такий, коли я тут хвилево! Сидіть самі!“ І він не сів. Не сів не тільки на місце Юровського, а не сів і на законне своє місце біля параші. Він стояв собі біля дверей. Це була справді біла ворона серед присутніх. Але наглядач не дав йому стояти, відчинив кормушку й голосом повним глуму звелів сісти. Дисциплінований Георгіяні сів, точніше — присів на краєчок параші, підстеливши свою шовкову хустку... Він все таки був певен, що не затримається тут.

Дійсно, Георгіяні не затримався. Його скоро покликано й поведено десь геть, навіть не давши пообідати. Виходячи, він на диво чемно попрощався з усіма, мабуть з радости, що його звільняють от.

Цей Георгіяні був темою розмов, дивування й ріжних іроничних реплік до обіду, підчас обіду й після обіду. Його знав Гепнер і інженер „Н“, як одну з чільних партійних персон тепер, керівника якогось тресту, ще й вхожого в керівні кола НКВД та кола військовиків.

На обід був знову „борщ“, без картоплі й без капусти, але страшенно насолений.

Який не був великий апетит у в'язнів навіть на такий „борщ“, але він був зіпсований. Саме як сіли обідати, розітнувся скажений рев десь за вікном, з горішніх поверхів управління, що обступало тюрму з цього боку літерою „П“ і що його горішні поверхи було видно трішки навіть через край залізного щита, яким було загороджено вікно від світу. То був справжній рев, — почувши його, всі похололи, руки з ложками завмерли на півдорозі, роти так і лишилися роззявленими, приготувавшись приймати їжу. Рев був такий оглушливий і такий трагічний та сповнений одчаю, аж не подібний до людського, що всі попередні чуті крики й стогони видалися Андрієві нереальними, фіктивними, плодом втомленого мізку і

тільки. Кричав хтось, кого напевно роздирали навпіл живцем, а коло нього лементували якісь різкі, злобні голоси, щось вимагаючи. Рев то притухав, сходячи до собачого скімлення, то раптом вибухав знову несамовито...

Обід пропав. Мало в кого вистачило сили волі доїсти його нормально. Доїв його Охріменко, що мав таки фантастичний апетит, та ще доїв Андрій, довівши сам собі, що в нього ще міцні нерви й достатня сила волі. Азік свій борщ вилив у парашу. Те саме зробив похмурий надміру й зблідлий Руденко. Красноярський довго тримав миску на колінях, нарешті переміг себе й випив борщ швиденько навхилки... В коридорі дудніли кроки, брязчали й гриміли засуви, кожної хвилини могли викликати кожного на допит. „Оце ось по мене! — стинався кожен, коли кроки в коридорі наближалися до дверей.

А рев нагорі, за вікном десь, то вщухав, то вибухав знову. Люди слухали його всім єством. Сиділи нерухомо, поглядали один на одного блукаючим поглядом і знову переводили його на кватирку. Особливо зблід безтурботний Прокуда, він не витримав, схопився й закрив кватирку. Ніхто проти того не запротестував...

— Професоре! — звернувся Руденко до Приходька якомога спокійніше, — давайте „Мадам Баварі"!..

Приходько схопився за пропозицію, як потопаючий за соломинку, і тремтячим голосом заходився оповідати далі недокінчену вчора повість про інший світ, рятуючись втечею геть у той інший світ, в історію чарівної жінки — мадам Боварі. А за ним кинулися всі туди ж, як до порятунку.

Андрій слухав крик, слухав „Мадам Баварі" і спостерігав людей. Перед ним було те, чого не вчитаєш в жодного Фльобера... Раптом відчув чийсь пильний погляд на собі, глянув вліво — на нього дивилася пара вогких, розгублених і майже дитячих очей, — то його самого спостерігав юнак Давид Л. Зустрівшись з Андрієвим поглядом, Давид зніяковів, але не зразу одвів свої очі, він ще дивився якусь хвилину, не моргаючи, а тоді вже схилив голову. А як Андрій одвернувся — Давид знову підвів свої очі... Андрій вже не повертав голови, лише думав про той погляд юнаків, маючи його у віччу — такий кришталево чистий, наївний, сповнений розгублености й в той же час надії, невисловленого якогось про-

хання, апеляції до його — Андрієвого — авторитету. Погляд душі, що шукала опертя...

Спочатку оповідання не клеїлось, голос у Приходька тремтів і не давався опанувати. Та помалу Приходько дав з ним раду, зумів захопитися сам і захопити інших (принаймні люди удали, що захопились) і вже вільно плів прекрасним, сонцесяйним морем фльоберівської повісти...

Криків не стало чути. Їх і справді не стало чути, немов людина захлинулася. За вікном панувала тиша. Уплинуло чимало часу.

Вже Приходько закінчував повість про мадам Боварі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто Георгіяні... Він зупинився біля дверей, влип у них спиною й дивився просто себе безглуздими, широковитріщеними, розгубленими очима. Губи йому несамовито тремтіли, а з гарного, та тепер спотвореного якимись смугами й плямами, обличчя стікав брудний і рясний піт. Білосніжний одяг на Георгіяні був густо вкритий чіткими відбитками підошов і обцасів ріжного калібру, можно було навіть визначити точно номер чобіт і черевиків, до того білосніжного одягу прикладаних; крім відбитків підошов і обцасів, одяг ще був вкритий темними—брунатними та чорними — смугами, товщими й тоншими. Койде ті смуги були червоними, а койде матерія під ними потріскалась уповздовж...

Було все ясно і можна б було нічого не говорити. Але Георгіяні сказав... Він повів блукаючим поглядом по камері, облизав язиком смужку слини, що звисала з рота, й тихо, трагічно, розгублено промукав:

—Мене... били...

По тому безсило сповз на підлогу, закрив лице руками й гірко заплакав.

Георгіяні було одведено найкраще місце — те саме, де недавно лежав аматор аеродромів. Його оточили мовчазним співчуттям, товариською увагою, ні про що не розпитували, не лізли йому в душу. Все це робилося без ніякої змови, а так, якось само собою. Незадоволений був лише Узуньян, що дали ліпше місце, порушивши правило, але його ніхто не підтримав.

Тепер уже Георгіяні роздягся й був такий, як і всі, вже не гордував товариством, а, навпаки, придивляючись та прислухаючись скільки міг, все більше й більше дивував-

ся: він раптом „побачив“, „розпізнав“ людей, яких спершу не пізнавав і проти яких сам пішак. Він упізнав Гепнера й інженера „Н“... І було видно, що йому тяжко перед такими знайомими переживати свою ганьбу — „його били“. Його, заслуженого чоловіка перед революцією, що все віддав в ім'я її торжества, отак от потягли, мов пса на оривку, й у якомусь там закапелку били нещадно й ганебно. І робили найдивовижніші закиди, самі визнаючи їхню абсурдність, але вимагали, шоб він їх підтвердив, бо так потрібує „партія й уряд“, так треба для загального добра...

Розповідаючи про те тихо, погноблено, здивовано, Георгіяні дрібно тремтів. В стані психічного потрясення він не визнавав ніякої конспірації, як і не володів собою. Слова не вкладалися логічно, губи шарпались, очі божевільно палахкотіли, думки плутались... Так він логічно й не розповів нічого до пуття про свою трагедією, крім того, що його били й закидали найдикіші злочини. Не в силі помиритися зі своєю ганьбою, Георгіяні ламав пальці й плакав...

З камери брали ще двох жидів з Цукротресту, брали ще Азіка і скоро всіх повернули.

Надходив вечір. Тяжка, тривожна атмосфера все більше наснажувалась. Вечеря нікому не йшла на думку і тільки тому, що вона була зовсім мізерна, люди її проковтнули.

Перед вечером привели назад до камери Свистуна. Увійшовши до камери, він попростував на своє місце, зігнутий якимось непомірним внутрішнім тягарем, а всі дивилися пильно йому в обличчя з німим, невисловленим запитанням — „Ну як?“.

Свистун сів на своє місце й тяжко-тяжко зідхнув, зіперся спиною об стіну й сидів, дивлючись просто перед собою невидющим зором.

— Розколовся? — висловив тихо Охріменко загальне запитання, щиро так, душевно.

— Р о з к о л о в с я... — прошепотів помалу Свистун, заплющив очі й, спазматично схлипнувши, замотав головою з відчаю, зарипів зубами.

„Розколовся“, не витримав і підтвердив все, — всю ту мерзость, яку від нього вимагали підписати, собі на погибель і на вічну ганьбу. Бо ж хто-хто, а Свистун напевно знав, що „щире зізнання“ в намірах „зірвати свій власний завод“ або „продати його чужоземним капіталістам“, або ще „вбити самого Йосифа Віссаріоно-

вича“ не може не скінчитися стратою й вічним позорищем.

Увечорі Свистуна забрали „з вещами“ й десь повели... Щоб більше не повернути в цю камеру.

— „Чих-пих“ — зідхнув печально Охріменко, мов би виніс присуд.

— Хто-зна... — заперечив хтось безнадійно.

Це вже сталося, як вони вклалися спати. А спати вони вклалися вже без сварки та „землемірних“ маніпуляцій — просто лягли „валєтом в ялинку“ — цебто один ряд ліг лицем всі в один бік і зігнув ноги в колінях, а другий ряд насупроти ліг лицем в другий бік і теж зігнув ноги в колінях, —ті зігнуті ноги одного ряду зайшли за зігнуті ноги другого ряду — і було досить зручно. Це й звалось „валєтом в ялинку“. Єдина незручність цього способу спання полягала в тім, що людина, увімкнута в „валєт“, вже не могла діяти самостійно, скажемо, перевернутися на другий бік, а мусіла це робити разом з цілим рядом і то не з одним, а з обома, цебто з усією системою „валєта в ялинку“. А сварки не було тому, що інші речі заволоділи душами й увагою всіх — почався особливо тривожний вечір, за яким ішла ще тривожніша ніч — ніч напруженої праці ось такої от бойні, такої „фабрики-кухні“. По коридору (так само як нагорі й внизу) дудніли кроки,гримотіли засуви, клацали пальці, — там водили людей вчвал з тюрми до корпусу слідчих, до управління. І за кожними кроками, за кожним брязкотом ключів кожен шарпався нервами. Люди лежали в „валєтові“ й удавали, що сплять, але ніхто не спав, — кожен лежав і всіма фібрами слухав.

Після Свистуна забрали з камери Георгіяні і теж „з вещами“, хоч він ніяких „вещей“ і не мав. Перш ніж вийти, Георгіяні спробував не вийти, він сидів розгублено серед звалища голих людей, чухав волохаті груди й, дико обертаючи банькатими очима, зволікав свій вихід. Потім він тихенько заскімлив, мов би мала дитина, яку тягнуть на цундру, і, підкоряючись окрикові з коридору, почав одягатися. Одягся в свій, вже не білий, а картатий, рясно оздоблений відбитками підошов і обцасів, костюм. А потім, покірно і в той же час нехотя ступаючи, мов бик на заріз ідучи, перелазячи через густе сплетіння ніг, рук і голів, вийшов.

— Розколеться... — зідхнув Охріменко, коли за Георгіяні зачинилися двері, і додав: — Для блага партії...

Андрій намагався якось заснути, забутися й не ждати свого виклику. Той виклик неминучий і він прийде обов'язково, а як прийде, то тоді й хвилюватися прийде пора. Заздалегодя ж хвилюватися — безглуздя. Хід думки був логічний, дійсно, чого хвилюватися даремно, на те прийде час. Прийде час і він усе взнає і всього спробує! Взнає й, хто був Юда, а хто той, що пускатиме кулю в потилицю. Взнає й вартість самому собі, своїй гордості, своїй чумаківській вдачі, якою так завжди пишався. Взнає й вартість та справжнє обличя своїх братів, що за них так стояв горою завжди і що за них ще й тепер стоїть горою його бідолашна душа... Той момент прийде. А тим часом треба берегти кожну краплю снаги фізичної й душевної. Але одне діло залізна логіка, а друге діло — залізне серце! Треба ж його мати. Андрій пробував заснути, але безнадійно, так, як і всі інші.

Пізно (перед північчю) десь за мурами, в тісному тюремному подвір'ї загула машина, залопотіла відкритим глушителем, застогнала. По камері пішов шелест і зідхання, піднялося зі звалища кілька голів одразу й наставилися в вікно витріщеними очима... Машина гула безперервно і безперервно бахкали вибухи газу з вихлопної рури... І віби то зовсім не вибухи з газової рури...

— Розстрілюють... — простогнав хтось в підлогу, в лахміття, не підіймаючи голови. Андрієві здалося, що власник слова цокотів зубами.

Андрій почав прислухатись до гудіння мишини й йому дійсно почало здаватися, що в гудінні мотору, як в бурхливій воді десь, вибухають револьверні постріли. Ні, це напевно галюцінація слуху. Він пригадав, як колись, в самітній камері цієї тюрми гули в стіні вентилятори, він лежав на ліжку, дивився безсонними очима в стелю й слухав те тривожне гудіння. І помалу в тім гудінні вентиляторів йому зовсім виразно, до абсолютної чіткости, почали вчуватися крики й плач жінок і дітей, зойки дівчат, плач дорослих мужчин... Але не було певности в нього тоді й немає її тепер, що то справді не були зойки жінок і дітей, крики мордованих. Немає певности й зараз, що це не постріли з нагана, замасковані шумом мотора.

— Так майже щоночі, — прошепотів Охріменко, вгадуючи якось хід Андрієвих думок і здогадуючись, що він не спить.

Після такої репліки Андрій зідхнув з полехкістю і навіть посміхнувся:

— „Значить то не розстрілюють! бо кожної ночі й так довго — кого ж вони розстрілюють?! То занадто багато треба приречених до розстрілу і ця тюрма ніколи б не була повною“.

Від такої чудесної думки прийшло нервове відпруження й Андрій почав дрімати. Скоро він заснув і йому навіть не снилося, що ті постріли в гудінні мотору —то все ж таки правда і що йому судилося про це згодом докладно взнати. Натомість йому приснився прекрасний сон — приснилися знову брати, віби вони були разом на полюванні на Ворсклі. Вони пливли човном по зеркальній поверхні Шаманівської протоки, де стояли столітні дуби й видивлялися в воду. Пливли й співали... Катерина теж була з ними й заходилася соловейком. Скільки разів вони так гуляли колись!.. Весела, срібноголоса Катерина, завзятий „політик“, бо секретар юнацького осередку в Педтехнікумі. З тією „політикою“ вона не дуже давала раду, але зате вміла прекрасно співати... Вони були романтиками й співали романтичої, улюбленої, Катриної пісні, тієї пісні, від якої віяло давниною, шелестіла тирса, шуміло військо, кипіла сила бурлацькая — їхня таки сила.

„Ой що ж бо то та й за чорний ворон,
Що по полю крякає!?
Ой що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає?!.“

Бурлаки — це вони ж.

І бігли, котилися луни по луках та по дібровах.

Власне, за цю пісню Андрій колись полюбив Катерину, зустрівши її вперше в спортовому клюбі, як вона, зібравши навколо себе гурт хлопців і дівчат, співала з ними цієї пісні, відважно дириґуючи. „Наскликала бурлак та й гримить зухвало“ — тоді ще спало йому на думку.

І от вони співали її тепер. Надходив рожевий вечір і бігли золоті вужі по воді... Потім вони сиділи десь на піщаному урвищі й всі за чергою стріляли з мисливської рушниці в темряву, що обступила їх кругом. Стріляли в нікуди й тішилися з снопів іскор, що вилітала в чорну ніч, немов з батьківського горна...

І вже, ніби, не вони стріляють, а батько б'є молотом по розпеченому залізу, поклавши його на мокру латочку на ковадлі, — іскри летять несамовито роєм, а вибух з-під молота глушить вуха...

Над ранок, коли Андрій прокинувся мокрий від поту й учаділий від сопуху, він не дочислився в камері

кількох осіб, що їх забрато на допит глупої ночі, зате прибуло двоє нових, свіжих, з волі. Один з них сидів на вікові параші, ледь доторкаючись до краєчка того вікна стегном, а другий стояв, підпираючи одвірок. Обидва вони дивилися на людське сонне звалище з тугою, зі страхом.

Згодом, коли роззнайомилися, виявилося, що один з них — високий, молодий і дуже вродливий — директор Всеукраїнського Інституту Фізкультури, на прізвище Бунчук; другий — керівник обласного відділу мисливства й рибальства при Облвиконкомі Харківщини, на прізвище Іванов.

Тепер уже Андрій не був крайній біля параші, він мусів посунутися до середини, а його місце зайняв Бунчук, а з протилежного боку — Іванов, посунувши Красноружського.

Всі, викликані на допит уночі, вранці повернулися. А повернушись, мовчали, мов у рот води понабирали, лише хмурились та зідхали раз-по-раз.

„Мабуть покололися хлопці“ — так вирішив Охріменко.

Не вернувся й досі з усіх лише Васильченко.

•

VII

І на третій день не покликано Андрія на допит. Не покликано й знов... Далі Андрій збився з рахунку, котрий день п'ятий а который десятий, — все змішалося в суцільну кашу, чадний, тяжкий сон, фантастичне марево, в якому не було ані початку, ані кінця, марево зіткане з „валєтів в замок“ і „валєтів в йолочку“, „поверок“, гримання засувів, криків десь і гудіння машин, ходіння голяком „на оправку“, пайок хліба, блощиць, снів сидя, снів лежачи, снів на одній нозі, нічних сонних візій і реальної дійсности, яка перевершувала найдикіші візії, чиряків, безглуздого сміху, стогону й пригод Трьох Мушкетерів, походеньок Тіля Уленспіґеля... Пригод Дон-Кіхота... І чекання, чекання.

День третій ще був відзначений чітко — третього дня вмер Ягельський. Він умер увечорі, а вмираючи, спричинився до неприємних комплікацій, чим і відзначив цей вечір особливо.

Найперша комплікація була та, що, вмираючи, він потрібував випростатися, а не було як, — бо вмирав він після команди „спать!“, коли всі вляглися, зайнявши геть всю підлогу до останнього сантиметра. Насупроти Ягельського лежали Узуньян і Азік — між цими двома приходилися ноги Ягельського, що корчилися передсмертним корчем і намагалися все якнайдалі випростатися. Ця комплікація потягла цілу низку інших. Узуньян і Азік страшенно бридилися. Особливо довготелесий Узуньян. Агонізуючи, Ягельський простягав ноги, а Узуньян відпихав їх назад, підгинаючи їх своїми довжелезними клешнями. Знову випростувався Ягельський і знову підгинав його Узуньян. Іноді допомагав йому Азік. А вся камера спостерігала це й чомусь зовсім не реаґувала — ніби було всім байдуже.

Андрій, що лежав поруч з Ягельським (бо Охрі-

менко перейшов на місце Свистуна), був тим страшенно вражений, нічого подібного йому ще не доводилось бачити, хоч бачив він багато ріжного, дивовижного. Він дивився, як Узуньян і Азік пхали ногами умираючого товариша нещастя (а решта були до того зовсім байдужі) і в середині йому підіймалася буря. Може тому, що він недавно з „волі" й ще не встиг огрубіти й зхаміти в виключно жорстоких умовах, — в таких умовах бо всі істоти загризають самі себе. Буря в ньому наростала, але він стримував її й звернувся до Узуньяна й Азіка якнайспокійніше:

— Гало, дорогі сусіди! Дайте чоловікові вмерти спокійно, не руште його ніг.

Але то не допомогло. Узуньян пхав холодні ноги нещасного все енергійніше, ще й шепочучи прокляття та висловлюючи мімікою свою безмежну огиду, бо ж той що вмирав, не був вірменин! А Ягельський все уперто випростувався. Андрій підніс голос вище й запропонував обом сісти й почекати трохи поки Ягельський вмре, бо лишилося вже не багато, хоч він так уперто й чіпляється за життя й не хоче вмирати. У відповідь Узуньян зашипів і вибухнув паскудною лайкою, як то вміють лаятись вуркагани й вірмени. Андрієві кров бурхнула до обличчя, він сів ураз і гримнув на повен голос осатаніло:

— Встать!!. Сволота!

Узуньян і Азік схопилися, мов підкинені пружиною, з наміром кинутися на Андрія, забризкали слиною:

— „Ах ти ж петлюрівська наволоч!"

— „Антисемітська ти шкуро!!! Контрреволюційна мордо"!

Тоді Андрій звівся на ноги, наблизився до них щільно і хотів одтиснути їх своїма грудищами до стіни й примусити стояти тихо, але тут Азік замірився вдарити а Узуньян плюнути в обличчя, тоді Андрій схопив їх обох за карки й з усієї сили стукнув обличчями одне об одне й попер обох до дверей. Він осатанів, наїжачився, мов дикий вепр, запалахкотів:

— Я вас зараз навчу товариської етики, хами!. Га!.. — підійшов, згріб обох знову за карки й посадив на парашу:

— Так сидіти! І не пікати... — Постояв якусь мить, опанував себе й повернувся на своє місце.

І дивно, два таких завзятих і хоробрих вояки проти напівмертвого Ягельського раптом принишкли, мов

шкідливі коти, і лише шмаркали розквашеними носами, сиділи тихо на параші.

Та тут відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

— Що за шабаш жидівський!?

Узуньян і Азік схопилися й залементували навперебій:

— Гражданін отдельонний!.. Терор!.. Петлюрівець... Антисеміт... Ми є чесні... Нас б'ють!!.

— Ша-а! — сказав наглядач в розтяжку: — Як твоя фамилія?

— Узуньян.

— А твоя?

— Азік Розін.

— Умгу...

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері:

— Ану, Узуньян та Разік, давай виходь! — і забрав їх обох з камери. По якомусь часі відчинилася кормушка й та сама голова подивилась пильно по камері, знайшла оком Андрія й підкликала до себе, взявши на допомогу палець, і запитала:

— Як фамилія?

Андрій сказав.

— Спортсмен? — запитала голова, оглядаючи атлетичну, мускулясту фігуру з ніг до голови з явним пієтетом.

— Ні.

— Лягай спати! — закінчила голова понуро й закрила ляду.

Ягельський тим часом вже спокійно вмер і лежав тепер нерухомий, мертво-сірий, витягнений на весь зріст, до всього байдужий остаточно. Лежав і помалу дубів. Андрій сів біля нього, закрив йому очі, а тоді закурив і так сидів, курив схвильовано. Згодом до нього підповз Карапетьян, тримаючи люльку — чорта Мефістофеля — перед собою, й попросив прикурити.

Прикурив. Подивився в лице Ягельському, потім в очі Андрієві пильно, а тоді, ніби знічев'я, кивнувши на двері:

— Карашо!.. Ото він і є отой піп, що завербував бідного Аслана.

І заглушив ці слова димом та й вернувся на своє місце. А Андрій докурив, зідхнув глибоко й ліг поруч з Ягельським, намагався заснути. Ліве стегно його тор-

калося до стегна небіжчика, а праве до живого Бунчука і так вони лежали всі в одній шерезі...

Скоро повернулися Узуньян і Азік-„Разік".

Мертвий Ягельський, здавалося, зумисне витягнув якнайдальше свої ноги, ще й розчепірив пальці з викликом — „Нате штурхайте!" Але ніхто вже його не штурхав і не пхав. Більше того — Узуньян і Азік, що так недавно зневажали живого, тепер принишкли й дивилися на мерця з неприхованим острахом. Відомо, що людям, та й взагалі всім істотам, властивий містичний жах перед мертвими з числа собі подібних. Цей жах був написаний особливо чітко на обличчі Узуньяновому, що ще більше витягнулося й зблідло, очі дивилися злякано на пальці ніг Ягельського, а весь тулуб тиснувся до стіни, щоб якось до тих пальців не доторкнутися. Азік бравував назовні презирливою посмішкою, але вона йому не вдавалася, він зиркнув швидко по камері й раптом почервонів, як рак, — на нього всі дивляться, а перед ним лежить мертвяк, з яким треба разом спати! Щоб одвести увагу (чужу від себе, а свою від Ягельського), Азік потер карк, глипнув на Андрія й промовив голосно:

— Сильний чортяка!

А далі не витримав, схопився, підійшов до дверей, деручись через лежачих, і постукав.

— Ну? — спитав наглядач злобно.

— Заберіть мертвяка... — залепетав Азік нервово, розгублено. — Мертвяк в камері!.. Заберіть...

Наглядач подивився пильно на Ягельського, порухав мовчки щелепою, а тоді блимнув на Азіка й аж вліз у кормушку головою до Азікового обличчя:

— Лягай спати з мертвяком,. гад!!. — зашипів він люто, почекав поки Азік покірно ліг, а вже потім тихенько закрив ляду. Коли ляда закрилася, Азік відсунувся подалі від мерця і влип в стіну.

Так був відзначений третій день.

Мертвий Ягельський лежав серед живих цілу ніч, спав з ними разом (лише не спали Узуньян і Азік, мов би сиділи над душкою!) Вранці Ягельського теж не прибрано, — черговий корпусу, той що обходив і вчора з перевіркою, порахував усіх і Ягельського і записав його в журнал, як живого, разом з усіма, на заяву ж, що Ягельський помер і що його треба прибрати, не звернув жодної уваги. Відбувши „поверку", Ягельський лежав ще цілий день — „снідав, обідав і вечеряв" разом з това-

ришами, на нього видавано хліб, цукор і „борщ“... З того тішився доцент сільгосп-наук Красноярський і Охріменко, з'їдаючи пайку хліба, 10 грамів цукру, „борщ“ і ложку каші за „царство небесне померлого“. При чому, Охріменко робив це відзначення щиро, зідхаючи глибоко й слізно, а Красноярський маскував у легку іронію, бо ж він доцент сільгоспнаук, а значить атеіст. Проте вони жаліли Ягельського обидва щиро в однаковій мірі.

І тільки аж після вечері забрано труп Ягельського з камери: прийшло двоє тюремників — молодих хлопців в уніформах наглядачів — і з ними черговий корпусу, — взяли Ягельського за ноги й поволокли з камери геть, мов бревеняку, аж но тому спинні суглоби й голова заторохтіли через поріжок. Все. Речі Ягельського залишилися в камері й лежали ще кілька днів, складені в куточку біля параші, поки по них не прийшов хтось з тюремної адміністрації.

Таким чином і той день, коли поволокли Ягельського з камери за ноги, був відзначений. Це був четвертий день.

Одначе цьому четвертому дневі судилося бути відзначеним в Андрієвій пам'яті ліпше. Увечорі, після укладки спати, коли тюрмою й людськими душами затряска лихоманка викликів, людського скімлення та гудіння автомобільного мотору з лопотінням глушителя, — до камери нарешті повернувся Васильченко. Ні, не повернувся, а його повернули, — принесли на ряднині закривавленого, обірваного й геть почорнілого від синців, і вкинули до камери, вивернули з ряднини на підлогу, мов би зарізаного кабана, перед застиглим зором похололих людей.

Але Васильченко ще був живий, — він швидко дихав і був непритомний, — вп'явся зубами у власну руку вище ліктя й посинів увесь.

Коли зачинилися двері, Охріменко взяв Васильченка на оберемок, мов малу дитину, й, роняючи великі сльози з своїх волячих очей, відніс і поклав на його місце. А тоді взяв миску з водою й облив Васильченкові голову, лив у рота, намагаючись розціпити зуби й звільнити напіввідкушені м'язи руки. Охріменкові допомагав доктор Літвінов. Вони приводили непритомного до пам'яти, але з того нічого не виходило. В камеру зазирнув наглядач, подивився мовчки на Васильченка й його заклопотаних „лікарів“ і на цей раз нічого не сказав, не гримнув „спати!“, а мовчки закрив кормушку.

Привести до пам'яти Васильченка ніяк не вдавалось. Аж нарешті, го довгих зусиллях „лікарів", він опритомнів, розціпив зуби, пустив руку свою закривавлену, повів каламутним зором по камері й прохрипів: — „Пити!" І, не дочекавшись води, знову втратив свідомість. Він гарячкував, маячів, бився в агонії...

Оглянувши пильно Васильченка, Літвінов знайшов рану під сорочкою межи ребрами, пробиту чимсь тупим і заткнуту шматком брудної ганчірки, і зробив висновок, що Васильченко має зараження крови й хвилини його почислені, якщо не вжити якихось екстра заходів. Зробивши цей висновок, Літвінов проліз до дверей через людські ноги, руки й голови й несміливо постукав. А як відчинилась кормушка, тихо попросив викликати негайно лікаря, бо „людина вмирає!" „Від зараження крови"! Наглядач подивився на Літвінова з безмежним здивованням, як на незнати якого дивака й дурня, й процідив крізь зуби:

— Ти що, зірвався..? То я по-твоєму лікар?

— Але ви викличте...

— То тут по-твоєму курорт?!

— Але ж...

— Ніззя! — категорично одрубав наглядач і тим розмова вичерпалася. Це вже був якийсь інший наглядач, не той що вчора.

Вони, либонь, зміняються неперіодично й систему чи закономірність тих змін не можно взагалі дослідити. Це відзначив Андрій, завваживши, що сьогодні наглядач інший на вечірній зміні, аніж був учора, а позавчора ще був інший. Вдень так само наглядачі часто змінюються.

Таким чином Васильченко був приречений на неминучу смерть без медичної допомоги, ще й в присутности високого фахівця, професора медицини й доктора, що упадав біля нього й нічого не міг порадити.

Васильченко на хвилинку приходив до пам'яти та й знову упірнав у гарячкове маячіння. Він несамовито скреготав зубами, лаявся з кимсь немилосердно — далебі з своїми слідчими, обкладаючи їх найсміливішими епітетами, запевняв когось презирливо, що він „не закричить, хочби вони його навіть запхали в м'ясорубку або робили з нього шніцелі", бо ж він „не гепеюшник задріпаний, а червоний партизан і комбриґ".

Комбриґ маячів, а в'язні слухали й для них карти-

на помалу ставала ясною. І була вона, та картина, дуже проста:

На великому конваєрі цей гордий і несамовитий комбриґ, очевидно, затявся, пройнятий безмежною зненавистю й презирством до тих „гепеюшників задріпаних", що замірилися на його честь і гонор і що раніше вже били його — його, комбриґа! — його ж власними орденами по обличчю, — затявся й зіґнорував їх зовсім з їхніми тортурами й страхами, з їхнім наміром поставити його на коліна й примусити „закричати". Тоді його почали мордувати радикально. Комбриґ же, щоб не закричати, схопився зубами за м'язи власної руки, зціпив ті зуби безтямно та так і закляк... Йому поторощили кості, пробили іржавою залізякою ребра, заткнули рану брудною ганчіркою і так вкинули до камери, непритомного, — напевно не змусивши закричати...

Андрій прийшов на допомогу Охріменкові й Літві нову, — вони промили закипілу рану холодною водою й забинтували чистим рушником, що його пожертвував юнак Давид, а з другого рушника зробили холодний компрес до голови... Ну, що вони могли ще зробити в цих умовах, без елементарних речей, потрібних в таких випадках! Хоч ніякими елементарними речами тут нічому вже не зарадиш, як не викличеш ніякої лікарської допомоги, хоч ти тут розбийся головою об мур, не викличеш і елементарного людського співчуття. Андрій спробував таки викликати лікаря, зчинивши грюкіт у двері. Наглядач відчинив кормушку й спитав, чого треба, а коли Андрій виклав свою вимогу, він на диво навіть не закричав злобно, а лише сплюнув сердито й промовив з притиском:

— Та дурний же ти чоловіче! Що ж я тобі намалюю зараз лікаря а чи виссу з пальця? А сам я, брат, не лікар...

Когось викликали з камери, когось приводили, але Андрій не помічав. Він лежав, заклавши руки за голову й зціпивши зуби, дивився в стелю... Нічим уже тій людині допомогти не можно!

По півночі Васильченко опритомнів і довго блукав каламутними очима по камері, когось шукаючи. Кілька разів він проходив тими очима поуз Андрія й не затримувався. Навряд чи він взагалі щось бачив. Аж ось зір той став пильніший, вії заморгали, немов з просоння, й в очах з'явилась розумна іскра. Васильченко знову про-

йшовся тими очима по камері й зупинився ними на Андрієві, якусь мить дивився пильно, а тоді покликав його тими очима й кивком голови.

— Я тебе знаю!.. — прохрипів ледве чутно Васильченко пересмаглими устами, коли Андрій нахилився над ним: — Ти — Чумак... наймолодший... — А тоді, облизуючи раз-по-раз чорні губи, розповів, що він добре знає брата Миколу, й добре знав старого Чумака — „разом у боях були"... Що він просить „Розстріляти того мерзавця Гарькавенка — провокатора й донощика", „як прийде наше право"... Розказав у кількох уривчастих фразах, як його били, але він не закричав і „не розколовся"... Говорячи, він тримався за Андрія гарячою рукою, немов би боявся пуститися берега цього хисткого світу, який він має покидати. Мова його була тиха, повільна, хоч він і квапився, боючись, що не встигне, але, квапляючись, він захлинався і заікався, роблячи мову ще повільнішою. Після тих кількох фраз Васильченко замовк і заплющив очі. Потім розплющив, зідхнув глибоко й промовив з ноткою безмежного трагізму:

— Я проклинаю той день і час... коли я підпорядкувався приказові Льва Троцького... а не пішов з Симоном Петлюрою... Може б ця мерзость не панувала...

А кажучи це, він рипів зубами й плакав, якщо це можно назвати „плакав", — він лише хотів плакати та не міг, не вмів. Ця людина не мала сліз.

Останні слова, які сказав Васильченко, тримаючись за Андрієву руку, були слова, які комбриґ вже ледве-ледве проштовхнув крізь шерхлі губи:

— Як побачиш мого найменшого брата... скажеш... що брат його Альоха...

І замовк. І вже не приходив більше до пам'яти.

По тих словах величезний, безмежний тягар навалився на Андрієве серце. „Це так сказав старший брат із славного роду Васильченків-Драшманів".

Ще до ранку Васильченко помер.

Але, померши, він не лежав у камері так довго, як Ягельський. Ще не встиг труп захолонути, як в коридорі зчинилася біганина. Початком тієї біганини була поява голови „стрілка" в кормушці й шипіння:

— На „Ве!"

— Уже помер, — сказав Охріменко злобно.

Ляда кормушки шпарко грякнула й „стрілок" подався. Десь забрязчав у коридорі телефон. Щось пробігло в дві чи три парі ніг сюди й туди. Потім з обох

сторін наблизилися кроки до камери 49-ї й завмерли. Павза. Видно, як ворушиться щиток „вовчка“ — зазирають. Потім забрязчав замок і гримнув засув — двері відчинились і на порозі стало кілька військових, а за ними двоє цивільних, очевидно слідчих, військові ж — то були: начальник тюрми, черговий корпусу, якийсь ще начальник з ромбом і пара оперативників з тюремної комендантури. Всі були страшенно занепокоєні, зіритовані, нахмурені.

— „Випурхнула пташка“ — прошепотів хтось серед звалища голих людей злорадно й ледве чутно.

До камери зайшов начальник тюрми й другий начальник (якась висока цяця); звелівши всім встати й підібрати ноги, вони наблизилися до небіжчика й поторкали його ніскамн чобіт — сконстатували з розчарованими мінами: таки дійсно вмер! По тому вийшли, а до камери зайшли оперативники... Поки оперативники збирали Васильченкови речі й приноровлялися, як його брати самого, в коридорі, насупроти відчинених дверей, військові й цивільні начальники стояли купкою й гаряче щось пошепки обговорювали, жестикулювали, особливо незадоволеними й лютими були суб'єкти в цивільному, одягнені в решетилівські вишивані сорочки з „Кустпрому“, з розхристаними ковнірами й рукавами схопленими ґумками, а самі невизначеної національности.

Приноровившись, оперативники взяли Васильченка за ноги й так само, як Ягельського недавно, потягли геть, мов бревеняку, хребтом через поріг.

Через хвилину викликали Андрія з камери. Він вже думав, що на допит, і почав одягатись, але звелено виходити так, голяка. В коридорі його обступили військові й цивільні й почали питати, що з ним говорив Васильченко.

— Нічого, — відповів Андрій байдуже.

— А ви пригадайте, — запропонував один з цивільних російською мовою.

Андрій зміряв його поглядом, примружився і відповів так само байдуже:

— Уявіть собі, що після тієї розмови, яку він відбув раніше мабуть з вами, він уже нічого не говорив. Уявіть собі.

Цивільний довго дивився в Андрієве обличчя мовчазним, але шаленим поглядом, заклав руки за спину, либонь ховаючи від спокуси щоб не дати їм волю, а тоді не двозначно роздув ніздрі, примружився й одверну-

вся. Той погляд нічого доброго не віщував. Найстарший військовий дав знак відправити Андрія назад до камери.

Так був відзначений четвертий день Андрієвої тюремної епопеї.

Ще перед сном (перед тим як заснути) Андрій вислухав пояснення інженера „Н", що ж то був за військовий, найстарший чином. То був начальник облвідділу НКВД, призначений на місце покійного Мазо. Мазо ж — колишній заступник начальника „Всеукраїнського" Управління ВЧК-ОГПУ, славнозвісного Балицького — застрілився. А застрілився він зовсім недавно. І застрілився з причини „розходження", нібито, з „генеральною лінією партії", а чи то з причини „національного ухилу". Як Хвильовий і Скрипник. Так, нібито, згідно інтерпретації інженера „Н".

Ось так закінчився четвертий день, про який Андрій твердо пам'ятав, що він був четвертий. Далі все обернулося в уже згадану саламаху, в чадне марево без початку й кінця, змонтоване з химерного маячіння й з реальної дійсности, яка видавалася химернішою за маячіння, проти якої найбожевільніші візії видавалися реальністю. Рахунок дням згубився, як згубилися й чіткі грані між порами дня, між вечором і ніччю, між ранком і днем, — була лише пора, коли інтенсивно кличуть на допити і коли не кличуть; пора, коли належиться, згідно команди, спати, але ніхто не спить, і пора, коли спати заборонено, але всі дрімають, не в силі перебороти сон. Пора, коли люди тільки лежать, і пора, коли тільки сидять. А за грані правлять — між ніччю й ранком — „поверка", між ранком і днем — обід, між днем і вечором — вечеря, а між вечором і ніччю — команда „спати!", гримання засувів, дрібне тремтіння в колінях і рев мотору за мурами, переснований підозрілими вибухами.

А над усім тим печать кричущого безглуздя, розгублености, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції без жодної вини за собою, — люди, що пройшли вогні й води, або люди, що досягли вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, — билися одчайдушно душами в каламутному морі безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ламаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же

час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І невкладалося ані в якісінькі рямці понять про честь, мораль, етику, клясову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі ті поняття видавались абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостерігану епопею, грандіозність маштабів якої кожен знав достоменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював поріжному.

Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні — що це грандіозна кампанія „очищення тилу" від інакомислящого й небезпечного соціяльно-політичного елементу перед можливою війною, а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200 мільйоновим населенням, де щонайменше 199,5 мільйонів незадоволених, „ворогів народу".

Другі — що це кампанія „реконструкції людини", в якій віддано на зламання геть все, що думало інакше аніж Політбюро ЦК ВКП(б), на знищення геть все, що не поділяло „генеральної лінії" кількох людей з верхівки компартії.

Треті — що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор. Говорячи так, посилалися на винищення не тільки позапартійних, а й всієї старої ґвардії партії — всіх тих, що ще мали ідею в серці, а в революції ту ідею скріпили своєю кров'ю й забезпечили тій революції успіх.

Четверті — що це реставрація російської імперії, а щоб її зробити, треба паламати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П'яті — що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні і що вони в сумі й становлять справжній сенс всього того, що відбувається.

Що ж до методів, то виходило, що тут, як ніде, з найбільше оголеним цинізмом і брутальною послідовністю застосовано гасло „Мета виправдовує всі засоби", а діялектичну істину „Буття визначає свідомість" змодернізовано й пристосовано до філософії, світогляду та моралі сучасних інквізиторів і тепер вона звучить — „Биття визначає зізнання". Але цю підміну однієї діялектичної істини такою ж другою діялектичною істиною зроблено по-російські і в цій мові воно звучить ідеально опукло й красномовно:

Було — „Битіє опредєляєт сознаніє", а стало —

„Бітіє опредєляєт сознаніє“. Уявіть собі, змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніяльно той перефраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. „Бітіє“. Цебто б и т т я. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів. А тресуючи й шукаючи морального опертя, вони тезу про „бітіє“ доповнили тезою, що стала заповіддю костоправів:

„Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного“! І ця заповідь стала девізом епохи.

Оскільки ж тим „одним винним“ є в дійсности той, хто тримає кермо влади в руках, то ребра усіх 200 мільйонів опинилися в небезпеці. Ось тому так тріщать геть всі тюрми від перевантаження і ось тому в цій о д и н о ч н і й камері сидить майже т р и д ц я т е р о людей, і ось тому таким нагальним темпом будується багато тюрем нових, і, нарешті, — ось тому так торохтить цілі ночі автомотор з глушителем. .

Вечорами, як і вночі і вдень, через певні періоди поуз затулене залізним щитом вікно десь у тюремному подвір'і гриміли кроки — там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми, йдучи гусячим кроком. Здавалося, що там щонайменше йде чота солдат, і не просто солдат, а чота тяжкої німецької піхоти, поуз вікно. Але знавці пояснювали, що то йде всього-на-всього троє людей — караульний начальник і два бійці патрулі, — це зміна варти. А гупають вони так хвацько в камень подвір'я зумисне, такий стиль, бач, — це щоб чули „вороги народу“ за мурами й тремтіли перед могутністю й грізною силою „органів революційної законности“. Прогупавши поуз вікно, кроки віддалялися,множені луною, що металась і торохтіла в кам'яному колодязі, утвореному з стін тюрми, управління й комендантури. Потім патруля ставала з громом і чути було якісь ритуальні фрази, говорені при зміні варти тим, хто уступав, і тим, хто приймав варту. Дуже було цікаво почути б, які саме фрази, які слова вони там говорять, але годі було розібрати. Лише виразно було чути команду „Шаго ом!!“ наприкінці. Одначе ті самі знавці (а таким був всезнающий Охріменко та Красноярський) запевняли, що зміняючись, вартові говорять таку заведену формулу:

Один: „Пост по охранє врагов народа сдал!“

Другий: „Пост по охранє врагов народа прінял!“

А потім команда „Шагом марш!“ — і кроки знову

гримлять мимо вікон. Так повторюється кілька разів на добу, лише вдень не так чуть як уночі. Ті кроки справляють справді тяжке, гнітюче враження, особливо на малодухих.

В чадній саламасі днів метались людські душі на вузюсінькій території одиночної камери й абсолютно нічого не знали, що станеться з ними завтра, а може й за годину, не знали, куди діваються ті, кого не повертають назад до камери, взяті „без вещей", а куди ті, кого взято „з вещами". Дехто твердив, що перші, кого не повертають до камери, потрапляють на розстріл зразу після швидкого суду Спецколеґії, або до божевільні, збожеволівши після тортур. А ті, кого беруть „з вещами" — йдуть або на етап, або до ішої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускав, щоб хтось міг іти на волю, — те зовсім неможливе з низки причин, а найперше — згідно залізної тези, діючої в цій установі, що — „ніхто, потрапивши сюди, не може звідси вийти на волю живим і навіть мертвим. Звідси один вихід — або в землю, або на каторгу", що означає теж в землю.

І це було зрозуміло — організатори й натхненники цієї бійні не можуть нікого звідси випускати, бо кожен такий звільнений — то був би живий свідок дивовижних, небачених мерзостей. „Ліпше закопати в землю сто невинних, аніж не закопати одного винного" — так би треба перефразувати тезу про ламання ребер.

Дехто намагався встановити закономірність в явищах і твердив, що всі ті, кого беруть „з вещами" опівночі або після півночі — йдуть на смерть, а ті, кого беруть „з вещами" вдень — йдуть на етап, а ті, кого беруть рано або ввечорі — йдуть додому. Але то все були лиш „мрії", хоч і вмотивовані логічно, наприклад: звільняють з тюрми увечорі тому, щоб не йшов чоловік вулицями завидна, а йшов потемну, або раним-рано, щоб його ніхто не бачив, який він блідий і змучений. Ну, й в тім же дусі. Та тільки ж в цім пеклі немає логіки взагалі.

Так щодо тих, кого викликають „з вещами", так і щодо іншого, невідомого в'язням, але болюче-цікавого, як от наприклад: куди діють померлих або розстріляних? Одні кажуть, „на мило переробляють", другі — „нагноюють в ями й засипають негашеним вапном", треті —

„годують ними псів-енкаведистів, щоб ті не знали для в'язнів пощади".

Але були речі, які не потрібували гадання, а були ясними й безсумнівними. До таких належав факт, що кожен в'язень обвинувачується одразу по кількох пунктах статті 54-ї т. зв. Карного Кодексу УССР, як от: п. п. 1 (зрада вітчизни), 2 (збройне повстання), 8 (терор), 10 (аґітація) й 11 (організація) — і все це одноразово, про що кожному в свій час пред'являється т. зв. „протокол обвинувачення". Окремо трималися обвинувачені по п. 6 (шпигунство) — їх тримали на окремому — п'ятому — поверсі тюрми й від самого сидіння там люди сивіють і божеволіють. Хоч дехто, а зокрема Карапетьян, який побував уже й на п'ятому поверсі, — твердив, що немає зовсім ніякої ріжниці між поверхом пя'тим і поверхом першим.

Отже, зовсім смирні й зовсім безобидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що саме найцікавіше, — вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти „уряду, партії й родіни". „Розколювались". І часом ті люди були могутньої будови, атлетичного складу.

Такою ж безсумнівною річчю була цілковита нездібність людини протистояти злові, роззброєність тієї людини через внутрішнє роздвоєння, а роздвоєння те повстає з колізії — людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору й узаконеного паскудства, яка (система) посадила цю людину в тюрму, і от тепер та людина є з одного боку в'язнем системи й її мучеником, а з другого—організатором і будівничим тієї системи. Коротше — вона, як той інженер „Н", збудувала гарну, модерну, досконало спроектовану тюрму, а потім в неї сама сіла. І от тепер сидить і морально не може протистояти, бо не має сили й внутрішньої цілости. І тільки одиниці становлять винятки: вони є проблесками нової ери, краплинами сили, що не знає компромісів, рішуча й непримиренна приходить, як заперечення. І зродилося те заперечення з тих самих джерел, з яких зродилась була й та прекрасна Революція, що заповідалася на прихід царства любови, братерства, рівности, а виродилась отак от в паскудство і лише в окремих іскрах десь збе-

реглася в первісній чистоті й пішла на мучеництво. Такою іскрою був, можливо, комбриґ Васильченко.

Ще безсумнівною річчю було те, що, втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному розчавленню, геть з усього зрезиґнувавши, людина лишила собі сміх. І взяла той сміх за прапор. І з тим сміхом стоїть, ні, отак от гола сидить під шибеницею й, давши себе розп'ясти морально та втоптати в болото, з тієї шибениці глузує. Як глузує й з усієї інквізиції, намагаючись перемогти її покорою, згодою на брехню й підлоту, поглиблюючи ту брехню й підлоту до крайнього абсурду, а потім стаючи геть над нею високо з своїм сміхом. Той, хто вигадав слова „кунді-бунді" та „чих-пих" — висловився тим самим за всіх з усім презирством до мордування й до розстрілу. Нема розстрілу — є лише ідіотський „чих-пих", дурний спалах двох грамів пороху, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук — є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде „кунді-бунді". Андрієві ці терміни видались надзвичайними своїм сконденсованим глумом і сарказмом. Вигадав же ці терміни, нібито, такий Хома Головченко, недавній в'язень цієї тюрми й цієї камери. Його добре знав Ляшенко. Хома Головченко — колишній Ляшенків учитель, аґроном з фаху, революціонер з ласки Божої, есер з партійної приналежности, націоналіст з душі; родом з славного Тростянця, земляк Хвильового, людина високої ідейности, виключної відданости своєму народові, надзвичайного життєвого оптимізму, безприкладної відваги. А головне міцної волі. Таким його знав Ляшенко не тільки з оповідань ветеранів революції, а з власних спостережень, ще як був школярем, його учнем, і такого завжди пам'ятав.

І от тепер в цій тюрмі Хома Головченко зломився! „Розколовся", прийняв на себе всі найдикіші злочини й свідомо пішов на смерть, бо не міг всього витримати. І пішов на смерть з глумом. Останні години він просидів у цій камері й глузливо потішався над усім, був усе веселий, безтурботній, безмежно презирливий з своїм сміхом. Хома Головченко... Він пішов геть з життя, але сміх його лишився й живе в душах в'язнів в отих словах — „чих-пих" і „кунді-бунді".

Сміх...

Говорили, що є такі камери, які звуться „бехалівки", і в тих камерах люди особливо одчайдушно й без-

жалісно сміються—з себе самих і з усього. „Брехалівки“ ж — то такі камери, куди вкидають тимчасово всіх тих, кого звозять на допити з усіх тюрем Харкова й околиць до цього управління НКВД. Ті камери „брехалівки“, між іншим, являють собою доказ абсурдности всієї енкаведівської сестеми конспірації: людину пильно „засекречують“ місяцями а то й роками, тримають окремо в найсуворішій ізоляції, в таємниці, щоб, боронь, Боже, вона не зустрілася з кимнебудь ув'язненим по одному ділу й не виробила спільної тактики захисту. Таких людей бережуть не знати як... І все для того, щоб потім раптом звезти тих людей на допит і повкидати в спільну камеру „брехалівку“, де вони й зустрічаються — товариші й друзі, й знайомі тих товаришів і друзів, і знайомі знайомих... І вся конспірація розлітається геть.

Назву „брехалівка“ таким камерам дали, ніби, самі слідчі за те, що там, мовляв, в'язні багато брешуть, вигадують тюремні „качки“ та „параші“ (останнім словом охрещено тюремну арештантську аґенцію — джерело новин та інформацій, вигадуваних самими в'язнями з нудьги). Одначе, крім брехень та функції тюремного інформатора, „брехалівки“ ще виконують функцію фабрик сміху й глуму, де продукуються убійчі анекдоти, різні веселі історії, пародії на слідчих та на прославлених „очкарів“, „стукачів“ тощо й поширюються завдяки тим самим „брехалівкам“ з блискавичною швидкістю по всіх тюрмах, бо ж рух з „брехалівок“ до тюрем безперервний і інтенсивний.

Та найголовніша функція „брехалівок“ у тім, що це своєрідні тюремні університети, а найперше — школи спротиву слідчим і суддям . Про це слідчим добре відомо, але... вони не звертають на те жодної уваги, бо — „все одно звідси — цебто з лабет НКВД — ніхто ніколи не вийде, все це приречене на зламання, на брухт“.

Ось такі й подібні реальні речі існують у фантастичному мареві, в чадному морі безглуздя.

Одного дня — може п'ятого, а може й шостого — до камери завітав Мельник. Достославний, майже леґендарний серед в'язнів черговий корпусу Мельник. Він зайшов уранці з журналом у руках, сам один до камери, мов відважний доглядач звіринцю до клітки з вовками, ще й зачинив за собою двері і, широко розставивши ноги посеред камери, сказав:

— Доброго ранку!

Був він клишиногий, з колінами вгнутими всередину, кремезний, грубо витесаний з суцільної тяжкої брили, рябий з обличчя, ніс картоплиною, короткорукий, червоновидий і блакитноокий. Стоючи так посеред камери й тримаючи розкритий журнал перед собою в одній руці, а олівець в другій, Мельник, неквапляючись, самими очима порахував усіх, записав, а тоді глянув на всіх привітно й запитав густим, трохи хриплим голосом:

— Заяви є?

Посипались заяви: — „Блощиць побити", „лікарську допомогу давати", „паперу для писання заяв прокуророві дозволити", „вікно відчиняти, бо дихати нічим", „на прогулянку водити" і т. п. Мельник терпляче всі заяви записував, хоч і він, і всі в'язні прекрасно знали, що все те марно, бо все залежить від кого іншого, на кого ніякі заяви не діють, хто дав настанову заяв не виконувати взагалі.

Записавши заяви, Мельник спитав:

— Усе?

Тоді була складена найголовніша заява, ради якої робилися всі попередні, щоб правити за димову заслону. То була заява, складена трагічним, жалібним голосочком доцента Зарудного:

— Курити нема чого...

— Ага, курити? — по тих словах Мельник мацає всі свої кишені й нарешті звідкілясь витягає півпачки махорки „Пробєг" і так разом з оболонкою віддає доцентові (який, до речі, сам зовсім і не курить):

— Нате!..

Після того Мельник повертається й іде з камери. Ніхто йому не дякує й нічого не говорить, мов би нічого й не сталося, — так треба, щоб не наробити лиха, бо ж все те, що робить Мельник, заборонене. Треба мовчати й робити вигляд ніби нічого не сталося. На дверях Мельник кидає:

— Допобачення! — й зникає.

Старі в'язні кажуть, що часом у Мельника буває ціла пачка махорки й він її всю віддає, часом дає сірники й папір.

Андрій лише поцікавився, чи й в інших камерах так. Атож, в інших камерах теж так. Цей Мельник — то якась золота, щира, єдина людська душа в усьому цьому пеклі. І тим він леґендарний. Леґендарний своєю добротою.

Дійсно, з вигляду Мельник зробив на Андрія прекрасне враження — враження доброї, лагідної, великодушної людини, що любить своїх ближніх. І як шкода, що Андрій, старий арештант і каторжник, отруєний недовірою до всього, що стоїть під знаком цієї фірми. Коли Мельник вийшов, Андрій разом з усіма зкрутив з махорки цигарку, глибоко затягнувся, пустив дим, а тим часом подумав:

„Благословенна махорка! І благословенний Мельник! Він має великий привілей — безкарно роздавати „ворогам народу“ махорку... Бо ж ясно, що за кожним кроком і кожним його рухом стежать в сто пар очей, а найдрібніший зв'язок з „ворогами народу“ карається дуже тяжко.“

А з другого боку було ясно, що ніякий спеціяльний розрахунок за тим даванням махорки не стоїть, ніякий єхидний намір, крім великого ризику. Адже той Мельник роздає отак махорку рік чи два, а ще ніде й нікому не ставив ніяких умов і не вимагав ніяких зобов'язань, чи щось в тім дусі.

В цьому крилась якась велика загадка. Це або якийсь феноменальний сміливець і дивак, або ж... Хтозна.

Та як би там не було, в'язні мали не тільки втішений курецький голод, а й втішену душу. Вони бачили л ю д и н у в пеклі!

Одного дня їх водили голитися. Це була досить довга й досить цікава процедура, що розважила очманілих людей; цікавість же її була головне в тім, що люди мали змогу трішки подихати кращим повітрям аніж в камері. Їх брали з камери партіями по сім чоловік і водили до голярні. Голярня та була в цім же таки коридорі. в спеціяльно пристосованій маленькій камері, — пристосованій для такої мети ще тоді, коли ця тюрма будувалася. Андрій був у першій сімці й ішов до голярні не без цікавости, — йому хотілося подивитися в люстро й гарно поголитися. Він знав з колишнього свого досвіду, що в голярні є велике люстро (як і в кожній путній голярні), досить вигідні крісла й що голять там бритвою. Але, гай-гай! Голярня таки була в тій самій камері, що й раніше, але ніякого люстра там вже не було, як не було й ніяких крісел, лише довга дереь'яна лава. І го-

лили там зовсім не бритвою. Власне, там взагалі не голили, а стригли обличчя машинкою.

Найприємнішим у всій тій процедурі було чекання. Через те Андрій присів на лаву самий останній. Голив, чи стриг, якийсь молодий, зовсім мовчазний жид, фаховий голяр, але в єжовській уніформі, а Андрій сидів і спостерігав. Кімнатка була зовсім манюсінька, але чиста, затишна й чепурна. Підлога, вистелена кафлями, блискотіла. Стіни недавно побілено й розмальовано альфрейником в гарний визерунок... Власне, то не визерунок, то була якась чарівна веремія зірок синюваго-сірого й білого кольору, малих і великих, і середніх, і зовсім манюньких, і крапок сірих і білих, що клубочилися туманностями, як на космічному чумацькому шляху. Андрій дивився на стіну, як на різдвяне небо, й дивувався, — кому це прийшла до голови така трагічна ідея отак розмалювати стіни в такім жахливім вертепі та й водити нещасних людей на те чудесне малювання дивитися. Ось в цім найбільша жорстокість тюремної адміністрації, а не в тім, що вона нищить найменші прояви естетичного в тюремному оточенні в'язня!

В кімнатці, крім зорь, ослона, стільця, на якому сідав той, кого стриглось, крана в стіні, лямпки в стелі й машинки в руках стрижія, — більше нічого не було. Нічого такого, чим би можно зарізатися, або вбитися, нічого, що можно б вжити, як зброю. Голяр стриг своїх „клієнтів" досить недбало, безцеремонно, тяк, як стрижуть баранів, лишаючи смуги й кущі волосся, або немилосердно скубучи машинкою. Голяр нічого не говорив до в'язнів, в'язні нічого не говорили до нього. Мовчки зайшли, мовчки й вийшли. Лише сичали аба кривилися підчас операції. Після першої партії пішла друга, третя... Так поки „поголилися" всі.

В камері Андрій ще довго бачив зорі, — він дивився на стіну, оздоблену безліччю роздушених блощиць, і зорі пливли й крутилися цілою віхою — вже ніяких блощиць не було, лише самі зорі, зорі...

День, коли Андрія мали таки викликати на допит, все ж наближався. Багато разів грюкнув засув, багато разів стріпнулися нерви в чеканні, що ось-ось його покличуть. І все марно, вся внутрішня змобілізованість була ні до чого. Але було безсумнівним, що той момент таки прийде й те станеться.

А тим часом інших брали одразу „на конваєр“ і одразу ж „кололи“ немилосердно. Так взяли в перший же день директора Інституту Фізкультури — Бунчука й інспектора мисливства Іванова і в перший же день один і другий підписали найганебніші протоколи своїх „злочинів“, а потім плакали в камері ревно, а з них слідчі домагалися все нових і нових свідчень. Бунчук „признався“ в приналежности до терористичної організації фізкультурників, яка мала на меті вбити секретаря КПбУ Косіора, і завербував (тобто зачислив на вимогу слідчого) до тієї організації всіх своїх викладачів, всіх видатних діячів з галузі фізичної культури й спорту і так ріжних знайомих. В результаті вийшла імпозантна контрреволюційна організація з ним — Бунчуком — на чолі і тепер він під режисурою слідчого укладав програму й статут тієї організації. Щось подібне було й з Івановим, але цей „завербував“ усіх мисливців і рибалок. Камера потішалася з пригод цього Іванова в більшій мірі аніж з пригод бідного Аслана, чесного чистія черевиків. Цей наївний і щиросердний, і вкрай геть розгублений Іванов розповідав про все. Прийшовши з чергового допиту, Іванов спершу гістерично відсапувався й відплакувався, а тоді комічно починав оповідати про свої всі „контрреволюційні“ походеньки, про свої карколомні терористичні пляни й замахи, про фабрикування бомб з пляшок і піроксіліну, про корективи, які вносив слідчий в його убогі знання з галузі піротехніки та з галузі саперного підривного діла. Найвирішальнішу ролю в формуванні його „контрреволюційного“ світогляду та цілої контрреволюційної організації відогравало все те ж мармурове преспап'є в руках хороброго й безжалісного слідчого.

Так плинув час, як суцільна стрічка химерного конваєру. Але кожний день і кожна година того часу не пропадали для Андрія марно — він все більше й більше підковувався, як то кажуть, „на всі чотири ноги“, мов би проходив спеціяльний курс попереднього вишколу, приготування до наступного тяжкого іспиту. Він уже знав — з розмов досвідчених арештантів — весь процесуальний та карний кодекс, всю термінологію слідчих, весь порядок і специфіку слідства, знав, що таке „протокол обвинувачення“ й його роля, й його властивости — властивости ґуми. Знав, що таке „Двохсотка“. Знав, як мусить виглядати, згідно закону, „діло“ й як треба під-

писувати, щоб убезпечитися від провокації, кожну сторінку окремо й пильно закреслювати всі порожні місця. Знав про право в'язня вимагати ознайомлення з матеріялами „діла“ та про право вимагати очних ставок з ріжними „свідками“. І, нарешті, знав найголовніше — що ті всі знання й ті „права“ абсолютно ні до чого, вони нічого не варті, бо весь процесуальний та карний кодекс регулюються й корегується палкою в „залізних єжовських“ руках першого-ліпшого слідчого.

Щодо тактики слідчих, то та тактика поляг є, нібито, ь тім, щоб людину одразу приголомшити криком, фантастичними погрозами й весь час тиснути на неї, не даючи опам'ятатись, — чим слабші нерви в людини й чим вона примітивніша, тим швидше вона здається, „колеться“. Але в міру спротиву людини натиск на неї все посилюється, прикладаються до неї руки й палки, й всі знаряддя „впливу“, стремлючи до тієї самої мети — „розколоти“. Та все впоюється їй думку, який то вона злочинець. За якийсь час людина здебільшого дуріє й вже сама не певна, чи не робила вона справді тих злочинів, які їй закидається. Фізичний „вплив“ і невблаганна логіка — „признаєшся — житимеш, як розкаяний, не признаєшся — вмреш, як принциповий ворог!“ — довершують справу, людина „колеться“.

„Бітіє опрєдєляєт сознаніє!“

Одного дня вранці до камери влетіло п'ятеро людей у білих халатах і звеліли всім піднести руки вгору, обшукали кожного й, звелівши роздягтися зовсім догола, цебто скинути й труси, вигнали в коридор, а з коридору наглядач і черговий корпусу загнали їх до тієї маленької кімнатки, де була голярня. В цій кімнатці, збиті, як сірники в коробочці, вони мусіли чекати кінця трусу. Такий трус вряди-годи нагло отак впадав на ту чи ту камеру — шукати „заборонених речей“. При чому, те шукання було настирливе й зворушливо-пильне: обмацували всі рубці й вузли на одежі, пороли черевики, длубалися в підлозі, часом навіть зривали плинтуси, тих „заборонених речей“ шукаючи. До заборонених речей належали: насамперед голка, яку в'язні називали „господиня“, а так як в'язні примудрялися робити „господинь“ з цвяшків і навіть із зубчиків гребінця, то цвяшки й гребінці теж були забороненими речами. Але арештантський геній безсмертний і з біса винахідливий, —

не мавши цвяшків і гребінців, в'язні все таки робили голки й нитки й шили, латаючи свої попрілі лахи, — голки вони робили з... звичайних сірників! а нитки — розсмикуючи поділ сорочки а чи рушник, а найчастіше — розпускаючи скарпетку. Це безмежно ускладняло тюремникам проблему боротьби з „господинею", бо ж ані сірники, ані скарпетки, ані сорочки поки що ще не входили в номенклятуру заборонених речей, зазначених в правилах тюремного розпорядку (в своєрідній тюремній конституції, в найважливішім документі країни соціялізму, після основної конституції СССР). Ця конституція номер два, підписана самим начальником УГБ НКВД СССР та „залізним наркомом" Ніколаєм Єжовим, висить на дверіх (але не в камері, а чомусь в голярні! Бо в камері, бач, в'язні можуть її скурити!) Але геній тюремників теж настирливий — вони не відбирали скарпеток і сорочок, ні, вони шукали саму „господиню", зроблену хай і з сірника, і шматочок нитки, як речевий доказ, а тоді карали винуватця, порушника конституції. Найчастіше ж карали всю камеру, бо винуватець не зголошувався, співкамерники ж його не видавали, а „стукач" проґавив або боявся смерти в параші. До заборонених речей належали ще будь-які шматочки скла, бо ними можно перерізати артерії й утекти в смерть, тим самим уникнути слідства та позбавити втіхи тюремного ката або й слідчого перервати ті артерії жертві власними руками. Також до заборонених речей належать шматочки олівця та клаптики паперу, рівно ж як заборонені не тільки книжки й газети, а взагалі будь-що друковане чи писане, хай це буде просто старий і брудний клапоть газети, а чи лист...

Ось чому шукачі заборонених речей так пильно перемацують рубці й вузлики на одежі та довбуться в підлозі й за плинтусами. Вони шукають зовсім маюсінькі речі, а насамперед — вони шукають голку, арештантську „господиню".

З тих усіх трусів в'язні сміються, бо, попри всю пильність ловців „господині", все ж таки в кожній камері є справжня голка (а часом і не одна), шматочок бритви-„жилєтки", а шматочок осердя олівця то вже напевно. І ніякий геній тюремних аргатів не в силі того осердя знайти.

Там в камері аргати в білих халатах потрошили лахи, а тут люди сиділи голяком і нудились. Аж ось відчинилися двері — і всі зідхнули: нарешті їх поведуть

назад і вони зможуть повдягати свої труси а чи ганчірки, призначені виконувати ролю трусів. Одначе їх не повели нікуди, тільки забрали Андрія: черговий корпусу довго роздивлявся голих людей і нарешті зупинився оком на ньому:

— Давай за мною!

„От і прийшла нарешті моя черга!"

— Але ж я голий, — сказав Андрій в коридорі черговому.

— Ну й дуже добре, — відповів апатично черговий, позіхаючи. — Менше роботи... Одягатись там ще та роздягатись...

— І то правда.

І вони пішли.

Андрій не мав нічого проти того, щоб з'явитися до слідчого в вигляді прапращура Адама. Навіть коли б там була та скажена фурія Нєчаєва! Навіть коли б всі фурії (а тут їх мабуть не одна!) стояли в усіх коридорах і і на сходах і дивилися. Він би зціпив зуби й так матерував, зухвало, презирливо. „Чорт з вами з усіма!!" Складений він добре, горба не мав, клишоногим не був, а головне — він не відповідав за свій вигляд в цім вервертепі то й не соромився його перед прямими винуватцями своєї біди.

Але Андрія на цей раз ще не поведено до слідчого, а заведено до тюремної вартівні, в якій його першого дня обшукувано та стрижено. Тут йому дали в руку перо, підсунули якийсь папірець і сказали — „Розпишись!"

То був стандартний папірець з друкарським надруком, з великими пропусками а потім ті пропуски хтось записав чорнилом. Андрій став читати, але ті, що сиділи за столом, і ті, що товпилися навколо, підганяли його, квапили — „Давай жівей! Читаєш ще там... Грамотний!" Одначе Андрій все таки папірця прочитав, перш ніж його підписувати, не звертаючи уваги на всі підганяння. В тім папірці стояло:

„ПРОТОКОЛ ОБВИНУВАЧЕННЯ". А далі під цим заголовком говорилося, що громадянин таки ось (ім'я, рік) притягається до карної відповідальности за контрреволюційну, антисовєтську діяльність, а обвинувачується по статті 54-й т. зв. Карно-Процесуального Кодексу УССР, п. п. 2, 6, 8, 10 і 11, про що йому, громадянинові такому, й доводиться до відому, Вкінці стоїть рядок про те, що цей протокол обвинувачення читав — (підпис).

— Слухайте, — сказав той, що папірця пред'являв (мабуть співробітник головного управління, а не службовець тюремної канцелярії), грубо, але в той же час тоном умовляння: — Не клейте дурня й підписуйте. Це ж тільки пред'явлення вам обвинувачення. Тут же не сказано, що ви згодні, а що тілки ви оце прочитали. Вам дали, а ви прочитали! Ясно? Щоб потім не сказали, що ви не знаєте, за що вас тримають у тюрмі, що вас не повідомили і ви не могли захищатись... Це тільки обвинувачення, а ви будете боронитись...

Останні слова були сказані з ноткою іронії. Взагалі, було видно, що оце умовляння службістові доводиться повторювати дуже часто, бо завчив, як папуга. Напевно переполохані й геть збиті з пантелику, а надто залякані отакими формулами та пунктами обвинувачення, ув'язнені не дуже охоче цей папірець підписують, боючись провокації, і треба на них кричати або умовляти. І от службіст хапливо умовляє Андрія, хоча Андрій завсім і не збирається „клеїти дурня". Він прочитав, не кваплячись, папірця вдруге, кров, ударила до голови, товклася в скроні й заважала тверезо думати, вимагаючи того папірця отак подерти геть на дрібні шматочки. Але він не подер, а взяв спокійно ручку й розписався там, де належалось, лиш не так, як належалось, а як вважав за потрібне:

„Це пред'явлене абсурдне обвинувачення читав" — (підпис і точна дата).

— Що ж ви пишите!? — похопився й закричав службіст. — Ваше ж діло виправдовуватись „там", а не переробляти обвинувачення „тут"!

— От я й починаю виправдовуватись, — спокійно промовив Андій, поклавши ручку.

— Таж так не можна! Ви ж не маєте права! Ви мусите не забуватись!..

— Добре, — сказав понуро Андрій. — А тепер ведіть мене до слідчого, чи до того, хто це обвинувачення писав.

В цей час задзвонив телефон. Черговий корпусу зняв рурку, послухав, дивлячись на Андрія, а тоді закрив рурку долонею й спитав:

— Як твоя фамилія?

Андрій назвав.

— Добре, — сказав черговий у рурку, — в порядку!.. За півгодини?.. Єсть! — послухав ще трохи (в рурці клацало й бубоніло), сказав на останку з весе-

лою іронією — „Так точно!“ — й почепив рурку. Потім дивився на Андрія якусь мить і напружено щось думав. Те думання закінчилося наказом оперативникові, показавши на Андрія:

— Давай в „брехалівку“!

І Андрія поведено в якусь „брехалівку“ голісінького. Наскільки Андрій зорієнтувався, це все мало би означати, що його вимагав слідчий привести за півгодини, а черговий в своєму вічному пориві, згідно наказу начальства, кожну справу засекречувати, вирішив за недоцільне повертати Андрія до камери по одежу, щоб він не бачив, що там в цей час робиться, як там ловпі в білих халатах патрошать лахи, а так само вважав за недоцільне повертати його до товаришів, замкнених в голярні, і тому вирішив спровадити до „брехалівки“, куди напевно принесуть і одежу. А втім, шляхи думок, наміри та домисли усіх цих його опікунів зрештою темні й нікому невідомі. Як невідомо, що насправді означає та „брехалівка“ та яка в дійсности її функція по відношенню до кожного в'язня в неї вкиданого. Одно знав Андрій твердо й чітко, що попри все таке, часом кричуще, безглуздя, в цій установі одначе не буває речей, роблених так собі, жарту ради, що у всьому є своя логіка.

Оперативник звів Андрія в самісінький низ, відкрив якусь камеру, наповнену сопухом і сизим димом, за яким нічого не було видно, лише суцільну стіну стоячих людей, і впхнув туди Андрія. Ледве впхнув...

Уже з того, що люди тут були не голі, а одягнені, можно зрозуміти, що вони тут тимчасово, здебільшого привезені з інших тюрем.

Коли хтось каже образно про кімнату, про театр чи про ваґон трамваю, що там було повно людей, як „у діжці оселедців“, то навряд чи такий чоловік зможе мати вірне уявлення про „брехалівку“, в якій опинився Андрій Чумак. Ця камера таки дійсно була натоптана бідолашними людьми, немов діжка оселедцями. Аж здавалося, що ті люди геть позлипалися й вже їх годі так просто порозліплювати. Хтось десь стогнав, хтось десь хрипів розпачливу лайку, роздавлюваний людським пресом, але на те ніхто не реаґував всерйоз, — кожен оберігав свої власні ребра від катастрофи, а хтось з того приводу скалозубив:

— От, брат, олійниця!! Терпи, козаче, зараз полетиш на небо та й похвалишся Богові, як треба олію бити!.. Чорррт!!. Ногу, ногу, товариші... людоньки добрі!..

На Андрія ніхто взагалі не звернув уваги, кожен був зайнятий собою. Та й не бачив його ніхто, крім ряду передніх, а ці передні, далебі, забагато бачили всього, щоб ще реаґувати на якогось там, хочби навіть і зовсім голого, чоловіка. Андрій просунувся попри двері трохи вбік, до величезної параші й там став. На вікові параші (а та реліквія була завбільшки з цистерну — велика залізна діжка з вухами, накрита масивним залізним віком) стояло троє людей, мов на трибуні. Помалу Андрій здерся теж на віко й став четвертим на трибуні.

Як тільки Андрій опинився на трибуні, десь в далекому кутку камери вибухнув сміх і почав швидко, ривками поширюватись, мов пожежа. За мить вся камера гомерично реготалася. Сміх заразливий. Ті, що недавно пищали й лаялися одчайдушно, стиснуті людським пресом, теж не могли втриматися й пересновували свій стогін корчами сміху...

— Хлопці! Янгол з неба!..

— Ха-ха-ха ха!.. Га-га-га-!.. Та ти що, чоловіче, штани продав чи пропив? Га?!...

— Агов, земляк! Ти з неба чи на небо?.

— На небо, — сказав Андрій апатично, зовсім не здивований загальною психозою шибеничного сміху. Це нормально.

Хоч на здоровий розум ніби й небуло нічого смішного в тім, що в камері з'явилася гола людина, але в дійсности це таки великий привід для сміху. Його взяли за людину, щойно приведену з волі. Серед сірої, як земля, саламахи Андрій кидався в очі своєю свіжою, бронзовою шкірою, ніби його щойно забрали з пляжу, від вигод вільного життя. Ось в цім і була причина сміху... Людям взагалі властиво: хорим — заздрити здоровим, сліпим — заздрити видющим, в'язням — заздрити вільним... А коли об'єкт заздрощів урівнюється бідою до однакового становища — це весело.

Але вязні потішались мабуть не так над ним, як над ким нишим, а може й над самими собою. По камері літали ядерні фрази, уїдливі дотепи, саркастичні словечка — люди ними перекидалися, немов м'ячами, з кутка в куток і перекочували з кутка в куток хвилі сміху, що то притихав, то знову спалахував.

— З неба... Ха-ха-ха!..

— І що ж там на небі думає святий Петро? Ми

ось стоїмо до нього в чергу... — це хтось з найдальшого кутка.

— Пішов з ключами до коменданта, — бовкає інший з другого.

— Житло-площі в раю забракло для нас... — додає третій і закінчує розпачливо:

— Пішов питати, чи дозволить слідчий і там організувати „брехалівку“...

Поскалозубивши, помалу затихли. Про Андрія теж забули.

Так ось це вона й є та „брехалівка“! Перед очима була так звана загальна камера, льох, натоптаний людьми вщерть. Нормально в такій камері мусіло б бути 15 — 20 чоловіка, а було в ній тепер щонайменше 300 осіб. Тут були люди трьох поколінь — старі, середні й зовсім юні. Кожної хвилини когось приводили, когось виводили. При чому, процедура приводження була дуже коротка, а процедура виводження дуже довга. Приведеного просто пхали в камеру та й уже, а щоб вивести людину, треба було відбути досить довгу мороку, — спершу в кормушку встромлялася голова оперативника й шипіла „на Бе“, „на Ме“, а тоді йшла по камері хвиля відгуків — всі, хто був „на Бе“ чи „на Ме“, говорили свої прізвища, так поки хвиля не натрапляла не потрібне прізвище, немов на каменюку, й зупинялася від голосу оперативника:

— „Давай збирайся на допрос!“ або „Давай з вещами!“

Тоді людина видиралася одчайдушно з гливкої самамахи, немов муха з макітри липкої меляси, обриваючи на собі решту лахміття, мокрого від поту, й випадала в коридор з „вещами“ чи без „вещей.“

Півгодини минуло, але Андрія ніхто не кликав. Минуло дві годині — ніхто по нього не приходив, так само як ніхто й не приносив одежі. Від довгого стояння та балянсування, щоб не впасти на голови людям, все на ньому потерпло, вже ломило кості, але не було ніякого виходу з такої „стоячої“ ситуації. Це ще й добре місце він мав, не один, мабуть, йому заздрив. Так минуло кілька годин. Потім минув увесь день і настав вечір. Ніхто їх ані годував, ані поїв, — люди мліли, скімлили від безмежної, безсилої, ні до кого не адресованої люті, розпачу, відчаю. А здебільшого мовчали. Сміх уже був не смішний і буд-який кінець бажаний і благословенний.

Мабуть на таких „брехалівках“ добре заробляє тюремна адміністрація, заощаджуючи хліб, цукор і все інше, що належиться в'язням „по-закону“ — думав мляво Андрій знічев'я.

Прийшов вечір і вперше Андрій не почув команди „спати!“, бо це було б вершком безглуздя й не було, мабуть, такого дурного наглядача, котрий додумався би кинути в таку „брехалівку“ цю команду. Є, нібито, якщо вірити ріжним жартунам і гостороcловцям, рекорди у всьому, — є рекорд швидкости, рекорд забудькуватости, тощо. А це був би рекорд безглуздя — подати до „брехалівки“ команду: — „Лягай спати!“

А все ж таки люди спали. Позлипалися в суцільну масу, в глевку брилу людського м'яса й ганчір'я і так стоячи спали. Не спали тільки ті нещасливці, що стояли на вікові реліквії... Хоча один і тут приноровився спати, уткнувшись в куток і спіраючись другим боком на товаришів, що хоч-не-хоч мусіли його підтримувати, аби самим не попадати.

Андрій уже скучав за камерою ч. 49, як за домом. „Що то там хлопці роблять тепер?“ І здавалася вона такою рідною, такою бажаною, порівняно з цією „брехалівкою.“

Десь біля півночі відчинилася тихо кормушка й перед віконечком став зовсім молодесенький оперативник, ще хлоп'я, яке, очевидно, з романтичних поривів, начитавшись поетичних славословлень якогонебудь Шульги-Шульженка або Сосюри про „леґендарні“, „героїчні“ „органи революційної законности й правосуддя“, пішло охочекомонно в ті „органи правосуддя“ працювати. Та й потрапило в чортове колесо. Те хлоп'я, в погано припасованій на нього уніформі, тримало перед носом якийсь папірець і силкувалося його прочитати, й не могло, хвилювалося, червоніло та блідло, квапилось, але ніяк не могло прочитати. Позирало розгублено в камеру й знову в папірець, — аж сльози виступили йому на очах. Закрило кормушку й через хвилю знову відкрило та все крутило той проклятий папірець. Видно, що хлопець потрапив у прикру ситуацію й не знав, як з неї вийти: бігти назад до того, хто писав, і перепитувати — це значить втратити місце й ще хто-зна, що буде після того, питати ж у коридорного — це значить осмішитись. Збивши на потилицю кашкета, хлопець зиркнув у камеру, зустрівся з Андрієвим поглядом і, почервонівши по самі вуха, розгублено пробелькотав:

— Пишуть!.. чорт би їх забрав от...

Потім озирнувся по коридору, просунув голову аж всередину й пошепки запитав у Андрія:

— Ви грамотні?..

— Трохи, — сказав Андрій.

— Що це тут написано? — простяг він Андрієві папірець з чисто дитячою довірливістю.

Андрій подивився в папірець — там стояло його власне ім'я й прізвище. Тоді, нагнувшись до самого віконечка, щоб не зрадити хлопцевої довірливости, таємниче й суворо прошепотів:

— „Чумак Андрій" тут написано...

Хлопець вихопив папірця й діловито зачинив кормушку. По хвилі відчинив її, насупився не знати як грізно, блиснув очима гостро й прошипів у камеру:

— На „Чи"!

— Чумак! — сказав Андрій серйозно й голосно. — Цебто я!

— Ви?!. — хлоп'я зовсім розгубилося, аж забуло, що йому далі робити, нарешті пролепетало:

— Зберіться на допрос... Без вещей...

— Вже зібрався! — відгукнувся Андрій, підбадьорюючи свого стража.

Двері відчинилися й Андрій опинився в коридорі „без вещей". Вглядівши ідеально голу свою жертву, хлопець розгубився:

— А одежа ж де Ваша? Га?

— Так що немає, брат.

— А як же ж тепер?

— Не знаю. Веди так.

Тут втрутився наглядач:

— Через почему такой голий?!.

— Гм... Через глупоту...

— Ніззя!

— Ясно, що „ніззя", але з твого „ніззя" штани не вийдуть.

— От біда! — це хлоп'я-оперативник суворо й безпомічно в той же час. — Та де ж Ваші штани й усе?! Так же не можу я...

— В сорокдев'ятій камері, брат! Якщо не забрало начальство.

— Ага! Так паняй з ним до дижурки! — нарешті знайшовся наглядач, — б и с т р о!

І от вони „бистро" помандрували. Розгублений страж навіть забув скомандував — „РУКИ НАЗАД!", тим по-

рушивши правило водження арештантів. І так „бистро“ вони ходили довгенько, сюди та туди, раз-по-раз стаючи носом до стіни (власне, ставав лише Андрій, а страж давав сиґнал), бо мимо гнали вчвал в'язнів з руками закладеними за спину. Обкружляли вони пів тюрми доки нарешті добралися до Андрієвих штанів.

В камері всі наполохалися, коли в годину по-півночі в відчинених дверях з'явився Андрій, немов Адам на брамі Раю, вигонений з того Раю архангелом. Всі були здивовані, бо такого, ще, далебі, не траплялося в їхній практиці, щоб голісінького чоловіка водили десь цілісінький день. Але пояснювати було ніколи — в відчинених дверях стояв малесенький суворий оперативник і дуже сердитий наглядач, що квапив. І Андрій квапився. Але не для наглядача квапився, а для свого симпатичного стража, що має ось вести його зараз уперше до чистилища, або, вірніше — до першої сфери Дантового пекла, як той Віргілій свого Алеґієрі. Тільки ж це зовсім манюсенький Віргілій та ще й геть чисто змодернізований — і такий же буде в нього й Алеґієрі...

Черевики Андрієви, в результаті трусу, були пошкоджені — зовсім поодирано стельки всередині, — але не було коли журитися тим. Андрій спершу одягнувсь, а потім взяв черевики в руку й, переступаючи через ноги, животи й голови своїх товаришів, обережно намацуючи ногами місце, де б можно стати й не придушити сплячих і не сплячих, вийшов у коридор. В коридорі взув черевики й вони пішли.

Пішли в невідоме. В першу сферу загадкового, змодернізованого, індустріялізованого, науково устаткованого пекла, призначеного для незчислених і найбільших грішників, іменованих „ворогами народу“ з країни соціялізму.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Здається, в Миколи Куліша в „Народньому Малахієві“ робітників патетично названо „гегемонами“. І хоч того епітета вжив напівбожевільний і анекдотичний „реформатор“ роду людського Нармахнар, він же міщанин з села „Вчорашнього“ — Малахій Стаканчик, якому заскочила клепка за клепку від „голубих мрій“ та від чемного до нього ставлення швайцарів „пролетарського Олімпу“, але та характеристика робітничої кляси Андрієві заімпонувала. Гегемони!

Заіпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити, витікала з тези про диктатуру пролетаріяту, з теоретичних побудов офіційної пропаґанди, а тому, що вона відповідала настанові гордої Андрієвої душі й серця — бо він іменно за таку вважав свою клясу. Гегемони. Ті, що зробили реьолюцію й здобули владу, розламавши російську імперію на скалки. Господарі землі й неба, і надр в його батьківщині. Володарі академій, банків, університетів, мистецтва і зброї — на суходолі, на морі і в повітрі... Хай це тепер теоретично... Але вони здобули ж все це не теоретично! і вони є законними всього того володарями.

Так звик думати Андрій. Увесь шевченківський патос і гнів, що його він увібрав у себе, знайшов, на його думку, своє довершення насамперед саме в його клясі і це ж вона здійснила пророцтво великого генія нації „Заговорить і Дніпро і гори!“.. Він гордився приналежністю до такої кляси. З цим почуттям гордости він ріс. На ньому, на тому почутті, оформилась його душа й серце й навряд чи якийсь дворянин колись більше пишався з свого соціяльного стану й зі свого походження, як пишався Андрій зі свого. І навряд чи якийсь дворянин більш гордо тримав свою голову аніж Андрій. Він звик ходити по своїй землі саме як її господар і пан. І це

почуття була основою його душі й світосприймання. Відбери це почуття — і Андрія немає. Він належав до того покоління, що разом із старшими прийшло зухвало в історію й відчинило само собі й своїй клясі двері грудьми, офірувавши за те свою молодість зелену й буйну, ще майже дітьми бувши. Отакий Корчагин з „Як гартувалася сталь" Островського. Але не літературний, а реальний. Отакий романтик, хрищений в огні й бурі революції й фанатично віруючий в історичну мисію своєї кляси, але не за приписами офіційної політичної спекуляції й не в ім'я її інтересів, а за приписами свого серця й в ім'я інтересів свого народу. Того народу, що мусить бути гегемоном на своїй землі. А його кляса — його аванґард.

І ось через це Андрієві ніяк не вкладалося в голові, що його може хтось торкнути пальцем. Він цього не міг собі уявити. Він бачив „торкнутих пальцем" Георгіяні й Васильченка, й Ягельського, чув багато авторитетних тверджень, але уявити того не міг. І саме по відношенню до себе. Це неможливо. Горда його душа не здібна була того навіть припустити. Глибоко був певен, що його ніхто й не зачепить пальцем. Адже колись він тут був... Правда, вони його поставили були в надзвичайно тяжкий режим, правда, вони його засудили нарешті на багато років каторги, але ніхто з них не посмів торкнути його пальцем тут, — кричали, давили морально й психично, він же їх іґнорував, саме як представник своїє панівної кляси. Коли, наприклад, його мову один необачний суб'єкт з ГПУ, зам. нач. СПО — Герсонський, назвав „собачою мовою", то він йому улаштував такий тарарам, що тому тошно стало, а власник „собачої мови" оголосив голодівку аж поки не досяг втручання в цю справу прокурора республіки й покарання невдалого філолога з ГПУ. Хай то було, може, покарання сповидне, але все таки то було доказом, що офіційно тут не сміли не тільки торкати його пальцем, а й називати його мову „собачою".

Ні, ніхто не посміє прикладати до нього рук.

Такі думки й такі почуття товчуться в голові і в серці, випихаючи геть тривогу, скріпляючи душу оптимізмом і снагою незахитаної гордости. Гордости представника кляси-гегемона.

Гегемон іде на Олімп!..

...І тільки десь незнищима тая тривога вібрує уперто

перед загадковою перспективою, як перед завданням з багатьма невідомими.

Вони підіймаються крутими, яскраво освітленими сходами попід гамаками в годину по півночі, — попереду Андрій із закладеними за спину руками, за ним його „архангел“ — малесенький оперативник. Андрій іде тяжкою, повільною ходою, дивлячись під ноги на широкі гранітові плити сходів, і маленький оперативник не насмілюється його підганяти, хоч навколо, в самій атмосфері відчувається великий поспіх і нервозний божевільний темп. Після гробової тиші й тмяного світла тюремних присмеркових коридорів, тут, в управлінні, куди їх випущено з тюрми крізь вузесенькі, обковані залізом двері просто на сходи, обвішані цирковими тенетами, — сліпуче яскраво і повітря вібрує від невиразного шуму й гудіння, нагадуючи фабрику, що працює нічну зміну. Вестибюлі, сходи й коридори, що вразили були Андрія в неділю своєю порожнечою й запиленою нудьгою, неможно тепер впізнати. Відчувається, що в цьому будинкові йде десь шалена, напружена робота. І ці циркові тенета свідчать про ступінь психічної наснаги від тієї „роботи“. Ну й ну!.. Андрій іде з інтересом. Він хоче те все бачити. Він в одному певен — що там, куди він іде, не чорти з рогами, а звичайні люди... Люди! І от цікаво, як те все виглядить.

Раз-по-раз їх обганяють мовчазні пари, женучи вчвал, — сіра, згорблено постать попереду з закладеними за спину руками і зіпрілий оперативник позаду. І такі ж мовчазні пари трапляються назустріч, або й цілі групи захеканих оперативників, що гарячково й хапливо щось тягнуть, немов крадене, спішучи його заховати мерщій. При таких зустрічах Андріїв „архангелик“кричить перелякано „Обернись!“ — і Андрій стає обличчям до стіни. Він не має права нічого бачити, крім латки рудої панелі. Одначе він зауважує кутиком ока, що й ті, кого ведуть, і ті, що ведуть, позначені якимсь спільним тавром — у перших воно видається тавром тупого відчаю, в других — переляку й остраху. Коли оказія минає, хлоп'я велить іти далі й вони йдуть. Звідкілясь чути ніби приглушені грюкоти, несамовиті злобні вигуки і... розпачливе гарчання? Здається, гарчання. То, може, десь періщять якихось тварин, скажемо, тресують собак і вони скавулять непритомно десь, не то вгорі, не то внизу, а чи десь збоку за герметично закритими дверима. А може то лиш так здається, мо-

же то лиш гуде несамовито невиспана голова під навалою сну і утоми?

Маленький оперативник нервується, він хоче Андрія підігнати, але чомусь не насмілюється, лиш наступає на п'яти, та Андрій не реаґує і тому вони йдуть не як інші, не біжать, як всі оті засапані й перелякані, а тяжко помалу сурганяться нагору.

Коли вони обходили віндову клітку на третьому поверсі, Андрій аж зупинився від блискавичного відруху пам'яти... 1932рік... тоді тут було „всеукраїнське" управління ОГПУ; його отак теж вели на допит, — в пальто на-опашки, в розшнурованих ботинках набосоніж, взятий з самотньої келії і супроводжуваний двома аргатами, він вийшов з вузеньких обкованих залізом дверей, що сполучають тюрму з управлінням, і обходив оцю віндову клітку... Йшов у супроводі посиленого конвою. Думав про методи оборони на наступній „ставці" і раптом... — побачив свого вчителя й натхненника! Ось на цім самім місці він стояв разом з другим. Низенький, сухорлявий, з великими очима, з широкими чорними бровами і смутний-смутний. Вони ждали на вінду, викликані, очевидно, на чергову контролю до цієї установи, що хоч і не була культурно-мистецькою інституцією, але завідувала душами всіх мистців і романтиків. Це був Микола Хвильовий Бог, на якого Андрій молився з усіма своїми товаришами. Андрій колись мав щастя познайомитися з ним особисто. Цей маленький чоловік ще до знайомства був провідною зорею його молодости, а день, коли Андрій з ним познайомився, був найщасливішим днем в його житті. Їх познайомив брат Микола, що, виявилося, товаришував з Хвильовим ще в часи громадянської війни і що стрів його після довгих років розлуки в Харкові, підчас своєї візити до меншого брата. Тоді Хвильовий не звернув, здається, на Андрія жодної уваги, бо що для нього був якийсь там студент хочби й авіо-інституту? Але то не має значіння. Він не обов'язково мусить знати всіх, хто на нього молиться. Пізніше вони бачилися ще кілька разів у знаменитого авіоконструктора й приятеля Хвильового — інженера Калініна, в якого Андрій був молодшим асистентом... Тоді перед Андрієм стелилася головокрутна кар'єра, але все перерішив цей сухорлявий фанатик, сам того не знаючи, просто самим своїм існуванням на цьому світі. Андрій офірував все і свою кар'єру тій ідеї, яка рухала цією людиною... І от — вийшовши з-за він-

дової клітки, Андрій несподівано усторч зустрівся з великими смутними очима.Ті очі враз поширилися вражено. Учитель його впізнав, сам того не знаючи, що він учитель. Він просто впізнав Миколиного брата й асистента свого приятеля. Але не полав виду. А може й не звернув уваги? Удав незнайомого? В кожнім разі він не поворухнув жодним м'язком.

Андрій теж удав байдужого, незнайомого. Він проходив мимо, не затримуючись.

А як порівнявся, — Хвильовий ледь-ледь помітно кивнув головою...

Серце Андрієве затрепетало: — „Впізнав! В кожнім разі безсумніву угадав той трагічний, невидимий зв'язок між своєю тяжкою журбою і ось таким фактом — що цю молоду, з таким буйним русявим чубом людину ось так ведуть аж два аргати.

Вже підіймаючись по сходах, Андрій глянув нишком униз і побачив, як Хвильовий штовхнув ліктем другого — свого друга — й щось шепнув, а сам дивився вгору, не відводячи очей... Скільки було в тім погляді невисловленого!! Андрієве сердце гупало, як навіжене:

Упізнав! Він безперечно впізнав! У тому зеленому юнакові, якого може й не помічав колись, упізнав відважного вояка, змужнілого в самотніх келіях і посивілого в вогневій пробі...

Цього погляду Андрій ніколи не міг забути. Йому здалося тоді, що ті очі несамовито пломеніли й кричали криком:

— „Тримайся, товаришу!!“

Ці очі завжди стояли перед Андрієм і може це й дало йому силу тоді так багато витримати й не зломитися.

Тепер ті очі знову стали перед ним. Андрій ступає понуро й намагається з усієї сили бути байдужим. Чує тривожний гомін, яким наснажена атмосфера, думає про те, що ось ці ось тенета висять тут тому, що багато відважних, позначених тим самим тавром, що й той одчайдушний романтик з полум'яними очима, не витримують гіркої чаші, але не хочуть здаватись і кидаються сторч головою в прольоти межи сходами, утікаючи геть зі шляху на Голготу в прірву небуття, — думає над цим і намагається бути байдужим. І він і справді вже байдужий. Йому знайомий цей стан — то інстинкт самозахисту зумисне притуплює нервя, заощаджуючи їх, бо ж їм належить витримати занадто великі іспити, перед ними

будуть занадто реальні жахи і небезпеки, щоб ще шарпати їх жахами уроєними. Він дивиться під ноги і бачить на сірих плитах сходів маленькі, свіжі червоні краплі. Краплі крови. Але він знає, що то не краплі крови... Так і колись на цих самих сходах, куди його водили ночами, були теж краплі, що розмазувалися під ногами, —та тільки ж то були не краплі крови, а краплі червоної фарби, спеціяльно накрапані, щоб замутити йому душу, хитрими й підступними слідчими. Принаймні він так себе переконав тоді... Андрій переступає через розбризкані бордові зірочки на сірих плитах, не сміючи на жодну з них наступити, і зіходить на четвертий поверх. Він ловить себе на тім, що хотів би, щоби кінечний пункт його мандрів був уже на цім поверсі, бо ж найстрашніші поверхи п'ятий і шостий. При розмові про ці поверхи найзавзятіші арештанти нишкнуть, навіть „троглодит" Красноярський затинається й притишує голос. Там, ніби, найвища й найтяжча сфера новітнього пекла, уготована найбільшим злочинцям — т. зв. "шпигунам", „повстанцям", „військовим зрадникам вітчизни". Може тому саме з кожним пройденим поверхом Андрієві все тяжче зберігати спокій. „Хай би вже це було на четвертім поверсі!"

Але на четвертім поверсі оперативник не сказав „просто", як то ждав Андрій, а сказав „давай вище!" І вони пішли вище. Тепер уже з кожною приступкою Андрій відчуває, що йому щось занадто важко йти, і не тому, що кількість пройдених приступок збільшується, а тому, що кількість тих, які належить ще пройти, зменшується. З кожною приступкою Андрій все дужче зціплює зуби.

Нарешті вони зійшли. На п'ятому поверсі оперативник сказав „просто!" — вони перейшли вестибюль навскоси і звернули в коридор вліво.

— Оберніться! — сказав маленький оперативник жалісно, коли вони дійшли до середини довжелезного коридору й зупинилися біля якихось дверей з трьохзначним числом номеру над ними. Андрій, намагаючись зберігати максимальний спокій, обернувся до стіни, а оперативник постукав у двері.

Блискуча навощена підлога — паркет в ялинку — аж сліпить, відзеркалюючи ґроно молочних пухирів на стелі. У великій кімнаті по-парадному чисто і просторо,

багато свіжого повітря і тонкий запах папіроси. Крім стола, в кімнаті ще пара дубових стільців при стіні і один стілець біля дверей, але ці скромні меблі не заповнюють порожнечі. Велике вікно, заставлене дротяним млиновим решетом, велечезна ґардина звисає збоку, зібрана в пишні складки скабкою, як театральна завіса. Все це зауважив Андрій в одну блискавичну мить, переступивши поріг і зупинившись біля нього по знаку свого маленького „архагела".

Підійшовши до нерухомої постаті, „архангелик" хвацько стукнув обцасами і подав ордер. А потім, діставши підпис на тім ордері, що його зробила постать за столом, не підвівши голови, окрутнувся й шпарко вийшов, неначе втік геть, лише, виходячи, показав Андрієві рукою на стілець, неначе промовив без слів злякано: — „Сідайте ось тут".

Андрій постояв хвилинку й сів. Сидів, пильно дивлячись на зігнуту постать під зеленим абажуром, що так занурилася в папери. Постать підвела голову — і Андрій трохи навіть здивувався... Обличчя переляканого „архангелика", що ще стояло у віччу, видавалося якоюсь помилкою перед тим, що він бачив. Почуття якогось розчарування майнуло на мить, вбачаючи тут явну непошану до своєї „контрреволюційної" персони. Виходить, що він сам себе занадто переоцінив...

Перед ним був зовсім зелений юнак, досить симпатичний і добродушний з вигляду. Сірі, втомлені очі його трохи глузливо посміхалися, а обличчя було досить наївне і бліде. Пасемко русявого чуба спадає на брову. Він в цивільній одежі, в сніжно-білій решетилівській сорочці, схопленій повище ліктів ґумками. В роті тримає папіросу і пересовує її з кутка в куток, намагаючись одвести тонюньку цівку диму від очей. Дивиться на Андрія, вивчаючи його обличчя й всю постать і витримуючи довжелезну павзу.

— Ну-с... — промовив юнак нарешті спокійно й досить іронічно. — Так оце ви й є отакий от Чумак? Ну і що ж ви скажете?

Андрій не був приготований до такого „слідчого" й розгубився, не знав на яку ступити. Він приготувався (приправився) був до найгірших страхіть і до найбрутальнішої психічної атаки, до чорт знає чого, а тут от такий пасус. Одначе досвідчена арештантська душа сиґналізувала — „Обережно!" Та юнак був тим часом суцільне заперечення до того „обережно", — він заска-

лив око, подивився якусь мить на безсловесного гостя і враз весело засміявся:

— Е-е, та ви, бачу, не в курсі справи. А чи, може, мені вас перехвалили. Мені сказали, що ви є відважна й прямолінійна людина і „свій парень в доску", з яким легко буде вести справу. А ви, я бачу... Гм... (Юнак нахмурився й змінив тон) — Отже, я є ваш слідчий. Називаюсь С є р г є є в. Прошу любить і жалувать. А ви називаєтесь Чумак. Ваша голова, громадянине Чумак, в моїх руках. Ви зрозуміли?

— Майже.

Андрій з хоробливою цікавістю думав, чи знають вони про нього щонебудь важливе, чи ні, а в голос на слова слідчого відповів обережно оте „майже".

— Ну, от, ви, я бачу, веселої вдачі. Це добре. Бо з поганою вдачею вам тут було б і зовсім погано. Сподіваюсь, що ви вже достатньо уявляєте собі, що ви прийшли сюди не на прогулянку і що перебуваєте не на курорті. Чи може вам т а м занадто добре і ви почуваєтесь, як на курорті? Як ви думаєте, для чого вас сюди привели?

Останню фразу було сказано вже суворо, занадто суворо, і цей суворий тон до юнака таки не пасував, було в ньому щось награне ніби, неправдиве.

— Слухайте, — промовив Андрій мирно. — Мене самого це цікавить і я сподіваюся, що ви мені все виясните. Це якесь дике непорозуміння, якщо судити з того обвинувачення, яке мені пред'явлено...

„Чи знають вони щось чи ні?"

І знову той самий награний суворий тон; було враження, що цей хлопчик лише бавиться в слідчого, як ті дітлахи на подвір'ї... Це хтось в камері весело оповідав про свої спостереження над дітьми службовців Обл-управління НКВД, як він підглядів їхні забави на подвір'ї того управління, десь тут поруч, за цими мурами, де одну частину чотирикутника становили бльоки приватніх мешкань: діти бавилися в дорослих, як то завжди люблять робити діти. Вони бавились в те, що роблять їхні батьки і про що потім розповідають в інтимних родинних обставинах. „Слідчі" й „начальники" саджали „в'язня" на стілець, змушували простягати руки й ноги, а тоді гасали над ним з палками й кулаками й несамовито кричали:

— „Колись! Колись! Розколюйся!! Гад! Фашист! Враг народа!..."

— Розколешся, брат, — ніби зумисне потрапляючи в хід Андрієвих думок, нагнічував свою суворість слідчий і почав карбувати кожне слово, підсилюючи те карбування ребром долоні по столу:

— Ви кажете „непорозуміння"? Так слухайте ж! Поперше — тут ніяких непорозумінь не буває, А подруге — я вам дійсно все виясню, згодом. Та тільки спершу ви будете виясняти, а я буду слухати. І ви виясните! Але найперше ви мусите уяснити собі й твердо запам'ятати такі речі:

1. Про вас нам все абсолютно відомо. Все абсолютно! Це раз.

2. Ви знаходитесь в органах НКВД, а по-простому в „Єжовських рукавицях". Ви знаєте, що таке „Єжовські рукавиці"? Ні? Нічого, взнаєте.

3. Ви тут згниєте, і це залежатиме від мене, якщо ми з вами не поладимо. Значить це залежатиме від вас самих.

4. Ми є милостиві навіть до ворогів, якщо вони розкаюються щиросердно, і безпощадні до всіх непокірних.

5. Чи ви знаєте тезу Максима Горького про те, що — „Коли ворог не здається, його знищують!" Запам'ятайте її.

6. Не розраховуйте ні на яке милосердя, бо людина є пшик. Ви жорстоко помилитеся, якщо думатимете, що з вами хтось тут буде панькатись. Нам нема коли панькатись. Вас — і не тільки вас персонально, а всіх там — тут роздавлять, як муху, і ніхто не жалітиме. І оком не змигне. В СССР людей вистачить!

7. З цієї тюрми нікому немає виходу. Це єдина тюрма (наша, совєтська тюрма) у всьому світі, з якої немає виходу. Ви це мусите запам'ятати, якщо хочете упіратись і намагатись обдурити наше пролетарське правосуддя.

І нарешті —

8. У нас рука не тремтить. Ви тут скажете все. Не скажете стоя, то скажете лежа. Не скажете при пам'яти, то скажете без пам'яти. А скажете! Тут ще не було таких, щоб, ставши в позу героя, витримували до кінця. Ви тут не герой і навіть не людина, а всього лише дірка від бублика.

Ви зрозуміли? Ось на перший раз такі речі ви мусите собі чітко уяснити. Ну, я занадто от з вами розбалакую і ви це мусите належно оцінити. Тут це не положено. Тут говорить хто інший, а ми слухаємо. Далі ані

я, ані будь-хто розбалакувати з вами не буде. А тепер до діла:

Отже, — іщо ж Ви нам скажете, га?! — закінчив слідчий з поганою ноткою в голосі.

Андрій бачив, що починається комедія. І починається вона в стилі Карапетьянового Аслана, чесного чистія черевиків. Цей слідчий... Даремно він взяв його за такого добродушного й наївного. Та якщо він при таких наївних своїх сірих очах є слідчим обласного управління НКВД, то значить має якісь на те підстави. „Ну, тримайся, Андрію! Перше, що вони зроблять — це постараються довести, що ти таки дірка від бублика. Гм. Добре. І Андрій, як то кажуть, закусив зумбела.

— Про що саме? — перепитав холодно й байдуже.

— Кинь дурня клеїти!! — визвірився раптом милий слідчий, перейшовши на „ти". — Про твою контрреволюційну роботу, от про що! (Він значуще підняв якусь течку, поважив її в руці, дивлячись примруженими очима на Андрія, і кинув на стіл) — Тут все зафіксовано. Але ти мусиш сам про все розказати. Чистосердечно й до кінця. Все! Бо... — тут слідчий подався всім корпусом наперед: — бо як не схочеш добром, то тебе примусять. Але я не раджу бавитися з вогнем. Ну?! Як сидиш?!!

Андрій не зрозумів.

— Як сидиш, я тебе питаю?! Сядь правильно! Руки на коліна!..

Тут Андрій згадав Нечаєву і кров прилила йому до обличчя, та він опанував себе, сів „правильно", цебто поставив ноги коліно до коліна й поклав на них руки. Розумів, що йому так зразу сваритися з слідчим не випадає, і тому намагався бути коректним і в той же час не подавати вигляду, що він його боїться, лиш ставиться вибачливо („Чорт з тобою, нехай будуть руки на колінах!") Колись він виробив свою систему спротиву слідчим і назвав її Джіу-Джітсу за зразком японської методи боротьби — цебто намагання перемогти удаваною покірністю та переведенням справи з головного шляху на дрібничкові манівці, — і збирався цю систему застосувати й тепер. В ньому підіймається страшенний протест проти замаху на його людську честь, та він спокійно дивиться на слідчого, слухає, як з коридору десь добуваються приглушені крики й стогони, і гарячково думає над методами оборони, готуючись до найбезглуздіших речей. Він про це думав уже кілька днів, відколи потрапив до тюрми, але тепер бачив, що був до того зовсім

не приготований. Він бо не знав, як піде діло, що саме вони знають і в чому конкретно будуть обвинувачувати. Тій шпаргалці, яку йому пред'являли, він не надавав ніякого значіння. І тепер от бачить, що тут зовсім не з того починають, що йому ніхто не буде викладати, в чому саме його обвинувачують, і напевно нічого конкретного на знають та й не потрібують. А хочуть, щоб він обвинувачував сам себе! Він знав, що всяке слідство побудовано на провокації, але тут і це обернуто хвостом — хотять, щоб він сам став на шлях провокації супроти себе самого.

— Ну?! — повторив слідчий, підганяючи.

Андрій мовчить.

— Слухайте, — говорить слідчий, переходячи на „ви", — ви є людина інтеліґентна. Ви мусите розуміти, що про вас в с е відомо. І ми не потрібуємо слідства. Але ми потрібуємо знати, чи ви дійсно непримиренний ворог, а чи ви помилялись. Доказом цього буде те, як щиросердно ви зізнаєтесь і покаєтесь. Зрозуміли? Все, що т у т написано, ви мусите самі розповісти, не затаюючи нічого. Бо... Бо ж ви людина інтеліґентна і нам не хотілось би до вас застосовувати метод, які ми застосовуємо до всіх тих, що стають на шлях боротьби з нами. Бо то для вас буде зовсім неприємно... Чуєте? — повів слідчий очима значуще на двері, з-за яких чулись стогони. — Отож...

— Залежно, що там написано, — протіг Андрій, намагаючись бодай трішки взнати, що ж саме й ким саме там понаписувано супроти нього. І що саме їм відомо? Зауважив, що течка, яка лежала перед Сєргєєвим, була та сама що й тоді в Нєчаєвої і що вона за ці дні потовщала.

Слідчий засміявся презирливо:

— Прошу не забувати, що тут слідчий я, а не ти. Отже — я слухаю.

— Добре... — сказав Андрій і він уже був хотів зухвало заявити, що він його не боїться і що ті „злочини", за які його вже раз суджено, він визнає й ладен нести відповідальність, знаючи, що теоретично, згідно законів у всьому світі, за ту саму справу двічі не судять. Він уже навіть був заікнувся, але слідчий його перебив. Минуле його не цікавить зовсім і він сміється з того. Його цікавить теперішнє, а до минулого дійдеться потім. Те „теперішнє" в нього от в течці, — при цьому слідчий знову ляпнув рукою по зеленій обкладинці. Збитий

зі скоку, Андрій замовк. Йому не хотілося так зразу сваритися з слідчим, може ж вдасться полагодити з ним усю справу на „здоровий“ розум. А може б звести все до якогось мінімуму?.. Але тут же відмовився від цього. З двох мотивів. Поперше з мотивів гонору. А подруге — чим більше дивився на слідчого, тим більше переконувався, що тут ніякий „здоровий“ розум не допоможе, бо не на те слідчий зорієнтований та й, далебі, ніяким „потрібним“ здоровим розумом не грішить. Головне, що той слідчий є чужий. До кінця ворожий і чужий. І служака, — не мінімум йому потрібен, амаксимальний максимум. Абсурдний, безглуздий, але конче необхідний. Слідчий пряде очима, а Андрій читає в тих очах затаєнне, хиже чекання, щоб Андрій хоч трішки десь надломився, щоб здав психічно, тоді він вхопиться й буде розмотувати його душу, як той Асланову. І тоді з того виросте ціла страшна гора, — навколо кожної крихти правди, яку б він подав, виросте жахлива гора провокації й придавить безліч жертв. Побачивши це, Андрій відкинув усякі вагання, глибоко зідхнув і став на шлях цілковитого й принципового заперечення. Нехай, зрештою, він оперує тією течкою, напханою якимсь шпаргаллям, і нехай розкриває карти.

Бажаючи цього, Андрій поволі процідив:

— На скільки я зрозумів з пред'явленого обвинувачення, мені закидається п. п. 2, 6, 8, 10, і 11 статті 54-ї. Так от це все неправда.

— А що є правда?

— Правдою є, що це все якась брехня, божевільна фантазія. Чи не здається вам, що тих пунктів забагато як на один раз.

Слідчий подумав, а потім:

—Тут тебе, зрештою, не питають про правду. І нікому вона тут не потрібна. Правдою буде те, що я тобі тут начеплю. Ясно? Ти ворог — і це основне. Ти людина інтеліґентна а нічорта не понімаєш. Зрозумій, що раз ти ворог, то всі статті, які тобі начеплять, абсолютно правильні, хоч найбезглуздіші. І їх зовсім не забагато. „Запрос не б'є в нос,“ пойняв? Суть в тім, що ти ворог. А раз так — всі статті, до тебе прикладені, будуть правильні. Це раз. А вдруге—раз ти ворог, то в тебе ж є спільники й однодумці? Є! Напевно є! Так от всі спільники й однодумці мусять бути ось тут, — ляпнув він рукою по столу, — ось в цьому й вся справа! І про тих всіх твоїх друзів і однодумців мусить бути твоя щиросердна сповідь,

про всю вашу контрреволюційну діяльність, не боючись ніяких перебільшень. Ми потім розберемось.

В Андрія заклекотало всередині і в той же час думка забилась злорадно:

„Ага, не знаючи правди, їм потрібна гора брехні!? Добре! Позмагаємось же!“ — Нахмурившись і дивлячись слідчому в очі, Андрій промовив презирливо:

— „Ворог народу,“ „контрреволюція,“ „зрада“ й „злочин“ з погляду моєї кляси є все поняття трохи інші, аніж...

— Чхать я хотів на поняття твоєї кляси!.. От про неї, зрештою, ти тут все й розкажеш... І не бійся ніяких перебільшень! Так треба.

— Гм... Цебто вам потрібні формальні підстави, щоб мене і всіх, на кого я скажу, засудити?

Слідчий презирливо:

—Дурню ти! Ми тебе можемо засудити й без твоєї сповіді. Подумаєш! Але йдеться про те, щоб тебе не засудити. Чи ти не віриш у пролетарську великодушність?

— Вірю...

— Іронізуєш?

— Чому ж, я вірю. Я сам пролетар і знаю пролетарську великодушність.

— Те, що ти пролетар — то до лямпочки, он до тієї, бачиш? Ха! „Пролетар“! Чи ти думаєш, що тобі буде тут скидка за твоє пролетарське походження? Ні, брат, саме до ворогів пролетарського походження ми є найбільше безпощадні, як до зрадників... звичайно, якщо вони непримиренні.

„Зрадників!!? Ах тиж!!.“ — а в голос:

— З погляду пролетарського „зрадник“ є поняття розбіжне... (павза) — Отже, згідно в а ш о ї „пролетарської великодушности“, вам треба мати формальні підстави, щоб мене к о н ч е засудити й знищити? — повторив Андрій спокійно запитання, підкреслюючи безглуздість формули.

— Ні. Нам потрібна й правда. Цебто така правда, я к а н а м п о т р і б н а! Чи тобі ще треба розжовувати? Правда про твоїх спільників і однодумців. Про всіх — про вчорашніх, сьогоднішніх і з а в т р і ш н і х, і про все їхнє кодло, до дітей включно! І про вашу спільну діяльність...

Андрієві не треба „розжовувати.“ Кров заливає

йому мізок. Але він мовчить. А слідчий веде з незрівняним цинізмом:

— Та правда, зрештою, ось тут вся написана, — ляпнув по течці рукою. — Я тільки хочу почути її щиросердно з твоїх уст, щоб знати, чи ти є ворог до кінця, чи...

„Так! До кінця!.. Якщо так, то ворог до кінця! До гробу! До перемоги!!! Якщо так, то до кінця!!." — Андрій згадав Аслана, згадав всю камеру й ту „брехалівку," все море безглуздя... „Якщо так, то до кінця!" А вголос, відсапнувшись схвильовано:

— Ну то, я щиросердно признаюсь, що з моєю головою ви можете зробити, що хочете! Але щодо спільників, то... то для такої комедії в мене їх не числиться.

— Що, що? Як ти сказав? Не щиросердно?

— Так, це щиросердно.

— Ах ти ж... Цебто про комедію?

— Гм... І про комедію теж.

Слідчий розгублено дивиться якусь мить мовчки, а тоді широко позіхає.

— Ні, не буде, я бачу, з тобою діла по-хорошому. Філософствуєш? Ну що ж, побачимо. Мені не к спіху, — і занурився в папери, позіхаючи. По хвилі додав:

— Ти даремно надієшся... На що ти надієшся? Ти згниєш в тюрмі, але не вийдеш з наших лап. — Помовчав, листаючи папери, а тоді підвів обличчя і глузливо заскалив око:

— Як там сидиться в камері?

— Добре, дякую.

— А про що ж там говорять арештанти?.. Небійсь змовляються, як дурити слідчих? Лають советську власть? Виробляють тактику спротиву? Га?

— Приходьте, посидьте, послухайте.

Слідчий зареготався і не став більше розпитувати.

Андрій дивиться, як слідчий листає папери — його „Діло" — і його мучить цікавість: щож там і ким там понаписувано?

— Гм... Я не знаю, що там понаписувано, — почав він дипломатично, — але все те єрунда, і той, що писав...

— Не квапся, — буркнув слідчий, — взнаєш у свій час. Тут все, брат, понаписувано правильно. — А тоді підвів очі, подивився пильно Андрієві в обличчя, пере-

вів погляд у течку і знову на Андрія й процідив значуще:

— І писали тут, брат, авторитетні люди. Дуже авторитетні люди!

Андрієві неприємно занудилопід серцем. Він згадав Миколу, Михайла й третього свого брата Сергія й тяжко зідхнув. Зайшла мовчанка. Слідчий дивиться в папери, низько схилившись, а Андрій дивиться на ті самі папери здалеку. На серце навалився тягар, перед яким померкли всі інші неприємности. Сидів мовчки й дивився на зелену течку в центрі освітленого кола на столі, слухав шамотню й гомін, та вигуки за дверима і відчував, що його нерви починають тремтіти. Але не від шамотні й гомону за дверима, -- від іншого. І він їх угамовував упертим і до безглуздя затятим: — „Не може, не може, не може бути!“

А слідчий читав щось, ворушив бровами й посміхався значуще.

За вікном, заставленим решетом, була чорна ніч. Там десь сплять мирним сном люди, там десь гуляють по парках і скверах закохані, повертаючись із запізнілих вистав і вечірок, там десь, на якійсь точці плянети у тій ночі, може весело гуляють з дівчатами його брати, або сплять і марять про завтрішній день, про веселі зустрічі з свобідними друзями, самі свобідні і щасливі. Там десь світ, до якого вже, може, й немає вороття. За вікном чорна ніч, а в кімнаті сліпуче ясно, тихо, багато повітря. Андрій дивиться на блискучу підлогу, дихає свіжим повітрям і думає про камеру. Йому хочеться назад до камери, туди, до товаришів недолі, в той сморід і бруд. Там ще є близькі люди.

До кімнати увійшла молодесенька й дуже гарна дівчина, в сніжно-білому халаті і з тацею на руці. Вона видалася Андрієві янголом, що спустився несподівано з неба опівночі в цю підозрілу, наповнену тоскною тривогою кімнату. Таця була заставлена шклянками, пляшками пива й вина, і крем-соди, наповнена чоколядою й тістечками.

— Вам пива? Вина? Крем-соди? Чи?... — заґрасувала дівчина до слідчого ніжним, грудним голосочком, як голубка, кинувши зкоса ледве вловимий погляд на Андрія.

Слідчий узяв пляшку пива й бутерброд. Пожартував щось з дівчиною, наговорив якихось непристійних

дурниць пошепки. Дівчина, зашарівшись, вийшла. Пройшла граційно з своєю тацею поуз Андрія.

— Гм... Гм... — замимрив слідчий, запихаючись бутербродом і зиркаючи на Андрія: — Ось це й було те, що ти втратив... Але від тебе залежить його повернути.

— Що?

— Дєвочку...

Андрій нічого не сказав.

— Ну?.. — спитав слідчий, скінчивши їсти й занурюючись в папери. Нукнув, ніби на коня, нагадуючи тим „ну," що Андрієві треба щось говорити, треба „щиросердно" починати „сповідь".

Андрій мовчав.

І слідчий мовчав.

Невідомо було, як довго може тривати оте листання паперів і вичікування, лише відомо було, що якоїсь хвилини все це може скінчитися і тоді... Правду сказати, в серці жевріла іскра надії, що „тоді" все буде добре, все вияснится і його випустять, звільнять. Авжеж. На те скидається. І слідчого йому дали, зрештою, якогось хлопчиська, та й той тільки страхає та погрожує і то якось мляво, несерйозно. Вправляється в розумних розмовах

Але ці думки були явно недоречними й безглуздими і Андрій відкинув їх. Невідоме лишалося невідомим і тривожним. Очікування скінчиться і тоді...

Цікаво, що ж прийде тоді? Намагався вгадати, що ж прийде за цією прелюдією, й пристосуватися якось заздалегодя. В кожнім разі він одно вирішив твердо —в і н не д і р к а в і д б у б л и к а! і в цьому всі в цій цитаделі „ пролетарського правосуддя" мусять переконатися.

В кімнаті спокійно і тихо, але нерви все більше наструнчуються. А з душі підіймається протест. Не проти тієї дикої комедії, яку з ним хочуть тут розіграти і вже розігрують, а проти провокації, проти того, на що натякнув слідчий, кажучи про „авторитетних людей." Він відчував, що саме тут може бути нанесена йому найтяжча поразка, яка може зломити його волю, — це замах на його віру в те, що найбільше цінив усе своє життя і за що тримався душою, як за рятівниче коло. Віру в людей, і не взагалі в людей, а віру в своїх братів. Хтось всередині, не зважаючи на всю очевидність факту, одчайдушно і безпомічно протестував. Хтось той, хто навчився безоглядно вірити й любити, панічно бо-

ючись чорного провалля, в яке може раптом зірватись і полетіти, коли ту віру втратить. Очі дивились на зелену течку там, на столі, а серце протестувало. Він бреше, цей слідчий! Це неправда! І саме неправда тому, що це він — слідчий — про те говорить. Знав, що слідчим взагалі не можно вірити ні на йоту. То ще невідомо, яку саме ціль він переслідує, на що саме він полює. Меже він якраз і полює на те, щоб зломати наймогутнішу пружину його душі. Він каже, що їм все відомо. Може їм відомо й те, що собою являє Андрієва душа і на чому вона тримається?

Андрій дивиться на байдужого слідчого, що так мелянхолійно листає папери, і починає розуміти, що тут якась добре продумана й розроблена тактика супроти нього. Слідчий мовчить, не натискає, не кричить, — він чогось жде. Чого ж він жде? Адже як так вести слідство, то він — Андрій — може просидіти на стільці в такій чистій і гарній кімнаті десятки років безрезультатно. Чого ж він жде? Набірається відваги, щоб потім кинутися на нього з преспап'єм, як той дурнуватий слідчий з Карапетьянових „перських мельодій"? Але ж він — Андрій — зробить тут з нього череп'я.

Слідчий зовсім не кидався і, здається, й не збирався. Нудився біля столу. Задзеленчав телефон. Слідчий зняв рурку, послухав і сказав, позіхаючи: „Так" — і почепив рурку на своє місце. Не зважаючи на позіхання слідчого, Андрій угадав, що те „так" стосується саме його.

І він не помилився. Тишу й нудне нукання слідчого було порушено — до кімнати почали заходити гості. Спочатку зайшов якийсь хлопчина в шовковій білій майці — короткорукавці, з голеною головою, наспортований, як боксер, в жовтих черевиках „шіммі"; він увійшов м'якою кошачою ходою, похитуючи стегнами, мов хтива дівчина.

— А-а, Чумак! — вигукнув він радісно, ніби побачив доброго свого знайомого, і зупинився перед Андрієм.

За першим увійшло ще двоє, теж таких самих дебелих хлопців, у цивільному. Всі вони „впізнавали" Андрія й своє приємне здивовання виявляли відповідними приятельськими вигуками. Всі троє розташувалися, хто на стільці, хто на підвіконні, й сміялися помежи собою.

Хлопці дивилися на Андрія, Андрій дивився на хлопців

і не бачив у них нічого страшного, такі собі милі, добродушні хлопці.

— Футболіст? — звернувся до Андрія перший з цікавим запитанням, розглядаючи Андрієви біцепси й всю його фіґуру. Два інших засміялися, Андрій промовчав, лише знизав плечима. А перший, не чекаючи навіть відповіді, відповів сам:

— Я бачу, що футболіст. Це добре. Ми теж футболісти. Гм... Чи ти давно грав у футбол? Чим, форвардом чи?.. Я от форвард, а це воротар, а це голкіпер, а ти?...

Запитання були такі добродушні і такий добродушний сміх усіх трьох, що Андрієві навіть не спадало на думку шукати якогось змислу за тими словами. Власне, він не встиг зорієнтуватися, — слідчий, що на прихід гостей, здавалося, не звернув уваги, зосереджений весь в паперах, враз підвів голову, прислухався до шелесту за дверима й, коли ті двері знову рипнули, гримнув:

— Встати! — це до Андрія.

Андрій встав. До кімнати зайшов низенький, широкогрудий і широкоплечий чоловік, теж молодий і теж в цивільному.

— Начальник відділу Вєлікін! — відрекомендував слідчий з посмішкою.

Вєлікін зупинився посеред кімнати:

— А-а, Чумак, — протіг він крізь зуби. — Ну, як? — звернувся з запитанням до слідчого.

Слідчий знизав плечима:

— Мовчить сволоч.

Вєлікін зімкнув щелепи й нічого не сказав. Підійшов до Андрія, постояв перед ним, міряючи його поглядом з голови до п'ят. І в раз з усього маху вдарив в обличчя. Андрій упав на стілець. Раптове приголомшення змінила несамовита лють. В нім усе заклекотало і першим відрухом було кинутися й розтерзати цього присадкуватого мерзотника, як кошеня. І він би це зробив, бо Вєлікін був на багато менший за нього, крім того в такім несамовитім гніві Андрієва сила була незрівняна. Але він не встиг. Хтось раптовим ударом вибив ногою стілець з-під нього й Андрій упав на підлогу. Схопився миттю, але удар під коліна повалив його знову. І затанцювали над ним всі п'ятеро. Били його ногами, качали по підлозі, садили черевиками по чому попало. Андрій закрив ліктем обличчя й все намагався схопитися, але марно. Намагався спіймати котрогось руками, але його били по руках, відтоптували їх... Тоді

він став захищати ліктями лице й голову та затуляти колінами живіт... П'ятеро здоровенних „футболістів“ гасали над ним, качали по всій кімнаті й несамовито кричали:

— Гад! Фашист! Фашистська морда! Говори! Ти будеш говорити!? Розколюйся! Розколюйся, петлюрівська наволоч! Говори!!.. Враг народа!!.

Хтось кричав найдужче, погано вимовляючи „р“ — його „р“ скидалося на „ґ“ — „контґеволюціонег“. Це Велікін. Інші кричали правильно, але так само несамовито. І сходили буйною, неуявною лайкою та епітетами, яких немає в жодному словникові, приголомшуючими навіть мужське вухо своїм цинізмом. Андрій теж щось люто кричав і лаявся, називав їх сволотою, мерзотниками, хамами, всим, що могло прийти йому в голову в клекоті образи й гніву. За це його ще несамовитіше бито, топлючи його хрипіння й уривки слів у ревищі.

— „Здоровий сатана!“—хекав котрийсь, як дроворуб, садячи обцасами в груди.

Це тривало довго. „Приб'ють на смерть! Приб'ють на смерть!“ —вже металась безпомічна думка, констатуючи з безсилим розпачем повну безнадійність і безвихідність. А вир над ним все шаленів. Потім удар в потилицю черевиком поверг його в темряву, стало млосно і в той же час приємно — біль скінчився, здавалось, що він пірнає в густу, каламутну воду, що визволився від цих садистів. Ще якусь мить чув на тілі глухі удари й схоплював вухом регіт, потім опустилась чорнота.

Опритомнів Андрій від неприємного лоскоту. Розкрив через силу повіки — над ним стояв Сергєєв і лив йому на обличчя воду з великої шкляної карафки. Андрій сапнув повітря й помалу сів, дивився блукаючим, напівпритомним поглядом по кімнаті й вслухався до себе — видавалося, що йому потрощено всі кості.

— Вставай! — командував хтось хрипко й злобно.

Андрій почав зводитись, але коли він став на ноги, його знову збито геть ударом під коліна. Це Велікін. Мабуть злякався його вигляду, що нагадував вигляд великого, зацькованого звіра, який і в безпам'ятстві все ще здатний кинутися й розтерзати напасника.

— Вставай! — знову гукнув той самий голос. — Сідай на стілець.

Андрій слухняно звівся, але знову його збито з ніг. А потім двоє підхопили його під руки, закрутивши їх назад, поволокли до стільця й посадили.

— Сиди, сволоч, отак! Руки отак, ноги підбери...

Поклали йому руки на коліна, підігнули ноги „по формі“ й лишили. Андрій сидів і тяжко відсапувався, дивився просто себе. Ним володіло непереможне бажання заплакати, отак просто по-дитячому гірко заплакати. Від тяжкої образи, від наруги, від безсилого гніву й від свідомости, що його брутально й безкарно таки обертають в ганчірку. Перед очима була підлога в плямах і розводах крови — його крови, в патьоках води, в відбитках підошов і обцасів, в ту його кров намащених, — свідоцтво його ганьби й позориша. Все тіло його дрібно тремтіло й тремтіли десь в горлі сльози. Вони, ті сльози, нагально видиралися з горла так, як колись у дитинстві, коли йому хотілося ридати від тяжкої, болючої образи та від сорому, та від гніву безсилого. Але він не заплакав. Він ковтав слину змішану з кров'ю з побитих уст і, тамуючи розпач і гнів, відсапувався тяжко. Перед ним стояв Велікін, заклавши руки за спину, за столом сидів Сергєєв, криво посміхаючись, а біля столу стояло троє „футболістів“, відсапуючись теж, як і Андрій, курили й весело пересміхались. І той сміх був такий собі веселий, парубоцький, зовсім, ніби, беззлобний. Так, ніби тут нічого особливого й не сталося.

— Ну, от, — промовив котрийсь. — Хіба погано ми граємо в футбол?

Регіт. То сміялися ті троє й Сергєєв, не сміявся тільки Велікін. Він стояв перед Андрієм і дивився йому в обличчя пукатими своїми, зловісними очима. Коли йому здалося, що Андрій вже достатньо прийшов до пам'яти, він процідив крізь зуби:

— Ну-с, ти будеш говорити?

Мовчанка.

— Гм... Нічого, заговориш. Ребята сміються, значить ти мусиш зробити висновок, що це були тільки шуточки. Жарти. Не жарти будуть вперед. Ти занадто упертий, але нічого...

— Він начитався Остапа Вишні, — вставив котрись від столу глумливо і досить безглуздо.

— Та ні, це золото похлеще Вишні. Той швидко здався, а цей... Так ти будеш говорити?

— Що ви від мене хочете? — прохрипів Андрій, підвівши очі на Велікіна. Велікін подивився в ті очі, скрутнув головою й про всяк випадок відійшов до столу.

— Товаришу слідчий! — звернувся Велікін офіційно до Сергєєва, тим часом дивлячись пильно на Андрія: —

Ваш пацієнт, здається, не в курс! справ. Ви йому пояснили, що й до чого?

— Так, пояснив.

— Пояснили, в чому його обвинувачується й у чому його гріхи перед владою, перед партією, перед країною й перед народом?

—Так.

— Пояснили й, що чекає його тут?

— Так.

— Ну, так що ж ви дурня валяєте, громадянине Чумак? Вам про все говорив слідчий. Про що вам говорив слідчий?

Павза.

— Слідчий мені говорив про пролетарське правосуддя... — прохрипів Андрій.

— Ідійот ти! Ха-ха-ха!.. А втім, це правда. Так от я й є пролетарське правосуддя! Пойняв?! Я є пролетарське правосуддя. Ти формулу обвинувачення читав?

— Так.

— Розписався?

— Так.

— Ну, так про те, що там написано, й треба говорити. Ти ворог народу і мусиш все про себе тут викласти. Отже, що ти з приводу всіх пунктів обвинувачення скажеш?

— Я... вже... сказав...

Велікін подивився на Сергєєва запитливо, той знизав плечима, Велікін зціпив зуби.

— Бавитесь, сеньйор?! Добре. Ми вас роздавимо! Розумієш? Р о з д а в и м о! Це була тільки забавка, коли б ти знав, що тебе чекає впереді, у тебе б волосся вилізло геть ще цієї ночі. Ми тебе роздавимо і ніхто тим не поцікавиться, загинеш, як пес.

— Це... пролетарська законність... і правосуддя?..

— А що б же ти думав? — вставив котрийсь, — ич ти!

— Так, це законність і правосуддя, — підтвердив Велікін.

Андрій помовчав і заговорив тихо:

— Коли мій рід... боровся за революцію, проливаючи кров, він інакше мислив про законність і пролетарське правосуддя, й... про все...

В цей час рипнули двері й увійшов хтось стрункий у військовій уніформі.

I I.

— **В**стать! — гримнув Сєргєєв.

Всі встали. Андрій встав теж, перемагаючи біль. Той, що увійшов, зупинився посеред кімнати, подивився на Андрія пильно й лагідно промовив:

— Сідайте, громадянине... здається, Чумак? Так?

— Так, — відповів Сєргєєв, посміхнувшись.

— Я — начальник групи й звати мене Фрей, — говорив далі гість у військовій уніформі, рекомендуючись Андрієві, — прошу сидіти спокійно й говорити далі, я, здається, вас перебив?

Був він підкреслено лагідний і чемний, і по-начальницькі величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слав'янські, певніше, російські. Цілковита протилежність до Велікіна, що мав прізвище російське, але риси інші.

Першим Андрієвим відрухом було поскаржитися цьому лагідному й, очевидно, культурному начальникові на ту кривду, що її йому зеподіяно щойно. Але блискавична думка, що „він же чує увесь той лемент і скавуління по коридорах і не припинить", обірвала намір. Замість поскаржитись, Андрій облизав шерхлі губи й вів далі обірвану думку:

— Проливаючи кров свою, мій рід інакше думав про все...

Помітивши, що Андріїв голос занадто хрипить, Фрей звелів дати йому шклянку води, але Андрій відмовився. Фрей помітно насупився:

— Гм... Ну-ну, говоріт далі, про що ж мріяв ваш рід... До речі, про ваш рід я добре знаю... Хто ж не знає рід Чумака! І, між іншим, думаю, що вам би не випадало з нами сваритися. Так що ж думав ваш рід?

— Рід мій думав про те, — раптом випалив Андрій майже крізь сльози гніву й образи, — що його нащадки...

не будуть биті ось тут!.. Шо Чумаків син не буде мордований ось тут, як собака!..

Фрей підніс брови:

— Це дійсно прикро. Але це від вас залежить. Мушу сказати (і про це вам вже було говорено, пригадайте), що ви з вашими здібностями, з вашою енергією й знаннями могли би бути потрібні країні... Лише мусите роззброїтися щиросердно. І вас оцінять належно... Давайте домовимось...

Андрій нетерпляче повів плечем, згадав слова Сафигіна й хотів відповісти те саме й в тому ж стилі, але облишив, помовчав, а тоді продовжував обірвану думку з жалем та іронією:

— Як собака... Та не в цім суть. Не в одиницях суть. Суть в мільйонах. Отже — рід мій мріяв про інакшу долю й інакші права для себе й свого народу... Про інакше пролетарське правосуддя... Про інакший „новий лад"... Про інакших носіїв правосуддя, аніж оцей ось... — він кивнув на Велікіна.

Фрей слухав, насупившись. А як Андрій урвав, він обережно підігнав з цікавістю:

— Ну, далі...

Але Андрій замовк. Він думав над тим, чи говорити далі, чи не говорити. Для кого, ніби, й для чого? Зайшла павза. Фрей почекав якийсь час, а тоді удавано позіхнув:

— Мда-а... Але я бачу, що ви і ваш рід — це, як кажуть одесити, дві великі ріжниці. По мойому ви в своєму роді є виродком, чи винятком. І ось ця винятковість і привела вас сюди. Адже так?

Андрій вже достатньо прийшов до пам'яти, щоб уловити тонкість цього запитання. Виходило, що відповісти запереченням, це значить увесь рід поставити на одну дошку, ось на цю підлогу, замащену його кров'ю. Хай ліпше буде „так", але він і цього так не сказав, лише зідхнув.

— Ну, от, мовчанка знак згоди. Так що вам нема чого посилатися на рід. А те, про що мріяв ваш рід, ми й здійснюємо.

Андрій покрутив головою.

Фрей:

— Хіба ні? — (іронія).

— Облишмо про це. Ви це знаєте краще за мене. Не я керую цією тюрмою, а ви.

— Що ти хочеш цим сказати? — підхопив Велікін понуро.

Андрій не звернув уваги, зіґнорував, спостерігаючи, як Фрей щось обертає під насупленими бровами, й чекав, що він буде говорити.

— Цікаво... — протіг Фрей роздумливо, а тоді враз стріпнув чубом і звернувся до Андрія усторч:

— Рід Чумаків є відважний. Скажіть, чи ви пішли в свій рід? Ви відважний?

Андрій:

— Ви хочете випробувати мою відвагу? Здається маєте багато нагод.

— Я не про те... Ви от говорите про рід, про його мрії... Так от, якщо ви відважний, то чи не могли б ви сказати, які ж ваші мрії, яке ваше кредо? Ваше кредо? Отак просто, як личить відважним людям... Пам'ятайте, що за кредо ми не судимо, ми судимо не за погляди, а за діла За конкретні діла. Ну?

За столом напорошеність, смішок. Андрій мовчить понуро.

— Я вам ґарантую, що за погляди вам нічого не буде, — промовив серйозно Фрей.

— Можливо, — протіг нарешті Андрій. — Але чи ґарантуєте ви, що ви вільні чинити по своїй уподобі? (іронія, Фрей насупився) — Чи ґарантуєте ви, що для дотримання слова вам вистачить вашого авторитету?

Незручна мовчанка. Андрій почекав хвилинку, а тоді, посміхнувся глузливо:

— Але це не важно. Я вашої ґарантії зовсім не потребую. Існує теоретично закон про свободу думки й совісти, так от припустім, що це є дійсно закон. Припустім. Припустім, що за політичне кредо нікого не карають ваші... речники пролетарської законности й правосуддя. Припустім. Але я навіть цього припущення не потребую, бо знаю, поперше, що саме таке припущення розходиться з дійсністю, а друге: що я сиджу тут саме за своє кредо, і що звідціля вже ніколи не вийду. Я приречений на те, щоб бути роздавленим, в цьому я вам усім вірю. А раз так — висловлюючи своє кредо, я вже нічим більше не ризикую, бо доля моя перерішена. Після цього я не потребую навіть особливої відваги, щоб моє кредо висловити. Будь ласка, що вас цікавить?

По такій передмові, здавалося, Фрей зніяковів, якась маленька риска шляхетности вимагала припинити розмову. Але Фрей перемігся, боротьба між людською совістю й почуттям службового обов'язку закінчилася пе-

ремогою останнього. Скривившись, Фрей поставив запитання:

— Скажемо, як ви дивитесь на все?

— На що саме?

— На систему, на правопорядок, на уряд і партію, на... те, що ви тут бачили, нарешті?

— Гм... Я дивлюся так, як і всі, як дивляться мільйони на це.

— Що-що? Які мільйони? Ну, що ви, що ви!..

— Ну, що ви! — протіг Андрій в тон. — Я можу подумати, що ви погано знаєте аритметику. Та якщо в Харкові п'ять тюрем і в кожній сидить по п'ять або десять тисяч людей, то коли це перемножити на кількість саміх тільки великих міст в СССР, то скільки це буде мільйонів? Тих що сидять вже! А їм немає виходу, як ви всі твердите. А тих, що сиділи вчора!? А тих, що ще ждуть своєї черги?! Хіба це не будуть мільйони?!

Фрей засмикав бровою, позираючи на присутніх „футболістів":

— Стоп, стоп! Чи ви здаєте собі справу з того, що ви говорите?!

— Ви хотіли знати моє кредо...

— Ага, ну прошу, прошу... Це думки клясових ворогів і вони нам відомі. Отже, ви думаєте?..

— От і добре... Так от я так і думаю, як ті всі мільйони „клясових ворогів". Тобто я думаю й дивлюся на речі так, як мільйони людей. А як вони думають, про це ви могли б зробити висновок на підставі ваших же підозрінь до тих людей, на підставі обвинувачень, вами пред'явлюваних і обгрунтованих на ваших же підозріннях. Ви думаєте, що всі ті люди ненавидять систему й режим, партію й уряд; розчаровані в революції; вважають правопорядок, збудований на руїнах старого світу миколаївської реакції, за недосконалий, ба, за антинародній; що з усіх ідеалів революції вийшов пшик; що кров, пролита мільйонами, пішла на марне, потоптана й поругана системою нового визиску, соціяльного й національного поневолення, фразерством, фарисейством, диктатурою меншости; і, нарешті, ви думаєте, що всі ті люди в відчаї хотіли б все знести геть, диктатуру меншости тобто, все зламати, побудувати новий світ, кращий, справедливіший... За такі, мовляв, думки ви посаджали до тюрми всіх — і бувших ветеранів революції, що, обсмалені порохом тієї революції, ще не втратили відчуття, як він пахне той порох і як пахнуть ті великі ідеї,

за які вони боролися; посаджали й їхніх дітей, що болюють трагедією своїх батьків та з кров'ю успадкували їхні ідеї; і молоде покоління юнаків, що не може примиритися з болотом, де квакають жаби всесоюзного міщанства; і селян, і робітників, і інтеліґентів, що сміють дерзати мислити й хотіти, й їхніх родичів, і родичів тих родичів...

— Стоп! — перебив Фрей, зблідши. — Ви здаєте собі справу, що ви говорите?!

— Вповні. Я говорю лише те, що ви закидаєте всім тим, хто сидить за цими мурами.

— А ви здаєте собі справу, що це аґітація? — при цьому Фрей глянув на „футболістів".

— Можливо. Цей пункт стоїть в формулі мого обвинувачення.

— Гм... Яке це має, все те що ви говорили, відношення до вашого кредо?

— Ніякого. Я говорю лише те, в чому ви мене і всіх інших обвинувачуєте. Якщо ви хочете, щоб це було кредо — добре, нехай це буде кредо. Кредо всіх..

— Чого ви розписуєтесь за інших?

— Я не розписуюсь. Я частка всіх тих приречених і говорити в множині — це моє право, таке саме природнє, як буде природньою перспектива гнити нам всім укупі й живити своїми соками „чортополох" товариша Вишинського.

— Ну-ну, в вас і язичок!.. Добре. Так яке це має відношення до вашого кредо? Це ваше кредо?

— Повторюю, я висловив лише те, в чому ви обвинувачуєте мільйони. Що ж до мого кредо — то воно вміщається в одну фразу...

— ?

— Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного закаблуками й палкою! Ось це моє кредо.

— ?!

— І так само не визнаю соціялізму, будованого тюрмою й кулею. Ось це вкупі і є в с е м о є к р е д о.

Це було занадто сміливо. Зайшла мовчанка.

Фрей зімкнув брови й видно було з усього, що він перемагався аби не затупотіти враз і не закричати. Таке було враження. Але він не закричав, навпаки, проговорив тихо, аж занадто тихо й повільно:

— Та-ак. Отже, ви здаєте собі справу, що це жахлива контрреволюція. Та ж за це одно вас треба якнайгижче покарати. Навіть коли б не було більше нічого,

цього одного вистачить, щоб вас засудити на віки-вічні.

— Осмілюсь нагадати, що ви давали ґарантію.

Фрей прикусив губу й одвернувся до вікна. Чи йому дошкулила досить прозора іронія в Андрієвих словах, чи його вразила надзвичайна відвага, з якою було висловлено такі єретичні думки тут, чи сам жахливий зміст тих думок, так убійче-логічно й сміливо викладений, але удавана його байдужість не в силі була прикрити нервовости, що проявлялася в постукуванні ніском лівої ноги об підлогу.

— Ну, що ж, — посміхнувся криво Андрій, — цим я дав вам моральне право мене мучити...

— Ніхто тут права від тебе не потребує! Подумаєш! — бовкнув Сєргєєв.

Не повертаючись, Фрей поставив ще одно запитання:

— Ви сказали, що ваше кредо, то кредо тих всіх, що сидять. Так?

— Так, я сказав, що я дивлюся на речі так, як дивляться всі люди.

— То ніякі люди! То вороги народу!

— Слухайте! Я дійсно можу подумати, що ви не знаєте аритметики. Один — то може бути ворог народу. Два — може бути. Сто — може бути. Тисяча— теж може бути. Але сотні тисяч! Але мільйони!!. То вже не вороги народу. То є народ! Народ! Ви розумієте? Чи ви не знаєте математики? То народ!

— Спокійно, спокійно. Тепер я розумію ваше кредо. Гм... (іронічна посмішка) — І я знаю математику. У нас своя математика. Це ви побачите... Ну, що ж. Дякую за одвертість. Повторюю — ми не судимо за погляди, ми судимо за діла... Гм... Думаю, що ваші діла не розходятся з поглядами. Бо ви диявольські послідовні.

Павза. Андрій зідхнув — „Ну, ось вони все знають тепер!“ А Фрей:

— Що ж до народу, то на 200 мільйонів може бути ворогів і кілька мільйонів.

— Та-ак?.. Ну, а як тих мільйонів одного дня виявиться занадто багато? Га? Тоді?..

— Тоді? — Фрей подумав і скривився презирливо: — російська історія знає випадки, коли воля сліпих мільйонів ламалася геть об волю аванґарду...

„Ах, російська історія!!? А українська історія знає що інше!“ — це Андрій подумав іронічно, а Фрей вів далі з експресією:

— Воля сліпих мільйонів ламалася об волю аван-

ґарду, який знав краще, чого тим мільйонам треба. Сьогодні тим аванґардом є партія. А аванґардом партії...

— О! — Андрій підвів брови, як людина, що нарешті збагнула велику істину, нарешті переконалася в своїй глупоті:— а аванґардом партії є ви...

Фрей похопився, що загнався трохи далеко в одвертости, але ствердив:

— Так... І ми не маємо сантиментів.

— Дякую... — прошепотів Андрій, насправді пригноблений такою простотою мишлення й прямолінійністю. Зайшла мовчанка.

— Чи можу я поставити ще одно запитання? — промовив Фрей.

— Ваше право.

— Чи ви знали Хвильового?

— Ні!

— Ви занадто швидко відповіли. Ну, добре, скажемо, що ви не знали особисто. А чи ви знали, може, його націоналістичну, сепаратистську теорію про боротьбу двох культур, про азіятський ренесанс з Україною на чолі? Про переродження революції?

„Ага! Ось в цім і весь сук! Російська історія контра українська історія!"

— На скільки я розумію, ви одразу назвали кілька теорій Хвильового.

— Ага, значить ви їх усі знаєте?

— А чому б ні? Так само, як теорію Карла Маркса про пролетарську революцію та теорію Леніна про відмирання держави, як апарату клясового насильства. Здається, розмова б про цю тезу Леніна, про нездійсненість його прогнозів щодо відмирання держави та про викривлення цієї тези, скажемо, в спосіб використання держави пролетаріяту проти... пролетаріяту, була б тут більше до речі.

— Облишмо Леніна в спокої. Ленін, коли говорив про державу пролетаріяту (пролетарську клясову державу!), то він з одного боку мав на увазі російський пролетаріят — аванґард російського народу, а з другого — мав саме вас усіх на увазі, тих, проти кого потрібен сильний державний апарат. Робітничий апарат насильства проти,..

— Робітників...

— Так, і проти робітників, якщо вони проти диктатури пролетаріяту...

— Російського пролетаріяту...

— А то якого ж?!. Словом — проти всіх, хто проти робітничого аванґарду — партії Леніна-Сталіна.

— Але ж витворюється парадокс!

— То лиш так здається. Ніякого парадоксу. Але тут не дискусійний клюб. (Павза). Отже, ми вас не судитимемо за погляди, ми судитимемо за діла.

Після цього Фрей замовк зовсім і вже не брав участи в допиті. Стояв собі, одвернувшись, і вивчав млинове решето в вікні. Мабуть лічив вічка. Його місце заступив Вєлікін. Він підчас всієї розмови мовчав (лише раз був подав репліку), набрякав злістю, супився й під кінець був червоний, як буряк. Проте він був задоволений. Навіть потер руки, перешіптуючись з Сєргєєвим.

— Ну-с... — процідив Вєлікін після того, як переконався, що начальник вже розмову скінчив: — політикуємо? Але це добре! Знаменито! Що й требувалось доказать! Так що нам твої погляди ясні, голубе! Вони, правда, були ясні й раніше, але зайве уточнення не шкодить. Одначе ми тебе за погляди судити не будемо, ти ж чув. Ми судитимемо за діла. За діла, браток! Отже — чи не зволите ви, сеньйоре, говорити нарешті? Про діла, про свої діла! Га? Про революцію він міркує, контрреволюціонер!!. Ну?!

Мовчанка.

— Про діла, сволоч, ти мусиш говорити! — раптом закричав Вєлікін і затупотів. — Про діла твої контрреволюційні, про однодумців, про всю твою компанію гадючу!.. Мільйони тут щитаєш! Хоч би вас тут був мільярд то й те нас не злякає. Ти знаєш, що таке НКВД? Ото ж. Ти повзатимеш, як пес, і скавулітимеш!!. Чуєш?.. Чуєш, як вищать там гади, такі ж, як і ти, по коридору? Ото твої мільйони! Політикуєш? От ти ще заполітикуєш! Нам твої погляди до стелі, до с..., до лямпочки! А от, як ти ті погляди переводив у життя, га? І з ким? Ну!?. Ну!!?

Мовчанка. У Вєлікіна виступив піт на чолі й він ось-ось готовий був кинутися на жертву, кипів увесь і сатанів. Чи він був фанатик, чи він був садист? І те й друге. Він фанатичний виконавець волі пославшого його, отого керманича російської історії... Вєлікін ступнув рвучко два кроки до Андрія, а потім передумав, вернувся до столу і розлився бурхливим потоком найобразливіших епітетів. Він називав Андрія й проституткою, й „паршивою петлюрівською собакою", й шматтям, і падлом, всім, що тільки може вигадати божевільна людська фантазія. Обіцяв його згноїти й запроторити туди, де він до самої

смерти не побачить жінки... Лише для означення поняття „жінка“ вжив зовсім іншого епітету, назвавши певну частину жіночого тіла. То був водоспад цинізму, похабщини, брутальности, еквілібристика мерзости, розрахована на те, щоб увігнати жертву в стан психічної депресії, знищити її морально, принизити, розчавити. Все, що вигадав всесвітній, а особливо російський, лайливий геній, було пущено в рух. Це все робилося для того, щоб довести, що людина, якій стільки ллється на голову бруду, нікчемна пилинка, ніщо, комаха, за якою не стоїть і не стане жоден закон і якій нема на що сподіватися.

Фрей стояв, обернений до вікна, й, здається, не реаґував ні на що, не чув ніби.

А Андрій чув усе, але теж не реаґував на-зовні. Кожне слово віддавалося болючим ударом в самісіньке серце, але він зціпив зуби й мовчав понуро, дивився примруженими очима на Велікіна, на всю компанію, що, позіхаючи, слухала начальникови філіпіки. Тремтів дрібно й чекав.

Втомившись від водоспаду похабщини, вірніше, захлинувшись нею, Велікін люто сплюнув і, поставивши, як крапку, зловісне „Ну?!“,замовк. Чекав, давши зрозуміти, що він більше говорити не буде, а від слів перейде до діла.

— Ну?!

Андрієві треба було щось сказати, щось таке, щоб загаяти час, щоб відвести те, що за тим „Ну?“ має прийти, але він не знайшовся що сказати. Відчував, що його огортає жах при згадці про те, що було, й перед тим, що може бути в цім безвихідді, в цім царстві сваволі й садизму. Дивився в вікно, за яким була глупа, чорна ніч, і тоскно думав, хоч би вже швидше світало, хочби вже кінчалася ця ніч і його відвели назад до камери, дали перепочити. Адже ж, як прийде ранок, цей допит мусить припинитися, його мусять відвести назад і лишити в спокої до наступної ночі. А там—якось буде... Може він розіб'є голову об мур... Якось буде... Лише зволікти б те прокляте „ну?“ в безкінечність. Але він не знайшовся, що сказати й тільки знизав плечима.

— Що?!—закричав Велікін і загугнявив глумливо: — А—а, він бідняжка не знає, про що йому говорити, забув. Слідчий! – обернувся Велікін до Сергєєва,— поясніть цьому ідіотові, на яку тему він має говорити! Сконкретизуйте йому обвинувачення, щоб він зрозумів, що з ним тут не цяцькаються і не в піжмурки грають, що його погля-

ди нікого не цікавлять, а що слідство розпоряджає іншими конкретними матеріялами про діла, про діля! на які потрібні конкретні відповіді.

— Так, – розкрив течку Сергєєв і почав карбувати:— пункт перший статті 54-ї КК. УССР—зрада вітчизни. Пункт другий—приналежність до військової контрреволюційної повстанської організації й підготування збройного повстання. Пункт шостий—шпигунство на користь Японії. Пункт восьмий—терор. Пункт десятий—аґітація. Пункт одинадцятий—організація, що стоїть в звязку з пунктом другим і десятим.

Відкарбувавши, Сергєєв закрив течку. Андрій дивився якусь мить, а далі не витримав і засміявся. Він ці пункти вже чув раніше, але тоді вони не справили на нього враження, мало що можно написати. Тепер же й тут, проголошені офіційно й авторитетно, вони занадто вражали букетом безглуздя, своїм неспівмірним тягарем —аж шість пунктів! Особливо безглуздим був пункт про шпигунство та ще й в користь Японії.

— Чого ржеш?!—визвірився Сергєєв.

— Нічого, він ще й закукурікає,—процідив Велікін.— Весело?—гримнув він до Андрія.

— Так... Мені весело, що тут все таки записано не весь карний кодекс, а лише шість пунктів.

— От на ці пункти ти й відповідай. Записано стільки, скільки ти заробив.

— Але ж це безглуздя!—вигукнув Андрій не без нотки відчаю.

— Нічого. Потім будемо бачити, чи безглуздя, чи ні. От як ти на все даси вичерпні відповіді, як виложиш все, що натворив відповідно до цих пунктів, тодій побачиш, чи безглуздя це. І переконаєшся, що ні.

— Але ж це безглуздя!

— Е, брат, деклямацією тут ти не попреш. І ти на всі ці пункти даси такі вичерпні відповіді, що й сам повіриш, що це не безглуздя. Тут ще не було випадку, щоб наші обвинувачення лишалися безглуздям. Ич ти!

Андрієві згадався Карапетьянів Аслан, чесний чистій черевиків, і він відмовився від думки переконувати слідчих. Це справді глупо. Петля затягується і з неї немає виходу. Так, з неї немає виходу. Що він має робити, як рятуватися? Грати Асланову комедію, відтягати муки й виповнювати безглуздя „правдою" „щиросердних зізнань"? Ні! Сто раз і сто раз ні. Нерви його тремтіли,

але він намагався володіти ними. Хотів бути спокійним. Понхюпився й мовчав.

— Всі ці „безглузді“ пункти цілком відповідають твоїм поглядам, хіба не так? — уїдливо викарбував Велікін.

А дійсно. Коли говорити правду, то ці пункти цілком відповідали його поглядам та тому, про що він не смів говорити й до чого його ніколи не змусять. Але вони відповідали й фікції, яку фабрикують тут! З цим Андрій в душі згодився й почав убачати в цій ідіотичній комедії несамовиту логіку, залізну логіку. Значить, в основі їхня фікція — все це правда?! Далебі, він до цього має відношення... Крім шпигунства в користь будь-чию, бо це противно його гордій і шляхетній натурі, решта ж — може бути... От, скажемо, хіба не поламав би він усім цим барбосам ребра й не повідкручував би голови? І то всім, згори до низу! Так... В диких обвинуваченнях є залізна логіка. Про це Андрій думав, а тим часом не пускав і пари з уст, сидів мовчки. Велікін починав кричати. Він вимагав зізнань. Вимагав настирливо.

„Може справді дати йому цю фікцію, всі ті потрібні „зізнання“? —подумав Андрій, обливаючись потом,— з двох зол вибірають менше... І хай це все кінчається. Все одно вже.“

Але щось стояло на перешкоді, щось, чого він ніколи не переміг би в собі. Гордість. Шалена гордість, що уперто оберігала його честь, вартувала над утомою й відчаєм, не даючи пуститися берега. Та ще іскра свідомости, що від фікції йде шлях до не-фікції й тоді не можна вже з нього звернути, тоді все пропало... І тому Андрій мовчав. Під серцем йому млоїло і він, власне, не слухав уже скаженого крику й погроз, а чекав тортур, відчуваючи, як навіть пальці рук його бралися потом. Він уже не розбірав, що кричав той Велікін. Хай лише кінчає свій безглуздий крик і приступає до діла. Хай уже убивають. Правда, він уже не був певен, що його в наступному нападі не „розколять,“ — той ідіотичний крик, та вся похабщина забивала памороки, наповнювала серце розпачем, безнадією, апатією відчаю, огидою до всього. А головне, той крик убивав волю, заливаючи її водоспадом мерзости. Світ, що раптом став уміщатися в цій кімнаті, ставав противним.

А Велікін пребірав усі пункти за чергою, домагаючись зізнань. Спершу кричав про шпигунство, але не викликав жодної реакції. Тоді він кричав про збройне

повстання — теж не викликав реакції. Про терор — теж безрезультатно. Тоді він перейшов до військової повстанської організації, — він домагався імен людей, він домагався списків знайомих і приятелів, взявши течку до рук і щось там тикаючи пальцем. Андрій почав прислухатись. По кількакратних домаганнях назвати імена „спільників“ , учасників повстанської військової організації, Андрій категорично заперечив і існування організації й приналежність до неї будь-кого.

— Не було! Не було й немає. І ніхто до неї не належить. Ніхто!

— Як то ніхто не належить?

— Так, н і х т о!

Павза.

— Ага, ніхто, кажеш? А б р а т и! А т в о ї б р а т и?!

— Що-о?!

Андрія так ніби хто облив варом або жигнув головешкою межи очі. „Он ,що! Брати! Він говорить про братів“... Від несподіванки Андрій отетерів і не зрозумів що й до чого. А потім збагнув, чого вони хочуть. Бач, вони хочуть, щоб він завербував до їхньої фікції своїх братів. Рідних своїх братів! Ловко!

І... дивно, першим відрухом була одчайдушна й божевільна думка:

„Так-так! Завербувати!.. Хай живе провокація! Завербувати!!. Вони брата віддали на муки, то ж хіба не справедливо буде одміряти їм повною мірою? І нехай узнають...“

Але це лиш на коротку мить і це така божевільна думка, як блискавка. Її враз погасив той „хтось“, що стояв на варті його душі: „Стій, дурню, стій!.. Вони тебе не продали! А якщо б навіть вони тебе й продали, то ти їх не мусиш продати... Стій! І рятуй інших!.. Од фікції йде шлях до не-фікції... Стій!“

„Брати мої, брати мої!“

— Ні! — визвірився Андрій до Велікіна.

— Що ні?

— Ти брешеш! Те, що ти сказав, ти брешеш!..

— А-а... — Велікін зняв із дубового стільця спинку, що, виявилося, легко здіймалася і вкладалася знову на місце, й наблизився до Андрія: — як ти сказав?! — За Велікіном слідом наблизилися „футболісти“.

Андрій звівся назустріч і наставився пломеніючими очима усторч:

— Ти брешеш...

Удар ребрастою палицею (спинкою з стільця) по обличчю і одночасовий чийсь удар ногою під коліна звалили Андрія на підлогу... І почалася знову та сама історія, що була вже раз. Але з ще більшим осатанінням і ревищем. Слідчі й „футболісти“ кричали від газарту й злоби, Андрій кричав від гніву і болю. Тепер удари були болючішими незрівняно, бо приходилися по вже набитому тілу, по синцях, по напухлих м'язах. З розбитої щоки лилась кров і Андрієви руки та чужі черевики розмазували її по паркетній підлозі... Андрія качали ногами по кімнаті довго, аж поки він знову не знепритомнів. Тоді відлили водою й посадовили на стілець...

Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. Він закурив і пускав апатично дим в чорноту ночі, крізь млинове решето. А як Андрія посадили на стілець, Фрей погасив цигарку в попільничці на столі, перекинувшись при тому кількома словами з Сєргєєвим і Вєлікіним, і пішов. А виходячи, зупинився біля Андрія на хвилинку й проговорив недбало:

— Ліпше не сваріться з хлопцями, а постарайтесь бути слухняним. І пам'ятайте — ви будете потрібний країні й Партії й вас оцінять... якщо ви здастесь... І не бійтесь ніяких перебільшень...

Пішов. Футболісти теж вийшли.

Андрій не зареаґував на слова Фрея, сидів, опустивши побиті руки вздовж тіла й звісивши мокру голову на груди, і спазматично схлипував від браку повітря. Лице його було напухле й заяложене кров'ю. Брови зведені, щелепи стиснені. Сидів і дивився з-під лоба просто себе... Келих наповнювався до краю, здається, вже до краю... Сили його вичерпалися а ще ж тільки початок. Ще ж тільки початок! Нерви дзвеніли тоскно, як осінні дроти в степу, і той дзвін свердлив мізок, як біль зубний... Він дивився в вікно, на млинове решето й думав, чи проб'є він його головою, як отак кинеться враз очертом...

В кімнаті лишилися Сєргєєв і Вєлікін, щось пошепки радилися за столом. Вони не боялися, — жертва вже вимотана ґрунтовно і вони вдвох дадуть їй раду на випадок чого. Курили, листали папери, щось міркували. А Андрій дивився в вікно, на млинове решето: чи проб'є він його головою? Його несамовито тягло до вікна, до безодні, що за тим вікном починалася від п'ятого поверху й губилася десь унизу, в темряві. Кинутися в неї сторч головою отак з розгону! І все б... Ні, він не проб'є

цього решета головою. Воно прип'яте гаками міцно й не зірветься, а дріт занадто грубий, хоч і видається павутиною... Ах, яке несамовите бажання, але — нездійсниме. Тут, брат, все передбачене... Андрія огортає тяжка безнадія, він зідхає та все не може відвести од вікна очей... За решетом рожевіє, то надходить світанок. Десь заляпотіли голуби крилами, злітаючи на дах, і заворкотіли. Он вони ходять на рожевому тлі, по самім шпилю і воркочуть. На тюрмі, на тюремнім даху...

До кімнати зайшла якась особа.

— Встать! Женщина!.. — гримнув Сергеєв.

Слово женщина вплинуло магічно і Андрій звівся. А вже звівшись, роздивився, що та женщина — то була Нечаєва! Ну, та все одно, женщина...

— Сідай, — промовила Нечаєва недбало й, зупинившись напроти, мовчки наставилась очима на нього. Курила папіросу й пускала дим ніздрями. Дивилась, поводила бровою.

„Яка вона була б гарна, якби не була брутальна!" — подумав Андрій і опустив голову. Відчував жіночий погляд на собі. Дивився на її маленькі ноги, взуті в бронзові туфельки, й пекучий, страшенний, непереможній сором почав навалюватися на все його єство. От він сидить перед цією жінкою побитий, як останній пес, він — мужчина, такий гордий і такий самовпевнений колись. „Хочби хоч вона не почала лаятись брутально, бо"— тоді келех буде переповнено і він не певен, що не розридається від безмежної нудьги, від безпросвітнього відчаю. Женщина!. Прообраз сестри, прообраз матері...

Нечаєва не лаялась. Вона стояла й дивилась мовчки. Андрій оглянув її ноги, оглянув її опуклий бюст, перевів погляд на обличчя, стомлене, з синіми колами під очима, й зустрівся з її поглядом. Нечаєва криво посміхнулася кутиком нафарбованих уст:

— Старий знайомий... — промовила мляво й трохи насмішкувато й одійшла до столу.

— Знайомий, чорт би його побрав! — буркнув Сергеєв.

Нечаєва повела самою бровою, ніби запитавшись — „А то ж чого?"

— Бється, гад.

Цей дотеп, розрахований на ефект, ніякого, одначе, ефекту не викликав, Нечаєва скривилась:

— Ви все таки недотепний, Сєрж. Я бачу щось інше... — і, не докінчивши фрази, дивилася з-під лоба на Андрія. Невідомо, що думала ця вогненногрива, стомлена фурія, чого від неї можна було сподіватися, — Андрієві хотілося, щоб вона взагалі мовчала, а ще краще, щоб пішла геть і хай би лишилась ілюзія, що це була все таки жінка і що вона мала, може, щось в серці від жінки...

— Може ви маєте якесь прохання, Чумак? — запитала раптом Нєчаєва. Здивованому Андрієві здалося, що в тім голосі забриніла нотка підступу. Мовчав, не знаючи, що відповісти.

— Може ви маєте якесь прохання? — повторила Нєчаєва запитання. Вона питала так, як питають людину перед стратою.

Ні, в тім голосі не було підступства. Такий собі байдужий, стомлений голос жінки, що має якесь право на примху тут.

— Так, я маю прохання... — відповів Андрій.

— Будь ласка.

Андрій помовчав якусь мить, вдивляючись в її обличчя, а тоді запитав:

— Ви маєте матір?

Від несподіванки Нєчаєва насупилась:

— Що за дурне запитання!

Обидва мужчини посміхнулися іронічно.

— Ну, припустім, маю... — відповіла Нєчаєва.

— Добре, — промовив Андрій тихо. — Я маю одне прохання... Я прошу вас іменем вашої матері... дозволити мені написати листа.

— До кого?

— До матері...

Нечаєва підвела брови з мовчазним здивованням, „до моєї матері?!", а мужчини засміялись.

— До своєї матері, — пояснив Андрій.

— А-а...

Зайшла павза. Нєчаєва, насупившись, тарабанила пальцями по столу. Мужчини з іронічними мінами чекали якогось вибрику, якогось надзвичайного ефекту. Андрій теж сподівався на феєрверк лайки, яку вже чув з цих, так гарно окреслених уст, і вже каявся, що піддався на спокусу. Нєчаєва постояла, потарабанила пальцями по столу і несподівано промовила:

— Добре. — Взяла аркушик паперу, олівець і якусь

течку зі столу й підійшла до Андрія. — Нате, пишіть. Тільки коротко.

Андрій взяв тремтячими руками течку — „Лист до матері! Він зараз напише лист до матері!" — й помалу великими літерами написав на аркушику кілька слів. А тоді повернув течку, олівець і аркуш паперу Нечаєвій. Він написав:

— „Живий, здоровий. Скоро вернусь. Цілую." — і підпис.

Нечаєва прочитала листа, постояла, примружилась і чомусь закусила губу. А тоді підійшла до столу й поклала листа перед Сєгєєвим, а поклавши, дивилася збоку на Сєргєєва пильно і в той же час непомітно, закурюючи цигарку.

Сєргєєв прочитав, якось глупо підвів брови й поклав лист під преспап'є.

Тоді Андрій згадав, що він не написав адреси. І тут же блискавична думка — „Це добре, що ти не написав адреси, матимеш змогу перевірити, чи вона всер'йоз згодна переслати листа, чи це лиш жарт. Якщо похопиться сама й зверне увагу на брак адреси, значить..."

— Мда-а... — протягла Нечаєва, думаючи про щось інше. — Але ви не написали адреси. Яка адреса вашої матері?

Андрій сказав. І зрадів — „Піде, значить, піде!"

Нечаєва взяла листа з-під преспап'є й на нім дописала адресу. І поклала його на столі. Сєргєєв взяв аркушика й знову поклав його під преспап'є.

Андрієва віра в те, що лист піде, захиталася, спостерігаючи, як лист мандрує з-під преспап'є під преспап'є. Виходить, що він підпорядкований двом волям тут, жіночій і мужеській. І від того, яка з них візьме гору в цім змаганні, залежатиме його участь. До того ж, хвилева примха жінки, що прокинулася в фурії, є лише хвилева примха.

До кімнати увійшла ще одна жінка. Повторилась процедура, що й перед тим — „Встать! Женщина!"

Це була інша женщина, Андрій цієї не знав. Років тридцяти, груба, хтива, з надзвичайним бюстом і дорідними стегнами, що ходили хвилями, буйно нафарбована. Вона зупинилася перед Андрієм, взявшись руками в боки й курячи цигарку, й досить хижо, безсоромно й зухвало оглядала його. Ніби прицінюючись до бика й вивчаючи його на предмет племінної здатности. По оглядинах зробила досить похабну заувагу, взявши за об'єкт до-

тепу Андрієви подерті й закривавлені штани, тим викликавши сміх мужчин.

По цій репліці Андрій її впізнав. Це ж про неї він стільки чув у камері. Її ім'я згадувалося завжди в парі з ім'ям Нєчаєвої, як ім'я другої знаменитої жінки в НКВД. А знаменита вона була, ніби, тим, що, ведучи слідство при допомозі мужчин, завжди потішалася над статєвими органами своїх жертв. Вона била дошкою по певних місцях, притискала їх каблучком, а то й дверима, заголювалася й сідала безпомічній жертві на обличчя й взагалі виробляла несвітські речі. Об'єктом її „слідства" здебільшого були вірмени. Її ж жертвою був і Ягельський, ніби. Після моторошних кривавих сцен розпалена ця самиця улаштовувала з слідчими оргії в тих же кімнатах з закривавленою підлогою, після того, як жертву витягали геть. І називалася вона „товаришка Клава". Так, ось Сєргєєв назвав її цим іменем. І була вона ніби морфіністка. В кожному разі це була жінка сексуально збочена, щоб це збагнути не треба бути аж таким пильним. Очі й уста її були достатньо красномовними. Ті очі й уста, надміру живі стегна, опуклі груди й рожеві, перенаснажені кров'ю шоки оформляли собою не що інше, як бальон колосальної сексуальної енергії.

Бальон постояв, погойдався над Андрієм.

— Так оце такий він, Чумак!?. Пхє.. — далі йшли віртуозні епітети, добрані на окремий штиб, насексуальний штиб. Такі епітети могла добрати лише до краю розпутна жінка, керована тим самим безсмертним російським лайливим генієм. Повправлявшись в красномовстві, „товаришка Клава" пішла до столу. І так само, як і перше, взявшись в боки, дивилася звідти на Андрія, але вже мовчала. Обертала щось в своїй голові, під модно накрученими кучерями, — щось придумувала. Вишкірила два рядки сніжно-білих зубів:

— Слухай, Серж! Дай мені його, я з ним побавлюсь!

— Е, ні, з цим ти не побавишся. Цей тебе, Клавочко, роздавить.

— Овва! А ось дай... Поклич лишень трохи хлопців.

— Е, ні. Цей д'явол знайде спосіб зробити так, щоб твої прекрасні зубки не сяяли так гарно і не брали хлопців так ніжно... (регіт) — Хіба що потім, як ми його уходимо.

— Ну добре, – згодилась Клава, роздимаючи ніздрі. Замовкла й нахилилась до Нєчаєвої, прикурюючи нову цигарку. Нєчаєва повела оком на преспап'є, реко-

мендуючи тим поглядом Клаві подивитись. Щось було в тій Нєчаєвій дивне сьогодні, — вона бавилася в психологію чи що.

Клава схопила папірець, прочитала його й зайшлася божевільним реготом.

— Ха-ха-ха!... Ич ти! Сісі захотів... Синок мамин!... Почекай, я біля тебе походжу й ти перестанеш взагалі чогось хотіти...

Ці слова, а особливо те, що вона взяла в свої руки й прочитала його листа, стрясли Андрієм, але він стримався, дивився на Нєчаєву. Нєчаєва нахмурилась і відібрала папірець, нічого не сказала, позіхнула байдуже й поклала папірець до кишені. Та Сєргєєв простіг до неї руку з мовчазною вимогою повернути листа йому. Нєчаєва постояла, докурила цигарку, роздушила недопалок, а тоді поклала листа в простягнену руку й, потягнувшись стомлено та промовивши — „А-а, ну вас к чорту!“ — пішла геть. Засміялась і... обклала Андрія п'ятиповерховою лайкою. Клава побігла слідом, вихнувши біля Андрія спідницею.

Хвилева жіноча примха спасувала перед залізним, таємним законом цієї установи. А чи то була просто комедія? Хто-зна. Таким чином доля листа була вирішена — лежати йому під преспап'є і в кращому випадку бути об'єктом глуму. Андрій розкаювався в душі, що написав тих кілька слів своїй матері, що відкрив перед цими людьми найінтимніший куток свого серця. Але що ж...

За решетом розвиднилось, — там уже був ранок і Андрій думав над тим, що його нарешті ось-ось уже звільнять і відведуть до камери. Чекав цієї хвилини жадібно. Він нічого так не хотів, як сну і забуття. Пірнути в сон, забутися, не знати нічого, не бачити, а там усе хай, як знає... За ґратами пломеніло небо, десь сонце мечами розганяло темряву, розганяло нічні примари й всі жахи, тоненькими рисками золота обводило ряботиння хмарок. Ранок... Та встав Вєлікін, опустив важку штору і закрив нею ранок. Ранок лишився десь там, за шторою, за млиновим решетом, а до кімнати повернулася ніч. Ніч з усіма її моторошними атрибутами... Надія в Андрієвому серці погасла так, як погасла ранкова зоря у вікні. І він зідхнув тоскно.

— Ну-с, — промовив Вєлікін, обірвавши спокій і тишу, що панувала такий, здавалось, довгий і разом з тим такий короткий час. Обірвав її грубо, звертаючись до Андрія: — Ну-с, і що ж ти нам скажеш?! Чого мовчиш?.. Чого ти ждеш? Ждеш своїх мільйонів? Чи ждеш скидки за те, що ти такий пролетарський?

Мовчанка.

— Галло! Ти будеш говорити?!.

Мовчанка.

— Ти, сволоч, будеш говорити чи ні?!!.

Мовчанка. Тут втрутився Сєргєєв, він взяв з-під преспап'є Андрієвого листа, потримав його перед очима, обернув кілька разів, і звернувся до Андрія:

— Гм, да... Ти, я бачу, любиш свою матір. Це добре... Так от я твій лист перешлю їй, але... Але як я можу тобі зробити ласку, коли ти такий затятий і злісний ворог, га?!. От сам мучишся і нас мучиш, і на якого чорта! Ну от подумай сам, на якого чорта це похоже?.. Ламаєшся, як невинна дєвочка... Ліпше давай домовимось, як личить мужчинам, — кінчім комедію і я для тебе зроблю все, що ти хочеш. Га? От, скажем, візьму й перешлю цього листа... А хочеш — зроблю побачення... Ну, що ти на це скажеш? Ти чув, що говорив начальник групи?

Андрій облизав шерхлі губи, подивився пломенючими очима на руку Сєргєєва, що тримала листа, подивився тим самим поглядом на Сєргєєва й прошепотів:

— Не треба... Дайте мені... того листа.

Обличчя Сєргєва перекосилось.

— Ич ти!... Значить ти зрікаєшся своєї матері?.. Навіть матері!?. Такий гад затятий! Добре! — він кинув листа на стіл і натиснув ґудзика від електричного дзвінка.

До кімнати увійшов якийсь заспаний здоровило в прим'ятій уніформі оперативника. Вєлікін взяв ребрасту спинку стільця в руку й підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій звівся. Сєргєєв увімкнув лямпу, що досі не горіла, на бічній стіні. Лямпа засяяла сліпучим білим світлом.

— Два кроки наперед! — скомандував Вєлікін, відкинувши геть ногою стілець й показуючи палицею в напрямку лямпи.

Здоровенний оперативник підштовхнув Андрія, що завагався а чи не міг переставити побитих ніг, і Андрій опинився кроків за два від сліпучої лямпи.

— Галло! — крикнув Велікін в самісіньке обличчя. — Ти довго думав і не надумав нічого. Так от подумай ще трохи. Ти будеш стояти, дивитися на цю лямпу і думати і ніхто тобі не буде заважати. Будеш думати... Будеш думати про те, про що тебе питали тут, а ти не хотів говорити. Особливо про останнє. Про останнє! Пам'ятаєш? Ти сказав, що я брешу. Так от ти будеш дивитися й переконаєшся, що я не брешу, — ти підтвердиш. Ти будеш стояти, як стовп, і дивитися, як идол, на цю лямпу доти, доки не побачиш в ній, що то не брехня, а правда, і тоді покличеш мене і вибачишся, і скажеш — „правда!" Зрозумів? Не „брехня!" а „правда!" Або... Або обернешся в стовп, станеш ідіотом... Або—або. Ну й всю решту підтвердиш, даси конкретні імена, дати, факти, людей, все, як належиться. Ясно? І підпишеш протокол. Та дивись, щоб все було складно!.. А тепер — дивися на лямпу!!

Андрій глянув на лямпу й інстинктивно закрив очі рукою від болючого сяйва. Враз скажений біль в плечіх підкинув його на місці, — то Велікін з усього маху вдарив його ребрастою палицею. Андрій шарпнувся, але в ту ж мить опинився на підлозі: здоровенний оперативник збив його з ніг, а тоді взяв лежачого за груди й тричі вдарив головою та спиною об підлогу, аж Андрієві видалося, що всередині щось урвалось, а мізок зрушив з місця. Потім оперативник звів Андрія на ноги й поставив лицем до лямпи.

— Та-ак, — протіг Велікін, як тресор, — отак кожного разу, як тільки ти спробуєш уникати ось цього „світла правди", тебе битимуть башкою об паркет, аж поки тобі в ній не поодскакують клепки, а в грудях не повідпадають печінки, але ти ще житимеш, житимеш ще й ще, і, вже ідіотом ставши, ти таки нарешті розкажеш і підтвердиш усю правду. Все, що від тебе потрібне. Ну-с, дивіться, містер, на лямпочку-с!...

Андрій зрозумів з нудьгою, що опір ні до чого, щосили його тануть і йому треба вибірати — або бути скаліченим і геть розчавленим швидко, або бути сліпим, але ще змагатися... При чому, в останньому випадку ще лишалося одне невідоме — можливе щастя видряпатися з цієї прірви. Надія особливо живуча в тих, що загибають. Головне ж: він подумав про братів та про вимогу Велікіна.... Від самої згадки про запропоноване позорище — позорище зради задля власного спасіння — в ньо-

му все затіпалось і заклекотіло й він з викликом підняв лице назустріч лямпі: — „На! Сліпи!... Сліпи!“...

Вимучений, безсилий, весь мокрий від поту, він уп'явся очима в болюче сяйво, намагаючись перемогти його своїм ненавидящим зором в прямому герці і... ламаючи той свій зір. З жахом відчував, що це світло може закінчитися для нього вічною тьмою. Хвилево „відступив“— мружився, намагався обернути свій зір всередину, не бачити лямпи — дивитись і не бачити — забути за неї, але нічого з того не виходило. Тоді він витріщився з одчаєм, як тільки міг, на прокляту лямпу, як на свого найлютішого ворога:

„Сліпи!.. Сліпи!!“

Стояв, похитуючись.

— Та-ак, — сказав Велікін. — Отак і стій. І думай. Думай!.. І пам'ятай, що від тебе залежатиме це скоротити. Біля тебе стоятиме ось цей архангел і ти тоді йому скажеш „годі!“ — і попросиш пацеру... Пойняв?

Андрій не слухав. До свідомости дійшли тільки слова Сергєєва, сказані з смішком:

— А листа твого я може ще й пошлю... Адьє!

На відході Велікін ще сказав кілька слів оперативникові тономон наказу, які теж дійшли до Андрієвої свідомости, може саме тому, що були адресовані не до нього:

— З місця не давати сходити, стежити пильно, бити нещадно, води не давати, спати теж, заплющатись теж, як упаде — ставити знову й пришпорювати, як треба буде поламати кості — дозволяю.

Після тих слів Велікін і Сергєєв вийшли.

— Чув? — спитав оперативник хрипким, пропитим голосом.

Андрій не відповів.

Оперативник сів насупроти Андрія на стільці, взяв у руки ребрасту палицю, якою орудував Велікін перед тим, поставив її не коліна, сперся на неї руками, а на руки підборіддям і так застиг, дивлячись тупо на свою жертву.

Настала мертва тиша.

Почався іспит, тягар, муку й ганьбу якого може збагнути до краю лише той, хто його переніс.

Мертва тиша. В Андрієвім мізку крутиться болючий вир думок, обертаючи сліпуче сяйво в веремію ко-

льорів, — він дивиться на сяйво і навіть не намагається вже відводити очей. Не від страху, не наказ Велікіна виконуючи, а від іншого... Він дивився, власне, не на лямпу, а в болючу веремію власної душі, в хаос, що розсаджував йому черепну покришку. То був болючий хаос — почуття радости й якоїсь сонцесяйної надії, і тут же почуття жахливого розпачу й туги, й несамовитої люті, і почуття непевности в собі, від якої холоне кров і наростає жах і тривога, і знову почуття радости, і знову відчай і нудьга смертельна...

Радість і надія від думки, що, якщо слідчі говорять про приналежність братів (його братів!) до контрреволюційної організації разом з ним, значить... значить не вони його зрадили!!. Значить вони не зрадили!! Ні!!.

Туга й відчай — що, якщо слідчі натякають на достатні матеріяли від „авторитетних, дуже авторитетних людей", значить... брати його зрадили, а слідчі тепер його тільки провокують, перевіряють, чи він знає, про яких „людей" мова... А вони зрадили! Таки зрадили!..

Потім приходив розпач:

Слідчі хотять убити двох зайців — перший: брати зрадили брата і слідчі використовують їх проти нього, проти Андрія; другий: вони хотять використати Андрія для того, щоби він завербував тепер своїх братів і таким чином коло замкнеться — вони матимуть військову контрреволюційну організацію. Та яку організацію! І дістануть ордени... Вони числят на злобу в серці найменшого брата та на жаль до своїх старших братів, і на те, що він так легко помститься на них... Брати, ніби, й прислужилися слідчим, але в цих останніх своя логіка — якщо найменший брат контрреволюціонер і має таке кредо, то яка ж гарантія, що старші не того ж поля?.. А головне — „ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного" та „в СССР людей вистачить", щоб слідчим робити свою кар'єру... І от їм потрібне його зізнання, як підстава, шоб тих братів забрати. Цебто — він мусить їх завербувати... Від цього брав розпач. І від цього ж огортала нудьга смертельна:

Та ж він тримається на волосині і може не витримати! Може зломитися! І тоді... Тоді досить йому сказати „так" — і брати його, яким він усе прощає в ім'я своєї власної віри в них, вже не гулятимуть на волі... Тоді вже не допоможуть їм ніякі їхні ані чини, ані ордени, ані минуле, ані добра батьківська слава... А волосинка така тоненька, що на неї вже не можно покласт-

тися, навіть Андрієві! Він це з тугою відчуває й обливається потом. Обірветься та волосинка його розшарпаної волі і він полетить у безодню. В безодню позориша, після якого вже не можно жити на цім світі...

І знову надія й шалена радість, що брати його не зрадили... І готовість все, геть все витерпіти...

І знову відчай... І знову розпач...

Який тяжкий і страшний келех йому піднесли!

Тоді зринало обличчя його заплаканої, непритомної матері й йому видавалося, що його ноги підгинаються і він стає на коліна, він заламує руки і невисловлена ніколи розпачлива молитва несамовито видирається йому з горла, наперекір глуздові, наперекір свідомости, прориваєтся з невідомих глибин, як колись у дитинстві... Молитва про те, щоб його минуло найстрашніше... А найстрашнішим є безмежне падіння і морок вічного позориша, загин того, на чому трималося його серце й від чого світ завжди був ясний... Тоді прийде темрява й душу вкриє проказа—проказа презирства до самого себе, знищима, непоправна, безвихідна... Йому хотілося кричати, благаючи невідомо кого... Матір! Свою матір!.. Очі застилало сльозами й світло меркло...

Але то йому лише так здавалося, що він опустився на коліна. Ні, він стояв, як стовп, зацепенів і жодна сльозинка не зрошувала його очей. Сльози висохли, наче їх випекло вогнем скаженої лямпи, а чи тим вогнем, що клекотав поза всім у душі. Похитувався від утоми. На мить опускав тяжкі повіки й тоді голова йшла обертом від вогненної веремії під припухлими повіками й від безмежного тягару, що гнув ту голову до низу й валив тіло геть. Ноги тремтіли й підгиналися. Але він стояв... Розплющав очі й дивився на лямпу, й думав все те ж, все те ж.

Іноді йому починало здаватися, що лямпа — то не лямпа, а вогненний місяць із своєю страшною емблемою...

Іноді в сяйві починали звучати акорди роялю... То гуло в голові, тоскно дзвеніло в вухах...

Помалу все почало мішатися в суцільний кошмар, в маячіння... Голова так горіла, що здавалося, вона ось-ось розірветься, як казан, розсаджений парою. Вже не міг думати бодай приблизно логічно. Душу обступало відчуття божевілля... Якийсь відтинок часу жив уже життям божевільного — відчував себе ним, зовсім чітко

і виразно... Все! На всьому крапка. Так скінчилася його свідомість... життя... все...

Тягар утоми ставав такий нестерпний, а хаос у голові такий болючий, що приходило пекельне бажання, щоб хтось ту голову розбив уже і вирятував з того болю...

Рештками душевної сили фіксував одну думку розпачливо — „не здатись". Це про братів... Решта — може бути. Не може бути лише головного .. Це про братів...

Час застиг. Час обернувся в суцільну, нерухому, безмежну втому...

Потім він опинився на підлозі. втративши рівновагу й зсунувшись якимсь чином. Ноги бо самі собою підкосились... Але страшний струс—якась могутня сила вдарає ним об паркет і знову ставить на ноги.

І він знову стоїть... Від струсу й болю на мить повертається його воля і він стоїть... Нічого не чує, нічого не бачить... Стоїть. З одним лише бажанням — не впасти... І знову зсувається на підлогу. Знову струс...

Так повторюється багато разів...

Уста поснядїли, губи пересмагли й порепались від внутрішнього вогню, від пекельної спраги. Гордість зломилася ніби, лишилась твариняча спрага.

— „Води"...

Здоровенний оперативник байдуже наливає в шклянку води й підносить до уст, а коли Андрій витягає жадібно губи, щоб схопити вінця шклянки, оперативник відводить руку й з силою виливає воду йому в обличчя, в жадібно розплющені очі... І за те спасибі! Вода сліпить, забиваючи сяйво й розриваючись всіма кольорами веселки, стікає по обличчю, по грудях... Опритомнівши, Андрій блідо посміхається й стоїт рівніше. І знов думає про те ж, фіксує ту саму думку... Поки не паморочиться голова й він не втрачає рівноваги... Оперативник вовтузиться з ним, як з лантухом піску, уперто ставить його на місце.

— Ну, — каже оперативник хрипким басом, — може ти вже б писав, га?

Андрій криво посміхається, не розуміючи, чого той від нього хоче. Оперативник бере його за плече, стискає з усієї сили й питає-кричить в лице:

— Дурак!! Зійдеш з ума!.. Може ти будеш писати, га?!

Андрій хоче прийняти руку з плеча, бо вона така тяжуща, а оперативникові здається, що він хоче битись,

— кулаком в груди він валяє Андрія з ніг, а потім бере за петельки й знову ставить...

Це було останній раз. Далі Андрієва сила не витримала вже ні світла, ані стояння, ані товчення головою й спиною об підлогу, — коли він звалився знову, то оперативник вже не міг ніяк поставити його на місце. Даремно вовтузився над ним, даремно повторював свій номер биття об підлогу, — ефекту ніякого. Поза тим биттям об підлогу оперативник не мав інших засобів приводити жертву до пам'яти й до послуху, це було, здається, єдине його амплуа...

III

Опритомнів Андрій на стільці. Невідомо, як довго це він сидів. Йому здавалося, що він міцно і довго спав і щось йому свилося, лише не міг згадати, що саме... Розплющив очі від настирливих дотиків ...

Оперативника ніякого вже не було. Лампи теж. Штора відсунена й у вікно вдирається денне світло, а в тім світлі плавають сизі хмарки й сизі тонюнькі смужки тютюнового диму. Напроти стоїть Сергєєв і торкає його лінійкою, сам свіжий, бадьорий, іронічно усміхнений.

— Виспався?.. Бач, який чемний був оперативник! Він сукин син не виконав наказу, він мусів поламати тобі кості... Ну, здоров!

Андрій відчуває, що його кості таки поломані... Але то лише так здається, — він ворушить рукою й ногою і не без втіхи констатує, що його кості цілі, покищо ще цілі, лише біль у всьому тілі несамовитий, тяжкий, ліньки ворухнути найменшим м'язком. Очі горять, мов насипані приском, і болять, голова гуде. Тоді з жахом озирається — „Чи не натворив він чогось у безпам'ятстві на свою погибіль?!. Чи не підписав він якогось папірця?! Недарма ж цей Сергєєв такий веселий!"... Ні, здається, він нічого не підписав, нічого не наговорив у безпам'ятстві.

— Мовчиш?! — іронічно питає-констатує Сергєєв і від того в Андрія вливається спокій, — спокій і радість переможця, покищо переможця! — „Ні, він нічого не підписав... Він нічого не натворив і нічого не підписав!." На запитання він нічого не відповідає, лише дивиться маніякальним поглядом на такого свіжого, такого усміхненого, іронічного Сергєєва. Безодня зненависти й презирства готова вирватися з нього шаленим потоком, але для того бракує сили, — він примружує очі й мовчить. Голова його лежить на спинці стільця, руки спущені,

ноги простягнені, одежа вся на ньому мокра від поту й води, все тіло його свербить, але він так хотів би сидіти безкінечно і щоб ніхто йому не заважав. І може така люта зненависть до Сєргєєва тільки за те, що він обірвав його сонне маріння, перешкодив, а тепер докучає, як противна муха. Ні, зненависть за те, що той прийшов знову по його совість, по його душу і хвилева перемога ставала ефемерною, серце болісно стискалося, наливалося тупим відчаєм — „Ще не кінець... Ще не кінець!"

— Ну, і що ж ти надумав? — питається хтось інший. То Вєлікін. Він стоїть он збоку і курить папіросу. Першу хвилину Андрій його не зауважив. А зауваживши, відчув, як від цієї постаті повіяло на нього безнадією. Ця людина була немилосердна й залізна в своїй жорстокости.

— І що ж ти надумав?

Андрій намагався уловити в тому голосі бодай якусь нотку зміни в свою користь (така наївна, дурна думка!) Нічого. Ділове й спокійне запитання було гірше за крик і переконувало в стабільности взятого курсу супроти нього. Ці люди роблять своє діло фундаментально. Вони на всі попередні допити дивляться, як на прелюдію лише. Безперечно.

— Їсти хочеш? — питає Сєргєєв.

Андрій мовчить. Він не знає, чи він хоче їсти. Ні, він не хоче їсти. Він хоче пити. Пекельна спрага палить його знутра, але він мовчить, лише облизує шерхлі губи.

Вєлікін з Сєргєєвим щось поговорили й Вєлікін пішов собі. Лишився сам Сєргєєв. Він натис ґудзика від сиґналізації на столі й занурився в папери. Сергєєв писав якусь записку. По хвилі прийшов якийсь оперативник. Андрій подумав, що це прийшли нарешті забирати його до камери, і в душі зрадів. Але оперативник мовчки взяв записку й пішов собі, проведений Андрієвим чекаючим поглядом. Слідчий уловив той погляд, видно добре набив руку на психології своїх жертв:

— Що? Хочеш до камери?.. Почекай, брат. Ти не підеш до камери звідси доти, доки ми з тобою до чогось не договоримось, ажи?

Андрій мовчить тупо.

— З'ідіотів? Удаєш нещасного, не сповна розуму?.. Не придурюйся, брат. Ми це все бачили... До твого ідіотизму ще далеко, але ти таки з'ідіотієш, напевно, за це

я тобі ручусь.... А покищо ти не вмреш, я теж ручусь, і не здохнеш з голоду, не втічеш...

До кімнати увійшов оперативник і приніс півпайки хліба й кухлик якоїсь рідини. Все те тикнув Андрієві в руки. Андрій машинально взяв. У кухлику був чай. Свідомість і інстинкт роздвоїлись. Горда свідомість веліла кинути те все на підлогу, але інстинкт жадібно притіг кухлика до уст. Андрій випив теплий, солодкий чай, аж задихнувся від жадоби. І зразу ж зненавидів себе за слабодухість, сам собі став противним, нікчемним. Тримав порожній кухлик і хліб у руці й мляво думав над тим, що він вже обернувся в драну гальошу. „От би взяти цей кухлик і!..“ Він глянув на Сєргєєва і на його іронічну посмішку — „і що ж буде?“ Але тут же друга думка, зовсім протилежна, уперта, твереза — „Ти мусиш, мусиш, мусиш, їсти! Ти мусиш кріпити сили, значить, мусиш їсти... щоб витримати!“ Кухлика відібрав оперативник, а хліб Андрій почав кришити, намагаючись його зжувати, проковтнути...

— Їж, їж, — промовив Сєргєєв іронічно. — Набирайся сили...

Андрій опустив руку з хлібом і опустив голову на груди. Намагався уявити себе, як це він сидить перед Сєргєєвим і жадібно, по-шакалячому жує хліб... От сидить і жує хліб... Безвольний, розчавлений, не здібний зіґнорувати все і гордо вмерти, згаснути... Дірка від бублика! Так скоро!..

Пальці розтулилися й хліб упав на підлогу. Зразу ж похопився — „Треба їсти!..“, але не поворухнувся й не став підіймати. „Що йому робити? Що робити?!“

— Гм... — мугикнув Сєргєєв. — Це ти вирішив уже говорити? Твоя правда, хліб раніше треба заробити... Треба раніше говорити... Треба розкаятися, щоб той хліб народній жерти... Ну-с, я слухаю!..

Андрій мовчав. До горла підіймався клубок... не сліз, ні, клубок сліпого розпачу, безсилого гніву, протесту, безтямного, тоскного бажання уникнути всього. „Що ж робити?“

— Ну?! — повторив Сєргєєв. Знову й знову. — „Ну?“ і по павзі — „Ну?..“

Андрій мовчав, лише водив кадиком. Мовчав і мобілізовував рештки сил, щоб триматися бодай приблизно гідно.

Увійшов знову оперативник, Сєргєєв посадив його біля столу, а сам взяв лінійку й підійшов до Андрія. То

була проста, звичайна дерев'яна лінійка, сантиметрів сорок завдовжки. Сергєєв тримав її в руках, злегка згинаючи, ніби збирався оце креслити щось за її допомогою, і мирно посміхався:

— Що ж це ти, так вже розкис, що й сидіти не вмієш по формі? Сядь, як належить! Руки на коліна, клешні підбери, так (поправив Андрієви ноги своїм черевиком). А ще Чумак! Чого це ти так розкис? Пхе...

Потім Сєргєєв став злегенька стукати лінійкою по плечі, — той самий частий дотик, що розбудив був Андрія, — стукав ребром лінійки по плечі, по одному, потім по другому й говорив, іронічно посміхаючись:

— Не бійся, це тільки лінієчка, а то ще ти скажеш, що я тебе бив. Чого доброго, поскаржишся прокуророві (глузлива іронія чи то з Андрія, чи то з поняття „прокурор" і „поскаржитись прокуророві"). Це я, щоб ти не спав а все думав, думав, і говорив нарешті. А то ще скажеш, що я тебе бив... Б'ю я тебе, скажи? Ні!.. Авжеж ні... Ха-ха!.. Ну, й що ти там в голові обертаєш? Чи скоро вже ти заговориш? Набридло, брат, чекати... Але в нас часу досить... О, в нас часу досить!.. І терпіння досить... Чи вистачить його в тебе... Може б ти хотів написати заяву до прокурора, га?.. Я тобі можу дати паперу, справді...

Андрій згадав про Харківського прокурора Брона, про якого ходили леґенди помежи арештантами, —Брон сидів у в'язниці вже два роки, йому поламали руки й ноги, його носили на допити на носилках і не могли дати ради,— такий упертий і так жорстоко з ним поводились ось такі хлопчаки, за те, що смів мати свою волю й свої погляди і що був обвинувачений в опозиції до партії й уряду... Згадав — і на пропозицію Сергєєва не відповів нічого... Здається, на цих хлопців авторитет прокурорів не розповсюджений, тому й така іронія... Ні, він не буде писати заяв до прокурора... Згадав іще, як на одному відомому трибуналі прокурор, убезпечуючи себе, вимагав там, де треба дати лише три роки, дати десять років, а оборонець, замість захищати, перевершив навіть прокурора, вимагаючи розстрілу! Це стало анекдотою серед в'язнів. Так виглядить законність і правосуддя. Ні, він не буде писати заяви до прокурора. Кому й про що, й для чого?

А Сєргєєв говорив мирно ріжні слова з іронічним смішком, говорив безкінечно і стукав лінієчкою то по одному, то по другому плечі. Це тяглося годину, дві, три. Андрій

дивувався його терпінню й дивувався безглуздю його поведінки. Він стукає лінієчкою, ніби зумисне демонструє таку безобидну забавку порівняно з тим, що було вчора й що було вночі... Чи це було вчора? чи це було вночі? Андрієві здавалося, що це почалося вже давно й триває вічність — ті брутальні крики, знущання, біль і утома; таке переконання в усьому його тілі, доведеному до крайньої, здавалось, межі вичерпання, напухлому, охопленому тоскним, тупим болем. А тепер він січе лінієчкою по плечіх, карбуючи нею свої слова. Здається, він для того й стукає нею, щоб Андрій чув кожне його слово, щоб не дрімав. І видавався цей веселий Сергєєв хлопчиком, що хоче побавитись, або переконати, що те, що було, то був лише сон, брехня, вигадка. Лише коли лінієчка вдаряла в кістку або в ключицю, було трішки боляче, але видно було, що Сергєєв кістки обминає зумисне, влучаючи весь час в м'якоть, пильнуючи, щоб не зробити боляче. Стукає й все говорить, говорить... Говорить про листа... Говорить про те, що Андрій з своїми здібностями, з своїми знаннями й непересічною волею міг би бути корисним для країни й партії, що його належно оцінять, адже ж він пам'ятає слова начальника групи Фрея? Говорить про те, що Андрій молодий і йому треба жити, працювати, любити.. Адже ж він має якусь дівчину?.. Чи він пригадує свою дівчину? Чи він пригадує, як ніжно пахне дівоче волосся, як пружно тремтять дівочі перса, руки, ноги під натиском пальців?.. Чи він пригадує, як звучить дівочий голос?.. І цьому всьому пропадати, га? Цього зректися по-дурному?..

Це ставало нестерпним, такі слова, і Андрій за ними не чув дотиків лінійки, під серцем млоїло й він хотів закричати, щоб Сергєєв перестав, не лінієчкою стукати, ні, а стукати його по голові такими своїми словами. Сергєєв, помітивши вплив своїх слів, не переставав, посміхався іронічно й вів своєї... Говорив про щастя любити й бути любленим. І що проти цього варте все інше на світі, ти скажи!?. На якого чорта треба мати ще якісь амбіції? Якісь ідіотичні ідеї й примхи, й ослячу упертість? Для чого? І мати якийсь сантимент до інших, особливо до таких, що не варто їх захищати? Все одно ніхто не оцінить його героїзму, всі його продадуть, всі на його місці давно б завербували його й оком не змигнули... Народ пішов паскудний, нікчемний, копійчаний! Якого ж він чорта дає себе роздавити, упершись,

як осел?!. І т. д., і т.п. Сєргєєв говорив і говорив, та все карбував і карбував лінійкою.

Бачучи, що Андрій зціпив зуби й не реаґує ні на які його слова так, як він того хотів би, Сєргєєв посміхається іронічніше, але не злоститься. Замовкає, якись час ще стукає лінієчкою. Нарешті уриває цю свою гімнастику й вертається до столу. Кладе лінійку геть, сідає, закурює запашну папіросу й, відкинувшись на спинку крісла, дивиться на Андрія примруженими очима. Потім занурюється в папери. Листає їх, читає. Зрідка підводить голову й байдуже запитує: „Ну?"

Підганяє, щоб Андрій говорив. Щоб нарешті говорив. Але підганяє апатично, зовсім не. наполягаючи. Андрій мовчить. Сєргєєв теж мовчить, читає щось, нудиться. Підводить голову через якийсь час і знов підганяє — „Ну!?" І знову мовчить. Так в безкінечність.

Андрій дивиться у вікно, розграфлене в клітинки решетом, як школярський зошит для аритметики, й ледве-ледве перемагає сон, що навалюється в тиші з усієї сили. Відчуває, що його плечам стає гаряче, але так само гаряче й його п'ятам від млості, від утоми. На дворі день вже хилиться до вечора і йому все більше хочеться спати. Спати, тільки спати! Плечі зудить, здається, ніби вони понабрякали йому, хоче помацати, але ліньки звести руку, — нехай. Апатія. Байдужість. Нехай, то дурниця порівняно з усім...

Нарешті, після довгого нудного нукання Сєргєєв позіхає й зводиться. Підходить до напівсонного Андрія й зупиняється перед ним:

— Ну, ти будеш говорити? — питає рішуче.

Андрій мовчить, примруживши очі. Тоді Сєргєєв ударяє лінієчкою по плечі... легенькою дерев'яною лінієчкою!.. Несамовитий біль проймає, як блискавка, Андрія до самих п'ят. Неуявний, божевільний біль!

— Ну?! — кричить Сєргєєв з у сієї сили, щоб перекричати біль. — Говорив, сволоч! Говори нарешті!!.. — І знову б'є лінієчкою по плечі.

Почались тортури, яких Андрій не міг передбачити, не міг навіть уявити, дивлячись раніше на ту безобидну, прокляту лінієчку. За кожним ударом біль шарпає тіло й душу, обтинає йому нерви, мутить мізок... Але він не кричить. Закусив губи до крови й мовчить, лише водить божевільно очима. Він не в силі логічно думати, не в силі захищатись, не в силі протистояти тому болеві. Душа мечеться в побитому тілі, як пташка в клітці,

марно шукаючи порятунку... Він тільки мукає за кожним ударом і все більше обливається потом... І в гарячковій уяві встають дивовижні картини, в які оформлюється все, раніше чуте в коридорі, за герметично закритими дверима, все те скавуління й мукання, й нявкання... Втративши панування над своїми нещасними нервами, Андрій божевільно схоплюється назустріч лінієчці, але його збивають з ніг, гатят під боки обцасами й знову саджають на стілець.

— Говори! Говори!!. Говори!!.. — й часті удари по плечах.

В тім крикові був несамовитий наказ, якому обезволілі нерви ось-ось мали піддатися, не в силі протистояти більше.

— Говори!.. Говори!!.

Андрій утримується на якійсь останній грані, загнуздує свої нерви, кличе на допомогу всю свою пекельни злобу й закусює губи. Лише стогін виривається крізь ніздрі. Стогін, подібний до мукання. Сорочка на плечах прикипіла до шкіри, бралася рудими плямами. Плечі були, як біфштекси...

Тортури набрали убійчої методичности. Сєргєєв б'є не часто, через певні інтервали, б'є несподівано і через те біль від тих ударів особливо нестерпний. А в інтервалах Сєргєєв кричить, як тресор, нагнічуючи на свідомість, налягаючи все на одне і теж, впоюючи в обезволілу душу просто формулу порятунку:

— Говори!!. Хто був?! Хто в організації?! Говори!..

До того крику зринає Вєлікінове „А брати?!" і Андрій затинається всіма рештками своїх сил. Ще якби не це, то хто-зна, може Андрій в нападі відчаю почав би називати якісь імена, перші, які спали б на думку. Може він повівся б так, як той Карапетьянів Аслан, чесний чистій черевиків. Але оте „А брати?" стало бар'єром, через який він не міг пересягнути. Слідчому мабуть і в голову не приходило, що саме зводить всі його намагання, всю його працю на нівець, — він і в голову не клав, що вони ж сами допомогли своїй жертві отим тактичним промахом, отим своїм недоумкуватим ходом, поставивши неперехідний бар'єр...

Тортури тривали довго, але без жодних наслідків для самої справи. Були лише наслідки для нещасного Андрія — він був зовсім близький справді до божевілля. Він уже не володів собою, лише обливався холодним потом, звивався всім тілом і за кожним ударом, здавалось,

котився в чорну безодню. Думки йому плутались, він викрикував якусь нісенітницю... Потім він перестав звиватися, нерви не сприймали болю як слід. Коли вже Андрій перестав реаґувати на удари, коли на устах йому виступила кривава піна а очі набрали маніякального виразу, коли він почав задихатись, конвульсійно шарпаючи кадиком, тоді Сєргєєв облишив, вилаявся й кинув лінієчку на стіл. Сам він був блідий і спітнілий не згірше за Андрія.

— Диявол!.. Чорт!.. Чорт!.. — мурмотів злісно, шагаючи по кімнаті й нервово закурюючи цигарку. Він розгубився. Такого йому, далебі, в його практиці ще не було, щоб людина так уперто мовчала, навіть не кричала по-людському.

— Диявол!!.

Потім Сєргєєв зайшов за стіл і сів, відпустив геть оперативника, либонь, щоб той не бачив його нервовости й розгублености. Сидів, хмурив брови, дивився в папери, злісно листав їх сюди й туди й не знав, мабуть, за що взятися. Подивився на Андрія, що з піною на устах сидів, перевалившись головою через бильце стільця, налив води в шклянку, встав і підніс її Андрієві до уст. Андрій безпам'ятно ковтнув кілька разів, розливаючи воду собі на груди, й одвернув голову набік. Сєргєєв одніс і поставив шклянку на вікно й сів на своє місце. Помалу заспокоївся й вже сидів, листав якусь книжку й іронічно посміхався. Тиша. В вікні померкло, зарожевіло, потім взялось цитриновим коліром, потім стало опаловим. То осіннє небо погоріло на негоду. На вітер. Вечір. Сєргєєв опустив штору, — закрив тією тяжкою шторою опалове небо, увімкнув світло. Вечір.

До кімнати зайшов Вєлікін, в сорочці з закасаними рукавами, спітнілий, немов щойно від варстату, чи різник від своєї праці.

— Ну, як він? — спитав він Сєргєєва.

Сєргєєв засміявся:

— Я йому зробив, бач, які гарні еполети, зробив його генералом... Не еполети, а цілі тобі біфштекси по-англійські!.. А він — мовчить. Тільки мукає, як бугай. От гад, скажу я тобі! Я такого ще не бачив... Диявол! Чистий диявол!

— Нічого, нічого! Тільки без містики, будь ласка. Якщо нам доведеться завтра викинути його в яму — то й чорт з ним. Але раніше він все таки заговорить. Ру-

чусь тобі... вусами Сталіна. Треба його привести до пам'яти,

Андрій чув, що вони говорять, але ним володіла цілковита прострація, звуки доходили, мов крізь водяну стіну. Нехай роблять, що знають, що хочуть. Ось вони ллють воду на голову. Ось для чогось заголюють рукав і, перше ніж Андрій встиг обернути тяжку думку здогаду, для чого це вони заголюють рукав, вірніше одночасово з раптовим страшним здогадом його шпигнуло в руку повище ліктя, потримало руку мить і пустило, висмикнуло жало. Андрій скинувся...

Перед ним стояла людина в білім халаті й тримала в руці шприц.

— Що ви зробили!?. — скрикнув Андрій.

Вєлікін і Сєргєєв засміялися.

— Ого, швидко подіяло, глянь!. Нічого, нічого. Це для того, щоб ти не збожеволів і не здезертирував...

Людина в білім халаті, не проронивши ні слова, пішла.

Андрій відчуває, як по жилах розливається тепло і разом з ним по нервах розтікається жах. „Що вони зробили?! Що вони впорснули?!. Боже мій!.. Як же це? Як він дався?!. А як що вони впорснули щось таке, чого він не в силі подолати й від чого він зробиться слухняною, безвольною мавпою, яка робитиме все, що вони накажуть?!" Про такі речі він чув від людей і саме тому всю його істоту огортає божевільний страх. Він дослухається до себе, до своєї голови, до свого серця. Кусає губи... Голова гуде, як і перше, але взагалі ніби нічого, ніби все нормально. Але ж це зразу, а що буде потім ?!.

Сєргєєв і Вєлікін пильно спостерігають його й посміхаються. Андрій помітив це й зареаґував відрухом досади й гордости в серці, проявом віджилої волі — вони не мусять бачити його паніки, його розгублености! Не мусять!.. І від цього зразу заспокоївся — значить все в порядку. Якщо його воля не погасає, а навпаки — значить все в порядку. І він вже не хвилюється, принаймні не подає виду, зібрав свої нерви, опанував їх, сидів і думав: „А чи може людська душа, людська воля перебороти в собі які б то не було застрики, яку б то не було введену в кров матерію?!" Думка казала, не може, а віра твердила — може! Може!.. „Ні, не може", — тривожно заперечувала думка. Тим часом в голові прояснилося й по жилах проходили теплі хвилі, — і тільки... Можливо вони його лише привели до пам'яти, щоб

вести слідство, але не настільки, щоб повернути йому всю його втрачену силу.

Тим часом Сєргєєв і Вєлікін зайшли за стіл і посідали. Вєлікін закурив папіросу, а Сєргєєв взяв аркуш паперу й ручку й приготувався писати, теж закурив. Щось покреслив, дочеркав по паперу, а тод почав ставити запитання:

— Ім'я й прізвище? Рік народження? Фах? Освіта? І т.д. Це були стандартні запитання, що їх ставлять в цій країні при всякій нагоді — при заповнюванні анкет в загсі, в пашпортному відділі, в школі, в шпиталі, при оформленні протоколів тощо і без яких життя тут не мислиме... Андрій відповідав мляво, але точно. Потім почалися запитання іншого характеру. Починаючи їх, Сєргєєв офіційно попередив, що вони мають написати протокол допиту, а тому відповідати він мусить точно, правдиво й прямо. За цим пішли запитання.

— Ув'язнений Чумак! Ви обвинувачуєтесь по пунктах статті 54 карного Кодексу УССР, п.п. 1,2,6,8,10,11. Ви не заперечуєте?

Андрій напружив усю свою волю, зваживши, як єхидно ставляться запитання:

— Ні, я заперечую, — промовив тихо.

— Як це?! Що за єрунда? Ви заперечуєте, що вас обвинувачується по таких от пунктах?

— Ви не так ставите запитання...

Вєлікін визвірився:

— Ти не вчи, як ставити запитання! Ич ти! Коли ми поміняємося ролям, тоді ти ставитимеш запитання, як схочеш, а зараз твоє діло маленьке — відповідати. Та не мудрувати!!

— Я заперечую обвинувачення по пунктах 1,2,6,8,10,11.

Сєргєєв скривився презирливо:

— Розумний став!? Ха... Отже ти заперечуєш, що тобі пред'явлене таке обвинувачення? Дурак!

— Добре. Але ви так і ставте запитання...

— Добре, добре. Отже повторюю запитання (і Сєргєєв прочитав уже з протоколу запис) — ув'язнений Чумак, ви обвинувачуєтесь по ст. 54 Карного Кодексу УССР, п.п. 1,2,6,8,10,11. Ви не заперечуєте?

— Заперечую.

— Так і запишем. От, брат, який ти гад! Очевидну річ зеперечуєш. Тим гірше для тебе.

— Прошу записати, що я обвинувачення читав, але суть його заперечую...

— Ти не вчи!

Сєргєєв записав щось, іронічно кривлячись, і поставив нове запитання:

— Ув'язнений Чумак, ви обвинувачуєтесь по пункту 1-му в переході манчжурського кордону, що є зрада Вітчизни. Коли ви переходили кордон?

— Заперечую...

— Я вас не питаю, чи ви заперечуєте, а питаю, коли ви переходили кордон. Прошу відповідати.

— Ніколи.

— Гм... А як ми доведемо, що ви таки переходили?

— Тоді буде, що я переходив, — відповів Андрій мляво.

— Ага! Отже, так і запишем — „Переходив".

Андрій хотів гаряче запротестувати, але не вистачило сили та й побачив, що те ні до чого. Слідчому вільно писати все, що він захоче, і ніякі його — Андрієви — арґументи, очевидно, не порушать вже наміченого ними пляну. Інша справа, як дійде до підписування всього того, що вони понаписують... А Сєргєєв вів далі:

— Ув'язнений Чумак! Ви ствердили пункт попередній, а тепер, в зв'язку з цим, чи не були б ви ласкаві відповісти, в користь якої країни ви займалися шпіонажем? Га?

Андрій мовчав.

— Чого ж ви мовчите? Не бійтесь. За щиросердне зізнання ми не караємо суворо. А може навіть і взагалі не караємо. Отже?

— Ви, здається, не потрібуєте моїх відповідей і можете написати протокол самі. Пишіть, що хочете!

— Ув'язнений Чумак! — закричав Сєргєєв подразнено. — Чи ви ще хочете, щоб я добавив вам пункт — знущання над органами пролетарської законности?

— Ви ліпше запишіть пункт знущання беззаконно над людиною та ще й пролетарського походження,— проговорив Андрій. Думав, що за цим прийде вибух обурення й биття, але ці його слова, на диво, не викликали ніякого обурення, лише сміх.

— Який тебе дурень бив, ще що вигадай! Приснилось? Хіба так б'ють! Биття ти ще побачиш. А щодо пролетарського походження, то я вже колись тобі про це казав, —до лямпочки це!

Писання протоколу тривало далі.

— Ви шпигували на користь Японії? — напосідався Сєргєєв.

— Я взагалі ніколи не шпигував, це розходиться з моєю мораллю.

— Ич ти, який моральний!.. Ого-го!.. Але ж з твоєю мораллю саме й шпигувати, ми вже чули твою мораль. Чи ти від неї відрікаєшся, га?

— Ні, не відрікаюсь...

— Ага! так і запишем — „не відрікаюсь".

— Я не відрікаюсь від своєї моралі, але відрікаюсь від чужої мерзости! — випалив Андрій.

— Тихше, тихше... Побережи сили, вони тобі здадуться. Ич ти! Який шпаркий! А як ми тобі доведемо, що ти шпигував у користь Японії? Тоді?

— Тоді буде значитися, що я шпигував, незалежно від правди, наперекір моїм твердженням (іронія).

— Ага, добре. Так і запишем. — Сєргєєв щось записує й додає словами: — „Я шпигував". Ну, а подробиці потім, це поки що попередній протокол. Решту ти потім скажеш.

Андрій бачив, що з ним грають комедію в стилі ще кращому аніж Асланова, але що він може вдіяти? Лише терпіти і сказати своє слово ділом тоді, як прийде до підписування. При самій думці про той момент, який може прийти, його млоїло.

Так само, як і про попередні, відбувалося складання протоколу про всі інші пункти обвинувачення. Сєргєєв ставив запитання, ловив Андрія на якомусь слові, перекручував його й заносив у протокол. Так сталося й з найтяжчим пунктом обвинувачення, 2-м, про підготування збройного повстання й про участь у військовій контрреволюційній організації. І то не просто участь, а керування тією організацією. Не зважаючи на всі Андрієві категоричні заперечення, Сєргєєв все таки „ствердив", що Андрій в контрреволюційній організації був і тією організацією керував. І то керував нею ще з Сибіру. Сприт ставити запитання й перекручувати їх просто дивував Андрія. Школа! О, то окрема, спеціяльна школа!

Після „ствердження", що Андрій належав до контрреволюційної організації й керував нею, почались домагання імен людей, імен учасників. Андрій мовчав, іґноруючи всі запитання категорично. Але Сєргєєв терпляче вів своє. Він називав імена Андрієвих знайомих за чергою й заносив їх у протокол. Андрія просто вразила виключна поінформованість Сєргєєва щодо його знайомих. Просто дивно! Він знав усіх живих, навіть тих, кого Андрій вже забув, і так само знав усіх мертвих або

зісланих давно на каторгу. А знайомих у Андрія було багато. Хто його інформував?! Хто його так докладно інформував?! Ба, він навіть мав купу листів у столі й використовував їх для того, щоб увігнати Андрія в стан найтяжчої моральної депресії, створити ілюзію, що їм все відоме. Але листи, ті що були писані до нього, вони могли забрати з архіву у матері, проте багато з тих листів, що мав Сєргєєв, ніколи не були у матері, вони були в ріжних людей, кому були адресовані. Андрій тривожно й швидко перебрав у пам'яти все, що будь-коли й будь-кому писав на теми політичні, і ствердив сам для себе, що він ніколи нічого такого, що можно б було зараз вжити проти нього й проти тих людей, товаришів і друзів, ніколи не писав у листах, не був такий наївний. Так само ніхто нічого такого не писав до нього. Окрім, хіба, двозначних якихнебудь недомовок чи натяків. А Сєргєєв використовував листи зручно. Особливо йому подобались листи інтимного характеру. Безперечно, його метою було довести, що навіть Андрієве інтимне життя для них відоме, і то бозна відколи. Значить, мовляв, — їм в і д о м о в с е. Сєргєєв наводив звідти якусь цитату, звідти одне слово, звідти інтимне закінчення листа до якоїсь знайомої... і позирав на Андрія, яке враження. Враження таки було велике. Та тільки не так те враження велике від факту наявности листів, як від цинізму, від підлого способу їх використання... Оперуючи листами, іменами, ріжними дрібними фактами, які доводили тісний зв'язок з тією чи тію людиною, Сєргєєв вибирав багатьох живх (вибирав безпомилково!) і заносив їх у протокол. Безпомилково тільки живих, не записавши жодного мертвого. Всі ті люди були розкидані по цілому СССР, а де-які були давно заслані, про що Сєргєєв був добре поінформований і в список заносив з особливим задоволенням. Либонь радий був ствердити „провину" тих людей додатково, для заспокоєння совісти, — після всього, після суду і заслання. А головне — ствердити зв'язок між тими „ворогами народу" й Андрієм. Для Андрія це було особливо обтяжуючим. Але нехай...

Так створився довжелезний список, слідчий списував все нові й нові аркуші паперу, провадячи свій протокол. На кінці списку він записав всіх Андрієвих братів. Ця процедура була окремою. Сєргєєв називав помалу імена кожного й пильно, занадто пильно! дивився на Андрія, яке враження. Андрій стиснув кулаки, все в ньому в середині тіпалось, але він мовчав.

На останку Сєргєєв записав пункт про аґітацію й окремим, особливо речевим, доказом виставив Андрієву поведінку на слідстві, його розмову з Фреєм в присутности таких от і таких от.

Закінчивши протокол, Сєргєєв з величезним, погано прихованим самозадоволенням потер руки, мовляв, — „Взув!“ „Таки взув!“ Вєлікін теж задоволено посміхався. Либонь прикидав, яка то грандіозна справа виходить і яку то він на цьому зробить кар'єру. А справа могла бути всесоюзного маштабу.

— Ну-с, промовив Сєргєєв. — А тепер прошу вас підписати. Прошу підсуватися ближче. Ну! Це тільки попередній протокол. Ну ж!!.

Андрій не поворухнувся. Глибоко втягнувши в себе повітря (йому бракувало повітря), завмер, чекав.

— Е, браток, це тобі не допоможе! — протіг Вєлікін. — Не допоможе. Підпишеш. Навіть коли б тут було написано , що ти японський імператор, то й те ти підпишеш, як чистісіньку правду. Пойняв!?.

Андрій „пойняв“, Андрій прекрасно розумів, що, либонь, і таке можно підписати тут. Тоді, коли він сміявся над Карапетьяновим ґротесковим Асланом, чесним чистієм черевиків, то тоді він ще не вірив у це. Але тепер вірив. Одначе вирішив, що він цього протоколу ніколи не підпише. Ніколи. Хіба мертвий — візьмуть його руку й поведуть по цьому ганебному папері. Або непритомний, або божевільний... Але вже цей самий вибір був досить багатий — „мертвий, непритомний божевільний“ — і в душу закрадався сумнів—чи справді він не підпише? Ні, не підпише! В кожнім разі, при пам'яти він цього не підпише. А мертвому, як і божевільному, все одно вже. Андрій на нове запрошення підсунутись до столу не поворухнувся.

Тоді Вєлікін і Сєргєєв помалу підійшли до нього, один з ребрастою палицею, другий з мармуровим преспап'є.

— Встать!! — несамовитий оклик.

Андрій ледве встав, похитуючись, і — аж сам злякався з нудьгою, як мало в нього сили, як мало лишилося сили, і як його воля слабне! Він стає слухняним!.. Дивився на своїх мучителів і чекав, тремтячи. Десь глибокий тваринний інстинкт, перед лицем можливої смерти, якою може закінчитися ця чергова тура, ця процедура з „підписуванням“ протоколу, вимагав капітуляції, повної й безумовної... Швидше!.. Але інший ін-

стинкт, шляхетніший і могутніший, був горою. Почуття підлого переляку й жадоби жити (за всяку ціну жити!) змагалося з почуттям чести, з почуттям самозбереження важливішого, аніж збереження фізичне. З почуттям затятої, сатанинської гордости.

— Бий! — викрикнув Андрій хрипко.

Але ніхто його не вдарив. І Сергєєв і Велікін зрозуміли, що цей маніяк готовий вмерти і що йому лишилося зовсім мало до того, такий він вимучений і вимотаний. А це не входило в їхні розрахунки. Постояли, засміялися й повернулися до столу, щось пошепки радились. Курили.

— Сідай! — скомандував Сергєєв. Але Андрій стояв, либонь не чуючи, чекаючи екзекуції, змобілізувавши всю свою волю і свої нерви.

— Сідай, сідай,—проговорив Сергєєв уїдливо. — Який герой! Здохнеш зараз. А перед тим посидь.

Андрій опустився на стілець.

— Ну, будеш підписувати? Га!? Говори! — це Сергєєв.

Мовчанка.

— Говори! Будеш?!. Говори, поки не пізно!!. Чорт безрогий!!. Говори!

Мовчанка. До кімнати увійшло два дебелих оперативники. Один з них той, що вартував недавно біля лямпи і що так майстерно бив головою й спиною об підлогу. Побачивши його, Андрій інстинктивно шарпнувся, піддаючись якомусь внутрішньому панічному голосові. А коли обидва здоровили наблизились до нього і один узяв за плече, а несамовитий біль шарпнув усе єство, Андрій, піддаючись тому самому голосові, схопився й кинувся тікати. У відповідь на те в кімнаті розлігся регіт на всі чотири здоровенні горлянки. Тоді Андрій зрозумів, чого вони сміялися так, — це ж він думав, що утікає, а натомість плутається по кімнаті, мов п'яний, мов сліпий кріт, тупцяється стороною, тиняється панічно поза стільцем. Здоровили схопили його, він почав пручатися, тоді його оглушили ударом по голові й посадили на стілець. В голові дзвонило в усі дзвони, але він не знепритомнів, сидів при пам'яти. Замість вибити йому пам'ять зовсім, удар ту пам'ять повернув, а особливо тримав при пам'яти шалений біль в плечах. Серце калатало, як навіжене, неначе мало ось-ось розірватися, думка бігла шалено —„Що робити?! Що робити?! Кричати?

До кого? Благати? Кого? Змагатись?!. Як? Чим? Якою снагою?..“

Коли оперативник ударив був його кулаком по голові, Андрієві почулося тоді, що Велікін чи Сергєєв крикнув „помалу, помалу!“ Значить їм не входило в рахубу його убивати зараз, так просто. Може на цій лінії й лежить порятунок? Витримати, витримати! Вони його не будуть бити вже! Не будуть!

І вони його дійсно не били і навіть не товкли по плечах, чого так боявся Андрій. Сергєєв узяв був лінійку й підійшов до нього, наступаючи погрозливо:

— Підписуй, ну!? Ну?. Ну?!.—але, не добившись ніякої ознаки згоди, упершись в маніякальний Андріїв погляд, вернувся й кинув лінійку на стіл.

Вони його не били, але вони придумали для нього щось гірше. Втративши надію добитися чогось від Андрія погрозами та інсценізуванням наміру товкти, як було перше, Велікін, після тихої наради з Сергєєвим, сердито плюнув і підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій встав, вірніше, його „встали“ оперативники, схопивши під руки.Тоді Велікін поставив свою ногу на стілець, відміряв маленький гострий кінчик сідала, — манюнький трикутничок сентиметрів чотири завдовжки,— й, тримаючи міцно ногу при основі того трикутничка, скомандував:

— Сідай! Сідай-сідай!.. Будеш думати... Відпочивати... Сідай на копчик.

Андрій сів, тобто його посадили оперативники, на копчик.

— Руки опустити! Ноги простягнути!.. Так... Ось так і сидітимеш. Сиди й думай... Добре думай. А як надумаєш, скажеш. Я певен, що ти скоро надумаєш... І підпишеш! Все підпишеш. Бажаю успіху. Та не йорзай! Бо зле буде думати.

По тих словах злобний і лютий Велікін вийшов. Лишився Сергєєв і два оперативники, що сіли на варті біля столу. Сергєєв вмостився на своїм місці й листав папери. Удавав, що пильно працює, чи й справді працював.

Простігши ноги й опустивши руки вздовж тіла, Андрій сидів на кінчику стільця і в душі був радий, що так обійшлося на цей раз. Як і перше з лінієчкою, так і тепер він не розумів значіння цього маневру. Але тут, здається, не було такого нічого. Сидіти було досить вигідно, в

кожнім разі спокійно. Ніхто не турбував і не докучав. Сєргєєв лише зрідка позирав на нього байдуже й знову опускав очі в папери. Та як так добиватись від нього підпису, то він може просидіти на цьому стільці вічність і ніякого протоколу не підпише. Оперативники спершу пильнували Андрія, а переконавшись, що він не рухається й, здається, не збірається рухатись, сидить завмерши, почали дрімати.

Помалу Андрій почав відчувати, що з тим ріжечком щось не так просто. Копчик затерп і спочатку Андрій нічого не відчував, крім того, що решта тіла все таки відпочиває. Але далі по хребту почав перебігати легенький струс, як лихоманка, чи як електричний струм. Далі більше. Андрій хотів легенько трішечки пересунутись, але спіймав себе на тім, що він пересунутись уже не може, наче прикутий. Думав, що це від утоми. Зціпив зуби й сидів, вирішив сидіти безкінечно. Та струс повторювався все частіше й частійше. Андрій зкоса глянув на свої руки й побачив, що з випростаних пальців капає рясний піт і від нього на підлозі утворюються мокрі плями. І такий же рясний піт почав сплівати по спині, по рівчаку межи плечима, вниз за пас, і так само піт тік по ногах в черевики. А болючий струм вже перебігав хребтом раз-по-раз, перетворюючись в безперервну болючу вібрацію, кольки, зудіння. Потім лихоманка почала бити шквалами, стрясаючи всім тілом від маківки до п'ят. Під черепом ломило... На голові почало ворушитися волосся:

— Це ж неминучий пераліч!... Це ж його чекає неминучий параліч!!. Боже мій!..

Але він не міг запобігти лихові, хоч би й хотів. Ну добре, параліч — нехай буде й параліч! Стиснув щелепи й сидів, намагався триматися з усієї сили, бо знав, як упаде—затовчуть ногами й паліччям, одіб'ють печінки, попередивши й параліч.

Вже на підлозі насупроти рук стояли калюжки від поту, а піт все капотів і капотів. Голова все більше паморочилась. Ось-ось він втратить рівновагу й тоді... Намагався триматися рештками сил. А по спині вздовж били блискавки, ударяючи в мізок, в самісінький мізок...

Сєргєєв підвів очі на смертельно бліде, мокре Андрієве обличчя й нахмурив брови з досадою, злісно:

— Ну? Будеш писати?! Підпишеш? Що ти робиш з собою, чорт!?.

Мовчанка.

— Підписуй!.. Підписуй, ну?! І я тебе відправлю спати! Ну! Чуєш, спати!.. Ну!?

Мовчанка. Сєргєєв сопе й вшниплюється в папери.

Андрій втрачає контролю над собою, схлипує спазматично й опиняється на підлозі, звалившись набік. Його обливають водою, приводять до пам'яти й саджають знову. Поки з ним возькаються, біль в хребті затихає й історія починається зпочатку. Його саджають копчиком на маленький ріжечок, опускають руки, простягають ноги й так лишають.

В другій турі йде тяжче. Лихоманка починає бити майже з першої хвилини й Андрій мається, як на розп'ятті, тоскно водить головою вгору і вниз, вгору і вниз. Його всього млоїть, тягне на рвоти, лиш тільки нічим йому рвати — він два дні нічого не їв. Нудить і шарпає.

А буйний піт!.. І де він береться?! Так, ніби тіло живцем розтоплюється й сходить патьоками, зкапує на підлогу... Сєргєєв все частіше позирає на Андрія й все повторює:

— Ну?

Павза.

— Ну?

Павза.

— Ну?!.

Андрій в млості покрутив головою й прохрипів тяжко:

— Слухай, слідчий!.. Он там гак в стіні над вікном... Повісь мене!.. Повісь... І мені буде краще... і тобі буде краще...

Сєргєєв підіймає брови й видно, як його опановує острах. Така затятість! Така маніякальна затятість! Але він збирає обличчя в посмішку й каже глузливо:

— Не квапся. Ти гака й так не минеш... Ліпше підписуй. Ну!?.

Андрій крутить головою з боку на бік без пам'яти вже.

— Ну?!

Павза.

— Ну?!.

Павза.

— Ну?!.

Андрій опиняється на підлозі. Знову його приводять до пам'яти й знову саджають на стілець, на ріжечок. Щоб привести до пам'яти, йому вже дають під ніс амоніяк.

Так триває всю ніч.

На ранок Андрій був уже, як викручена ганчірка.

І дивно, просто дивно, як слідчий не добився свого. Натискай він з усієї сили на Андрієву зломану волю ще трішки і, може, з того щось би й вийшло. Але слідчий був теж перемучений і його воля теж ослабла від такої божевільної комедії...

На дворі, за решетом ледь-ледь сіріло...

Сказавши востаннє своє апатичне, безвольне „Ну?", слідчий натиснув на ґудзик і, чекаючи поки прийде стрілок, написав записку. Потім віддав стрілкові, що зайшов, записку й звелів відвести Андрія до камери сорок дев'ятої.

Як він ішов, як він опинився в камері, Андрій не пам'ятав. Знав лише, що він плів, як у тумані, а пливучи, ніс, як щось украдене, малесеньку, глибоко затаєну думку, — думку про те, що він був на волосинці, лише на тонюнькій волосинці! від катастрофи: — ще трішки— й він би підписав протокол. Так, ще лише одна-однісінька крапля би... І боявся, щоб цю думку не підглядів конвоїр.

В камері, помалу-малу перелізши через звалище голих, сонних людей, Андрій пробрався до розчиненого вікна, поклав голову на цементове підвіконня, вчепився в нього руками й закляк — хапав жадібно тонюнькі струмочки холодного ранкового повітря, що вливалися з-за залізного щитка разом з цвірінькання горобців. Великий клубок, що стояв коло горла, раптом вибухнув і буйні сльози полилися йому з очей. Він весь стинався від плачу, слухаючи, як там, за щитком, на волі горобці зустрічали сонце, зчинивши тріюмфальний писк на каштані. Він вже не володів собою і рештками сил плакав, знаючи, що його ніхто не бачить...

— „Брати мої! Брати ж мої!.."

I V

Прокинувшись з тяжкого сну, Андрій побачив над собою Охріменка. Він сидів печальний і прикладав до Андрієвих набряких плечей намочений рушник. Рушник був один і печальний Ґоліят все приноровлявся прикласти його так, щоб вистачило на обоє плечей по товстенькій мокрій подушечці, підгортаючи кінці в кілька разів. І обережно притримував руками, щоб не зробити боляче. Простягаючись від плеча до плеча, холодний рушник лоскотав шию. Власне, від цього дотику Андрій і прокинувся. Пекучий, нестерпний сором охопив його — його били!! Його, що звик вважати себе за гегемона, били!... Як він буде дивитися в очі цим людям?!. А ще ж, якби вони знали, як його били!...Ганебно, брутально, підло, так, як б'ють собак... Ні, так не б'ють собак, так не б'ють і не мучать худобу... Ах, колиб цей Охріменко міг прикласти рушник до його душі, до його серця!..

Та глянув в обличчя Охріменкові й відчув, що він іменно прикладає рушник до самісінького його серця, цей печальний і ніжний, як мати, Ґоліят-Охріменко. Він прикладає зволожений, заспокійливий рушник до його муки, до його спаленої стражданням душі, до набряклого болем, перегрітого серця. І від того пекучий його сором вщухає... Вони знають! Вони все знають, вони разом з ним ідуть по пеклу і ніхто з них його не осудить...

В камері були всі ті ж, такі рідні, знайомі обличчя. Андрій за ними скучив. Йому здавалося, що він не бачив їх вже бо-зна відколи, тижні, а може й цілі місяці. І було приємно, що він нарешті повернувся додому. Нарешті повернувся додому. Так, це його дім... Як добре, що він все таки повернувся й побачив їх усіх укупі, всіх цілих! Всі сиділи по-турецькі, як індійські факіри, і на всіх обличчях був написаний той самий вираз, що і в Охріменка. Один тільки Узуньян позирав злорадно. А

Азік позирав перелякано, — злорадство, з яким мусів би позирати й він, спасувало перед страхом від тієї картини, що її, очевидно, малювала його уява, дивлячись на Андрія... Ця переспектива може чекає й його... І не було в Азікових очах злоби, лише був страх.

Страх, що змушував його забути про свої неофіційні обов'язки.

Крім співчуття, на всіх обличчях було написане невисловлене болюче запитання; те запитання так і кричало з кожних очей, але ніхто не зважувався те запитання висловити вголос, хоч кожен хотів, щоб на те запитання була відповідь — „так". Така вже людська вдача, — кожен, хто впав, хоче бачити втіху для себе в падінні іншого, бо бути в падінні самотнім — то нестерпно. Охріменко нахилився низько до Андрієвого обличчя й поворушив губами... Він не висловив, тільки поворушив губами:

— „Розколовся?"

Андрій похитав головою заперечливо. Очі в Охріменка заблищали й він стиснув Андрієву руку. „Тримайся!" — сказав той потиск руки. А Андрій для себе з нудьгою відзначив: „Майже роздавили, але... не зломили! Ще не зломили..."

Поза тим ніхто Андрія ні про що не розпитував.

В камері тихенько гомоніли про щось... Камера мріяла. Колективно тихенько мріяла. Вона мріяла про те, що було б, якби оце кожен опинився на волі? Кожен розповідає свою мрію вголос по черзі, що б він зробив найперше. якби його оце випустили з тюрми? Один каже, що він би пройшов через увесь Харків голий. Другий каже, що, якби його оце випустили, він би танцював від самої Раднаркомівської до Москалівки, як першоклясна балерина. Третій каже, що він би пройшов до самісінької хати на руках, догори ногами, та все кричав би з ентузіязмом — „Хай живе Сталін і все політбюро!" Четвертий каже... Фантастичний, химерний разок нижеться з неуявної, шибеничної нісенітниці, часом дуже дотепної. Вдалі дотепи сяють, як блискучі перлини, й їх апробує тихий, але дружний арештантський, шибеничний сміх. Нарешті приходить черга до чорного, як циган, густо зарослого щетиною, поета А. Дикого. Він дуже серйозно думає якийсь час, а тоді зідхає й з тим самим понурим, серйозним виглядом каже:

— А я б, якби мене оце випустили... я б!.. Всю до-

рогу, аж до самої Холодної Гори... горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків!

Камера давиться від сміху, сміются всі. Навіть такий серйозний і статечний доктор Літвінов.

Проект А. Дикого неперевершений. Ніхто не в силі сягнути далі цього в шибеничному гуморі й мрія арештантська, ось так вивершена, затихає.

Потім щось розповідає священик Петровський... Коли камера мріяла, він не брав участи, — він весь час дивився на Андрія далеким поглядом й щось про себе ворушив губами. Може він молився. А може навпаки... Він сам недавно повернувся з допиту, де його зовсім не били, лише категорично відмовили йому дати бандаж і він ходив по всіх тих проклятих сходах і коридорах, тримаючи ґилу руками. Зараз теж сидів, притримуючи її. Всі вісімдесят років його, здається, зосередилися на цьому. Красноярський з властивою йому неотесаністю поспівчував йому, висловивши думку, що краще б вам, отче, розколотися та й іти на волю, та й бути там священиком, в мирі й спокої доживати вік. Петровський зідхнув і на таку пропозицію похитав головою заперечливо. „Це неможливо".

— Але ж на волі є священики й якось вони там живуть, — умовляв його Красноярський.

— Живуть...— прошепотів Петровський з болісною міною. Деякі живуть. Але вони платять за це велику ціну Кесареві...—Потім у Петровського спалахнули вогники в очах і він категорично заявив, що на волі священиків нема. Вже нема!... З тієї церкви, до якої належить він, священиків вже нема!.. А належить він до Української Автокефальної Церкви... І їх уже нікого нема.

— А от є! — настоював Красноярський.

Потім виявилося, що Красноярський — прекрасний доцент сільгоспнаук, але зовсім не розбирається в питаннях релігійних. Він зовсім не знає, напр., яка ріжниця між Автокефальною українською церквою й т. зв. „живою". Для нього кожен піп є піп, і всі вони, на його думку, однакові. А ще більше не знає він, що „жива" церква, то церква, якою справжні служителі Бога погорджують за її продажність і загравання з лукавим; на його думку, всі однакові.

Петровський нічого не сказав на це, лише очі його наповнилися глибоким смутком. Про що й для кого

він має дискутувати? Він уже сидить скоро рік в цих мурах, ходить по всіх сферах новітнього цього пекла, носить по тому пеклу своїх вісімдесят років і свою ґилу, притримуючи її руками, і зовсім не вимагає ні від кого ані співчуття, ані зрозуміння свого мучеництва. Він сам знає, за що він мучиться, він приймає це, як йому належне, стоїчно і складе за все звіт перед Богом...

Андрій дивився на Петровського з глибокою, мовчазною симпатією. Кого він йому нагадує? Так, він нагадує апостола Петра. І постаттю, й своєю апостольською величчю, навіть не зважаючи на ґилу. Ба, може та ґила тільки підсилювала враження від душевної величі й стоїцизму. Він від цого мучився, але він не стогнав, переносив муку спокійно, тихо. Був виснажений, блідий і... величній. І найбільше зворушувало те, що він не величався, не ламав з себе святоші, як то роблять здебільшого особи його сану, нікого не наставляв, нікому своєю героїчною вірою не докучав. Він був глибоко інтеліґентною людиною, тихою, спокійною і непохитною, фундаментальною в своїй вірі. Він ніколи ні на що не скаржився,—Андрій не пригадує такого випадку. І ніколи не злостився, — Андрій теж не пригадує такого випадку. Є щось в цій людині загадкового, незрушимого, щось не від світу цього. Мабуть такими були всі перші християни, що, взяті на муки, не мали в серці ані злоби, ані відчаю й дивилися десь вище, понад людськими головами в велику тайну, їм одним лише відому й приступну. А вже напевно таким був апостол Петро, образ якого Андрій звик бачити ще в дитинстві на біблійних малюнках... Чи може таку асоціяцію викликало прізвище—„Петровський“... В кожнім разі Андрій тігся до нього своїм серцем, сам не знаючи чому.

Петровський сидів близько біля нього й журно щось розповідав Кулиничеві—теж старенькому, білому чоловікови, першому деректорові Першої Української Гімназії в Харкові в роки революції. Андрій прислухався... Петровський розповідав про муки Христа, очевидно, шукаючи в стоїцизмі й безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов моральної сили для себе. Він тихо й скорботно розповідав про те, як Христос, приречений на розп'яття, молився про чашу, обливаючись потом від скорби й душевної муки... Молився про силу душевну, щоб тую чашу змогти випити до дна... Він розповідав про сад Гетсиманський... І Кулинич і Петровський знали все це з давен-давен, знали на пам'ять, але

щось в тій трагічній леґенді—леґенді про вірність і про зраду—було неспізнане до самих глибин, а тому вічно нове, вічно вабляче й приковуюче людські душі, як бездонна криниця, сповнена якоїсь неспізнаної тайни. Андрій теж знав це з дитинства, як знав усю біблію, і його завжди це місце найбільше приковувало, рухаючи його серцем, одначе в устах Петровського, в устах цієї людини, цього тихого, непомітного мученика, давно знайомі слова набирали якогось особливого звучання, а знайома леґенда набірала якогось особливого змісту... Другим по силі місцем в цілій біблії для Андрія була „ПІСНЯ ПІСЕНЬ“ Соломона — це чомусь прийшло на пам'ять мимохіть, либонь для того, щоб зрівноважити кричущу трагедію людського серця, поставленого перед розп'яттям. Незрівняна „Пісня Пісень“!Пісня про велику, неосяжну, божественну, всеперемогаючу любов...

Слухаючи Петровського й дивлячись на нього, Андрія за законом якоїсь дивної асоціяції згадав свою матір. Ба! Він згадав священика, якого застав тоді в хаті, прийшовши, і біблію в його руках... Батьківську біблію, яку він закрив і поклав на стіл... Згадав і зворушився до самих глибин своєї душі. Бідолашна, тиха й фанатично віруюча його матуся! Тож вона мала при своїй безмежній і нестерпній скорботі джерело моральної сили: вона мала духовного опікуна, розрадника в своєму надміру великому горі. . Як шкода, що він тоді навіть не звернув належної уваги на ту сіру й скромну людину! Це мабуть через ту прокляту, прищеплену невідомо ким і коли іґнорацію духовних осіб, через погорду до них, вважаючи чомусь їх розсадниками рабства й мракобісся. Як шкода, що він тоді не потис йому руки за неї, за свою матусю, як справжній і вірний син, сховавши свою гордість і відкинувши упередження. Та ж, якщо матуся витримала стільки горя, що звалилося на її слабенькі плечі, то тільки завдяки своїй вірі і завдяки моральній підтримці. Той священик її потішав, либонь, і ділив її горе. Цікаво, який він? Коли б йому стрінути його в житті, він би розпитав про свою матір, розпитав би про її думи, що вона говорила, в чому шукали розради, як вона терпіла свою самоту?...

Петровський зустівся з Андрієвим поглядом своїми очима—вони були повні сліз, а уста щось говорили до Кулинича... Ті очі, далебі, нічого не бачили. І знову Андрієві пригадалася мати й її потойбічний зір, коли вони розставалися...

Андрій зідхнув і тихенько поклав свою руку Петровському на коліна:

— Отче... Я не віруючий.. Але... розкажіть мені ще, розкажіть мені про сад Гетсиманський...

І прикусивши губу та дивлячись в стелю, поза стелю, десь у невідоме, Андрій слухав про Юду, думав про братів і в темряві, що застилала зір, йому ввижався темний, сповнений чорного, задушливого тропічного мороку сад, тоскна тиша й сильвети мірт та кипарисів... Христос на колінях з очима наставленими в безодню душної ночі... Млость передсмертної душевної муки... Зрада... Відступництво Петра й відчуженість заспаних учнів... Самота... Безмежжа туги, нестерпний тягар відчаю... І крик далекого півня — провісника зречення й провісника близької муки, наруги і смерти... Зловісний крик півня... Крик безнадії... Тріюмф зла...

— На „Чи!"...

— Чумак...

— Збирайсь на допрос!

Леґенда про сад Гетсиманський урвалася. Млость тропічної ночі заступила млость в напухлих суглобах і біль в костях. Петровський глянув очима повними скорби, а Охріменко хапливо забинтовував Андрієви плечі намоченим рушником. Але Андрій відкинув рушник, посміхнувся блідо до печального Голіята: —„Не треба". Підповз Літвінов. Професор Літвінов гаряче шепотів про те, щоб він пожалів себе, що все одно нічого з того не буде, що всі, за кого він так страждає, напевно давно його зрадили, що ліпше поберегти свою молодість і своє життя — розколотись... Ну, дадуть п'ять років, але ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж загинути, розчавленому „ні за що, ні про що"... Літвінов шепотів гаряче, тремтючи й вкладаючи щиро в слова всю свою душу...—Побережіть себе... Побережіть себе... Коліться.

Андрій зідхнув глибоко й відсторонив його рукою.. Крик проклятого півня стояв у вухах, вимагаючи зради— зради всього і самого себе... То так божевільно боліли кості й мліла душа від моральної й фізичної муки. Нехай..

Андрій одягнув свої черевики на босу ногу й пішов.

Знову на „допрос".

Він пішов тепер на „великий конваєр".

Він пробув у камері всього кілька годин, немов зумисне для того тільки, щоб вислухати сповідь Петровського та відчути страждання великої душі цього новітнього мученика.

Петровський глибоко зідхнув і, підвівши очі десь за тюремні ґрати, непомітно, тихенько ворухнув устами, самим диханням прошепотів:

— Господи!.. Нехай же мине всіх і його ця чаша безглуздя!...

Але того ніхто не чув.

V

Кожен знає, що таке конваєр. Це досягнення модерної техніки, щоб масово й стандартно робити машини, черевики, одяг. Це основа безперервного виробничого процесу, де деталь по деталі, ґвинтик по ґвинтикові складуються продуковані речі а чи машини, здійснюючи приспішено задуми конструктивно-творчого людського генія. Це конваєр системи Генрі Форда.

Але ніхто не знає, що таке конваєр системи Миколи Єжова,— конваєр, на якому деталь по деталі, ґвинтик по ґвинтикові не складуються а розбіраються людські душі. Ніхто про нього не знає, не знає, що це таке, крім тих, що на ньому побували. Це конваєр теж безперервного процесу теж стандартного „виробництва" — виробництва безвольних істот, конваєр безперервного процесу знеосіблення людини, „розколювання" її психіки, розбирання людської душі, обернення людини в ніщо, в „дірку від бублика".

Це процес безперервних мук, що триває по кілька днів, при участи низки слідчих і „заплічних діл майстрів", що ведуть свою роботу на зміну все над тією самою людиною, застосовуючи послідовно всі методи фізичного й морального впливу. Це процес, що йде під наймодернішим гаслом наймодернішої діялектики — „Бітіє опрєдєляєт сознаніє!" „Сознаніє" здебільшого цього процесу не витримує і на місці його, як і на місці розібраної на ґвинтики душі, лишається порожнеча, ім'я якій — божевілля, або повна прострація й падіння.

Є „малий конваєр" і є „великий конваєр". Як звичайно, „малого коваєру" цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної пересічної людини. Але бувають люди, що виходять з цього конваєру хоч майже й обернені фізично в ганчірку, але душа їхня все лишається нерозібрана, тоді їх пускають на „великий конваєр". „Вели-

кий конваєр“ — не уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом.

Андрій пішов на „великий конваєр“. А те, що було перед цим, —то був всього лише „конваєр маленький“.

Почалася для Андрія смуга, якої не можна назвати ніяким іменем, до якої не можна добрати ніякої назви. „Кошмар?“ — це російське слово прекрасне, але —слабе. Маячіння? Пекло? — але біблійне пекло існувало тільки теоретично, всі це знають, лише роблять лукавий вигляд, що вірять в нього, а саме слово від безперервного вживання і без наочного й реального спізнання суті того, що воно прикриває, стерлося, як мідяний шаг, і стало блідим і звичайним прозаїзмом, обивательським брязкальцем. А саме пекло, особливо в „Енеіді“ Котляревського, досить симпатичне й веселе. „Жах?“ “Чортяча свистопляска“? „Римська інквізиція“? Ні, все це слабе і не силі вмістити в собі того, що відбувається з людиною, з конкретною живою людиною, яка потрапила в таку смугу. Навіть вкупі взяті, всі ті означення слабі.

„Великий конваєр!“ — ось це єдине визначення.

А поведінку людини — затятої до божевілля людини — пущеної на „великий конваєр“, теж не можна назвати ніяким словом.

„Героїзм“? Що таке героїзм! Героїзм — це велич, поезія, краса. Героїзм — це раптовий, величній, запаморочливий для інших, вчинок, це блиск раптової відваги, що захоплює людські серця доконанням неможливого. Це короткотривала напруга для досягнення ефекту, в свідомости, що він потім буде помножений і розписаний у всі кольори веселки людською фантазією. Героїзм — це патос чину перед лицем світу і перед лицем приготованих лаврів, славословлень, квітів, золотих медалів і жіночої, чи дівочої, любови, що складається на жертовник героям, як найдорогоцінніший дар, і що, може, єдина рухає тими героями, утримуючи їх в найвідповідальнішу хвилину від обернення в звичайного труса й нікчемність. Герой замружує очі, тримаючи в них ті всі приваби, як турецький солдат райських гурій, голих і податливих, шалено бажаних, і кидається сторч головою в каламутну воду — випливе, тоді він раптом герой на все життя й споживач благ, призначених героєві; потоне — він теж герой, бо світ буде йому рукоплескати й поставить пам'ятник, а блага земні однаково забезпечені йому й на тому світі. Але яке це має відношення до сучасної людини на „великому конваєрі“, до людини,

розчавлюваної нишком у герметично ізольованих від світу кам'яних мішках, до людини, що повзає й звивається, як червяк, одна-однісінька, без світу й без лаврових вінків, виставлених демонстративно спостережниками? Людина, яка змагається не для того, щоб здивувати світ, якого для неї не існує й яка теж не існує для світу (о, що таке людина серед 200 мільйонів, а тим більше серед 2-х міліярдів! Піщина!), а для того, щоб своє маленьке „я" зберегти від моральної ганьби й позорища перед самим собою, від смерти, перед якою звичайна смерть героїв — велике, недосяжне щастя. І яке це має відношення до геройства?

Ні, це не героїзм. Це зовсім не героїзм. Це щось таке, що йому немає ім'я в людській мові.

Низку днів і ночей (він не знає скільки тих було днів і ночей!) для Андрія тігся безперервний кошмар. Взявши на допит після оповідання Петровського, його тримали весь час нагорі і лише зрідка відводили вниз до льоху на одну годину, щоб перепочив, а потім знову забірали назад, на конваєр. Він по черзі пройшов через усі ступені розбирання душі, до нього по черзі застосовувано всі методи, які здібен був вигадати диявольський геній епохи. Він сидів знову на кінчику стільця. Потім він сидів на гарматні, куди його саджали так, як колись давно саджали запорожців на палю... Його водили на розстіл, інсценіруючи той розстріл... Йому плювали в лице... Набивали „біфштекси" на стегнах, що на мові „заплічних діл майстрів" називалося „робити шимпанзе"... Його били залізним паліччям... Слідчі й ріжні оперативники проходили перед ним безкінечною черідкою й він навіть не знав, як кого на ймення, лише розріжняв їх по ступені жорстокости та геніяльности в сатанинській винахідливости витончених тортур. Він не знав їхніх імен і навіть не пам'ятав їхніх облич, як слід. Як не пам'ятав і багатьох метод, застосованих до нього в моменти непритомности. Але й саме те, що він пам'ятав!.. Одначе, що це може сказати для світу, для людей сторонніх?! Цього не можно описати словами, цього не можно зрозуміти людям щасливим, яких обійшов цей келех, цього не можно збагнути до самих глибин. Це треба пережити! Всі фарби бліді, а всі слова убогі, стерті людьми, як ґумові ґальоші. От, скажемо, залізна палка... Як можно описати залізну палку в руках якогонебудь

Велікіна?!. Безобидну, приржавілу й нікчемну залізну палку! Або невинний ріжечок стільця!.. Чотири сантиметри завбільшки, такий собі маленький трикутничок. Хто вчив геометрію, той може добре уявити його рисунок— це рівнобедрений трикутничок, де два гострих кути дорівнюють одному прямому, а перпендикуляр, опущений з прямого кута на основу трикутничка, дорівнює чотирьом сантиметрам. На цій підставі можно точно обчислити всю мізерію цього трикутничка, чому дорівнюють кутики при його основі та чому дорівнюють його сторони. Але ніхто не зможе обчислити, скільки мук зможе дати такий малесенький трикутничок, коли людину на нього посаджено копчиком! Скільки муки фізичної! А скільки муки моральної! Цього не зможуть обчислити навіть всі професори геометрії з цілого світу, складені до купи. Цього не можно обчислити взагалі. Як не можно обчислити змагання людської душі між найпростішим способом порятунку — „здатись“ і найтяжчим — „не здатись“.

Або такий собі гарматень!.. Він стоїть собі в куточку, ніби для окраси. Він зроблений колись для того, щоб стріляти, але його вийнято з ґільзи, в якій була закладена сила для лету, крім того, з нього самого вийнято вибухову душу, виґвинтивши запальник і все інше, здібне вибухати, — його позбавлено призначеної йому генієм винахідника функції й поставлено ось тут у куточку. Як непотріб. Непотріб, ніби без функції... Гай-гай! Новий геній призначив йому нову функцію, ніким і ніколи, ніякими інженерами, будівничими, артилеристами й ніким іншим не передбачену. То функція страшного знаряддя для реконструкції людської душі. Деталь конвеєра... Коли людину саджають на цей гарматень, вона божевільно мріє, як про Божу ласку, про раптовий розрив цього гарматня, про вибух... Коли б же він мав оту прекрасну вибухову душу!

Але й гарматень ніщо проти того, коли хтось в блискучій новенькій уніформі в стінах державного „чистилища“, в храмі „пролетарського правосуддя“ починає мочитися в обличчя розпістертій, беззахисній, але все гордій — незламно гордій — людині. В самісінькі її очі!..

Але все це все таки ніщо проти людини, проти її гордої, несамовитої затятости, що, підігрівана лютою зненавистю, відчаєм і безсилим гнівом, помалу діходить до стану маніякальности. Це затятість гордих до само-

забуття, тих, що позбавлені будь-яких засобів оборони, уже з злорадством, з садизмом по відношенню до самих себе протиставлять всьому своє божевільне, сліпе, безмежне презирство. Ну що горда й роздавлена фізично людина може ще протиставити?! Лише затятість і бажання надругатися над своїми мучителями тим, що звести всю їхню диявольську працю на пси і тим плюнути їм в обличчя. Ця затятість стає ідеєю фікс.

Андрій уже зробився, як тінь, і ніхто з друзів не зміг би його впізнати. Навіть мати рідна. У нього, колись такого сильного, вже тремтіли кінцівки, мов у розбитого паралічем, і весь час паморочилась голова від утоми й недокрів'я. Він уже став не то що неврастеником, він став гістериком і лише безумним напруженням волі ще сяк-так тримав себе в руках. Ні, не напруженням. Його тримала й його волю підстьобувала безодня зненависти, що прогресивно зростала, а з нею прогресивно зростала упертість. Вона збільшувалася зворотньо пропорційно фізичному заникові. Це була вже гістерична, сліпа, безумна упертість. Вже коли б Андрія спитали, для чого ж саме та упертість, — він би не міг відповісти логічно. Упертість. Несамовита, безвідчітна, вже не логічна, але пломеніюча. Останнє пристановище його душі. Його гордої, покромсаної, самотньої, зовсім уже самотньої душі. Але не зломаної. Думки про самогубство, що настирливо приходили в найтяжчі хвилини психічного знесилення, поступалися перед шаленим бажанням перемоги. Перемогти! Калікою, напівтрупом, але перемогти! Він тут поставив на карту своє серце, свою душу, що все життя була невгнутою, і мусить перемогти... Оцих хамів, оцю нікчемність, оціх тварин він мусить перемогти! Мусить. Не може ж бути, щоб мерзость і підлота взяли над ним гору, над його душою, над його гордістю... Не може бути! Цього ніколи не може бути! Ніколи!.. Ніколи!..

Не раз в хвилини найбільшого відчаю, користаючись з нагоди, що його іноді водили коридором, його опановував наглий сліпий порив — заревти дико й кинутися, нагнувши голову, вздовж того коридору й з розгону розбити голову об протилежну стіну, щоб пекельний вогонь і мука його розбризкалися на мурах... Але він утримувався на грані, на тій останній грані, де стояло, як вогненний стовп, оте „ніколи!“

Ах, що таке героїзм?! Що таке прославлений у віках героїзм лицарів і хрестоносців, і полководців, і Су-

санінів, і Залізняків... Поезія! То прекрасна поезія. Омріяна, приваблива, бажана. Поезія. Тільки поезія.

Андрій, як і кожен у цій тюрмі країни соціялізму, був позбавлений будь-яких, найелементарніших і всюди існуючих засобів оборони. Навіть в найстрашніших казематах найбільш прославлених реакційних держав в'язні мали все таки засоби оборони, — апеляції, апарат заступників, громадську опінію, нарешті голодівки. Гайгай. Все те смішне, навіть сама думка вдатись до тих засобів смішна: їх тут не існує. Для людини, що потрапляє сюди, немає оборони. Це пилинка, списана геть з реєстру ще заживо і поставлена абсолютно поза законом. Абсолютно. Єдиним засобом лишалась, ніби, голодівка, бо це, нібито, залежить від волі самого нещасного, від самого в'язня. Нібито. Андрій спробував вдатися до цього засобу, проголосивши голодівку. Але скоро — дуже скоро — відмовився. Виявилося, що й голодівки, як засобу оборони, тут не існує. В'язня просто годують штучно клізмою, впускаючи в шлунок тран або й ще якусь речовину, щоб людина не могла вмерти від голоду. Так одиниць, так і цілі камери, коли голодівку оголошується організовано. В останнім випадку ще й „пришивають діло“ за організований спротив „органам революційної законности“.

Таким чином і цей єдиний, такий прославлений в історії всіх тюрем, засіб оборони тут був недійсним.

Андрій відмовився від цього засобу оборони й помалу погасав.

Конвоєр почав робити перебої. Занадто твердий горіх трапився, а слідчим не входило в пляни так просто, в одній турі роздавити свою жертву на смерть. Вони почали робити перепочинки й відводити Андрія до камери. Правда, щоб скоро забирати знову, але все ж вони давали йому фізично передихнути, хоч морально це була все та ж шарпанина нервів.

В камері нічого докладно не знали про те, що відбувається з Андрієм. Він нічого не розповідав. Мовчав. Люди тільки бачили його синці, його хоробливо запалені очі, жахливу, щораз більшу виснаженість фізичну й нервову, бачили, що він тане, як віск, з дня на день, з години на годину, і позирали на нього тоскно. І мовчали теж. Лише за кожним разом, як Андрія кликано знову на допит, очі в кожного поширювалися жахом, про-

ваджаючи свого товариша, вірніше, його тінь. Коли повертався — 29 пар очей зустрічали його німим запитанням. Андрій нічого не говорив і лягав на своє місце, іноді спазматично схлипнувши, без скарги і без сліз. Наглядачі його не згонили і він міг лежати, порушуючи тюремну дисципліну, дивлячись гарячковим зором у стелю або у вікно, за ґрати, ген кудись, туди, куди не в силі сягнути нормально людське око.

Дерева росли за вікном, за ґратами, десь за залізним щитом. В'язні їх не бачили, але знали, що вони там є, що вони там ростуть. Ночами, коли ряма була відчинена, а в камері панувала гнітюча тиша, коли сон утікав з очей, а люди тільки удавали, що вони сплять, лежучи з закритими очима й чекаючи виклику, — з-за залізного щитка долітав тихий шелест, такий знайомий і такий забутий шелест листу на деревах. Вони стояли тут ось поруч, за муром. Там був старезний каштан і осика, — тремтлива осика. Легенький нічний вітерець, прокравшись в понурий чотирикутник жаских бльоків десь із степів, десь з просторів, від домів і садиб, від матерів і сестер, від дібров і гаїв, тихенько шелестів у верховіттях цих самотніх дерев, одтятих од світу і теж замкнених до в'язниці. Він їм про щось розповідав, він їх про щось нишком питав, випитував, тихесенько, щоб не почула варта і цих дерев не покарала, не зрубала.

Зтужіле за шелестом вітру й за гомоном листу арештантське вухо чітко розріжняло, як шумить лапатий клен і як тремтить смутна осика... Осика — дерево жалоби. Дерево, на якому повісився Юда... Ця леґенда про тремтливу осику, про свідка останнього зідхання нещасливого учня Христового, Юди Іскаріотського, немов би плинула крізь ґрати з шелестом листу — приходила не одному на пам'ять, так, ніби та осика за муром кричала про це в арештантські душі... І для одних то був шепіт потіхи, для інших — тривожний крик перестороги... Приходила на пам'ять ця леґенда й Андрієві, приходила на пам'ять і та осика, що стояла, мабуть, у біблійнім саду Гетсиманськім.

Листочки за ґратами десь гойдаються на тоненьких черенках (ось так вони гойдаються!): загострена уява відтворює до найменших подробиць, як стоїть там каштан і осика за муром, як приходить до них вітер з далеких просторів, як гойдаються листочки на тонюньких

черенках, як вони боязко лепечуть, шепотять один одному щось таємниче, стукаються один об один, переплітаються... Листочки... Маленькі... З одного боку глянцюваті, блискуче-зелені, з другого матові, вкриті ніжним сивим пушком. А на каштанові — лапаті, мистецькі вирізані, позубрені по краях, п'ятиконечні, як розчепірені пальці руки. Але чомусь листи каштану не зворушують серце, може тому, що про них не існує леґенди; серце зворушує тоскний гомін осики, і терепет її листочків заступає все, розливається морем, — море листочків, причеплених за тонюнькі ніжки вниз головою... А над ними стоїть леґенда...

І вітер теж зворушує серце, — уявлюваний і чутий лише з гомону вітер. Він прийшов сюди. Звідки він прийшов на це подвір'я? Ось він летить просторами, ось він торкає траву над стежками, де колись ходили Андрієви ноги, ось він пролітає над їхньою садибою, ось він торкає листи лапатого клена, що колись вони його посадили з батьком біля хлівця... Вітер... Він не приніс з собою запаху трав, не приніс гомону перепелиного, не приніс свисту солов'їного, сміху дівочого, галасу дитячого, ластів'ячого стрекоту над їхньою хатою, зідхання материного, — він не доніс нічого, але він те все чув і він те все ніс із собою... А може приніс?! І розповідає там?.Вітер... Він гойдає каштан і осику за муром і звіряє їм те, що підглядів, і те, що підслухав, — може ж „ті," з-за муру, вийдуть на прогулянку... Від цієї думки і каштан зворушує серце. От він стоїть там — розлогий і кострубатий, чорнокорий, старезний каштан — і охкає тихо, похитуючи руками гілок, мов би хоче вдарити тими руками об поли, почувши щось в тривожному шепоті вітру. Андрій уявляє його й серце його наливається спогадами... Ні, каштан теж має свою леґенду. Прекрасну, чарівну леґенду...

Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною шпалерою й тримають на сонці чудесні свічі — свічі своїх квіток. Каштани, наче великі паникадила, парадно розставлені на вулиці, встромлені в чорну, зволожену майським дощем землю. Вони стоять і тріюмфально кадять в небо золотим пилом, пахощами, буйним патосом цвітіння, а на листах і на свічах квіток мерехкотять дощинки, діяманти краплин, випромінюючи веселки... А по вулиці йде, пританцьовує, сміхом заливається молодість. Їхня молодість, його молодість, — по Києву, по столиці його землі, по бульва-

ру Шевченка, — безжурна, відважна, горда, закохана молодість! І їй присвічує сяйво фантастичних зелено-рожевих паникадил... Каштани... Вони ж стояли і в парку його рідного міста — свідки його дитинства, свідки його юнацтва, свідки його любови, мрій, зідхань і поцілунків ночами травневими, вечорами липневими... Розпістерши віти густими шатрами, вони оберігали його щастя, його тайну, його радість, буремне кипіння його молодости. І вони мовчали, як змовники, й, як змовники, шуміли грайливо вітами назустріч, прихиляючи небо, скорочуючи до нього шлях... Каштани...

І це ніби від них післанець стоїть за вікном.

Коли йде дощ уночі, тоді за вікном чути шум окремий — дощ іде по деревах і тоді арештантському вухові видається, ніби хтось грає на арфі, — дощ січе по групах листу, ударяє по ріжних площинах, поставлених під ріжними кутами, по листочках великих і маленьких і все це відріжняє чуйне арештантське вухо. А вітер ходить і повертає гілля, те гілля скрипить, стукає гілечка об гілечку, роняє сушнину, що лускає й летить униз, торкаючи лист:—раз, два, нижче,— бринькає по листочках згори до низу, десь летить до землі. А коли дощ вщухає а з ним затихає й вітер,—довго ще капають звуки ріжного тону, — краплини зриваються й падають з листу на лист, з листу на лист — раз, два, три, чотири... Дерева! Цілий світ! Цілий великий сад, хоч їх тільки двоє. Вони шелестять листом за ґратами й вони шелестять у душі...

Іноді, ніби післанець від них, до камери залітає нічний мотиль, або й два, або й ціла бриґада. Вони крутяться навколо пухиря лямпи в стелі, б'ються об неї головою, кружляють несамовито, в сліпім розпачі, б'ються одчайдушно, потрапивши несподівано в трагічне коло, в біду непередбачену, і вже не можуть вирватися. Так, ніби потрапляють на „великий конваєр", в пастку цих мурів, і вже не можуть вирватися. Б'ються об сяйво, б'ються гістерично вже, ламаючи зір і свою волю, і свою душу — і загибають. Падають мертві. Вже не можуть вилетіти, не можуть повернутися назад і щось розповісти про те, що підгляділи. За ними спостерігають багато пар очей мовчки, без слова і на кожного те видовище мабуть наганяє тугу, як на Андрія, викликаючи прикрі асоціяції, тяжкі аналогії...

Іноді в щиток залітає листочок, одірваний вітром і зумисне, може, закинений нишком. Листочок падає крадькома, наче закинена кимсь з волі секретна цидулка.

Листочок з волі! Це стає подією. Листочок з волі! Зелений листочок з волі. На нім нічого не написано... О, ні, на нім багато написано, лише треба вміти те все прочитати!.. На нім написано надзвичайну поему, що стрясає душу, — поему про сонце, вітер, волю, життя... і поему про зраду... якщо той листочок осиковий.

Листочок ходить з рук до рук і всі його читають, — кожен подовгу тримає його в руках, позираючи на двері, щоб не вломився цербер і не відібрав, а потім зідхає й передає далі...

Так. Тут ростуть дерева.

Вони ростуть по той бік, за чорним залізним щитком. Дерева змовники. Дерева свідки.

А на них — мільйон листочків, що так прекрасно вміють говорити.

Забирали Давида на допит. Перший раз. Тихий і замріяний юнак Дивид, обвинувачений в сіонізмі, в приналежности до організації Паолей-Сіон, весь час очікував цього моменту, але не йняв віри, що той момент прийде, що на нього може звалитися щось страшне. Він все думав, що перебуває тут випадково... Він ніколи нікого не скривдив, любив поезію, любив героїку, любив свою матір — любив її ніжно й для неї часто складав вірші, лежучи вночі, а тоді вишком читав їх Андрієві й дивився на нього зволоженими своїми, великими очима. Щось в ньому буко зворушливо наївне, дитяче. Вірші ті складав він по-українські, наслідуючи не то Леоніда Первомайського, не то російського поета Іосифа Уткіна, його поему про рудого Мотеле... Тільки вірші Давидови були зворушливіші, кращі, бо не писані, а складані з самої глибини романтичного й наївного, юнацького серця.

І от його покликали на допит... Давид розгубився, але пішов бравурно.

Повернувся Давид того ж дня увечорі... Плечі його були побиті, так, як у Андрія в свій час. Для першого разу для такого юнака — то було забагато. Бідолашний хлопчина мав лице розгублене, безтямне, перелякане. Він опустився на своє місце й ніяк не міг прийти до пам'яти, здавалося, що в його голові не вміщалося все те, що він там почув і побачив нагорі. Вони йому закидають терор і приналежність до підпільної контрреволюційної організації. Ну й ще щось. Давид зворушли-

во й наївно розповів усе про свою справу і було видно, що перед владою й „партією“ він був невинний і чистий, як голуб. Колись в часи голоду на Україні, в роки 21-22 американська допомогова місія ощасливила його харчовим пакетом... Ось це й була підстава для всього „діла“. Що в ті роки він був малою дитиною, то нічого... Розповів Давид і про хід слідства, про безглуздий моральний терор, а потім про биття. Слідчий пообіцяв, що це його так легенько для початку. Так легенько!.. Сорочка на Давидових плечах прикипіла і Андрій знав з досвіду, що це значить, знав, що цей юнак переніс „на перший раз“. Очі Давидови були повні дитячого жаху, він його приніс з собою звідти, згори. Чого вони від нього хочуть!!?. Що йому робити?! Вони від нього вимагають неможливого! Боже, що вони від нього вимагають!..

Від Давида, як на його вік, вимагали трохи забагато... Але в тім нічого не було нового ні для кого. Все нормально. Так вимагається з кожного. „Запрос не б'є в нос“, за „дотепним“ виразом Сєргєєва.

Що ж йому робити?!. Перед Давидом встала та сама дилема, що повставала перед кожним і що встала була й перед Андрієм. Лише Андрій цього питання не ставив на порядок денний камери і ні в кого не питав поради. Бо в таких питаннях в кого питати поради?! Давид поставив це питання. Ні, його поставила юнацька безмежна віра в людей, надія, що ось так багато людей могли б йому чимсь допомогти. І кожен хотів би йому допомогти.

Як завжди, в людському горі все знаходяться порадники, зворушливі й щирі, які всім серцем хочуть добра. Лише біда в тім, що кожен до поняття добра підходить із своєю душою, з своєю міркою. А коли це людина старша, сива, з великим життьовим досвідом, то їй тяжко перечити.

Професор-доктор Літвінов від всієї душі хотів добра Давидові. Він голубив його рукою, як сина, й пошепки говорив йому, вливав у самісіньку душу свій найщиріший намір:

— Слухайте, Давиде! Ви молодий. Вам ще треба жити... Ви маєте матір, ви маєте, мабуть, кохану... Для чого вам калічити себе?.. Цієї проклятої машини ви не переборете... Ніхто її не переборе... Ніхто!.. Так будьте ж розумним — коліться, доки вас не скалічили. Дайте їм все, що вони вимагають, чим то буде безглуздіше, тим краще. Адже там не дурні сидять і добачуть без-

глуздя, й одвіють його, як полову. І вони вас не покарають тяжко. О, ні, вони вас не покарають тяжко. Отакого от... Ну, дадуть п'ять років концтабору. Але що для вас п'ять років?! Ви молодий. Ви їх перебудете й повернетесь живий... Коли ж вас скалічать або доведуть до божевілля — ви вже ніколи не повернетесь... А вони вас скалічать і все одно засудять, і то ще тяжче засудять! Не будьте ж нерозважним... В цім усім нема іншого вибору, юначе, — або загин, або вихід в табори. А в таборах теж можна ж жити... Ви молодий і ви їх перебудете... К о л і т ь с я!...

Так говорив Літвінов, сивий професор Літвінов. Він говорив це щиро, з самої душі. Він це все не раз передумував за довге сидіння, за безкінечну черідку днів і ночей. І не один слухав і в душі згоджувався. Не один мав у тому моральну потіху, виправдання власного падіння, тому згоджувався. А дехто згоджувався з нудьгою, бо не було іншого розумного виходу, якщо людина хотіла жити. Існувала ж теза, що „з безглуздям, треба боротися безглуздям, доводячи його до абсурду". Більшість згоджувалися тому, що вже саме так зробили...

Давид слухав і видно було, що слова Літвінова діють на нього в бажанім для Літвінова напрямку. Логіка професора убійча. Та тільки ж було й видно, як по Давиловому обличчі ніт-ніт та й перебігала хвиля не то вагання, не то раптового протесту, не то палючого сорому від якоїсь думки, може від уяви, як то він зможе те все, чого вимагає слідчий, виконати... Його шляхетна душа, наткнувшись на цю думку, ставала цапки.

„Перескочить чи не перескочить?" — думав Андрій, дивлячись на юнакове обличчя з почуттям глибокого жалю.

Професор Літвінов замовк, наголосивши востаннє свою пораду.

Давид звісив голову й довго сидів мовчки. Все, що говорив професор, здається, своєю логікою вибило будь-які арґументи в його душі. Професорови поради й мотивації так само ствердив Приходько. Всі інші мовчали.

Андрій дивився на Давидове схилене обличчя, на його майже дівочий профіль, в якому щось було біблійного, либонь від тих отроків, що їх вкинуто було в піч вогненну і що в тій печі не згоріли (але ж то була не та піч! В ось цій печі все згорає!), дивився на всю його зігнуту постать тендитну, створену не для тортур, що

відповідала й всій його душевній конституції, створеній теж не для тортур, і думав не про поради, думав про щось інше... Він думав чомусь про одного юнака, теж жида з походження, що він його бачив колись у цій таки тюрьмі і що був єдиним жидом наглядачем (коридорним) на цілу тюрму, —то була рідкість не абияка, бо обслуга і тюремна варта складалися виключно з Андрієвих одноплеменців, людей прославлених репутацією вірних і твердих служак. Той жид був зовсім молоденький, такий як і Давид, кучерявий, інтеліґентний — очевидно перед тим був студент чи щось в тім роді. Завжди був мовчазний, лише очі дивилися на в'язня чемно.

Одного дня цей наглядач з шумом відчинив двері, покинув їх навстяж і побіг до вікна зачиняти його. Десь у коридорі розтиналися несамовиті крики й стогін і то він вбіг зачиняти вікно, щоб не чути було криків на подвір'я. Руки в юнака тремтіли, чоло було вкрите потом і він, забувши, що в камері є в'язень, розгублено викрикував:

— Я не можу!.. Я не можу!.. Я не можу!..

З того, вигукуваного з самого серця з почуттям сорому, болю, огиди, протесту, „Я не можу!" Андрій зрозумів, що цей юнак з обов'язку служби щойно був присутній при мордуванні людини й його шляхетна душа не витримала.

„Я не можу!"

Давид теж не зможе, бо його душа сотворена не для таких речей. Але, якщо він має шляхетну душу і не здібен на мерзость, то тоді чи зможе він в с т о я т и проти мерзости? Він не встоє, мабуть, проти тортур, але чи встоє він проти мерзости?!.

Давид сидів зігнутий і за кожним шерехом в коридорі здригав.Чекав виклику. Він був, як натягнута струна, й вібрував від кожного стуку, від кожного грюку за дверима.

По якомусь часі, як в камері вже про його справу забули, Давид тихо підійшов до Андрія й сів поруч. Сидів і дивився великими, зволоженими очима й чекав, нічого не кажучи. Він чекав, чи не скаже чогось Андрій. Що він порадить? Що він порадить? Нарешті Давид зідхнув, подивився Андрієві в очі з глибокою довірою й з признанням його авторитету й ледве чутно прошепотів:

— Що мені робити?!.

Ну що Андрій може цьому юнакові відповісти?

Андрій помовчав роздумливо, подивився на Давидо-

ви набряклі плечі, на правильні, витончені риси обличчя й звернув увагу на круто заломлені брови — о, цього раніше Андрій не помічав! Давидови брови можуть так круто заламуватись!

— Ви маєте матір, Давиде?

— Так.

— І кохану?

— Так.

— І любите їх? І вони люблять вас?

— Так.

Павза.

— Давиде! В цій ситуації може бути два виходи: вмерти раз, або вмерти двічі. Вмерти раз, це бути роздавленим фізично, але лишитись і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим... Вмерти двічі — це вмерти безповоротньо морально, ставши підлим трусом і нікчемою, і до того ж вмерти й фізично, але як! Можливість вижити в таборах — це байка. До того ж... вижити морально-мертвому!.. Ви пам'ятаєте леґенду про Юду, Давиде?! І ви пам'ятаєте леґенду про осику?..

Давидови очі замерехтіли сльозами. Він довго дивився Андрієві в лице, потім стиснув мовчки Андрієви пальці і пішов на своє місце. Там сидів тихо, поклавши голову на коліна...

Давида почали водити на допити щодня. Камера обмотувала йому побиті плечі рушниками, а поверх одягала сорочку, перед тим, як іти, щоб не так було боляче терпіти. І так само йому обмотували стегна. Хитрили. Але слідчий все те здирав і арештантське милосердя пропадало марно. А може й не пропадало?.. В кожнім разі Давид в чомусь черпав душевну силу терпіти тяжкий іспит стоїчно. Андрій сам здивувався, на що здібен цей тихий юнак.

Їх забирали — Андрія й Давида — майже одноразово і вони ходили на допити, як то кажуть, „на пару", хоч ходили до ріжних слідчих.

Одного ранку, після типової ночі, їх привели разом назад до камери. Андрія привели попід руки, а Давида принесли на брезенті, побитого, непритомного. Принесли в камеру, поклали біля дверей і пішли. Охріменко, як кожного в таких випадках, переніс Давида на місце.

Давид лежав без пам'яти перед очима цілої камери

й дрібно тремтів, а доктор Літвінов скорбно ходив біля нього, змочував чоло водою, голубив тремтячою батьківською рукою його тіло... Юнак помалу приходив до пам'яти.

А прийшовши до пам'яти, Давид схопився злякано й сів. Озирнувся по камері, минаючи Літвінова... Потім швидко підповз на руках до Андрія, уткнув лице в його коліна й тяжко заридав...

Камера опустила голови. А з Петровським сталося щось неймовірне. Петровський не витримав — він весь затрясся, лице зморщилось, в нестямі він підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав:

— Господи!! Господи!!. Хай... Хай... О-о!!.

Він не міг вимовити чогось страшного, що видиралося з його горла.

Глянувши крізь паволоку туману на нього, на піднесені страшно руки, мов крила, Андрій знову згадав свою матір і ті її очі безтямні, і видалося йому, що щось валиться з грохотом. Андрієві підкотився клубок до горла — шкода стало безмежної людської віри, шкода цього прекрасного й так нагло розторощеного старця й він, зідхнувши, промовив:

— Не треба, отче!..

Бунчук повернувся з „брехалівки" і розповідав „анекдоту"... Анекдоту, що їх творила тут, в цих мурах, сама дійсність.

Хоча цей Бунчук сам був суцільною анекдотою з його всією справою. Здоровий, ставний красень, „вождь" всіх фізкультурників, бо директор Республіканського інституту фізкультури, він не витримав уже „малого конваєру" й залізної логіки умовлянь слідчого і, як відомо, підписав дивовижний протокол після перших кількох екзекуцій. Головне ж підписав тому, що він — член партії й його легко переконали, що „так треба для країни й партії!" Гаразд, він дисциплінований член партії! Він підписав „щиросердні зізнання", що, згідно обвинувачення, „дійсно" був організатором повстанської й терористичної організації, складеної з фізкультурників (і то в республіканському маштабі!) і мав на фізкультурному параді в Києві убити секретаря ЦК КПбУ — Косіора. Убивство мало статися в спосіб кинення великого букету квітів на трибуну, а в квітах мала бути бомба! В провід цієї організації Бунчук завербував усіх викладачів,

професорів і інструкторів свого інституту. Власне, „завербував“ слідчий, а Бунчук тільки підписав, що це іменно так було, переконаний залізною палкою й арґументами про „вірність країні й партії“. Потім Бунчук чекав трибуналу.

Раптом Косіор потрапив у неласку — виявилося, що він „ворог народу“! Ця вістка прийшла до камери з волі, — приніс її один новенький. Почувши про це, Бунчук танцював з радости — доля виручила його! Він з категорії ворога народу несподівано потрапив у категорію героя! Адже ж він хотів убити „таки да!“ ворога народу. Не якого небудь, а великого, злісного, справжнього, найбільшого!.. Хіба це не геройство!?. Власне, з цієї нагоди Бунчук і розповів про всі пікантні подробиці своєї справи цілій камері. Він не міг утримати вже язика за зубами на радощах.

Після такого милостивого жесту фортуни Бунчук нетерпляче добивався до слідчого. Але слідчий не квапився, мабуть, збитий з пантелику, разгубився. Потім слідчий викликав Бунчука... Велика радість закінчилася ще більшою печаллю:

Чемний і вічливий слідчий, поздоровляючи з перемогою, підсунув Бунчукові папірця для підпису. В тім папірці стояло, що Бунчук, згідно з його попереднім щиросердним зізнанням, мав у спілці з Косіором убити члена ЦК ВКПб СССР, а тепер секретаря КПбУ, товариша Микиту Хрущова.

Даремно Бунчук опирався, не можучи розлучитися з такою прекрасною жар-птицею, яка несподівано влетіла йому до рук, — слідчий його „переконав“, що було саме так, як написано ось в цьому папірці, а все попереднє — то була підла спроба обдурити органи революційної законности. І Бунчук підписав.

В процесі цього підписування він побував у „брехалівці“ цілий день, куди його вкидали „думати“.

А тепер, повернувшись до камери 49-ї, Бунчук розповів про свою печаль, а тоді розповів ту анекдоту, що чув у „брехалівці“. Це була весела анекдота...

Жило на світі, в якомусь глухому селі, п'ять братів, дітей однієї матері. І от одного з них посаджено до тюрьми. Бито його, товчено його, селюка бідолашного, за те, що в колгоспі „подохли коні“, вимагано великих діл та цілої великої організації. Мучився чоловік, як той бідолашний Аслан, упирався, але нарешті здався. Тільки в нього не вистачило совісти завербувати когось чу-

жого й він приніс у жертву рідного брата, завербував його. А тоді вони з цим братом, зустрівшись у тюрмі й розв'язуючи ту саму ділему вже вдвох, вибіраючи жертву молохові ненаситному, вирішили завербувати третього брата. Вибирали того, котрий мав менше дітей. Потім завербували четвертого... Лишався на волі лише один брат з цілого роду з купою дитлахів... Брати думали-думали, що ж буде робити самотою один брат на волі? Ліпше вже бути всім укупі... І тоді вони вирішили завербувати п'ятого брата і завербували. На волі лишилася старенька мати, квола й нікому не потрібна, якої ніхто вже не зможе й не схоче завербувати...

І тепер ті п'ять братів несподівано зустрілися в „брехалівці", випадково. Зустрілися, цілувалися, обіймалися, ніби приїхали один до одного в гості... І мабуть всі підуть на розстріл...

Така анекдота.

Андрій із завмиранням серця слухав, як реаґує камера... на таку анекдоту.

Камера реаґувала звичайно, так, ніби все в порядку.

— Господи! Все в порядку?!.

Людина — це найвеличніша з усіх істот. Людина — найнещасніша з усіх істот. Людина — найпідліша з усіх істот.

Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом.

Та найдивнішим є, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині. І мабуть для того винайдено „конваєр", щоб поставити все на своє місце. Може на цьому позначився перст Божий, щоб узнати, чого варті ті, що сотворені по образу і подобію Божому? Тоді, який же парадокс криється в тім, що за провідників божої волі вибрано тих, які давно той образ і подобу втратили?!

А втім, тяжко Андрієві визначити, хто саме образ і подобу втратив і що в дійсности є на цім світі парадоксом.

Як і тяжко визначити, що таке в дійсності є „конваєр" і яке його призначення універсальне.

V I

Однієї ночі Андрій „розколов" свого слідчого...

Ще напередодні, стоючи на „стійці" — тобто в положенні стовпа, без сну і відпочинку (це поставив його Велікін, щоб „думав"), рано на світанку Андрій побачив таку картину:

У вікні будинку, що стояв на протилежнім кінці тюремного подвір'я і де мешкали відповідальні працівники управління НКВД, хтось висунув у вікно грубезні дошки, зв'язав їх верьовкою й пришвартував до горішньої рями, а тоді намагався влягтися на них... Видно, після пекельної ночі, після криків і стогонів, після божевільної музики „конваєрів", після своєї „праці" бідолаха не міг заснути нормально, по-людські, в ліжку, в кімнаті і намагався приспати свої нерви на сквознику. Видно, він задихався межи чотирма стінами й шукав забуття на свіжому повітрі, у вікні... Він поклав під голову подушку й влігся на дошки горічерева... Довго крутився, вставав, знову лягав. Нарешті прив'язав себе через поперек до дошок простирадлом, щоб не впасти з просоння, і либонь заснув... Уві сні схоплювався, жестикулював руками, звивався... Це він так спав. Людина з розладженою психікою. Андрій пригадував весь шал „фабрики-кухні", й розумів того бідолаху.

Цей, підглянутий, кадр з побуту діячів „органів революційної законности" став несподівано тим ключем, яким Андрій розімкнув і „розколов" свого слідчого, і то так, як він сам нікого, мабуть, не колов. Це було наступної ночі.

Десь приблизно по дванадцятій годині, після півночі, після довгого й безнадійного нукання, супроти Андрія було організовано психічну атаку. Биття й прямі тортури, бач, не давали належних наслідків, а Андрій був так знесилений всім попереднім биттям, що засто-

сування прямої дії до нього вже було безглуздям, крім того слідчі, видно, врахували, що до людей Андрієвого складу вигідніше застосовувати моральний, психічний тиск, аніж просте биття, бо останнє дає цілком зворотній ефект, в чому вони й переконалися протягом всієї слідчої епопеї. Отже вони вирішили підійти до нього інакше.

Андрій сидів на стільці вкрай знесилений і чекав тортур. Чекав чогось нового, несподіваного, непередбаченого й ще не спізнаного. О, арсенал у цих мучителів невичерпний і, здається, безмежний, геній цієї новітньої інквізиції воістину подивугідний. Коли перевалило за північ, коли мури всього управління сповнилися так добре знайомим тоскним, приглушеним клекотом, в Андрієвій кімнаті почалися таємничі приготування. Забігали якісь люди, зазирали в двері, перешіптувалися з Сєргєєвим, позирали таємниче з-під лоба на Андрія й хапливо щезали. Сєргєєв подовгу зупинявся поглядом на Андрієві, немов вивчаючи його обличчя перед початком чогось особливого. Вийшов, лишивши Андрія самого. Потім швидко вернувся. Зачинив вікно і опустив тяжку штору. Нашорошився. Зараз щось почнеться... Він чогось чекав, либонь хвилюючись сам. До кімнати забіг Вєлікін — вийшов. Забігли два здоровенних оперативники — теж вийшли...

Раптом вгорі, по той бік стелі, гупнуло, аж посипався порох з люстри, що легенько гойднулася, і враз за тим розітнувся несамовитий, божевільний крик... Когось, мабуть, били пластом об підлогу, взявши за руки й за ноги... Андрій чітко уявив, як його, того нещасного, взяли за руки й за ноги й ударили об підлогу. Андрієві здалося, що це вдарили його, по тілу побігли комашки, він відчув, що блідне ще дужче, аніж був до того. Одначе ледь-ледь посміхнувся: він розгадав, що це все значить. Психічна атака... Для „того“ — страшні тортури, для нього ж психічна атака. Одним пострілом убивають двох зайців..

Знову гупання й знову несамовитий крик... Знову... Знову... По стелі тупцяється багато ніг, галасують, а над усім зринає фугасом зовсім ноймовірний, нелюдський, безтямний рев після кожного удару...

Сєргєєв зблід, дослухаючись до того реву над головою, хоч і удає з себе байдужого, „залізного“.

— Ну? — питає Сєргєєв Андрія з притиском.

— Що?

— Чуєш? — повів бровою на стелю.
— Чую...
— Ну як?
— Здорово кричить...
— Отак і ти, гад, ревітимеш зараз, як паротяг!

Андрій не відповідає. На стелі ще дужче гупає й ще дужче розтинається рев на всі можливі тони разом злучені, так ніби раптово реве орган на всі голоси.

Сєргєєв бігає по кімнаті.

— Ну?! — запитує сердитим голосом і Андрій схоплює, як той голос злегка тремтить.
— Що?
— Чу-уєш?! — голос тремтить.
— Чую..
— Ну, як, гад?!.
— Здорово кричить...

Гупання покриває Андрієви слова. Від реву в Андрія в самого морщиться шкіра й чоло береться потом, але він тримає себе з усієї сили. Дивиться на Сєргєєва й бачить, що психічна атака діє на його „залізного" слідчого куди в більшій мірі аніж на нього. Мабуть бити й в газарді не чути крику своєї жертви, це одне, а слухати збоку — це зовсім інше. Сєргєєв мне цигарку, закурює й забуває за неї, знову закурює, лице його зблідло, чоло взялося потом, русявий причісаний чуб спітнів і здеформувався. Зупинившись перед Андрієм, Сєргєєв витріщає очі:

— Ну?!. — він кричить, намагаючись криком привести свої нерви до рівноваги.
— Що? — запитує Андрій тихо й дивиться Сєргєєву в обличчя. Той ще дужче губиться й ще дужче кричить:
— Чу-уєш?!.
— Чую...
— Ну... Ну, як?!. Гад?!.
— Здорово... кричить...
— Отак... і ти... гаад... ревтимеш... як паротяг!!,.

Он який ти, думає Андрій. Він бачить, що нерви слідчого вириваються з-під контролі. І то від такої дурниці! Чого ніби? А Сєргєєв підходить до вікна, шарпає штору й відчиняє вікно, знову зачиняє... Рев на горі вибухає й Сєргєєв морщиться так, наче йому висмикають зуба... Знову — знову...

— Ну як? — питає Сєргєєв, не глядя на Андрія.

Андрій мовчить. Він дивиться на слідчого й згадує

того, що вранці вмощувався на дошках... І так, наче хто просвітлює Сєргєєва промінням — Андрій наскрізь бачить душу цього юнака.

— Слухай, слідчий! — говорить Андрій тихим, хрипким голосом.

— Що? — скинувся Сєргєєв.

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, надумав? Нарешті... Ну, говори. — Сєргєєв виразно зрадів, що до нього заговорено. Аби тільки не чути того реву на горі. — Ну, говори...

Андрій витримав павзу, дивлячись в розгублене, бліде обличчя.

— Дивлюсь я на вас і мені вас жаль...

— Що? А-а... Що ж ти, барбос, аґітувати з думав слідчого, га?! — але то було промовлено без люті, а так собі, з робленим смішком, рятуючись від крику на горі. — Ну-ну, давай далі.

— Так. Мені вас жаль. От ви нас роздавлюєте (Андрій повів очима на стелю), ви нас роздавлюєте, а вам і в голову не приходить, що це ж ви самі себе роздавлюєте... Атож... Я говорив вам про мільйони. Так, нас мільйони. Мільйони, ім'я яким „народ"!.. І ви його роздавлюєте, бродите черевиками по нашій крові, удаєте з себе „караючу десницю", пролетарське правосуддя, яке не знає милосердя. Все повторюєте, що ви залізні... Але проти нас, проти народу, проти нашої крові ваше залізо — це тільки оливо... І мені вас жаль... Ви мені говорили про дівчину... Ви мені говорили про матір... Ви, здається, говорили про дітей, про любов, про щастя,— уживаючи й ці аргументи, щоб розчавлювати нас, щоб добивати нас... Так от, — ви нас розчавите (о, ви дуже багатьох розчавите!), розіб'єте плашма об підлогу... Ви чуєте, як „він" там кричить? Дивіться ж мені в лице!!. (підніс Андрій голос) Дивіться в лице!!! (і далі карбував кожне слово) — Ви нас розчавите, але самі ви ніколи не матимете щастя. Ми вас переслідуватимемо все ваше життя, цей наш крик, наша кров переслідуватиме вас все життя... Ви закохаєтесь, але ми кричатимемо й скавулітимемо й отруїмо вам щастя... Ви слухатимете шепіт коханої й не чутимете його, бо ми кричатимем і ревтимем, „як паротяг", заглушаючи для вас цілий світ і голос коханої... Ви обійматимете своє щастя, але не зможете ним оволодіти — ми кричатимем і витимем і ви проклинете той час і годину... Ви одружитесь, але втічете з шлюбного ложа, бо ми обступимо вас — міль-

йони й тьми нас, замордованих, скривавлених, і ревтимем так, що ви не здібні будете прикласти уст і напитися з келеха любови... Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимимось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамовитий крик... Ви чуєте??!. Отак от, отак от ми все життя ревтимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам. Ви втратите радість отцівства і радість подружжя, і навіть материнську любов ми отруємо вам — ви слухатимете матір і цуратиметесь її, бо її очима дивитиметься на вас безліч наших матерів, а її голосом говоритиме їхня довічна скорбота, а в її сльозах одсвічуватиметься наша кров; а коли ви схочете шукати затишку в материнській ласці, ви не матимете її — ми кричатимемо й ревітимемо, й скавулітимемо...

Андрій говорив, а Сєргєєв дивився все більше приголомшено, потиреними очима. Так, ніби Андрій розкрив його душу й вивернув на показ те, що він так старанно ховав, ніби Андрій підглядів найінтимніший куточок його душі й показав усім... І от він стоїть в повній наготі, болісно й розгублено скрививши обличчя. Брови йому смикались, а по всьому обличчю виступили червоні хоробливі плями. Зловив! Андрій його зловив на найінтимнішому, на найбільше затаєному, такому болючому й такому страшному.

Сєргєєв уже не слухав, що там робиться вгорі, він слухав Андрія. Звідки Андрій про все те знає?! — так, здається, й кричав увесь його вигляд.

А Андрій говорив ще якийсь час в несамовитому патосі. Помалу той патос спав. Нарешті Андрій зідхнув і тихо закінчив:

— Ви молодий, але ви все втратили замолоду. І сон і спокій відпураються вас... І от на нас поросте „чортополох“, як обіцяв товариш Вишинський. Але ви тому чортополохові заздритимете... Так, ви йому заздритимете... Бо на тому чортополохові розцвіте безсмертний наш, всерозторощуючий гнів... І ви ж його й боятиметесь, бо на ньому розцвіте ваше вічне, незгладиме й нищиме позорище...

Андрій скінчив. Сєргєєв сидів і розгублено тормосив волосся. — „Чорт!“ — мурмотів ледве чутно. — „Чорт!“ „Диявол!“ —Але в тім мурмотінні не було злоби, а було щось безпомічне, дитяче. Гупання й крики над стелею вщухли вже і в кімнаті стояла тиша. Сєргєєв ніяк не міг

прийти до пам'яти. Так його оглушила Андрієва тирада. Нарешті скривив обличчя в посмішку і, вшипившись очима в пачку цигарок, запитав зміненим голосом:

— Звідки ти... все це... знаєш?

Андрій нічого не сказав.

— На, закурюй, — простяг Сергєєв цигарки. — Чорт з ним, бери закурюй.

Андрій відмовився.

— Гм, даремно... Ну нічого...

Сергєєв закурив сам і довго мовчав, давлячись димом. Рука його, тримаючи папіросу, тремтіла.

— Ти диявол, ти це знаєш?

— Чув.

— Так от я тобі кажу... Диявол... Ну, чорт з ним... Гм... Чорт з ним! (павза) Так... Знаєш що?

— Що?

— Розкажи мені щонебудь... Ні-ні, не про діло. Під три чорти!.. З тебе, сатани, все одно нічого не видоїш! Розкажи щонебудь... Так собі, щонебудь... Ти, здається, був на ДВК?

Андрій підтвердив.

— І китайців бачив?

— Бачив.

— І японців?

— Бачив.

— І китаянок? І японок? І тварин бачив? І гори, і ріки, і мисливців, і все бачив?

Виявилося, що Андрій дійсно все бачив.

Сергєєв вхопився за це:

— От і добре. Розкажи ж мені, як там люди живуть. Чого не хочеш говорити, не говори, чорт з ним, а що хочеш — говори... Ніч ця довга і в нас часу вистачить.

Ось так Андрій і розколов свого слідчого. Ось так з награного й набундюченого чекіста раптом вилущив людину і сам здивувався. Не знати, як то надовго, але грізного Сергєєва не було, а був такий собі юнак, сірооокий і роззброєний. Та хоч би це було тільки на одну ніч — і то добре. Цей, такий злючий і гонористий, Сергєєв виявився досить смішним і цікавим хлопцем. Може тому, що хотів утекти від усього душею, перепочити нею, він з величезним інтересом слухав Андрієве мелянхолійне оповідання про те, як і де люди живуть, які на світі є дівчата, як за тридев'ять земель квітнуть квіти й течуть ріки, як сходить сонце над Тихим океаном, як

свистять вітри над Колимою.. Андрій розповідав охоче. Це все таки краще аніж вити й ревти від болю, краще аніж слухати ідіотичне лементування та качатися під ударами чобіт і паліччя по підлозі , або сидіти на гарматні... Ніч плинула за млиновим решетом, а вони собі мирно ромовляли, як два приятелі, як двоє нормальних людей. Андрій оповідав тихим, роздумливим, повільним голосом, а Сєргєєв слухав з найщирішим інтересом... Андрій побачив, що ця людина рада утекти сама від себе й від усього...

Коли Андрій переконався, що його слідчий дійсно цієї ночі не хоче вести слідство, а хоче тільки по-людські гомоніти, вірніше, слухати всяку всячину, аби лиш збавити час, і коли слідчий підчас розмови знову запропонував йому цигарку, Андрій взяв і закурив. Так вони курили й збавляли ніч в безневинній розмові.

Аж ось Сєргєєв нагло як не стукне, як не грюкне, як не кине палку об підлогу, як не закричить несамовито:

— Гад!!. Говори!.. Колись!.. Розколюйся!!.

Андрій тетеріє, зупиняється на пів-слові, а Сєргєєв слухає якусь мить, що робиться в коридорі, а тоді посміхається й говорить нормальним голосом:

— Як я отак буду раптом горлати й з ума сходити — не звертай уваги (а очима на двері), пойняв?

Андрій „пойняв". То по коридору мимо дверей проходило, може, якесь начальство і Сєргєєв інсценізує, що слідство „йде повною парою". Коли кроки затихають, Сєргєєв киває Андрієві:

— Давай далі.

Розмова плинула далі...

Ось так вони й збавили ніч.

На світанку Сєргєєв насупився, позіхаючи, викликав вартового і, не глядя Андрієві в обличчя, відправив його „додому", до камери. А сам лишився такий насуплений... Мабуть йому все таки не сподобалося, що Андрій його так знаменито розколов. По самісіньке „нікуди". Хам обернувся в людину. Але це було т і л ь к и о д н у ніч. Більше цього вже не повторювалось.

На цитриновій латочці неба вечірнього, на латочці, розграфленій млиновим решетом, ген за лиловими дахами гойдається суха вершинка якогось деревця. Вона вібрує, нахилювана вітром все в один бік, тремтить на

холодному, цитриновому екрані, опирається з усієї сили, змагається. Її обчухрано вже геть від усіх гілочок, лишилась тільки гола карлючка, хвостик — і той хвостик б'ється в агонії під натиском вітру, вібрує одчайдушно, напружуючись рештками сили, щоб не зламатись... Щоб не зламатись...

Андрій дивиться на ту самотню вершинку, сидячи на своєму стільці... Думає про матір... Думає про своїх братів... Дивиться на агонію химерної боротьби там, на цитриновій латці неба, над лиловими, байдужими, понурими дахами і на серці йому тужно...

За лиловими дахами, за тією вершинкою, десь грає духова оркестра... Серед мідяної какофонії сумовитий баритон веде власну мелянхолійну прошву, сам собою, один серед шалу корнетів і валторн, і дурного брязкання літавр... Вальс... То мабуть десь в близькому сквері (це на Сумській!) відбуваються танці. Танцює молодь... Танцює... Може там танцює Вєлікін і всі „футболісти", з модно закасаними рукавами й в черевиках „шімі"... Вальс „На сопках Манчжурії".. Там танцює воля й байдужий до всього світ...

А вершинка тремтить болісно і одчайдушно, щоб не зламатись... Щоб не зламатись...

І Андрієва душа в'ється біля тієї вершинки... Не зламатись... Вона не мусить зламатись!..

Вершинка затята й дуже уперта. І Андрієве серце наливається злорадством — „От встоїть!!. От встоїть!"

Цитринове небо надимається й береться кривавим кольором.. Потім опаловим... Кольором зненависти й зневаги... Кольором тупого безсилля й злоби.

Слідство зайшло в тупик. Андрій нічого не підписував, слідчі ні до чого не могли його змусити. Ставши зовсім кволим, настільки слабим, що до нього вже було ризиковано застосовувати радикальні засоби, Андрій спостерігав злорадно, що його мучителі опинилися в дурній ситуації. Убити вони його не можуть (бо не можно ж убити курку, яка має знести золоті яйця!), а розібрати його душу до решти теж не можуть. Вся їхня хвалькувата всесильність виявилася насправді безсиллям, а їхній конвеєр ваявився теж недосконалим, занадто грубим, для розбирання биків або іржавих тракторів. І Андрій злорадно мружив очі, ховаючи несамовиті іскорки

в них... То нічого, що вони його так вимучили, то нічого. А от подивимось, чим те все скінчиться.

Карти на стіл, панове! Карти на стіл! Тепер вони мусять припірати його „речевими доказами", показуючи йому документи „діла", ріжні свідчення, ловити його на фактах, іменах, датах. Вони мусять, хочуть чи не хочуть, показати йому все, що там вони мають в тій грубій зеленій течці! І він про все взнає, про все те, від чого в нього так ниє і болить серце. Це мав бути дійсно цікавий етап слідства. Потім вони ще мусять дати йому очні ставки з усіма тими, хто тую течку напакував „матеріялами". Мусять! Очні ставки! І він на власні очі побачить те, що так до болю хоче знати. Він ту всю прокляту загадку нарешті розшифрує. Розшифрує, панове!

Та тим часом ніхто ще не викладав карти на стіл. Конваєр ішов далі. Облишивши паліччя, гарматні й всі інші геніяльні винаходи, бо вони вже свою функцію виконали скільки могли, тепер Андрія вирішили взяти „ізмором". Конваєр пересунувся новою ділянкою — слідство зайшло в стадію „нукання", безкінечного сидіння на стільці, іспиту безсонням. Цілі ночі звечора до рана.

Андрія приводили й саджали на стілець, біля дверей, веліли скласти руки на коліна й так сидіти. Сєргєєв сідав ген по той бік моря блискучої підлоги, за столом, читав книжки, листав папери, щось писав, позіхав і зрідка між ділом нукав:

— Ну?..

Андрій звик до того нукання й не відповідав нічого. Він собі думав про своє, мріяв, тренювався в дріманні, не заплющаючи очей.

— Ну?..

Те нукання капало, як крапля з даху після великого грозового дощу, й під його монотонний плюск гарно було дрімати.

Часом Андрієві здавалося, що слідчий хоче з ним заговорити в тім дусі, як то було тієї знаменитої ночі, коли він його розколов. Але то лиш так здавалося. Слідчий зовсім не збирався повторювати того, що сталося випадково й було свідоцтвом його слабодухости, не гідної чекіста. Він був підкреслено сухий і презирливий.

Сєргєєв — це було суцільне презирство.

Андрій — суцільна іґнорація.

Так вони просиджували цілі ночі, ділячи тишу на шматочки отим монотонним — „Ну?"

Часом цей порядок порушувався.

... Ось Андрій, занепокоєний тим, що його щось кусає за палець ноги, дивиться вниз на свої черевики й бачить, як з-за ранта виповзає блошиця (а їх досить і поза рантами і всередині черевиків!) — вилазить і повзе по блискучій, навощеній підлозі. Андрій цікаво спостерігає її, не рухаючись. Блошиця повзе далі, далі, в напрямку до слідчого. Андрій мляво думає — „Утіче!.. ще півметра і вона утіче, він вже її не дістане". Тоді підводить очі на презирливе, нахилене на столом обличчя слідчого:

— Слідчий!..

—Ну?

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, надумав? Ну говори, — відгукнувся Сєргєєв жваво.

— Дозвольте блошицю вбити.

— Де?! — скидається слідчий.

— Ось... Повзе по підлозі... до столу... З черевика вилізла...

— Що ж ти, гад, наніс блошиць, щоб твого слідчого зжерли?!. Бий!..

Лусь. Андрій дістає блошицю ногою й придушує, а очима дивиться на слідчого.

Коли б слідчий знав, що він при тому думає!

Знову заходить тиша.

По якомусь часі Андрій помічає, що друга блощиця повзе по стіні за його спиною. Вона вилізла десь з за обцаса, вихопилася на стіну і от повзе.

— Слідчий, — говорить Андрій, зідхнувши, мляво.

— Ну, що там?

— Дозвольте ще слово мовити.

— Ну, давай, говори. — На цей раз Сєргєєв утримується від радости й говорить понуро, не підводячи очей від паперів. — Говори.

— Дозвольте ще блошицю вбити.

— Чорррт... Де?

— Ось повзе по стіні.

— Гм... — Сєргєєв якусь мить мовчить, а тоді цідить крізь зуби: — Не тронь!.. Ето соціалістіческая собственность!..

Ні таки, він напевно розколов цього Сєргєєва тієї ночі, — думає Андрій, — і, здається, фундаментально.

Суха вершинка стоїть нерухомо, змучено над ли-

ловими сильветами дахів. Вітру немає — штиль. Понуре небо догоряє, як купа жару, вкриваючись сірим попелом, попелом ночі. Безсилий вітер заліг десь за мурами — він не може нічого вдіяти з тією упертою карлючкою... Нічого не може вдіяти. Бо їй ще не вибила остання година, призначена вищою силою, тією силою, що стоїть понад вітрами, понад мурами, понад опаловим небом, понад злобою, понад усім... І скорбна карлючка стоїть тріюмфально над тим усім на опаловому тлі неба, — скалічена, обчухрана, самотня, але... стоїть! Позбавлена всього, уже всього, але — стоїть! Як сама гордість.

Коли Андрія вели коридором сьогодні, в тім коридорі стовбичила група молодих людей в уніформах, вони були всі п'яні, збудоражені, розхристані, а серед них був той сержант з рідного міста, що сказав тоді — „Я вам не заздрю!" Впізнавши Андрія, що проходив мимо помалу, з закладеними за спину руками „по-формі", сержант стрепенувся, підніс вгору свого волосатого п'ястука й п'яним голосом вигукнув на весь коридор:

— А-а!.. Слава пролетарським авіяторам!!.

Очевидно про нього вже існує леґенда. Леґенда в цих мурах.

Тепер Андрій думав про сержанта, дивився на суху карлючку на опаловому тлі неба, пригадував сержантове обличчя й сірі коні в яблуках, холодний ранок і свої думи біля запряженої лінійки про качині перелети... І сонату Бетговена... І Катеринине збентежене обличчя... Він згадав те, що в цім хаосі пригасло... Серце бралося безвідчитною тривогою:

— Чого цей сержант тут?

Згодом вияснилося, чого цей сержант тут.

Опівночі до кімнати зайшов Сафигін. Начальник Н-ського райвідділу — Сафигін! Гість з Андрієвого рідного міста. Він зайшов з портфелем, без кашкета, з чого було ясно, що він давно тут і що прийшов сюди з іншої кімнати.

Андрій аж стрепенувся...

Сафигін привітався з Сергєєвим кивком голови, як добрий приятель, і зупинився перед Андрієм, дивився на нього діловито, немов хазяїн. Був сердитий, нахмурений, збудоражений чимсь.

От би взяти й розпитати в нього, що там робиться вдома!.. Але Сафигін не сказав ні слова привіту і Анд-

рій зрозумів, що цей товстюх, цей такий тонкий знавець природи, цей аматор полювання на Андрієвих сагах зовсім не для того сюди приїхав. Він приїхав, либонь, давати з ним раду, викликаний спеціяльно. Аджеж Андрій належить до його району, до його, либонь, пляну „заготівель ворогів“ і на Сафигінові лежить велика доля відповідальности за те, як ця частина його пляну поводиться, який дає виробничий ефект.

Ефект поганий, про це Сафигін знає й через те він такий нахмурений. О, це зовсім не той лінькуватий і великодушний співбесідник, що так розважав був Андрія, відібравши його від некурящих блошиць. Це стояв чекіст в повному розумінні цього слова. В дебелих чоботях, обперезаний ремінням, черствий і зловісний. На червоному, одутлому обличчі нічого не було з того, що Андрій бачив першої ночі, лише було написане суцільне презирство і офіційність. Обличчя червоне, але вираз його холодний. Він стояв і помахував портфелем.

— Гм... Ви, я бачу, таки зіґнорували мою пораду?.. І як же вам літається? Га?!. (Глум.)

Андрій дивиться на нього пильно, не відповідає ні слова.

— Та-ак... — тягне Сафигін презирливо й сідає до столу, поклавши тяжкий портфель. Це він зробив жестом, який збентежив Андрія, — жестом, що говорив: „нічого, упірайся, але ось тут є те, що всю твою упертість робить непотрібною й безглуздою“. Те ж саме було написане на Сафигіновому обличчі.

— Ну, як він? — запитав Сафигін у Сергєєва таким тоном, як то питає сердитий дядько в учителя про безнадійного й нелюбого, накиненого під його опіку сестриного дармоїда. Питає так, щоб Андрій чув, хоч видно, що вони вже про Андрія багато й не раз говорили.

Сергєєв знизав плечима:

— Ну й чорта ви нам дали!.. Це ваше золото!.. Доведеться розстріляти... А жаль... Уявіть собі, він хоче витримати?! Ха!..

— Так, він хоче літати... (іронія).

— Він літає!.. Та тільки що з того.

Сафигін заходиться сміхом. Потім поволі відкриває портфель, дістає якісь папери й значуще передає Сергєєву. Сергєєв робить великі очі — він приємно вражений, здивований, задоволений... Вони щось говорять притишено... До Андрія долітає слово — „Секретарка“.

По Андрієві йде гаряча хвиля... А Сергєєв тихо, щось зрівнюючи в зеленій течці:

— А-а!.. Це та?..

— Так.

Гаряча хвиля туманить мізок. Він не годен логічно думати. Хтось насторожений і чуйний каже — „Це вони провокують! Обережно! Вони зумисне про це говорять! Вони знають пружину твоєї душі й щось комбінують, і зумисне говорять про це... Обережно!" Але те все заливає гаряча хвиля—хвиля болю, протесту, кричущої туги від неймовірного припущення:

— „Катерина!?"

Щось там в ділі є таке, що може геть його розторощити й всьому покласти край. Що то за папери? Що там зроблено?.. А там щось зроблено... Щось десь діється, готуючи йому удар, несподіваний і неуявний. Не може бути... Це вони провокують... Він пригадує останню зустріч, Катеринини очі повні сліз і в той же час розгубленості...

В гарячковім мізку гойдається самотня вершинка на опаловім тлі неба... Голова його хилиться під нестерпним тягарем...

„Не може бути!"

Він примирився з можливістю зради братів; він не вірить в це, але примирився й, захищаючи себе, свою душу, він захищає їх, пам'ять про них. Але це б була крапля, яка може його геть зломити...

... Самотня вершинка вібрує, в останньому божевільному напруженні... Помалу заспокоюється й стоїть, як чорна свічка, скорбна й випростана, чекаючи нового шквалу.. Чекає...

„Не може бути" — говорить хтось із сльозами безнадії.

А Сафигін дивиться на Андрія, примруживши очі, й убійче посміхається. Вивчає Андрієве обличчя. І так само посміхається Сергєєв. „Щось вони мають! Щось вони мають в своїх руках справді таке, від чого всі його змагання можуть стати марними і намарне піде його кров, його вогонь і розтрачена сила."

Андрій чекає, що вони будуть говорити. Він хоробливо хоче знати, що ж там таке? Чим же напхана та течка, що помітно набрякає. Вона ще грубша стала відтоді, як він її бачив востаннє. Що там збирається? Аж тепер тільки він як слід помітив, що конваєр конваєром, а тим часом процес іде десь під кригою, готуючи йому

багато несподіванок й набиваючи он ту течку. Він сам не дав туди жодного папірця, а вона тим часом набрякає, його доля десь оформлюється окремо й невблаганно, зосереджуючи он в тих зелених палітурках чорні хмари, з яких нагло може вдарити грім, та який грім!.. Грім, після якого побліднуть всі ці конваєри й будуть зовсім непотрібні, зайві.

Сафигін нічого не говорить. І так само мовчить Сергєєв, лише знічев'я кидає до Андрія іронічне:

— „Ну?..“

... Чорна вершинка вібрує в мізку несамовито...

Не дочекавшись відповіді на Сергєєвове „Ну“ й, очевидно, не потребуючи її, Сафигін зводиться й позіхає зневажливо, понуро:

— Ви можете упіратися, скільки вам хочеться. Але прийде день, коли ви жорстоко розкаєтесь і плакатимете кривавими сльозами... Тільки вже буде пізно. Упірайтесь, будь ласка...

По тих словах Сафигін пішов.

Демон зла. Чорний, обперезаний блискучими ременями демон зла.

Так от чому був той сержант!

„Вони, здається, намацали пружину його душі...“

Це була найтяжча з усіх ночей конваєра. Удар, який йому було зроблено натяками й який його змучена психіка помножила на все пережите, перевершив усі дотеперішні. І болюче запитання — „Хто? Хто ж той Юда, що віддав його на розтерзання?!“ — роздвоїлося, подвоївши й муку.

Може б краще було, коли б він пішов по лінії найменшого опору — прийняв філософію Літвінових тощо й пішов по їхній стежці?.. Або вкоротив життя самогубством?... Та він згадує слова, сказані Давидові, його власні слова, — й так, як потопельник намацує одчайдушно ногами плавинку — маленький і хисткий, але рятівничий грунт,— так він намацує ті слова й стає на них, як на плавинку. Він спирається на них... Він мобілізує всю свою віру й всю свою волю й розпачливо, уперто кричить своїй душі, на перекір всьому,

— „Не може бути!!.“

Він кричить наперекір всьому, намацуючи грунт, як потопленик, — бо як він повірить у те страшне, то все

впаде з грохотом, як у того Петровського, і він піде на дно.

Обчухрана вершинка, вершинка його душі, мечеться в агонії... Вона тримається на волосинці, на тонюнькій волосинці від краху. Тим крахом є протокол, що лежить он на краєчку стола, завжди готовий до його послуг—лиш злегка повести рукою під ним — і все... І одна агонія мине, але — прийде інша. Хоч зломаному й лежачому вже все одно. Як все одно вже було тому, хто завис на осиці.

Напруга діходить до останньої межі.

„О, вони намацали, вони намацали пружину його душі!."

Несподівано конваєр став.

Конваєр став. Зупинив його Андрій. Це сталося раптово й непередбачено.

Коли Андрій сидів на своєму проклятому стільці, мліючи від удару, що його завдав Сафигін, і був на тонюнькій ризикованій грані від божевільного, безросудного вчинку, а Сергєєв його підганяв до того своїм злорадним — „Ну?!" — нагнічуючи безупинно на його знесилену волю, коли вершинка і так ось-ось мала зломитися — до кімнати увійшов Велікін. Увійшов рішучими кроками.

— Ну, як він? — запитав Велікін громовим голосом, аж Андрієві вдарило в скроні.

— Та мовчить гад...

Очі в Велікіна викотилися, як у бика. Він ступнув до Андрія, зарипів зубами й гримнув несамовито:

— Встать!!.

Андрій відчув, що його воля підпорядковується. Господи! Від цього стало страшно... Його воля... Його залізна воля — вже не його!.. Похитуючись, Андрій покірно звівся, хоч хтось всередині одчайдушно намагався втримати його на місці. Але він звівся... Він стояв і дивився на Велікіна згори вниз, бо Велікін був на багато нижчий за нього, дивився, а сам з острахом вслухався до свого нутра... Велікін тіпався весь від люті й кричав йому в обличя... Він кричав найобразливіші слова... Він громадив на купу лявіну своєї лайки... Де далі — дужче... Але те все до Андрія як слід не доходило... Велікін сатанів, бризкав слиною, крутив своїми викоченими очима... І раптом та вся громохка злива шарпнула Андрієву душу, сягаючи до самих глибин: дійшовши до самого вершка свого шалу, вивершуючи Монблян нагро-

мадженої похабщини, Вєлікін завищав на найвищому регістрі і раптом закричав те, чого Андрій ніколи не сподівався. Він, задихуючись, вигукнув:

— І мати твоя б...

— І батько твій б...

— І брати твої б...

— І сам ти б... кров!.. — відхаркнув із усієї сили плюнув Андрієві в обличчя.

Андрієві потемніло у віччу. Він весь затрясся. Кров ударила в очі і вся втрачена, несамовита його сила струснула всім його єством, воскресши на мить. Він безтямно шарпнув стілець і з усього маху вдарив Вєлікіна на осліп... Вєлікін встиг обернутись і удар прийшовся вздовж спини... Бідолаха розпістерся на підлозі, вдарившись обличчям об плинтус... Сєргєєв шарпнув за шухляду стола й вихопив бравнінґ...

„Застрелить“ — майнула думка в Андрієвій голові, але він випростався назустріч, весь тремтючи від дикого, безтямного гніву й тримаючи стілець, від якого відлетіла ніжка. Він не здавав собі справи, він не пам'ятав себе, клекотів і тіпався весь, як божевільний, спостерігаючи, як Вєлікін намагався звестись і не міг, оглушений, з розбитим об плинтус обличчям...

В цей час стукнули двері й увійшов Фрей.

— Що таке? В чому справа?! — зблід Фрей, побачивши несподіване видовище.

— Слухайте, начальник групи!.. — захрипів Андрій, весь тіпаючись і все ще тримаючи надбитий стілець за спинку. — Ви мене можете мучити... Ви мене можете порізати на шматки й з'їсти з сіллю чи без соли... Це ваша справа... Але хто дав право... ось цьому...зневажати честь моєї матері, мого батька?!! Вони темні й неписьменні — це так... Вони прості й непомітні люди — це так... Але вони ті, іменем чиїм ви правите?!. Вони ті, іменем яких і кров'ю яких ви правите!!!

Щось було в Андрієві таке несамовите, в усій його змученій, докраю виснаженій постаті, опанованій лихоманкою, в тих його безтямних словах, що Фрей ошелешений відступив на крок назад. Підвів брови. Подивився на Вєлікіна, що ніяк не міг звестись... Потім підійшов до Сєргєєва... Мабуть Сєргєєв вважав за свій службовий обов'язок розповісти все, як було. Вони пошепотіли якусь мить. Фрей насупився. Потім Фрей натис ґудзика сиґналізації...

„Ну от, — шарпнув Андрій глибоко повітря в зму-

чені груди.— І все... Тепер все... Зараз ускочать юрбою аргати й геть розтопчуть його... Нарешті все!..“

До кімнати увійшов один оперативник, лише один. Фрей подивився якусь мить на Андрія. Потім написав записку й дав її оперативникові, показавши на Андрія:

— Візьміть... — і по хвилі з притиском проговорив ні до кого й до всіх зразу, як присуд, що не підпадає апеляції:

— Двадцять діб карцеру!..

Андрій відпружено зідхнув і випустив з задубілої руки стілець.

VII

Вогонь цвіте... Веселковими спектрами, помноженими в безкінечність розчахнутою психікою, як кольорова гама поставленими під ріжними кутами люстрами, цвіте сліпучими протуберанцями, квітами, деталями облич, речей, спогадів, уривками фраз, дзвіночками сміху, побитого на скалки і зліпленого в химерну мозаїку, як гірська луна; цвіте сліпучою синявою неба, золотом степів, зеленню лук і гаїв... Вогонь цвіте... Він розливається морем і по тому морю пливе, захлинається бризками заколисана душа, звільнена від тяжкого напруження... Нупнуті до останньої грані нерви раптом обм'якли, гальма попущено й нерви відходять, як відходять зашпари в пальцях, спочивають у блаженному трансі... Лише мізок, перевтомлений мізок, гуготить в шаленому русі, пересягнувши всі грані реального... Вогонь цвіте... Інерція безлічи напрямків того руху, що мали місце за все життя раптом воскресла, ожили всі напрямки думки і вона, виведена з останньої колії, з найбільшої напруги останніх днів, як паротяг з рейок, втратила контролю й пішла найхимернішими зиґзаґами... Все життя раптом вмістилося в однім моменті всіма своїми площинами, всіма своїми деталями, всіма своїми звуками й кольорами, хоч голова і все тіло були зовсім нерухомі... Ба, то як для стороннього спостерігача! Для Андрія ж здавалось, що він шалено рухається, як комета в міжзоряних просторах, гойдається, пливе по вогненному морю, живе, так як ніколи ще не жив, серед веселкового шалу, в блаженній, божественній мерехкотняві...

Ах, яке це щастя і яка це все таки розкіш — карцер!

Два метри вздовж, півтора метри впоперек — такий собі кам'яний мішок, без вікна, без ліжка і без ніякої вентиляції, але й без слідчого! Неосвітлений, але й

без пекельної лямпи! З маленькою лише дерев'яною приступкою щоб сидіти, але й без проклятого стільця з його ріжечком! Він закритий від зовнішнього лементу залізними дверима, а в них віконечко. Те віконечко заґратоване й завішене з зовні (від коридору) чорною сукниною.З карцеру виходить повітря і та сукниночка злегка гойдається.

Чотириста грамів хліба, кухлик води, темрява й тиша, і спокій. І самота. Ні, яка це все таки чудесна річ — карцер! Чи могло прийти будівничому в голову, коли він проєктував цю тюрму і визначав у ній найгіршу точку, ще ця точка, це місце тяжкої покути стане найщасливішим місцем у всій тюрмі і в усій цій споруді на Раднаркомівській?

В нім можно сидіти — безкінечно сидіти, відпочивати душею й тілом і безкінечно думати, думати, мріяти. А головне — нічого не чути й не бачити, задивившись у вогненний спектр. Забути все, знаючи наперед, що 20 днів — (двадцять довгих днів! Ціле життя!) — забезпечені за вами, належать вам, тільки вам.

Андрій усім своїм єством радів, що потрапив у карцер та ще на такий довгий термін, і вважав це за благословення Боже. Це несподівана милість фортуни. Мабуть Петровський за нього дуже молився. Адже ж це порятунок для нього. Чотириста грамів хліба — це досить не тільки для того, щоб не вмерти, але це досить для того, щоб трохи віджити фізично. Тиші ж і спокою, та цієї самоти цілком досить, щоб віджити душею, відпочити, прийти до пам'яти. Ніяких грюкотів, ніякої шарпанини і тверда певність, що їх не буде цілих двадцять днів, — це після всього, що було, для Андрія дорівнює справжньому курортові. Він навіть не поцікавився тим, що немає на чім спати (в камері теж нема!), ані не затурбувався тим, що тут треба весь час сидіти (в камері теж треба весь час сидіти!)... Правда, тут при бажанні можно й лягти, тільки ж лягати на вогку цементову підлогу — для цього треба бути божевільним, але лягти можно, якщо хочеш вкоротити собі віку, допомагаючи слідчим.

Зразу, як Андрія вкинули в цей мішок, він сів на дерев'яну приступку в блаженній позі, відкинув ноги й руки і поплів на вогненній гойдалці. Спав? Може й спав. Якщо вогненна, веселкова феєрія це був сон, значить він спав. Спав феєричним, глибоким сном, так, ніби потрапив у міжзоряний, космічний простір. Проснувся — була чорнота, ніч і він знову заплющив очі. Проснувся —

та сама чорнота, ніч, лиш хтось штовхає його під боки, — то наглядач совав йому пайку хліба й воду в алюмінієвім кухлику. Він, видно, гукав його у віконечко, але не міг розбудити, тоді відчинив двері й взявся будити грунтовніше:

— Агов! Ти що, мертвий?! Спиш... Ну ти, брат, і спиш! . Ніззя спати... Лопай от.

В карцері було хвилину сіро, поки наглядач не закрив дверей.

Андрій випив воду, з'їв жадібно за один раз весь хліб і знову пірнув у вогонь. Сердитий наглядач хоч і накричав, але не турбував.

Як там іде час — невідомо. Дні й ночі безнадійно переплутались, обернені в суцільну чорноту, що існувала поза Андрієвою свідомістю.

Мабуть він таки спав, і спав довго, бо мав враження, що прокинувся і що наспався до несхочу,— відіспався за весь час сидіння в цій тюрмі. Хоч стан напівсонливости, стан психічного трансу тривав далі. Потім сонливість минула а прийшло безсоння. Він ніби протверезів, вогненне море увійшло в береги свідомости, та свідомість була спокійна, лише загострена надміру. Заплющивши очі (бо вони тут були йому ні до чого), Андрій сидів і думав. Він, власне, був зовсім не в цій камері, не в цім мішку кам'янім... Хіба (навіть такий!) кам'яний мішок може втримати людську душу?! Андрій мандрував на волі... Мертва тиша й спокій дозволяли геть цілком від усього абстрагуватися й жити іншим життям, десь там, в усьому світі... В минулому, теперішньому й майбутньому...

До темряви й до реального стану повертала його ломота в костях від безкінечного сидіння. Тоді він вставав і стояв, погойдувався, щоб розворушити кості та пожвавити кровообіг. Погойдавшись, знову сідав і продовжував обірвану мандрівку своєї душі...

Ні таки, гарна річ цей карцер! Цікаво, що задумував інженер „Н“, коли будував цей карцер? Треба спитати його, він там сидить у сорокдев'ятій камері й нудиться, тіпається душею від жаху, сходить потом і годує блощиць...

За дверима нудиться коридорний, чути його кроки, як він мляво човгає поуз двері — сюди й туди. Вони — вартові — там змінюються кілька разів на день і всі вони ріжної вдачі, а Андрій сидить все один. Найприємнішою деталлю цього карцеру є, мабуть, те, що в дверях

немає „вовчка“, отого зрадливого ока, що все пильнує за вами й невідомо, коли саме воно дивиться, а коли спить. Тут справа простіша, бо крізь вовчок у темряву не заглянеш. Коли коридорному треба глянути, що робить в'язень, він підіймає сукнинку на віконечку й зазирає, можно бачити навіть обличчя й очі того коридорного.

Серед наглядачів, на загал злих, є один добрий. Він має негарне, шрамасте обличчя, ніс, як ріпа, кострубаті брови і взагалі весь якийсь кострубатий і необтесаний. Йому мабуть особливо нудно. Ось він відслоняє сукнинку й дивиться на Андрія:

— Сидиш? — питає він суворо, сховавши в очах смішинку.

— Сиджу...

— Гм... Ну, сиди, сиди... — і опускає запинальце.

Через якийсь час, після нудного слонячого тупцяння сюди й туди, він знову підіймає запинальце:

— Сидиш?

— Сиджу...

— Гм... І за що ж тебе посадили?

Андрій зідхає апатично:

— Не знаю...

— Ге-ге... Не знаєш... (добродушна іронія, видно він знає добре, за що Андрія посадили до карцеру, і це його веселить) — Ну сиди, сиди...

Минає якийсь час — вартовому нудно. Його щось тягне до запинальця і він підіймає його:

— Ти чого куриш?! — раптом запитує він суворо, мов би зловив на злочині.

Андрій щиро дивується:

— Я не курю.

— Гм... Не курю... Ну так хочеш курити! Знаєм ми вас!..

— А... Це можливо...

Вартовий опускає запинальце, мабуть втішений, що так пожартував, і більше не підходить. Тупцяється по коридору сюди й туди. Андрій вже починає за нього забувати. Під ложечкою ссе докучливе бажання закурити, справді закурити. Пекельне бажання закурити! Нагадав вражий син!.. і ходить там собі.

Вартовий ходить, як маятник. Аж ось вартовий зупиняється біля дверей .. Несподівано просувається попід запинальце рука з чимсь, а строгий голос каже:

— На... Кури... Та не дуже дими... а то валитиме з віконечка дим, як з комина...

В руці шматок газети, в газеті махорка і пучка

сірників... Вражений Андрій бере те все, рука щезає, а голос з-за запинальця глухо каже:

— Там і тертушка є... Смали... Гм... „Не знаю“..

Дійсно, в махорці є шматочок тертушки, відламаної від коробочки. Андрій навпомацки віддирає шматок газети, скручує грубу цигарку й закурює... Сірник тримає в руці, доки він не догоряє до самої пучки — розглядає своє житло... Нічого житло. Сірник гасне, а в очах ще стоять сірі голі стіни такого собі цементового ромбу. Можно б сказати, що це домовина або мавзолей, коли б у кутку не було параші, а головне — коли б Андрій так добре не почувався в цім мавзолеї. Колись, як він сидів цілий рік у камері самотнього ув'язнення, він ні за чим так не тужив, як за людьми, і нічого так не хотів, як того, щоб нарешті вийти зі своєї „мишоловки“ і з тими людьми побачитись, не важно з якими, аби лиш то були люди... Мабуть на такій підставі й цей карцер побудовано... Тепер навпаки — він хотів самоти. І він має самоту... Андрій курить і якийсь час думає про вартового... На серці робиться тепло... Кров швидше пробігає в жилах і на душі лагідніє — то повертається захитана й розтрощена віра в людину... так ніби з-за хмар підіймається сонце... Найдорожчий скарб, що людина має, — це віра в себе і в собі подібних! Принаймні на цьому все життя трималася Андрієва душа і він в цьому саме тепер переконується.

Епізод з вартовим та з цією махоркою на нього діє, як сонячний промінь. Він так діє, як рятівничий хемікалій на зіпсовану, зів'ялену фотографічну платівку, викликаючи забуті, загублені риси, воскрешає їх, підсилює, скріплює... І ось образ відтворено... Серце стає на місце, на ту тверду основу, на якій воно стояло незрушимо.

. . . . . .

Як можно збавити час в карцері? Відомо, що в суворій ізоляції люди божеволіють від нудьги, відомо, що з камер самотнього ув'язнення юнаки виходять лисі від тієї самої нудьги, від безділля, від відчаю самотности, від муки монотонности, коли час, здається, зупинився й не йде. А надто в отакім от карцері, в темряві, коли людина уподоблена до живцем похованого... Але як то смішно, як на Андріїв погляд! Як можно збожеволіти в карцері?! Він зовсім не відчуває тягару часу й не журиться тим, що

попереді так багато днів і ночей, залитих темрявою, що його житло ізольоване від світу й закрите залізними дверима. Навпаки, саме цим він задоволений.

Він тільки турбується, щоб не прийшли й не забрали його звідси, не нарушили його спокою, не обірвали його дум, не відібрали від нього блаженного маріння, такого яскравого, такого барвистого, в якому життя, втрачене а тепер відтворене силою уяви, набуває особливого блеску й особливого звучання...

Спочатку це була нездифереційована вогненна веремія, хаос. Потім Андрій зринає з того хаосу і намагається його здиференціювати, думати про ріжні речі окремо, упорядкувати все, відчути й пережити все за порядком, — життя у всіх його проявах...

Але насамперед, зринувши з хаосу, він намагається думати про справу. Він має змогу тверезо все обміркувати. І от він обмірковує. Становище його безнадійне, бо теза про те, що з цієї тюрми немає виходу, занадто переконлива й реальна. Але це його й не турбує, його турбує інше. Для нього боротьба тут зводиться не до проблеми вижити. Коли він говорив тоді свої слова Давидові, він говорив їх не марно, а з самої глибини душі, з самих основ свого світорозуміння... І от в першій турі він переміг. Але що буде далі? Ясним є, що слідчі хотять зробити голосну справу, хотять зліпити організацію великого маштабу, сподіваючись поробити на тому кар'єру. І в цьому зацікавлена низка осіб, в тім числі, може, й все керівництво цього обласного управління. І вони до цієї мети йтимуть неухильно, схотять за всяку ціну вжити для цього Андрія з найбільшим ефектом. Як розвиватимуться події далі? Що вони будуть робити? Самозрозуміло, що вони не зупиняться ні перед чим. Самозрозуміло, що, не добившись наслідків всіма попередніми методами, вони доберуть інших. У них там груба течка „діла", чимсь напакована. Мабуть вони стануть на шлях провокації, фальшування, підтасовування, використання „очкарів", тобто підставних свідків,спеціяльно натренійованих для цього. Вони мають робити справу...

Раптом Андрієві приходить в голову, що, називаючи ріжних знайомих, слідчий весь час обминав деякі імена, які, здавалось, він мусів би називати в першу чергу. Так він обминав ім'я... Катерини. Чого він обминав ім'я Катерини?.. Під серцем тоскно щемить, він пригадує з усієї давнішої практики, що слідчі, як правило, уперто обми-

нають імена провокаторів, щоб їх не здемаскувати... А так само обминають тих, хто дійсно вмішаний до справи, щоб не зорієнтувати свою жертву і не дати їй змоги виробити плян оборони. Тримати весь час жертву в стані незорієнтованости, в стані внутрішньої паніки—це основа тактики слідчих. А ось жертва пуститься берега з відчаю й в сліпому шуканні порятунку, видасть все те, чого слідчі не знають, що їм невідоме, але потрібне. Але... Знову „але". Якщо це правда, то тоді, чому слідчий назвав імена братів?! Якщо ж котрийсь із них зрадив... Значить це припущення не вірне. Не вірне в першому разі, цебто, що слідчий обминає імена (слово „провокаторів" не повертається в Андрієвій голові по відношенню до своїх братів та Катерини і він тільки зідхає), бо інакше б він мусів мовчати. Не вірне і в другом разі, бо коли слідчий обминає імена спільників, то він би не мусів називати імена братів. Але стій! —ці дві речі виключають же одна одну! (По нервах іде гаряча хвиля) — Якщо хтось із братів дійсно зрадив його, то тоді слідчий ні в якому разі не мусів називати їхніх імен!!. — Андрій хапається за цю думку й не хоче з нею розлучитись. Він діходить висновку, що вірнішим буде таке: слідчий хоче щоб Андрій завербував до організації своїх братів, бо тоді, допіру, буде організація мати справді солідний, військовий вигляд! Помалу, по довгому роздумуванні Андрієві починає здаватися, що в цій установі взагалі немає логіки, яку б він міг зрозуміти й устійнити. Немає ніякої закономірности. Тут якась окрема, чортяча логіка, нелологічна логіка, і згідно тієї нелогічної логіки, тут все можливе... В кожному разі він не мусить поспішати робити поквапливі висновки... Принаймні він чув десь, що стукачів і сексотів теж тут не щадять і, коли це вигідно, „вербують" їх, саджають, б'ють, розстрілюють або засилають без жодних сантиментів. Навіть більше! — тут діє принцип, як ніде, —„мурин зробив своє діло — мурин може йти геть". Тому всякі свідки, які знають механіку цієї „фабрики-кухні", небажані, їх невигідно залишати живими й тому їх, з правила, знищують після використання... Отже...Коло обертається до початку, до вихідної точки, піддаючи раптом пояснення, чому саме слідчий називає імена братів і домагається їхньої вербовки... Рятуючись від цієї болючої й страшної думки, Андрій пригадує, як слідчий робив натяки на „солідних людей," і думає, що ці натяки саме його братів і не стосувалися, це він сам вигадав... Після довгих міркувань, припущень, тривожних здогадів

Андрій нарешті приходить до твердого висновку, що він нічого не знає і що він мусить намагатися все взнати, але не вигадувати самому, пустившись берега. Адже він ще не бачив жодних документів. А слова й шантажування, це метода й тут треба бути на все приготованим. Не датись заплутати себе, а надто не заплутатись самому. Спокій. Нічого не може бути страшнішого, не може бути згубнішого, як моральна паніка. Звідки знати, як поснована ціла інтриґа й чого слідчі кінець-кінцем хочуть і що їм ще прийде в голову, і яке буде місце окремих людей в цьому, і де початок всієї справи, а де буде її кінець?

Дійшовши цього висновку, Андрій зробив тверду постанову:

Добиватися, згідно закону, за всяку ціну обізнання з матеріялами „діла". Добиватися, згідно закону, очних ставок з усіма тими, хто свідчив а чи буде свідчити на нього. У висліді — справа буде докінця ясна і він знатиме, що йому робити.

Зробивши цю постанову, Андрій посміхнуся про себе:

Який ти все таки дурень! Так ніби те все від тебе залежить! Коли ж методика слідства зовсім інша й не на те направлена, щоб ти міг боронитися. Логіка, яка тут існує й про яку тебе так добре „поінформовано", геть виключає все вище ухвалене!

Після того, зідхнувши, Андрій облишив сизифову працю й більше до неї не повертався. Життя йому готує багато несподіванок, але передбачити їх, як і виключити, поза його волею. Він лишає собі віру в те, в що вірить, а решта може бути собі, як хоче. Головне — не дати ту віру погасити. Як що ж вони всі її погасять... Якщо погасять...

Але от саме цього й не може бути!

Ось саме це й є головне.

Решта — єрунда все.

І перекресливши так безнадійне гарцювання думки навколо проблеми слідства, як того нічого мотиля навколо пухира в стелі камери 49-ї, Андрій переходить до іншого. Він переключає свої думки зовсім на інше. Він їх переводить, як переводять поїзд з одних рейок на інші, — виводить з тупика на широкий простір і пускає по квітучій долині мрій... Нехай іде...

Холодні стіни карцеру лишилися самі по собі. Їх не існує. Існує інше. Сліпуче в своїй реальности, до бо-

лю чітке, животрепетне, як само життя. Ні, більше, — як життя помножене на любов, на тугу за втраченим, на жагуче бажання його повернути. Повернути хоч так... І життя повертається, розганяючи темряву, розсуваючи понурі цементові мури.

. . . . . .

Дюр'алюмінієвий літак підіймається в небо. Він підноситься з рокотом і пливе понад білими хмарками, пролітає в сліпучій блакиті, несучи горде людське серце над світом. Далеко внизу коливається сіра земля, як розстелена мапа в тумані. Земля з тюрмами й з усією людською мізерією.

Андрієве серце упивається волею, радістю лету, гордістю небесної високости, тріюмфом звитяжця, що здійснив думи Ікара, піднісшись в зеніт... В його душі, як в чарівній призмі, ні, як в могутньому акумуляторі, зібрались і вибуяли, дійшовши завершення, думи й прагнення людського генія за довгі тисячоліття, і він став не тільки його спадкоємцем, а гордим знаменоносцем і довершувачем... Все, що було в людині кращого за всю її історію, збудувало ці крила. В тім числі тут частка й його душі, його мізку, його волі, його творчої гордости...

Сонце блищит на крилах, космос пливе й обертається назустріч...

Внизу пливе земля й губиться в тумані... Там стоїть карцер — мізерна-наймізерніша цементова скринька... І бережуть її Велікіни, Сергєєви, Фреї й Сафигіни, присвятивши тому все своє життя, — осуга людської історії, випадково названа людським іменем. Вони бережуть! Вони думають про ту скриньку вдень і вночі! Світ для них зійшовся біля цієї купки піщинок і цегли!... Андрієва душа тріюмфує — бережіть, бережіть!.. Андрієва душа тріюмфує й шугає над світом... Пливе над морями, над пасмами гір... Над квітучими долинами... Над золотими пустелями... Над малахітовими жилами рік... Над материками й архіпелагами... Над безоднями океанів, де зійшлася докупи синява гори й низу й літак обертається, роблячи в ній мертві петлі, проходячи її наскрізь.. Синява й синява... І знову гори, і знову пустелі й ріки...

Плянета. Під ним його плянета, така рідна, так добре знана, вивчена по книгах і спізнана колись з високостей, а на ній маленька латочка його землі, яку він

найбільше любить... І через те збудовано на ній карцер, — скриньку для волелюбних і гордих... Літак робить петлі над підлотою й зненавистю...

І довго Андрій шугає на крилах... Аж поки хтось не каже схвильовано в самісіньке його серце:

— „Я тебе замчу давай літаком чорт його зна й куди!“

Це Сергій, найменший брат, авіятор. Брат...

Тоді літак здригається й іде вниз штопором. Йде в синю безодню з головокрутною швидкістю... Удар! Сліпучі ґейзери пари й вогню і... болю в душі.,.

Голос, що вчувся, такий був чіткий, такий до галюцінації виразний... Брат! Може він думає, може він оце про нього думає?!

Уламки побитих крил, як іскри, миготять де-не-де над холодною, чорною безоднею...

. . . . . .

Андрій зідхає й перекладає голову на другий бік на потерплих колінях.

Перед внутрішнім зором хтось листає велику книгу...

Дива мистецтва, такі чіткі й яскраві, й такі хвилюючі, якими вони ніколи не були, напливають одне на одне... Вся всесвітня скарбниця надбань людського генія, думи й мрії, й титанічні пориви душ великих, позначених Божим перстом, втілені в фарбах і лініях, хвилюють душу...

Це, може, побільшена монографія з історії мистецтв Гнєдіча... Це, може, ґрандіозна монографія, ніким ще не сотворена, лише існуюча в уривках, тепер змонтованих у цілість пам'яттю, що все увібрала в себе, зберегла й упорядкувала для себе пантеон божеської краси й величі людської душі, людського серця й розуму... Всі ґалерії світу тут... А межи ними Лувр... І Ермітаж... І ґалерія Третьякова, й музей Ханенка в Києві, і фрески Святої Софії та Печерської Лаври, і фрески храму святого Петра в Римі... І музей Сковороди... І якийсь провінційний музей, де збереглися два почорнілі образки геніяльного Мурільо. І розпис козацької церкви в Переяславі... — все це змістилося в тій монографії, яку розгортає пломеніюча уява в чотирикутнику карцеру, ставши феноменальною в обличчю загибелі, — розгортає на глум цьому склепінню й на поругання людської ницости й підлоти.

Божественна Джіоконда мружить очі в ореолі леґенди про майстра, що її сотворив, — про безсмертного Рафаеля Санціо...

Шкіци Мікель Анджело й його титанічний образ Саваофа під стелею величнього храму..

Тайна вечеря Да-Вінчі з захмареним вірним учнем Христовим — Юдою, з невловимим тремтінням передбаченої зради...

Тіціяні Веласкез... Рембрандт і Ван-Дейк, і вся плеяда голяндських майстрів, надзвичайні образи тиші й супокою, й могутньої сили землі, — краса і велич життя земного... Зворушливий Мурільо... Неповторний Дюрер... Менцель... Біблійний Ґустав Доре... і інші, й інші...

Барвиста ґалерія, всі в суміш без расового розмежування — людський геній не знає раси, — ті що належали всьому світові і що світ належав їм, ті, що мають великі імена, й ті, яких не дуже пестила слава, але від того їхня душа не перестала бути божественною.

Казковий Васнєцов і монументальний Рєпін, чаклун, що воскресив у фарбах героїчну душу своїх предків... Тихий, незнаний нікому Левченко і геніяльний Врубель, — перлямутр кольорової мозаїки сліпить душу...

Демон з поламаними крилами лежить, повергнутий в прах, і великі очі повні гордих сліз...

Демон дерзання й невгнутої волі, що не хоче обертатися в прах...

Образи перевтілень людської душі, гордий її лет, відображений засобами мистецтва, плине, як ріка, перед внутрішнім зором... Час іде... Що таке „час іде“?!. Час у карцері не йде. Час зійшовся й вирує — час усіх часів. Час усіх епох, всієї історії. Буття від самих його початків. Життя людей у всіх його барвах і лініях і в четвертому вимірі, що не дається схопити оком, лиш звучить у серці, воскрешаючи те, що не вкладається в геометричні лінії чи фізичні кольори, — думи, радість, печаль...

Печаль...

Андрій листає велику книгу... І повстають у ній образи живих людей, — обличчя його сучасників, позначених тією ж божою іскрою, які ту книгу доповнили — книгу людської величі... Ось вони посміхаються — його знайомі й не знайомі, друзі й приятелі... Анатоль Петрицький — химерний дивак, велика дитина, незрівняний майстер перевтілення людської душі в фарбах і лініях...

Але печаль повстає за цим: за цим іде шерега мучеників, мистців-мучеників...

Іван Падалка — підстрижений „під миску", модернізований запорожець, геніяльний графік і стиліст... Бойчук... Врона... Седляр!.. Їх ціла бриґада, тих, позначених божою іскрою, сучасників. І за це вони... наклали головою ось в цих мурах, задушені в отаких от скриньках, розтоптані чобітьми, а чи заслані в „мєста нє столь отдальонниє"...

Велика ґалерія людської величі запливає кров'ю... Хтось іде по ній тяжкими чобітьми... Але все таки той „хтось" нічого з тією величчю не може зробити.

Там, де пройшли чоботи — монументальні ботфорти модернізованого Кайяфи (Кайяфи взутого в ботфорти!), стає чорно... Але потім з тієї чорноти встає безсмертний дереворит замученого сучасника:

„Козака несуть і коня ведуть"...

Несуть люди... Несуть поляглого в нерівнім бою, тим стверджуючи його безсмертя в своїх душах... Безсмертний той, хто покладе серце за „друзі своя".

Дереворит стоїть, як монумент, а на ньому —

никнуть голови в гніві й никнуть дерева в жалобі...

. . . . . .

І тоді кольори переходять в звуки... Не можна тієї грані вловити, де кінчається колір і лінія, а де починається звук. Кожен колір звучить і звучить кожна лінія за незбагненим законом асоціяцій...

Над чорнотою, над безоднею гойдається туга, пекельний понурий гнів і ніжна печаль, що розтинає серце... Шопен... Звуки чіткі до галюцінації. Андрій міцно стискає повіки і слухає всією душею бурхливі каскади звуків, схоплюючи неймeнші нюанси, — найніжніші ридання флейт і зідхання валторн, октави басів, вчуваючись в тяжку погрозу, в сокрушающий гнів, що десь гряде...

Море звуків гойдається. Міняється. Переходить багато ґрадацій... Переливається , як морський прибій, — від тужливого Шопена до грімливого Бетговена, до мрійного й ніжного Штравса... До незрівняного Леонтовича... До солов'їного співу... До жайворонків у степу... До передзвону перепелиного... До шуму вітру над осокою, над сизим бором, над степовими озерами, де він жене ряботиння хвильок і змушує їх так ніжно й так наївно го-

моніти... До цікад у степах, що під диском червоного місяця на обрії так пристрастно зчиняють незбагнену музику, як в тій „Аіді“, — таку от вечірню симфонію...

Є звуки для серця ближчі, є звуки дальші. Є, що породжують бурю, є, що породжують печаль і легеньку журу...

От рояль розливається щемлячими акордами під тоненькими пальцями. Ім'я композитора, як і обличчя виконавця, як і всі ті школярські роки, Андрій напівзабув, лише не забув мельодії й її влучної, так добре допасованої назви:

„Молитва дівчини“. І грає її дівчина. Така собі маленька шкільна товаришка, подруга, може трішки залюблена по-дитячому і від того, а може невідомо від чого, така розмріяна й сантиментальна. В шкільному затишному кутку, напівосвітленому свічками, в атмосфері мрій, романтики, загальної закоханости невідомо в що (в усе взагалі!) маленькі пальчики пристрастно грають „Молитву дівчини“...

За одним іде інше, в звуки втілене...

От місяць дивиться на землю й пливе... Він пливе в хвилях любови. Справжньої любови, що вибрала для себе чудесний тильд, — не насмілюючись сказати щось сама, покликала за посередника душу Бетговена... І тепер грає тому місяцеві сонату... Але якому саме місяцеві?!. Це велика загадка... І місяць дивиться зачарований, не змигнувши. Ні, він дивиться, як змовник, а зачарований хто інший... Великий геній бо сотворив сонату не для місяця, а для людського серця. І те серце зробило з неї ужиток... Одно серце грає її, а друге слухає... Слухало її тоді, слухає її й тепер. Слухає, завмираючи й упиваючись нею... Слухає безкінечно...

Аж доки не натрапляє на гострий біль...

Той біль гасить звукову галюцінацію.

. . . . . .

Перекинувши через плече рушницю, людина вийшла геть з карцеру й з мрійливим смутком іде навмання, навпростець, ген, немов світ за-очі. Все забути, від всього утекти, бути самим собою...

Весняний вечір стоїть над глибоким яром, зарослим чагарником по краях і всюди. Повітря напоєне запахом легенького диму, що його доносить звідкілясь вітерець, запахом бруньок, що починають вкривати дере-

ва, запахом талого снігу. Одинокі латки того снігу сивіють в присмерку, зберігшись десь в гущавині, й чути, як вони дотають, як тоненько дзюрчить вода з-під них, стікаючи вниз, до дна, де булькотить цілий потічок... Проти вечірнього неба, де тіль-тіль погоріла зоря й небо взялося легеньким буланим кольором, швидко темніючи під навалою темряви, посновано мереживо гілок і гілочок, вершин дерев і лішини... Ось чути легеньке хоркання: закоханий вальдшнеп летить через яр упоперек, звиваючись, мов кажан, на жовтуватому тлі, в павутинні гілочок.

Людину шарпає інстинкт прапращурів — „Летить!", — але вона стоїть і думає, чи стрелити їй цього закоханого дурника, чо порушити їй вечірню цю елегію, чи наробити вогню й рейваху... Вальдшнеп тим часом щезає десь в присмерку, викликаючи самицю млосним хорканням, і людина стоїть, посміхаючись... „Проґавив". Але чекай ще... Стій і чекай... І слухай... Ось слухай!

Земля дихає й млосно зідхає. Вона безпам'ятна, безмежно закохана, замріяна. Десь ростуть, пробиваючись переможньо з землі, трави, десь оживають коріння, десь в муках народження лопаються бруньки й мліють гілочки — перше листячко вибивається на світ і вже дише, і щось по землі біжить, шарудить по торішньому листу, шаліє в тій самій екстазі — екстазі кохання, життя і цвітіння... І приспівує всьому струмок...

Андрій стоїть і слухає, й дивиться на цитринову смужку,що все темніє, стає синє-зеленою, сіро-синьою, темною... То надходить ніч. Вгорі щось літає, вібрує крилами, по чагарникові йде шепіт (либонь глузливий!), дзвенить і булькотить струмочок, — весна сховали все од людського зору, закрила темним запиналом, — то є тайна, велика тайна. Нехай...

Вибравшись над яр, людина йде навпростець. Можно йти дорогою, але він іде навпростець, по озимині, по латках снігу в глибоких борознах, по розкислих ріллях. Йому приємно загрузати в глевку чорноземлю, хлюпати по калюжках, плутатись по старих бур'янищах, йдучи без дороги й без компасу, перетинати ниви, вибалки, струмки й доріжки навскоси, йти по прямій (а може й зовсім по кривій, бо немає жодного орієнтиру, та й не треба)... Вийшовши нарешті до бору, він зупиняється, підіймає рушницю вгору й стріляє, — слухає, як біжать луни в „довгої лози" через бір, через луки, ген десь до далеких вбогих хуторів... Луни замовкають, а він стоїть

і слухає нічний весняний гомін — гусяче далеке ґелґотання в невидному небі, свист качок над озерами — селезні січуть крилами повітря, немов на скрипки грають, ганяючись за самочками, — гомін куликів-турухтанів на бережках (Андрій навіть уявляє, як вони там прудко бігають по грязючці), крик чаплі, далекий дзявк лисиці в бору... І крик заблуканого лебідя на озері та голосні удари крил лебединих об воду... Може пристав і тепер кличе друзів, покинений...

Незабутні вечори мандрів на тяги вальдшнепині!...

Чудесні й дні блукань по степових озерах... Сліпуче синє небо серпневе — аж у віччю боляче! — вигнулося мерехтливою банею над гарячою землею. Степи обложені військом полукіпків... Ні, степи нагадують велетенську пасіку, заставлену безліччю вуликів, а в повітрі, замість роїв бджолиних, кружляють смерчами зграї шпаків... Де-не-де ще стоять вівса, лиловіють гречки, стоять щітками — дозрівають — соняшники й соковито зеленіють бурякові плянтації, здалеку вкриті сивизною марева... Степові озера лежать, як люстра, обрамлені осокою, віддзеркалюють небо й одиноку хмаринку в нім, і лет чайки, й білі груди ластівок, що шугають низько над водою, ловлячи комах. На одній нозі стоїть чапля й дивиться в воду нерухомо. По берегах метушаться кулички. На брідку стоять корови й телята, ліниво ремигаючи й одбиваючись від мошкари, від докучливих ґедзів і мух. Пастушки грають в ножика або плетуть шаблі з ситнягу... Як гарно босоніж зайти в воду й помалу брести помежи осоками, помежи ситнягами, спочивати на купках і знову брести. Іноді раптом виполохувата качку, стинатися перелякано, коли вона з шумом і криком вилітає зпід ніг, а потім дивитися, як вона, ще більше перелякана, летить, несамовито махаючи крилами в сліпучій синяві, щезає, утікає десь на інші озера... Іноді стріляти й не жаліти, що шріт летить десь, грець його знає куди, минаючи ціль... Ні, він зовсім не минає цілі — він летить зі свистом у сліпучу синяву, саме туди, куди йому й треба летіти, щоб потім впасти на землю й лежати, або пірнути в прозору воду і зануритися в мул... Так од озера до озера, од озера до озера , поки не опанує втома. Тоді лягти горічерева на пагорку й дивитися в небо, або підставити обличчя під сонце, заплющити очі й так лежати...

А вечорами — хвилююче чекання десь в комишах, в становищі нерухомого стовпчика, й обертання голо-

вою на всі боки, — зі степу летять качки на озера й схвильоване серце стежить за ними пильно — як вони пролітають супроти зорі, як вони „плетуть лапті“ на червоному тлі неба над водою, готуючись сісти, як вони пливуть по дзеркальній поверхні, тягнучи дві лінії по воді, немов би, тими лініями запряжені, везуть зорю в густі комиші. Зоря меркне й меркне... Скоро тільки чути свист крил над головою та жигають комарі чимдуж в усі відкриті місця — в чоло, в шию, в руки, в продерту латку на спині... Над озеро приходить ніч і мисливцеві вже нема чого робити, хіба що ще слухати всім єством, як обертається навколо світ, і прикидати по зорях, в який бік йому стелиться шлях додому...

І такі ж чудесні блукання по луках надворосклянських... Плавні, плавні і ліси очеретів, і „лисиці“ на них гомонять з вітром і сонцем... Глибокі саги, обставлені очеретяним муром, з білими й жовтими зірками водяних лілей, з зеленими кружальцями латаття; бистрі протоки між кількома річищами Ворскла; мілки броди, вигачені по дну хворостом і глицями... Глибокі чорториї на крутих заворотах течії, в яких так гарно купатися... І гарно бродити по мілинах розливів, вкритих списами трилистника, спостерігати, як утікає геть риба, торкаючи стебельця, пильнувати качині табунці, що утікають ще швидше ніж риба... А тоді пливти човном попід задивленими в воду дібровами, слухати шум водоспадів біля водяних млинів. Курити з привітними й лагідними людьми: геть обдертими, немов старці, старими й молодими рибалками, такими одвертими й простими, як синє небо, з худими й бронзовими (аж чорними!) обличчями — з обличчями індуських дервішів і з таким же філософським настроєм у душі; розпитувати дорогу в білих мірошників, а потім переконуватися, що то люди знайомі тобі й прекрасно знають, що тобі дорога й так добре відома... Для втіхи маленьких пастушків, на їхнє спеціяльне замовлення, стріляти в пенечок або в підкинену ковіньку... Дивитися годинами в прозору глибінь, бачучи в ній здвоєний світ, — той що існує під водою й той що над водою, відображений „догори ногами“... Заходити в убогу халупу на крутому березі під лісом до знайомого дідуся... Ось він сидить, зігнувшись, і в'яже ятерину. Йму вже сто років, він білий, як лебідь, в традиційній полотняній сорочці й таких же штанях, ще й широченних, як ті штани запорожські. І така ж полотняно-біла голова в нього: сива чуприна, сиві брови й

сиві вуса. Він розіслав своїх синів і дочок по всіх світах — щоб вони ті світи здобували, щоб ті світи будували, — а сам лишився, всіма забутий. Але він не нарікає, не скаржиться, не зідхає. Він собі в'яже ятерину. Коли приходить Андрій, старий радіє йому, як синові, й зворушливо клопочеться, щоб чимсь почастувати... Та тільки в старого нічим частувати, крім доброго слова. Але Андрій, власне, по це й приходить, все інше він має з собою... Наваривши чаю в глиняному горшку й розіклавши на розстеленому рушнику все, що вони мають, вони подовгу сидять на шпориші перед хатиною й дивляться на зелено-фіялкові луки... Дідусь помалу розповідає про світ, що колись був молодим, а тепер старіє разом з ним... Його розповідь проста й саме тим зворушлива. Він розповідає про підглянутий ним, про підслуханий той світ, про який не вичитаєш в книгах. Про вільний божий світ, непідлеглий нікому, „навіть самому цареві". В дідусевій душі той світ відбився, як на особливо чутливій фотоплатівці, зберігши деталі, багатьом неприступні й незрозумілі... А без тих деталів — світ не світ, лише нудна його карикатура. Дідусів світ яскравий і змисловий. Найменша билинка для нього має душу й мову, свої радости й печалі. Найменша кузка для нього позначена перстом Божим і він про неї може розповідати прекрасні леґенди — можливо навіть він їх сам творить. Найменше явище в природі для нього сповнене глибоко змислу й незбагненої величі. Дідусів світ — світ прекрасного, божеського призначення, світ сонця й радости, світ любови й терпимости, світ, де людина велика й поза Божою волею недоторкана... Де найбільшим злом є наступити ногою кузку, тобою не сотворену... Тому він бере бедрика на долоню й тримає його проти сонця, щоб він полетів. „Ну ж, лети-лети!" І через те дідусеві так тяжко й так не хочеться цей світ покидати, хоч він всіма й забутий, покинений, одинокий. І вбогий, вбогіший аніж кузка... Ніхті його отак не візьме на долоню й не скаже — „Лети-лети!" Але він того й не потребує. Він тримається, як патріярх, як володар землі й неба, і цих лук, хоч нікому те навіть не приходить в голову — визнати за ним такі прерогативи. Але хіба те має значіння?..

Дідусь в'яже ятерину, як та Парка тче нитку людського життя... Але ця ятерина всього тільки на карасів.

Проваджає дідусь Андрія так, як і того бедрика:

Пригортає його тремтячою рукою за плечі, посміхається в очі й каже — „Ну, йди, йди... З богом!“

. . . . . .

Карцер стоїть, зімкнувшись тісним ромбом, як показник людського безглуздя, як доказ, що світ таки старіє, але не дідусів прекрасний світ старіє, а інший світ, про існування якого дідусь навіть не припускав. Світ злоби й зненависти й тому приречений на передчасну старість, через отруйну злостивість неповноцінних. Але світ злостивих все таки безсилий проти світу ясних серцем і гордих.

Людській душі і в карцері добре. Бо можно її відібрати від світу, але не можно відібрати світу від неї. Це неможливо поки та душа жива.

. . . . . .

Дні десь спливають, але Андрій не знає скільки їх минуло. Він уже думає, що це буде тривати вічність, аж поки він не випариться звідси, не щезне якимось чудом, силою своєї уяви, своєї віри в прекрасне, своєї волі до життя й цвітіння, нарешті, втручанням якоїсь сили втраченого й до болю любленого світу, що одної миті розсуне ці стіни, рятуючи свого фанатика, і... вранці прийде варта змінятись, відкриє двері й побачить порожній цементовий ромб.

Андрій посміхається — як шкода, що минув вік чудес, вік чаклунів і характерників... Але одне „чудо“ все таки йому приступне, — чудо втечі з цих мурів душею, чудо абстрагуватися від них. Минають „повєрки“ через підняття сукнинки в віконечку, зміняються вартові, відбуваються раз на день візити до умивальні, де Андрій утирається брудним рукавом, — і знову наступає темрява, а в тій темряві зацвітає втрачений світ.

. . . . . .

Хвилі Ворскла і місячне сяйво на них. Скрип уключин і мерехтіння весел під місяцем, і блиск крапель, що срібними ланцюжками спадають з весел на малахітову поверхню. В імлі травневої ночі, в серпанку легеньких туманів річка стала безмежною, як море, і во-

ни по ній пливуть... Вони відбилися від гурту галасливої, дзвінкої, безжурної молоди, що святкувала троєцький день на ріці, на човнах, на зелених травах, на вкритих деревами й квітами сонячних берегах, — вони відбилися й пливуть самі собі, крізь місячне сяйво, крізь серпанки туманів — Микола веслує, Сергій на стерні, Михайло меле якісь нісенітниці, а він — Андрій — опустив руку в воду й дивиться на замріяний Катеринин профіль. Вода дзвенить біля руки, а їй вторить серце... Вони щойно скінчили пісню й луни ще десь стрибають ген-ген далеко по ріці, по невидних дібровах і гаях, межи будівлями монастира, що маячить на горі, дістаючи трьома банями місяця. Старші брати єхидно кепкують з Андрія, „на здогад буряків", але то так, щоб жартувати, бо їх безперечно беруть завидки... Бо, якщо вони сидять в цьому човні, а не лишились там, з галасливою юрбою, то саме тому, що тут сидить Катерина. А Катерина сидить тут тому, що тут Андрій.

А Андрій є наймолодший і шкода, що така гарна дівчина так в нього безтямно залюблена. Андрій про це знає, як знає й про те, що брати все таки бажають йому щастя й кепкують тільки для того, щоб їх обох підбадьорити. Щоб сказати те, чого двоє здурілих самі не сміють собі сказати... Але таких речей зовсім не треба говорити. Коли серце зацвітає вогнем, коли груди розпірає безвідчитна радість від одного тільки погляду, від однієї тільки риски обличчя, видної в профіль, від однієї тільки думки, що хтось тут сидить зовсім близько, такий безмежно дорогий і такий любий, — тоді слова бліді й зовсім зайві. Не треба. Нехай так пливе човен, нехай він кружляє в місячнім сяйві й нехай кружляє й тремтить божевільно серце в припливах ніжности, смутку, надій, тривоги, чекання чогось недосяжного й не по-земному прекрасного...

Вони пливуть, гойдаючись на хвилях, і срібні зірочки капотять з весел в малахітову безодню...

На шістнадцятий день Андрія забрали з карцеру. Андрій би не знав, що це був день шістнадцятий, так добродушний простяк вартовий його поінформував зідханням:

— „Ну-ну... Аж шістнадцять днів висидів, а чотири мабуть збавили... Зараз підеш нагору!"

Дійсно, скоро прийшли аргати й забрали Андрія.

Андрієві було шкода покидати ці чотири такі тісні й такі в той же час просторі стіні, коли він побачив, що його повертають „до життя“, і подумав, що його там чекає. Ця милість була насильством, укравши в нього зароблених чотири дні спокою.

За ці шістнадцять днів самоти, замість вимучитись, Андрій тільки зміцнів фізично й зміцнів душею і тепер ішов „нагору“ досить бадьорий. Лише мружив очі від денного світла та злегка заточувався, бо від того світла й від незвичного руху заверталася голова.

— Ну-с... — промовив Велікін чемно, занадто чемно. — Сідайте.

Під серцем занудило Ах, благословенний карцер!..

Андрій зрозумів, що йому не будепощади, коли починає, та ще так чемно, розмову Велікін, той, кого він так гарно перехрестив шістнадцять днів тому. Хоч цього вже не видно по Велікіну — жодних слідів, як не видно наслідків того хрещення й в голосі, ніби не видно. Проте Андрій добре знав цього чоловіка й його психіку. Ласкавий тон — це зловісна прелюдія. А може тому це, що в кімнаті присутній Фрей і нач. Н-ського району Сафигін? Всіх їх четверо — четвертим був Сергєєв.

— Ну-с, — вів своє Велікін. — Так може ви нарешті підпишете протокол, а? А разом і протокол про закінчення слідства на підставі ст. 200-ї, а?

Андрій тихо, але категорично попросив „справу“ для ознайомлення. Він „нічого не має проти підписування протоколу про закінчення слідства“, але категорично проти протоколу зізнання, а тому, посилаючись на закон, на ту саму статтю 200-ту, він вимагає „справу“ для ознайомлення. Це його право.

Велікін здивувався, всі інші зробили іронічні міни. А тоді Велікін зайшовся реготом:

— Юристом вже став!!! Зараз-зараз ти дістанеш справу... А як же!. Ах ти ж!!.

— Ніякого протоколу про закінчення слідства не може бути, це помилка! — буркнув Фрей.

— Та то я так, — засміявся Велікін, — до закінчення ще далеко! Ого! Я хотів перевірити цього мудреця... Ну-с, так облишмо жарти. Ви мусите підписати попередній протокол, зміст його вам добре відомий... Він написаний на підставі ваших щиросердних зізнань... Чи ви хочете сказати, що перед нами ви щиросердно не зізнаєтесь і не зізнавались?!.

— Той протокол, що ви написали, належить вам... — промовив Андрій твердо.

— Не може бути! — зіронізував Сафигін.

Андрій подивився на Сафигіна, на Фрея, на двох інших і побачив той самий вираз на всіх обличчях — бажання, щоб той протокол було підписано і то такий, який він є, і то за всяку ціну. Так, вони всі в цому зацікавлені, дуже зацікавлені.

— Ні, — сказав Андрій, зідхнувши. — Згідно закону, я підпишу лише той протокол, який буде написаний моєю власною рукою.

— Що? — здивувався Фрей. — То ви маєте якісь свої закони? Ви не довіряєте слідчим? Ви мусите довіряти слідчим!.. Тут свої закони... Що це таке?

— Ви прекрасно знаєте, як багато підстав я маю довіряти слідчим...

— Добре, — обірвав Вєлікін. — Ви підпишете протокол! І баста!.. Крім того, ви підпишете ще окремий протокол про терор, доконаний ось тут. Чи може ви й це станете заперечувати?

— Ні, я можу це повторити...

— Що повторити?!.

— Не ламання стільців, а повторити свідчення про те, що мною тут доконано, і підпишу протокол, якщо він буде об'єктивний... Будь ласка...

— А-а... — скривився Вєлікін. — Ти може б хотів би мене посадити на лаву підсудніх? Тихше на поворотах... (при тих словах Вєлікін метнув злим оком на Фрея і відкарбував) — Вдруге за тебе не буде кому заступитися!.. Ха-ха-ха!..

Очевидно, Фреєві було вкручено хвоста за його великодушність, проявлену шістнадцять днів тому. Це Андрій збагнув з недвозначного натяку Вєлікіна.

— Слухайте, Чумак, — кинув понуро Сафигін, — якщо ви любите свою матір, а ви її любите, як і вона вас, — то покиньте опиратись і робіть те, що вам пропонують... Ви пам'ятаєте мою пораду ще там?..

Андрій спалахнув, він хотів сказати божевільну фразу „Так, я пам'ятаю й безмежно здивований, що ти такий хам!", але стримався й замість того малянхолійно промовив:

— Я взагалі добре пам'ятаю всю нашу розмову „там"...

— От і чудесно, — глузливо засміявся Сафигін. —

Але ви забули одну деталь, ви її добре пригадайте — і тоді ви перестанете опиратись..

Андрій пильно подивився в обличчя Сафигіна, але не зміг угадати, на яку він деталь натякає... Потім подумав — „може він натякає на оригінально поставлене тоді ним запитання про братів?" „Може йому відомо про зустріч з Катериною і він хоче тим його розіграти?" Хто-зна, з обличчя Сафигіна нічого не можно вичитати. Але Сафигін в цей час вичитав з Андрієвих очей безодню презирства й зненависти до себе й недобре нахмурився, закусив губу теж презирливо.

Андрій хотів чемно запитати в Сафигіна, як там йому полюється на його — Андрієвих — сагах, але в цей час закричав несамовито Вєлікін:

— Встать!!. Підійти до столу!..

Андрієві не лишалося покищо нічого, як підійти до столу.

Вєлікін обмокнув ручку в чорнило й подав йому:

— Будь ласка... Ось тут... Ну!?. Підписуй!

І одноразово з Вєлікіним почали напосідати всі:

— Підписуй!!. Пиши! Ну, ж!! Ну!.. — кричать всі, так наче везуть тяжкий віз на гору.

— Пиши, гад!!. — не витерпів і схопив дубову палицю Вєлікін.

Андрій зблід. Подивився по черзі — на Сафигіна, на Фрея, на Сєргєєва, на вєлікінову руку з палкою — — і... зломав перо об стіл.

Запанувала тиша. Фрей натис на ґудзик електричної сиґналізації. Тиша. Сафигін став у позу, заклавши руки за спину й нагнувши, як бик, голову... В коридорі швидко затупотіли ноги і зразу за тим до кімнати вдерлося чотири „молотобойці" — особливо добірні хлопці з кулаками, як довбня... Як тільки хлопці влетіли до кімнати, Сафигін ударом ноги звалив Авдрія на підлогу... і пішла каруселя. Чотири молотобойці розпластали Андрія на підлозі перед столом, Сєргєєв положив протокол на столі зкраєчку, а біля нього нову ручку з цілим пером, а тоді Сафигін з Вєлікіном злізли на стіл, приготувавшись стрибати звідти на Андрія, й майже в один голос прокричали:

— Ну?!. Підпишеш?!. Підпишеш? — раз!.. Підпишеш? — два!..

Андрій дивився на них несамовитими очима, відчуваючи свою смерть, схлипнув безпомічно і, коли вже вго-

рі ноги відділялися від столу, встиг крикнути божевільно й розпачливо:

— Стрибай, гад, на груди!!!. — і в ту ж мить шарпнув руки, вирвав їх з з-під колін тих, що тримали, схрестив на животі і піддав всім тулубом назустріч... Сафигін сковзнув чоботом і покотився по підлозі, Велікін теж упав, скинутий ривком саме в той момент, коли його ноги вдарилися об груди.

Зчинилось ревище. Чотири молотобойці насіли на руки з усієї сили, а Сафигін і Велікін полізли знову на стіл, божевільно матюкаючись. Андрій бився одчайдушно, панічно, по звірячому ревучи й намагаючись вирватись із залізних лабет. Але гай-гай.. Вони ще раз стрибнули...

Кінчилося все тим, що Андрієві зламали ребро й непритомного вкинули до камери сорок дев'ятої...

Протокол лишився на столі не підписаний...

І на цей раз не підписаний.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Хвилі Ворскла і місячне сяйво, і журні акорди Бетговена, й млосний морок липневої ночі над містом його дитинства, і сірі коні в яблуках, і мерехтливі очі повні великих сліз раним-рано в дворі райвідділу — все це пливло разом з вогненними колами, мішаючись в сліпучий, гарячковий хаос, а над усім — соната Бетговена.. Мрійна й розгойдана, як глибока журба. І чийсь понурий і терпкий голос:

„Це Катерина!". — Такий понурний і терпкий голос, як прокурор.

Цебто — зрадила його Катерина. Але не було певности в тому голосі, лише був пекучий біль, сліпий біль. Зацьковане серце, здезорієнтоване геть остаточно, не йняло віри, а свідомість переконувала, що це мабуть таки Катерина. Так виходить з натяків слідчого, а особливо з єхидних реплік Сафигіна. І дедалі, все настирливіше лізла ця певність, хоч серце й не згоджувалось, і в той же час те серце зраджувало глибоко затаєну радість, ще то не брати його продали. Ні, не брати! Не брати!

„А хто?"

„Катерина"...

Це ніби хтось говорив інший. Говорив тихо-тихо й плакав. Плакав журними акордами далекого роялю, сходив у млосній темряві зливою журних голосів, немов блискучими краплями сліз дівочих. І вже обурювався й закипав гнівом, протестом, мстивою злістю, гірким полинем прокляття й безвихідного розпачу...

І знову все поверталося до вихідної точки:

...Хвилі Ворскла і місячне сяйво, і сині очі повні великих сліз, і повінь журної сонати...

Андрій маячів у гарячці, напів-притомний. Маячів, але не втрачав свідомости остаточно. Він лежав у кут-

ку, а над ним побивалися товариші — лікар професор Літвінов, Давид, Руденко. Не добившись лікарської допомоги з-зовні, вони рятували самі, як могли, Андрія. Літвінов, хоч був і терапевт з вузького профілю, але в цих умовах міг бути й за хірурга, тільки, на жаль, мав він лише самі голі руки. Проте він і з тими голими руками зробив дещо. Він намацав зломане ребро, на щастя це було одно з крайніх, і, як міг, направив його, потім зробив з мокрого рушника морґулю й підібгав її під грудну клітку та й прив'язав другим рушником. Проробивши цю операцію, вони (товариші) притримували перев'яз весь час на зміну, щоб не сповзав, вартували терпляче й безкінечно, прикладали до чола холодні компреси. Андрій то приходив до свідомости, то знову впадав у забуття. Крім зломаного ребра, йому було наступлено й пошкоджено грудну клітку взагалі, прим'ято легені й він відкашлював кров'ю. Коли б не це, то саме ребро не вибило б його так з колії.

Літвінов мацав Андрієви груди, слухав клекіт у них — і тільки зідхав. Щоб повергнути такого атлета в гарячку, треба було піднести великий, дуже великий келех гіркої! А Петровський дивився, не відводячи очей, і беззвучно ворушив безкровними, старечими губами...

Могутня порода й твариняча живучість брали гору.

Скоро Андрій зринув зовсім з гарячкового хаосу, як з дна моря, й вже тримався на поверхні. Ним володіло страшенне бажання жити. Ж и т и ! ! . Встояти в цій боротьбі. Перемогти. Перемогти за всяку ціну! Ще недавно він хотів кинутися зі сходів сторч головою і втекти від мук, а тепер, коли переступив уже був через рису, за якою смерть, він хотів жити. І не від страху перед смертю, а від страшної ненависти хотів жити.

Гарячка остаточно спала, прийшов звірячий апетит і Андрій пожував усі шкоринки, які тільки були, лишившись від пайок, що їх йому зберігали товариші за всі дні.

Він весь час лежав у кутку і його вже не зганяв наглядач, бо не міг зігнати, щоб він не порушував тюремного режиму. Вся камера переживала його лихо й співчувала йому. Хіба-що тільки один Узуньян не міг приховати мстивих чортиків у очах, злорадів, що Андрій умирає... Але не вмерши в перший день, Андрій взагалі вже не мав наміру умирати. Чиплявся за життя брачкими руками. А душа його випростовувалася сильна й загартована. Непокірна його душа.

Три дні в'язні викликали лікаря і безрезультатно.

А на четвертий день лікар з'явився. Десь уранці, після роздачі чаю, відчинилася кормушка й у камеру заглянула людина в пенсне і в білосніжному халаті, тримаючи слухове приладдя в руках — тонюнку ґумову рурочку. Померехтівши люстерками пенсне, людина спитала по-російські, злегка сюсюкаючи:

— Кто сдєсь бальной?

Ось лежить у кутку, — промовив Охріменко, зрадівши: — зайдіть! Будь ласка, зайдіть.

— Пускай падайдьот.

— Зайдіть, бо він не може встати.

— Нічєво, нічєво, пускай падайдьот! — обірвав лікар Охріменка грубо.

— Та ви людина чи?!.—визвірися Ґоліят. Та тут Охріменка спинив Андрій:

— Нічого, не хвилюйтесь. Я от зараз...

Перемагаючи біль і млость, Андрій встав з допомогою Давида, а тоді, одсторонивши його рукою, підійшов до дверей.

— Я „бальной".

— Ви бальной? Хорошо. Что с вамі?

— Ребро зламали.

— Гдє же ви єво сламалі?

— Не я зламав, а мені зламали.

— Упалі?

— Ні, кинули!.. Стрибали!.. Гасали!..

— Гм... Єто хорошо. І что же ви хотітє?

— Як то? (Андрієві заклекотало в грудях). Безсторонньої лікарської допомоги.

— Кто ваш слєдоватєль?

— Сєргєєв.

— Ага... А ви показанія давалі?

Від несподіванки Андрій похитнувся. Не міг знайти слова, тільки клекотав легенями. Подивився якусь мить мовчки в блискуче пенсне, поворушив губами, а тоді, так і не знайшовши потрібного слова, спазматично хлипнув горлом і раптом харкнув у те пенсне кров'ю.

Лікар шпарко гримнув лядою кормушки, закрив її переляканo, а Андрій поточився, трохи не впавши. Його не підтримав ніхто, бо всі були приголомшені фіналом лікаревої візити. Серед цієї загальної розгубленості Андрій доплентався до свого місця й ліг. Заплющив очі й так лежав. Йому стало до всього байдуже.

Так скінчилася лікарева візита.

„Помічник смерти“ — промовив хтось пригноблено, все ще дивлячись на кормушку, не ймучи собі віри.

Всі були певні, що Андріїв вчинок дорого йому обійдеться, що його зараз заберуть з камери і, якщо не розстріляють зразу, то добють, додавлять чобітьми

Але нічого не сталося. Може тому, що лікар занадто мала фігура, а може тому, що слідчому не входило в плян добивати зараз Андрія, бо він йому потрібен, бо він був величезним капіталом, на якому слідчий мав зробити кар'єру. Кара прийде, але згодом. Це буде занесено Андрієві в загальний рахунок, обтяжуючи протокол обвинувачення реальним злочином. Далебі, слідчий тішиться з цієї нагоди, десь потираючи руки. Власне, такої думки був Андрій і не хвилювався. Він дуже добре знав логіку цієї костоправні, як знав і те, що тут лікарів у звичайному розумінні слова не існує. Це лиш помічники слідчого. „Показанія давалі?“

Він хотів поділитися цими своїми думками з товаришами, але подумав і стримався. Навіщо. Після інциденту з лікарем ніхто не приходив тягти його на цундру, але щось занадто часто хтось підходив до дверей і зазирав у вовчок, і слухав біля дверей. Андрій міг іти на парі, що то хтось підходить спеціяльно дивитися та прислухатися до нього. Може навіть слідчий. Може начальник тюрми чи начальник групи. Хтось, хто хоробливо цікавився, як почувається його жертва. Аж геть вже згодом, як візити до вовчка припинилися, Андрій тихо, знічев'я, так, щоб розважити товаришів, ніби між іншим, пильнуючи, щоб не пришили йому камерної аґітації, розповів, як сім років тому десь... в „румунській Сиґуранці“... „один божевільний юнак“ змагався з лікпомом. Він змагався взагалі тоді з цілим сонмом слідчих тієї „Сиґуранци“, доводжений ними до крайнього ступеня нервового напруження й відчаю, розгадуючи тваринячим своїм інстинктом всі підступи своїх мучителів. Він в боротьбі за своє існування викував свою думку, як лезо бритви, й розпорював нею, як хірург ланцетом, всі ходи слідчих, зводячи всі старання їхні на нівець, глузуючи з них. З тією його аналітичною думкою, з тим його шаленим спротивом людини, що боролася за життя й за честь свою й своїх ближніх, всі найгеніяльніші слідчі, що знали по кілька мов, не могли дати ради. Ані залякування, ані моральні тортури, ані провокації не могли ані притупити його зброї, ані зломити. І от тоді з'явився лікпом. Це була білява, мовчазна дівчина з великими, ніби трохи переляка-

ними, очима, в білосніжному халаті. Вона приходила щодня з скринькою, повною медикаментів, відкривала кормушку і, налиьши якоїсь рідини в чарочку, простягала мовчки її юнакові. Вона тримала чарочку в ніжній дівочій руці й промовляла тихим, непевним голосом:

— „Бром“.

В'язень потрібував брому, бо бачив, що йде до божевілля від пекельної нервової перенаснаги. Але він помітив за спиною дівчини, геть далеко в коридорі, начальника відділу, що пильно дивився в спину лікпома, а ще помітив, що рука в дівчини тремтить і що очі її занадто печальні. Думка шалено трепетала, шукаючи виходу. Не взяти не можно, бо доберуть іншого способу, взяти й випити — теж не можно, бо інстинкт бив на сполох, що в тій чарочці його згуба. Замах на його інтелект, на його розум. Тоді в'язень, усміхнувшись до дівчини, брав чарочку й перехиляв її в рот, удаючи, що ковтнув. А як кормушка закривалася й печальні великі очі зникали, в'язень носив рідину в роті по камері доти, доки не переконувався, що за ним вже ніхто не стежить, і потім виливав її в парашу. Після тії рідини в роті ще довго лишався паскудний, неприємний присмак. То був не бром. Власне, то був бром, але з якоюсь підступною домішкою. Доводилось довго полоскати рота, доки той присмак зникав. Так повторювалося з дня в день. Іноді кормушку відкривав начальник групи й лагідно питав — „Ну, як справи, як ви почуваєтесь?“ — і посміхався самими очима.

— „Дякую“ — відповідав в'язень чемно й теж посміхався привітно.

Минали дні і „бром“ не діяв. Тоді з'явилися цигарки. Власне, їх видавали й раніше весь час, щодня по десять штук — арештантська пайка. І були вони досить добрі. Цигарки для в'язня — то велика радість, то найдорожча річ у світі. Але одного дня ті цигарки змінили трохи свій вигляд і смак. Назовні ніби було все в порядку і треба було надзвичайної чуйности й пильности, щоб щось помітити. Але арештант одразу помітив, що щось не гаразд. З одного боку ті цигарки ніби були трохи підмочені чимсь масним, а тоді просушені. В'язень дивився на рудуваті підпливи й думав про печальні очі лікпома. „А може то випадково, десь підмокли в скринях“? Припалив обережно одну, набрав у рот диму й випустив. Паскудно. Нехай полежать. Чекав на кращі. Другого дня цигарки дано такі самі, з рудуватими підпливами. Тре-

тього — теж. Тепер щодня стали давати припсовані цигарки. Десь ,видно, зіпсувалася ціла фабрика. В'язень кришив цигарки дрібно й викидав геть у парашу, а сам курив „бички", які випадково знаходив у вбиральні.

Але він не тільки кришив цигарки й викидав до параші, а ще й просив щодня в чергового добавки цигарок і їх йому давано з радістю, таких самих, з рудими підпливами.

А лікпом, не припиняючи своїх візит з чарочкою брому й бачучи в'язня в доброму здоров'ї, вже робила здивовані очі.

Кінчилося все тим, що старший слідчий, викликавши його на допит, розкричався несамовито з невідомої причини й назвав його„ останньою сволоччу".

На тлі цієї Андрієвої новелі недавня візита лікаря не потребувала ні для коло коментарів, з його отим:

„Показанія давалі?"

Лиш Азік спитав знічев'я:

— Так де ж це було? І хто був той хитрий в'язень?

— Це було в румунській Сиґуранці, а в'язень — був такий...

— А хіба там були лікпоми?

— Напевно були! — ствердив Охріменко авторитетно і засміявся: — От мерзавці! Фашистська сволота!

І Азік і всі інші прекрасно знали, що не про Сиґуранцу мова, але спробуй тут заперечити, що Сиґуранца не „фашистівська сволота". Всі в душі потішалися з Азіка і на рахунок Сиґуранци надавали смертоносних реплік, не згадуючи й словом про недавню візиту лікаря з його „показанія давалі?", так, ніби його й не було в природі.

Андрій мав відпустку. Гримання засувів і біганина в коридорі його не обходили. Він лежав цілісінькі дні й думав про свою справу. Як довго ще ця його епопея триватиме? І що там роблять брати?.. І що там могла втнути Катерина?.. А може ж то не Катерина? Та тільки ж... Раптом пригадував деякі подробиці, на які натякав слідчий, а потім Сафигін. Лише хтось вхожий до їхньої родини міг знати про ті подробиці, — це міг бути тільки хтось свій! Тільки свій! І от... Після того, як йому поставили вимогу завербувати братів до фабрикованої військової організації, підозріння до них відпадає. То тоді, значить... Ах, як це боляче!. Невже вона могла втнути щось? Вона могла зробити це з глупоти, з наївности. Вона жінка... Вона могла стати жертвою прово-

кації або шантажу Сафигіна тощо. Адже ж вона секретар райвідділу НКВД.

На душі паскудно... Але що ж, буває... Думав журливо й зідхав, — вона жінка. Хотів викреслювати її геть з пам'яти, але не міг. Викреслював живосилом і — не міг. Бо вірив і не вірив. Гарячково думав, передумував, — вірив і не вірив...

Може вона має до нього якийсь жаль? Може помилилася в нападі вірности органам, в яких працює, і тепер уже немає вороття? Перестаралась, служачи вірою й правдою „урядові й партії"?.. Може... Все буває... Та тільки ж от не вміщається в серці, щоб щось могла втнути його Катерина...

Від думок ломило скроні. Потім вир думок погасав і приходила тиха журба. Добре. Нехай. Він уже за всіх покутуватиме. Він упреться і стоятиме до загину. А вони — нехай будуть щасливі... Андрій вже не мечеться серцем, а лежить у забутті. Хтось ніжно грає журну сонату Бетговена, огортає жалем і мрією змучене серце.

„Ах, хто ж то так прекрасно грає?!"

Ніхто не грає. Андрій розплющує очі й дивиться по камері. В стіні гудуть вентилятори. Зарудний розповідає тихим голосом про Петропавлівську фортецю, в якій він сидів, і всі його оповідання слухають, як фантастичну казку. Оповідання про леґендарну, овіяну жаскою славою, найстрашнішу в колишній царській імперії Петропавлівську фортецю. І видається те оповідання в'язням тюрми країни соціялізму — найкращої в світі країни, що повстала на руїнах найреакційнішої імперії — неправдоподібним... А Зарудний розповідає... Вони сиділи в казематі, справжні політичні в'язні, посаджені сатрапами Миколи Романова за спротив системі. Камери їхні не закривалися й вони ходили один до одного в гості, грали в шахи й преферанс, дискутували, писали книги, читали книги, дістаючи їх леґально з волі. Вони мали й бібліотеки. Вони не їли тюремних харчів, якщо не хотіли, а діставали харчі з волі... Обід приносив на замовлення наглядач з ресторану. Обід. Чудесний людський обід. Вони мали побачення. Вони писали листи... Вони кричали на тюремну адміністрацію й лякали її голодівками... Їх тюремники боялися... А головне — обід! Обід можно було не їсти тюремний...

— А який був обід?!

— Який був обід?..

Красноярський облизується. Всі просять описати обід.

Зарудний описує обід... Шніцелі... Голубці або пельмені... Солодке...

Ні, це неможливо! І це неправдоподібно! Цього ніколи не було.

— Не може бути! — каже Красноярський, невтримавшись. — Не може бути, бо якби були такі тюрми, то всі б з волі пішли жити до тюрми. Пішли б з ентузіязмом! Всі б пішли. І я б перший пішов! На все життя. Й писав би хвалебні оди тим, хто такі тюрми для нас здобував би. Бо це ж соціялізм! Ви брешете, товаришу доценте! Скажіть, що ви брешете.

Зарудний схиляє голову й каже, зідхнувши тихо:

— Так, друзі мої... я брешу. Хай це буде казка... Це казка, друзі мої...

І мариво зникає. Мариво золотого Ельдорадо, ім'я якому „Петропавлівська фортеця"! зникає, а натомість виступає дійсність, з хмарами роздушених блошиць по стінах, із сопухом, із звалищем пітних тіл, з нервовим тремтінням від найменшого шереху за дверима, з проклятим вовчком, з розчавленим фізично Андрієм, з пекельним голодом, з вовчими вогниками в очах...

В камері весь час рух. Менший вдень, більший вечорами й ночами. Когось беруть, когось приводять.

Приходько й Літвінов, попідписувавши „двохсотку", пішли на трибунал. Тільки тепер виявилося, що вони по одному ділу. Перед тим, як іти на трибунал, їх гарненько поголили, звеліли причепуритись, а ще — перед тим, як йти на трибунал, їх викликав слідчий, був дуже чемний, напував їх молоком і частував цигарками, та все попереджав, щоб вони ж трималися так, як і на допитах, і все підтвердили, щоб не підвели. І їм це буде зараховане. Їм буде легка кара, як людям, що довели свою лояльність, щиросердно розкаявшись та признавши всі свої провини, — цебто за те, що зразу й так легко „розкололись". Найбільше, що їм буде, запевняли радісно Приходько й Літвінов, йдучи на трибунал, — їм дадуть по п'ять років. Так запевнив слідчий чесним словом.

Теорія Літвінова тріюмфувала. Теорія про те, що ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж бути роздавленим і загинути.

Виходячи й прощаючись, Літвінов гаряче тиснув усім руки, а особливо Давидові й зі сльозами на очах шепотів:

— „Ах, послухайте мене, юначе! Ви молодий і мені вас шкода.. Послухайте мене...“

Вони пішли. Пішли на трибунал, окрилені чесним словом слідчого. Всі були певні, що вони чисті, як кришталь, і бажали їм щастя. І бажали їм витривалости, перенести ті п'ять років, уготовані їм невідомо за що, і вернутися назад до своїх рідних, до людей взагалі з своїм таким щирим і добрим серцем. Ніхто вже їм не клав на карб, що вони так ганебно „розкололися“.

А над вечір... А над вечір повернувся інженер Ляшенко й приніс із „брехалівки“ вістку, що Приходька й Літвінова, й цілу групу — всю їхню „організацію“ приречено до розстрілу та що Літвінов умер від розриву серця на місці.

Це було приголомшуюче... Отак от їх і не стало...

Камера сорок дев'ята лишилася прекрасного оповідача всесвітньої літератури й першорядного лікаря.

Всі були безмежно погноблені й не дивились одне на одного — теорія професора Літвінова трагічно скрахувала. І всі, хто мав надію, як і ті нещасні, зів'яли, немов спаралізовані.

Давид сидів коло Андрія й тихо гладив його руку.

Ніхто не проронив ні слова, почувши трагічну вістку, лише Азік, сполотнівши, промовив:

— Цього не може бути...

А Давид видушив з горла якось по-дитячому, з трагічним протестом:

— Ах, професоре, професоре!.. — і сидів коло Андрія, й тихо гладив його руку. Горнувся до нього всією душею.

Теорія Літвінова й Азікова карта була бита, а Андрій дістав ще раз підтвердження, що поза тією лінією, яку він обрав і на яку поставив Давида, немає рятунку. Він потис мовчки Давидову руку, немов хотів повторити вже сказане колись:

„Ліпше умерти раз, умерти гордо, з незломаною душею, аніж повзати на колінях і вмерти двічі — морально й фізично. Але в першім варіянті ще є шанс взагалі не вмерти.“

— Давиде! Ви ще маєте шанс... — прошепотів Андрій. І хоч він не скінчив думки, але Давид його зрозумів і сприйняв його слова, як і потиск руки, всією своєю фанатичною юнацькою душею, відповівши на потиск га-

рячим потиском. Він прийняв Андрієву філософію безповоротно. Якщо він перед тим почав був вагатися від тортур та від постійних умовлянь Літвінова, то тепер те все одвіялось, як пужипа від сильного подуву вітру. І так само одвіялися всі найменші сумніви та невільні шукання компромісів у Андрієвій душі.

У них немає вибору. В кожного, хто хоче зберегти свою душу й тим перемогти, немає вибору. І не може бути ніяких компромісів.

Ребро погано заживало, в грудях грали пищики, сила прибувала мляво, а Андрій вже готувався душею до нової тури ходіння по модерному пеклу. Але його ще не кликали, хоч кожної хвилі, безсумніву, могли покликати. В очікуванні нового виклику, Андрій перебирав усі варіянти спротиву, готуючись до всіх можливих метод морального наступу на нього, до всіх можливих „матеріялів", зібраних проти нього, до всіх можливих доносів та свідчень. Не все ж триватиме биття, прийде час, коли його торпедуватимуть ріжними „речевими доказами", „свідченнями однодумців", навіть очними ставками. Він уже знав про існування спеціяльних штатних т. зв. „очкарів", тобто підставних свідків, які виступають проти упертих і затятих „ворогів народу", даючи такі свідчення, які потрібні за пляном слідчих, щоб таким чином довести провину в'язня, а водночас довести й уперту його, „злісну" боротьбу проти органів „пролетарського правосуддя" та „революційної охорони", за що належиться подвійна кара.

Але про нього мабуть забули. Не кликали. І те сказати — в цім комбінаті проходить безкінечний потік людей, веремія, хаос, так що його могли й забути.

Та його не забули.

В дверях з'явилося четверо оперативників з брезентом. Ніхто не говорив „на Ч", лише один сказав:

„Де тут который хворий?.. До лікаря!" — і всі посміхнулись.

Звикши, очевидно, що в таких випадках не обходиться без баталії, всі четверо зайшли до камери й приступили до Андрія. Андрій ще не встиг зорієнтуватися, як його взяли за руки й за ноги й потягли в коридор. Та він і не опирався. В коридорі його поклали на бре-

зент і понесли, як в лантуху, скалозублячи між собою. Лежати було страшенно незручно, брезент черкав об підлогу, крім того, від перегибу його шарпнув страшенний біль і Андрій, не витримавши, закричав:

— Стійте, чортови сини! Я сам піду.

— Нічого,— промовив котрийсь безобидно й діловито, — лежи, який приткий! Ще находишся, дурню!

Але Андрій все повторював свою вимогу, лаючи своїх носіїв на чім світ. Та те не допомагало.

— Нам приказано тебе принести, — промовив той самий голос, — значить ми должні принести, лежи й не дриґайся!

Але, знісши на п'ятий поверх, вони все таки його пустили і він пішов по коридору власними ногами, а оперативники йшли за ним з брезентом і спостерігали з чисто спортовим інтересом — впаде чи не впаде?

Не впав. Власними ногами зайшов у двері, на які йому показано, і опустився за ними на стілець, не чекаючи запрошення, — тут він закашлявся і, боючись, щоб з горла не пішла кров, задер лице вгору й закривсь руками. Голова йшла обертом!

Хтось підійшов, взяв за волосся й поклав його голову на бильце стільця, а тоді підніс шклянку до уст. Андрій звів голову — перед ним стояв кремезний чолов'яга в уніформі, в руках тримав шклянку, обмазану з одного краю кров'ю.

— Кінчаєшся? — промовив чолов'яга, посміхнувшись. — Пий.

Андрій машинально взяв шклянку й надпив з неї, й, вертаючи шклянку, побачив за спиною кремезного чолов'яги свого слідчого Сєргєєва.

— Ну-с, — сказав чолов'яга, — так як же діла, товаришу Чумак, га? Я бачу, що ти хочеш від нас здезертирувати до Адама. Хіба тобі так тут погано?

— Добре, — сказав Андрій байдуже, так само машинально, як перед тим пив воду. Він дивився на Сєргєєва й чекав початку нової чи, вірніше, продовження старої комедії. Чолов'яга пішов зі шклянкою до столу, а на його місці стояв Сєргєєв. Він стояв і мовчки дивився в Андрієве обличчя з неозначеним виразом — не то іронічно, не то сумно. Стояв, заклавши руки за спину, й ворушив бровами.

— Ну от,— промовив Сєргєєв нарешті,—не хотів зо мною жити мирно — маєш тепер іншого слідчого. Прошу любить і жалувать. — І посміхнувся іронічно. — Аж те-

пер ти оціниш, кого ти втратив у моїй особі. Ти глянь, брат, якого тобі чорта дали замість мене! — Засміявся. Постояв ще якусь мить, спостерігаючи, яке враження справили його слова на Андрія, й відійшов до вікна. Враження його слова не справили ніякого.

Сєргєєв відійшов з-перед очей до вікна і тоді Андрій побачив, що це не та кімната, де він бував раніше, а інша. А перевівши погляд до столу, побачив, що за ним сидить людина дійсно відмінного вигляду. Неподібна, правда, до чорта, але могутньої будови, широкогруда й широкоплеча, з кулачищами, мов глечики, з вольовим, твердим обличчям, з крилатими чорними бровами. Людина сиділа й дивилася мовчки на Андрія. Дивилася пильно енергійними, карими очима, не моргаючи. В тім погляді Андрій відчув колосальну вольову силу й по ньому перебігла неприємна хвилька — не острах, а така собі неприємна хвилька, щось подібне до безнадії, смутку чи нудьги. А чолов'яга дивився й мовчав. І Сєргєєв мовчав, дивився собі у вікно.

Відчинилися двері й увійшла Нєчаєва. Та сама, леґендарна Нєчаєва. Вона сьогодні була якась печальна, надзвичайно бліда, з особливо виразними синцями під очима, розсіяна. Так, ніби мала на душі якесь тяжке горе, що заступило їй увесь світ. Дійшовши до столу, Нєчаєва обернулася й наставилася очима на Андрія. Вона довго дивилася на нього втомлено. Помалу втому заступила цікавість:

— Хто це? — нерішуче спитала вона в чолов'яги за столом.

— Чумак же знаменитий, — відповів за нього Сєргєєв.

— Чумак?! —здивувалась Нєчаєва. Придивилась, мружачи очі, ніби короткозора. „А-а, дійсно... Гм...“ Підійшла до Андрія, постояла, подивилась ще, нічого не сказала, вернулася до столу, взяла цигарку, постукала мундштуком об ніготь розсіяно й закурила. Довго захлиналася димом. Нарешті знизала плечем і пішла собі. „Нудьгує руда фурія.“

— От, бачиш, — обернувся Сєргєєв, — тебе вже добрі люди не впізнають, а ти ще опираєшся. Ех ти...

Андрій думав про Нєчаєву й йому здавалося, що ті „люди“ вже самі себе не впізнають. На те скидається.

Після сказаної фрази, Сєргєєв пішов геть теж. А проходячи поуз Андрія, зробив щось на зразок реверансу, показуючи рукою до столу:

— Прошу любить і жалувать.

— Та-ак... — сказав чолов'яга нарешті, витримавши довгу павзу після того, як Сєргєєв зник. — Ну, давай, брат, знайомитись. Мене звуть Донець. Гарне прізвище? Козацьке, брат. Ти от інженер, а нічорта не знаєш; от, приміром, не знаєш, що всі прізвища на „ко" — то все шантрапа і смерди, смердячого походження, а которі не на „ко", як от моє, то це все козацького славного роду. Хоча ти теж — Чумак, ну, от і добре, значить ми обидва козацького роду. Бачиш, нам і бог велів дружити, жити в мирі й згоді. Чи не так?

Слідчий говорив доброю й інтеліґентною українською мовою, лише підкреслено грубо.

Андрій мовчав. Він дивився на свого нового слідчого з козацьким прізвищем, слухав його прекрасну, українську мову й думав, що цей Донець таки, мабуть, справді козацького та ще й доброго роду. Расовий. Щось у ньому було від якогось рєпінівського персонажу з картини „Запоріжці пишуть листа". Може брови, густі, смоляні, як воронове крило. В когось саме на тій картині такі брови є. А може кулак, грубезний і жилавий, і манера класти його на стіл. В когось там такий самий кулак є. Він мав приємний голос, а інтонація його мови милувала вухо, — Андрій спіймав себе на цьому. „Е, брат, в тебе безнадійно націоналістична душа й годі її переробити!" Мимоволі, мабуть через ту мову, через ту інтонацію, з якої дихала степова сила його землі, він просякався довірою до цієї людини. А Донець, ніби відчуши враження, яке справляв, говорив ще проникливіше, ще виразніше, граючи найтоншими нюансами своєї вимови, ніби й сам своєю мовою милувався. Бавився. І милував Андрієве вухо полтавським акцентом, з його божественним „ль". Він говорив про те, що вони ж обидва робітничого походження і мусять мати спільну мову й спільні інтереси, що він — Андрій — даремно дає себе роздушити, замість того, щоб знайти форму порозуміння, адже ж ту форму знайти можно; що вони швидко закінчать цю прикру справу на Андрієву користь, треба лиш викласти всі карти на стіл щиро й знайти пристійний вихід з дурної ситуації, яку сам він — Андрій — через свою упертість ускладнив і т. д. І все навертав до однієї точки — до взаємної довіри, до дружніх стосунків. Питання Андрієвої справи, обвинувачення тощо, як і питання його братів, слідчий не торкався, лише ходив нав-

коло. Натомість налягав на питання другорядні — питання їхніх стосунків.

Андрій слухав і мовчав. Він вчувався в душу цієї людини й намагався її розгадати, перш ніж щось говорити.

А слідчий намагався прозирнути його наскрізь своїми блискучими, енергійними очима. Повторивши кілька разів запитання, чи згоден він жити в дружбі, і не добившись відповіді, Донець замовк. Зайшла павза. Нахмурившись, слідчий якось посірів, примружився і, витримуючи довжелезну павзу, закурив. А потім зідхнув, стримуючи себе, посміхнувся іронічно й заговорив по-російські. І вже далі говорив тільки по-російські, так, ніби він української мови й не знав взагалі. Володів він російською мовою так само досконало. Андрій вслухався здивовано й не міг вловити навіть натяку на те, що ця людина недавно так гарно говорила по-українські та ще з таким полтавським „ль", і що ця людина „козацького роду". Говорила вона, мов расовий москвич. Жодного натяку на якийсь акцент. Власне, з цієї мови, енергійної й карбованої, з мови загарбників і володарів його землі, відчув, що перед ним сидить непересічний, глибоко певний себе робітник „органів революційної законности". І вже з інтонації відчувалося, що ця людина говорить в імени диявольської системи, вважаючи себе вірним і авторитетним її стовпом. Він говорив знов про те саме, але вже з іншим відтінком, надаючи словам іншого звучання. Чемного на зовні, але категоричного й погрозливого своєю суттю. І говорив уже не на „ти", а на „Ви", надаючи тим своїй мові сухого, підкреслено офіційного тону.

— От. І щож ви мені нарешті на це скажете? — закінчив Донець.

Андрій мовчав. Довго. Нарешті Андрій зідхнув і мелянхолійно, задумливо промовив:

— Дозвольте слово мовити.

— Говори.

Андрій подумав про Сергєєва і чомусь так, як це вже було раз, не в силі перемогти бажання поглумитися, промовив мелянхолійно-мелянхолійно, з павзами:

— Дозвольте... блощицю... вбити...

— Га?! Де?

— Ось, виповзла з черевика...

Слідчий спалахнув. Нахмурився. Зрозумів, що Андрій з нього глузує. Закусив губу.

— Гм, — скривився в саркастичну посмішку Донець.

— Я бачу, найшла коса на камінь. Ну що ж, — зідхнув, — тим гірше для тебе. — І враз рубнув долонею по столу:

— Я тобі не Сєргєєв! Ти це затям. — І нагнувшись вперед, запалахкотів очима.—Я не Сєргєєв! І вже з-під моєї руки ти не вийдеш живий, чуєш? — Він стиснув величезний свій кулак і поклав його аж на край столу. — Вибирай — або, або. „Не митьєм так катаньєм". Не схочеш по-доброму, так поповзеш рачки. Пойняв? Гм... Що ти собі думаєш?

І засміявся злобно, презирливо:

— Революціонера з себе корчиш... Наївний, смішний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. А я реаліст. Чув? Блощицю ти можеш роздушити, але пам'ятай, що твоя доля в моїх руках і та твоя доля —то доля отієї самої блощиці. Чув?

— Чув. (Мелянхолійно)

— Ич ти! Глузуєш? Добре. Так от слухай, що я тобі скажу. Ти зараз підеш до камери, бо з таким героєм, як ти є от зараз, мало потіхи мати справу, вичухуйся. А потім ми матимемо „розговор". А тим часом ти все добре обміркуй і прикинь. Ти так легко не вискочиш від мене не то що на волю, а навіть в смерть. Я тебе розмотаю, як повісмо ниток, якщо ти не здасишся. „Коли ворог не здається, його знищують", затям! Подумай і приготуйся до „або-або". Цебто, або ти здасишся і ми справу полагодимо по-хорошому, по-дружньому. Або — я тобі докажу, що я козацького роду.

Андрій дійсно посміхнувся.

— Чого посміхаєшся?

— Але ж ми умовилися, що я теж козацького роду.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Нічого, — промовив Андрій мелянхолійно. — Лише те, що мені б теж випадало довести, що я козацького роду. Таким чином з вашого „або-або" виходить зачароване коло.

— Добре. Тоді не буде ніякого „або-або", а лише буде одно — ти здасишся. І я тобі за це ручусь.

Андрій помовчав. Зідхнув.

— Чого зідхаєш?

— Ви мене роздавите, вірю, але... Це буде Піррова перемога, кажучи глибше...

— Як то?

Андрій мовчав.

— Як це розуміти „глибше"?— доскіпувався слідчий.

— Та так, — зідхнув Андрій, ухиляючись. — Мабуть з того нічого не вийде...

— Гм... Пропащий ти чоловік. Добре. Подивимось. В кожнім разі запам'ятай — в моїй практиці ще не було випадку, щоб хтось взяв гору, бодай приблизно. Я от, для прикладу, поставлю тобі альтернативу — визнати, що ти рідний брат Миколи Романова, і ти визнаєш, не зважаючи на абсурдність такого закиду. Визнаєш і власноручно підпишешся.

„Це вже було". Андрій скривився:

— Уявіть собі — я вже це чув і... це банально... Плагіят...

— Нічого, що чув. Почуй ще раз. Від мене. Отож — ти визнаєш, що ти брат Миколи Романова.

— Аж так?

— Аж так.

— І це буде стверджувати, що один з нас козацького роду?

— Так. В кожнім разі це буде стверджувати, що тут я диктую. а не ти.

— Гм...

— Що?

— Починаймо.

— Ти божевільний! —закричав раптом Донець, зірвавшись з презирливого тону. — Ти маньяк!.. Ні, це ти такий тому, що тобі до всього вже байдуже, що тобою володіє відчай безнадії й гнила прострація. Але... але...

Тут Донець похопився, прибрав себе до рук і вже посміхався презирливо:

— Ти напівтруп! Ти спершу прийди до пам'яти й вернися до людського стану. Оживи. Щоб мав що втрачати. А тоді будемо говорити.

Слідчий натис на ґудзик сиґнального дзвінка й до кімнати вскочив оперативник. Слідчий написав записку й подав оперативникові — „Одведіть в сорокдев'яту".

— Я тебе спроваджую назад до камери і кожної хвилини можу викликати знову. Ти про це пам'ятай і приготуйся до останньої тури твого божевільного гонору. Думай над цим денно і нощно. Бувай.

— Давай пішли, — буркнув оперативник понуро.

В дверях Андрій обернувся, відчувши пильний погляд слідчого на собі. Донець стояв за столом і пильно дивився примруженими очима услід, і посміхався.

— Бувай! — буркнув він не в тон посмішці і ту посмішку змазав.

— Бувай, — відповів Андрій, але химерного враження від посмішки Донцевої змазати не міг.

Так скінчилася перша зустріч з новим слідчим. Щось в тому Донцеві було для Андрія загадкове. Всі його крики й страхання його не переконували. Гоштаплер? Ні. Тріпач? Ні. Кат? Рафінований кат?.. Можливо. Але, мабуть, ні. Найдивнішою була його посмішка. А ще цікавим було, що він ні звуком не обмовився про братів, ані про Катерину, ані взагалі про справу. Ані не почав вести справу одразу, користаючись з Андрієвої прострації. Скидається на те, що це слідчий окремої школи. Може хитрий з біса і методист. А який по-чортячому певний себе. Він хоче вирівняти сили, не маючи морального задоволення додавлювати вже роздавлену жертву. „Вичухуйся". І цікавість і неприємний холодок огортає Андрієву душу. Можливо за тією посмішкою нічого не криється, крім одного — він хоче не просто задавити свою жертву, він хоче роздушити саме „я", розтягуючи муки до безкінечности, до остаточного заломлення. Це йому потрібне. Оце мабуть і всясуть.

При думці, що його будуть за кожним разом відживляти фізично, щоб давити й давити безкінця, аж поки він не обернеться в тварину, на душі ставало тоскно й знову приходила думка, а чи не кинутися таки йому сторч головою десь в прольот межи сходами, або отак рвонутися щосили й побігти, божевільно ревучи, та й розбити голову об стіну коридору, як то зробив хтось уже. А може й не один так зробив. Коли на душі страшна безнадія й тоскний відчай, коли серце тонюнько скімлить у безвихідді, то від такого вчинку стримує лише тонюсінька волосинка, волосинка якоїсь розпачливої, безнадійної надії. Парадокс, але виходить, що така безнадійна надія існує. Вона існує в людей, що ходять по сферах цього новітнього пекла. Надто в людей упертих.

Андрій не побіг з ревом вздовж коридору й не стрибнув униз сторч головою ламати кості... Він пішов до камери сорок дев'ятої „вичухуватися".

Навдивовижу міцний Андріїв організм, скріплений фанатичною жадобою жити й могутньою волею до життя, справді „вичухувався". Кашель і кровотеча припинилися. Ребро заживало. Нерви, завдяки щоденним вправам (а ці речі Андрій робив ще з школярських років) — завдяки обтиранням холодною водою, фізичній гімнас-

тиці, зосередженню волі на якійсь одній думці, не зважаючи ні на що, та вправам на уміння абстрагуватися від усього, дисциплінуючи свій розум і волю, — міцніли, гартувалися. Часом, вшнипивши зір в стіну, вкриту плямами роздушених блошиць, він годинами не відривався від тієї стіни — організуючи ті плями в строгий орнамент силою уяви, організуючи ті плями й риски в цілі мистецькі видива, в фантастичні картини, що оживали й вібрували життям, рухом, всіма барвами існуючими в природі. І ніякі події в камері не в силі були його одірвати від такого заняття. Вже співкамерники думали, чи не з'їзджає він з глузду. Але Андрій не з'їзджав з глузду. В тім же пляні абстрагування від дійсности, заповнюючи прогалину після втрати Приходька, він іноді розповідав щось із світової літератури, або з історії авіяції, — утікаючи сам і допомагаючи людям утікати від кошмару дійсности, рятуючи та скріплюючи їх морально, в подяку за їхню таку товариську опіку над ним.

Дні минали. Тяжко, поволі, з мукою, але минали, подібні один до одного, як паркетні дощечки. Та кожен з них все таки збагачував людей тяжким досвідом. Так, наприклад, в числі інших надбань. Андрій по-справжньому збагнув, яка то велика й могутня річ в цій інституції — „вербовка". Якось їх повели „на оправку". Андрій вже достатньо оклигав, щоб нести ті обов'язки, які припадають на в'язня, і був уже в камері старостою. Його на цей „пост" обрали товариші одноголосно, просякнуті до нього повагою. Всі його слухали, він складав заяви черговим за всіх, мав діло з наглядачами, полагоджував камерні конфлікти, словом — задавав тон. Ідучи на оправку, він все йшов попереду, як ватаг, а за ним черідка голих камерадів. А коли траплялося, що видавано неповноцінну пайку в числі інших, він підіймав про це питання перед коридорним, викликаючи його настирливо, і перемога завжди була на його боці. Наглядачі його добре знали (мабуть у всій тюрмі знали через його славу затятого й одчайдушного) і мали повагу, а може й боялись його. Отже, якось їх поведено „на оправку". В коридорі чергував особливо злобний і несимпатичний наглядач, він мучив в'язнів тим, що обривав „оправку" на половині, кваплячи всіх негайно виходити. Він, очевидно, дуже тішився, коли люди не могли виконати при-

родніх потреб і, виганяючи їх, глумився. Для в'язнів він був карою божою, втіленням найбільшої мерзоти. Так було й на цей раз. Ще не встигли люди розглядітися, як відчинилися двері й наглядач, розмахуючи величезною в'язкою ключів, зарепетував:

— Виходь!!.

— Але ж, гражданін...

— Виходь, сволота!!. — і без дальших розмов почав викидати до коридору за руки тих, що зкраю.

— Галло! — сказав Андрій спокійно. — Ми маємо десять хвилин від самого „товариша наркома" і не заважайте нам.

Але це тільки більше роззлостило наглядача. Він закипів, затупотів:

— Я тут тобі нарком! Я тобі ось як дам!!. Виходь всі!

Тоді Андрій спалахнув і крикнув перше, що видалося найпридатнішим, щоб лякати живих і мертвих:

— Завербувати його!

— Завербувати!!! Завербувати!!! — закричали всі в один голос.

І сталося чудо, — наглядач сполотнів і аж рот роззявив, наче його стукнули по черепу обухом. Поворушивши беззвучно губами, він гримнув дверима і вже не відкривав їх не то що 15 хвилин, а цілих півгодини. А відкривши після того, як всі помилися й причепурилися, вже не кричав, а промовив тихо, хрипко, не своїм голосом:

— Вже?.. Виходьте..

Людину не можно було впізнати. Безперечно він задихався від злоби, але й безперечно, що він задихався від страху й був, як побитий пес. Очима намагався не дивитися ні на кого.

А завербувати ж так просто — сказати, що ось такий ось наглядач передавав у камеру заборонені речі. І все.

З цього інциденту Андрій зробив належний для себе висновок на майбутнє. Виявляється, що це магічне слово мало шалений вплив не тільки на арештантів. Власне, мало вплив не слово, а перспектива потрапити з ролі начальника до ролі в'язня через оту знамениту „вербовку".

Після цього наглядач був, як то кажуть, мов шовковий, а Андрій роздумував над тим, що цей засіб варто

покласти в свій арсенал оборони і то не супроти наглядачів, а вище.

Очевидно, що не на кожного аргата це слово може мати такий вплив, але то треба полювати на випадок.

Другим випадком, що укріпив Андрія в вірі в силу „вербовки“,був такий:

Інший наглядач, що теж славився своєю брутальністю, якось зробив помилку. Повівши камеру вранці „на оправку“, закрив, проти звичаю, двері їхньої порожньої камери на засув, чого ніколи не робилося, лишалося двері завжди навстяж для орієнтації. Був чимсь надзвичайно заклопотаний чи збентежений, а від того розсіяний. Повертаючись з оправки й ідучи попереду черідки людей, наглядач минув двері їхньої камери. Хтось було заікнувся, що не туди, але Андрій, який ішов слідом за наглядачем, дав знак мовчати. Минувши камеру, наглядач відкрив двері до наступної й впустив їх туди. В камері було кілька людей, хтось з них витріщився здивовано, але Андрій дав знак і цим мовчати, й вони вмашерували в чужу камеру, як додому. Розсіяний наглядач забув, скількох він брав „на оправку“, звикши іноді водити людей партіями з тих камер, де їх занадто багато. Він гримнув засувами й пішов відчиняти дальшу камеру, а арештанти на взаємну шалену радість почали знайомитися, швидко розпитувати один одного про спільних знайомих, про справи, про новини, про всі арештантські діла. „Господарі“, взнавши в чому річ, почали сміятися, навіть не шкодуючи, що втратили „оправку“ (саме була їхня черга, а замість того наглядач привів гостей.) Помилився собі на безголов'я. Гості й господарі квапилися наговоритися й накуритися гуртом, на знак такого знаменитого знайомства. Наглядач ось-ось мав похопитися й їхнє побачення скінчиться. Але на диво минали хвилини, а наглядач не приходив. Почав навіть брати сумнів, чи справді помилився він, а може він це спеціяльно перевів їх сюди, з наказу начальства? Все може бути. Вже в коридорі загрюкали кормушки — почали роздавати хліб і чай. Андрій згадав, що вони можуть залишитися без хліба, і постукав у двері. Тихо, потім дужче. Потім з усієї сили.

Нарешті наглядач відкрив кормушку й визвірився:

— Чого гримаєш?!

Андрій подивився на нього примруженими очима й спитав тихо:

— Чи ти часом не знаєш, чоловіче, що таке „вербовка“?

Наглядач спалахнув:

— Що за розговори! Ич ти!

— Та то я так... А тим часом скажи, чи оце ми тут довго будемо, може б ми забрали вже й одежу сюди?

— Як це одежу? Сиди й не пащикуй! Скалозубиш, лишні зуби маєш?!

— Та вроді. А всеж таки, може б ти вже одвів нас назад до нашої камери, бо пропаде хліб, як нас там нема.

В очах наглядача майнув страшний здогад. Він швидко закрив кормушку й подався. По хвилі вернувся й відчинив не кормушку а двері. Був він блідий, з перекошеним від страху обличчям:

— Хто з сорокдев'ятої — виходьте... швидко...

Він не наказував, він просив, поглядаючи по коридору — чи немає начальства. Знав, що за таку помилку, якщо хтось донесе начальству, його чекає страшна кара. Сама думка про це „розколювала“ цю нещасну людину.

Гості попрощалися й черідкою вийшли.

Впустивши їх у камеру, наглядач закрив двері, а тоді відкрив кормушку й залебедів у неї:

— Чи ви хліб одержали?.. А чай?... Зараз буде хліб і чай... Е... той... чи маєте якісь заяви?..

— Диви, як з варвара вилупилася людина! — промовив Андрій, посміхнувшись до товаришів, а тоді підійшов до кормушки й заговорив з наглядачем вже, як з добрим приятелем, лагідно, лише посміхаючись про себе:

— Не бійся, браток. Буває. Ти тих хлопців пусти „на оправку“, вони не винні.

— Так, так...

— Ну, а хліб і чай ми ще не одержували.

Хліб і чай було видано негайно.

Після хліба й чаю наглядач відчинив знову кормушку. Його щось мучило й він не мав спокою. Аж жалко було на нього дивитися. Він щось хотів сказати, але не міг, замість того спитав, дивлячись винуватим поглядом:

— Може ви курити не маєте?

— Не маємо.

Через кілька хвилин наглядач приніс і просунув у камеру пачку махорки. Приймаючи її, Андрій помітив, як у бідолахи тремтіли руки, й він лагідно спитав:

— Ну, а все ж таки, чи ти знаєш, що таке „вербовка“?

— Знаю... — прошепотів наглядач і здавалося, що

по щоках йому перебігла хвиля морозу, на очах же виступили сльози.

— Ну, нічого,—пожалів його Андрій,— не бійся, ми добрі хлопці.

Таким чином Андрій ще раз переконався, яка страшна сила закладена в тій проклятій „вербовці“, що від однієї думки про неї людина з хама стає янголом.

Наглядач старався чим міг догодити 49-ій камері — і чемною усмішкою, і зайвою пайкою хліба, й зайвим літром чаю, й довшою „оправкою“. Словом, 49 камера користалася з деяких благ, обернувши отак наглядача в „християнську віру“. Красноярський уже почав розробляти плян, як би їм обернути в „християнську віру“ всіх наглядачів і всю адміністрацію, маючи наочний приклад користи від такого обернення. Але „обернений“ наглядач одного дня щез з коридору... Скоро стало відомо, що він перевівся в інший коридор і є лютим цербером. Таким чином Андрій дістав ще одно, на цей раз зовсім інше й несподіване, підтвердження, що „вербовка“ не тільки здібна обертати хама в янгола, а й навпаки —обертати янгола в хама. Та ж таки сама „вербовка“. Бо ж симпатичний наглядач перевівся в інший коридор і там знову став цербером тільки тому, що боявся тут влипнути в халепу за зв'язок з арештантами, за чемне до них ставлення та давання махорки, й сісти разом з ними, — цебто „завербуватися“.

Красноярський радив наказати цербера в той спосіб, що донести начальству про недавній випадок. І з мотивів етичних і з мотивів доцільности. Але Андрій запротестував. Суть бо не в цім цербері, адже він міг бути такою гарно людиною. Суть в іншому, і те „інше“ є причиною, що кого б не призначили на місце того цербера, він все буде таким самим хамом. Там не може бути чемних і гарних людей, де неподільно панує жах і проклята „вербовка“.

На додаток до всіх бід і нещасть, до камери 49-ї вкинулася ще одна халепа.

Як не пильнували в'язні за гігієною, як не дбали вони за свою шкіру, миючись по тричі на день, все таки їх напали якісь паскудні чиряки. То й не чиряки були, то якісь химерні болячки. Вони почали з'являтися на кожному в'язневі по одному, по два, по три, по чотири, нагадуючи чиряки, з гнійним стрижнем посередині.

Вони не боліли, лише погано заживали, ятрились. І число їх з кожним днем прогресивно збільшувалося, діходячи вже на деяких особах до десяти, до п'ятнадцяти. А потім число їх почало діходіти до п'ятидесяти, а то й до ста штук на деяких. Рекорд же встановив охотінспектор Іванов — на ньому число болячок за короткий час почало діходити до 200 — до двохсот!!— штук. Камера мала жалюгідний вигляд — всі її тридцять мешканців нагадували прокажених, що гнили живцем. І на диво — Андрій був винятком, він не мав жодної болячки на собі, шкіра його була чиста, не пошкоджена. З цього всі зробили висновок, що ці болячки не заразні і що вони не від інфекції, а від розладу обміну речовин в організмі. Андрій найсвіжіший і тому стійкий. Почалась боротьба з лихом... Гай-гай, це страшенно відносне поняття „почалася боротьба". Почалися, власне, заяви з цього приводу черговим, але безрезультатно. Очевидно, вся тюремна адміністрація вважала це в порядку речей, як реальне здійснення обіцянок слідчих „погноїти живцем", і не мала наміру втручатися.

Люди мучилися. І не так фізично, як мучилися морально — вони гнили живцем і нічим тому не могли запобігти. Та й фізично то все таки була велика мука — прилипати гнійними болячками до підлоги. Найбільша ж мука була сидіти в жахливій тісноті й прилипати своїми болячками до болячок сусідових. А були ж вони, як-не-як, люди інтеліґентні, що так любили Фльобера й естетику. І не можно розминутися. Найтрагічніше було з Івановим... На охотінспектора напала та погань, мов би за спеціяльними вказівками слідчого. Як він мучився!.. Вкритий болячками з маківки до п'ят, бідолашний Іванов не міг ані сидіти, ані лежати. Кінець-кінцем хтось таки втрутився в справу, злякався, мабуть, що люди справді погниють і ні на кому буде слідчим вести слідство.

Одного дня їх поведено кудись на оглядини — це була тюремна амбуляторія, в якій в'язні на своє здивування побачили чимало лікарів, якісь химерні станки й операційні столи, і ще якісь апарати. Там їх понуро і без жодних слів якісь непривітні суб'єкти в білих халатах понамащували зеленою рідиною. То була імітація йоду. Після цієї операції люди поробилися строкатими й барвистими, як папуги, хоч користи від того не було ніякої. З всього того найсильніше враження на людей (і на їхні чиряки) справила наявність лікарів, викликав-

ши якусь щемлячу, тоскну тривогу: якщо тут так багато лікарів і якщо їх так тяжко (ба, не можливо взагалі) викликати до камери і навпаки, тяжко (ба, неможливо!) добитися до них по допомогу, то для чого ж вони існують тут? А існують же для чогось, як існують для чогось і всі ті їхні апарати, операційні столи та підозрілі ріжні варстати. Щодо „зельонки" — так називалася зелена імітація йоду — то від неї не було жодного ефекту, крім чисто декоративного. Болячки не тільки не заживали, а, здавалося, ще більше ятрились, сходили мокротою і, тільки дозрівши до положеної їм природньої межі, бралися струпом. Проте в'язні щодня добивалися „зельонки" і їм її давано. Лише вже нікого не водили до амбуляторії, а давали в кемеру пляшечку й квачик і тут, під суворим наглядом коридорного, люди намащували самі собе й повертали пляшечку й квачик. З того, що та пляшечка й квачик мандрували до сумежної камери, всі зробили висновок, що така сама біда спіткала, мабуть, всю тюрму.

Можливо це нещастя спричинило подію, яка стрясла всіма в'язнями в більшій мірі, аніж їм би сказали, що сталася революція всесвітня:

Їх почали водити на прогулянку! Це щось неймовірне, неправдоподібне, але факт — їх почали водити на прогулянку. Одного дня сорокдев'ятій камері звелено одягтися й зібратися кудись. Потім їх поведено в супроводі кількох вартових і чергового корпусу. Перш ніж їх випустити з тюремних дверей, черговий корпусу з конячою щелепою в кількох понурих, презирливих словах (очевидно він не звик до функції лектора чи наставника) пояснив (не кажучи, куди це їх ведуть), як вони мусять триматися за дверима: — ходити один за одним „в затилок", руки назад, не розглядатися, не говорити, ніяких взагалі звуків не видавати. Хто це порушить — всі підуть назад і вже ніколи вдруге не матимуть такого щастя. Це була прогулкова конституція. Після цього двері відчинено і вони вийшли на цей раз не туди, куди звикли виходити з тюремних дверей — цебто не в управління, а на внутрішнє тюремне подвір'я. Тільки це не точно. Вони йшли на тюремне подвір'я, а опинилися в тісній дощаній загорожі, що була зроблена в тім подвір'ї, притулена щільно до тюремних дверей. Височенний паркан — три метри заввишки — оточував площину метрів п'ять в діяметрі й був він так щільно збитий, що не було в нім ні сучечка, ні дірочки.

А вгорі до паркану ще й було прибито дощаний дашок з нахилом всередину, так що в цілому ця споруда нагадувала ярмаркову циркову халабуду. Нічого з цієї халабуди не було видно, крім малесенької латочки неба. Але й за те спасибі! Це все таки чудесно. П о в і т р я! І латочка неба!

Заклавши руки за спину, в'язні закружляли тісною черідкою, ступаючи слід в слід. Точнісінько, як ті коні, що крутять молотарку. Площа була така мала, що їх тридцятеро творили суцільний ланцюжок, а ноги одного наступали на ноги другого. Посередині, являючи центр цієї каруселі, як тресор, стояв один вартовий і пильнував за кожним рухом, особливо за головами, а також давав рукою знак „повернутись", на який ланцюжок крутився назад, потім знову вперед, потім назад. Другий вартовий стояв у дверіх.

Люди жадібно дихали повітрям, яке проти камерного видавалося божественним нектаром, хоч і було просякнуте запахом бензини, прілим каменем та сосновими дошками. Андрій уперто позирав зкоса на боки і вгору, в надії щось побачити — але марно. Які вже були високі мури тюрми, а особливо управління, але їх не було видно за дощаним парканом. О, ті що робили цю „каруселю", знали, що й для чого вони роблять!... Інші взагалі боялися позирати, щоб не скінчити прогулянку страшною карою, — ходили й дивилися на п'яти переднього.

Після п'яти хвилин кружляння та тупцяння в дощаній загорожі, їх одвели назад.

Це й була прогулянка. І яка вона не була химерна та коротка, але на всіх справила велике враження. П р о г у л я н к а! Щось небачене й взагалі не припустиме (навіть теоретично) в цій тюрмі. Але факт. А з того, як старанно збудовано халабуду, та з короткотривалости прогулянки люди зробили висновок, що таке благо звалилося не на саму їхню прокажену камеру, а на всю тюрму.

Ці прогулянки повторювалися через кожних три дні. (Отже, три дні треба, щоб прогулялася вся тюрма! Можно навіть обчислити приблизно, скільки ця тюрма має людей, якщо три дні поділити на п'ять хвилин та помножити на тридцятеро людей (більше, як тридцятеро, в халабуду не влізе). Це буде біля 10-тисяч!..

Все таки дбають за людину.

„Людина — це найбільший капітал" — ствердив

Краснояружський глибокодумно, нарешті повіривши в геніяльний афоризм Сталіна.

І „нема худа без добра“. Бо ж було безсумнівним, що не було б болячок, не було б і прогулянок.

Та арештантське життя, попри всю його статичність, повне ріжних несподіванок і часом непередбачених радикальних змін.

I I

„Чорний ворон“... Повитий серпанком жаскої слави „Чорний ворон“.

Читачі Леоніда Андрєєва й усіх інших письменників, що писали про тюрми й каторгу, про трагедію людей, вихоплених із життя й відданих на глум і муки, мали більш-менш усталене поняття про „Чорного ворона“ — як про атрибут всіх „охранок“ і їхніх тюрем, як про супутника насильства й смерти, що майже став мітичною істотою, нарівні з відьмаками й драконами,— чорним хижаком, що хапає й мчить людей на шибеницю чи розстріл, у прірву смерти. І знаменита пісня:

„Чорний ворон, чорний ворон,
Що ж ти в'єшся наді мною!..“

хоч і була складена про іншого ворона, але для багатьох у всій царській і не царській російській імперії звучала саме, як пісня про того „Чорного ворона“ тюремного. І коли її співали арештанти чи каторжники, то, мабуть, їм увижався в пісенному образі інший хижак, розгортаючись у всеобіймаюче, універсальне страхіття— колесате й крилате, когтисте й дзьобате, що заносить людину над прірву й там видовбує їй очі, клює череп і пожирає гаряче серце. „Чорний ворон“... Але це опоетизований. А не-опоетизований — це в уяві всіх на землі сущих, хто бачив його й хто не бачив, — була звичайна чорна халабуда на колесах. Отака собі собача будка. За часів Леоніда Андрєєва це була чорна карета, везена кіньми. За пізніших часів розквіту цивілізації — така сама карета, але вже рухана автомотором, — чорна автомашина.

Таким уявляв „Чорного ворона“ й Андрій. І таким уже й знав його раз колись, побувавши в його череві. За часів ГПУ це було звичайне вантажне авто з звичай-

ною залізною будкою, в яку напаковувано людей. В ній було заґратоване вікно, завішене з-зовні чорною матерією. І нічого він не уявляв собою особливого. Навіть було прикро, що така паскудна й прозаїчна коробка мала таку леґендарну славу.

Але на світі все міняється відповідно до епохи. Напевно тепер і „Чорний ворон“ інший. Але який?

Часто, коли вдень раптом гуділа машина в тюремному подвір'ї, або вночі чути було, як машина в'їзджала й виїзджала, в камері 49-й говорили здавленим голосом: — „Ч о р н и й в о р о н!“

— Який він? — питав Андрія.

Але ніхто не знав точно, який він. Говорили ріжно і саме тому, що говорили ріжно, не було віри в говорене й не було цілісного образу. Який він тепер – в епоху не Леоніда Андреєва й не ГПУ, а в епоху Єжова, „наркома желєзного“?

Казали, що це жахлива чорна машина, обставлена баґнетами, яка мчить вулицями несамовито й виє, як сатана. Казали, що, саджаючи в неї, в'язням зав'язують очі. Казали... Але ніхто з присутніх нічого не знав точно, бо ще не був у ній, крім, хіба, Карапетьяна, але веселий вірменин, поки був у камері, нічого не розповів на цю тему, а потім його забрали. Таким чином було багато домислів і нічого точно окресленого. Була лише леґенда. Знали лише всі напевно, що він є й що працює невтомно, безперервно, і що так і називається „Чорний ворон“, навіть за офіційною термінологією. Якось дивно чути це фантастичне ім'я, так би мовити, поетичний образ, леґенду, замість натури, в епоху оголеного реалізму, в епоху розлеґенднення всіх леґенд.

І ось він прилетів...

Одного дня їх — мешканців камери 49-ї — забрали з камери. Таємничо звеліли всім зібратися „з вещами“ й вивели до льоху невідомо для чого, тим накрутивши нещасним людям нерви до крайньої межі. Тут люди просиділи півдня. Потім від них відокремили п'ятьох і лишили на місці, а решту забрали й повели. Цебто 24 особи, а серед них був і Андрій. Їх вивели з льоху й погнали швидким тампом („Давай-давай!!) по темних і вогких коридорах підземелля. Біля якоїсь, герметично закритої, залізної брами їх вишикували по-три й наказали триматися „там“, до вони зараз опиняться, тихо, під страхом тяжкої кари. Після того відчинили браму — перед ними стояла автомашина, підведена задком щіль-

но впритул до виходу. То була вантажна машина з халабудою, розмальованою в яскравий колір і пописаною якимись літерами. Андрій умудрився прочитати своїм бистрим оком великий напис збоку по діягоналі — „Ц Е Р А Б К О О П Ч...“ Точнісінько така машина, якими возять хліб!

Їх впускали в відчинені залізні дверцята по три й ті трійки щезали мовчки в мовчазному, темному череві „ЦЕРАБКООПУ“. Прийшла черга до Андрієвої трійки. Андрій перший здерся по відкидній драбинці й ступив у середину Це був вузюсінький коридорчик, обабіч якого були дверцята! Герметично закриті дверцята. Одні з них відчинив оперативник, що порядкував у коридорчику, й сказав — „Давай!“

Андрій втиснувся в дверцята. То була манюсінька кабінка — такий собі залізний мішок на одну людину. Але їх туди пхали трьох. В середині було приироблене сідальце, але Андрій не скористався з права першости. Він уступив місце Зарудному. Третім був Ґоліят-Охріменко. Охріменко прийшов останній і не влазив у кабінку, бо це було проти всіх законів фізики. У такій манюсінькій клітинці Охріменко не міг би зміститися як слід сам, а його пхали третім.

— Лізь, сволоч!!. — люто шипів оперативник, розсипаючись прокльонами. Охріменко ліз, здушуючи своїх товаришів, як пресом, і все не міг влізти. Йому допоміг оперативник, втискаючи ґоліятське тіло коліном. Втиснув. Закрив дверцята й клацнув замком. Готово!

Оце й він — „Чорний ворон“. Чорний ворон без леґенди.

Ніяких вікон, навіть завішених чорним запиналом, і ніяких щілин! Тільки вгорі десь просочувалося потрохи повітря. Андрій помацав рукою — то було прибито трохи подірявленої бляхи з півдолоні завширшки, мов тертушка. Дірочки були манюсінькі та й ті зроблені не просто, а якось так навскоси, та ще й прикриті дашком, мабуть, щоб нічого не було видно. Не було видно неба й взагалі світла, хоч назовні був сонячний день. Це щоб люди не милувалися небом (бо ж то „Воля!“) та й щоб не помітили часом бодай горішніх поверхів будинків і не зорієнтувалися, куди їх везуть.

Ось він тут увесь геній епохи!!

Андрій засміявся злісно. Навіть той образ „Чорного ворона“, який жив в уяві, був занадто поетичний порівняно з дійсністю. „ЦЕРАБКООП“! Нікому на волі не

прийде в голову, зустрівши цей „ЦЕРАБКООП“ на вулицях і площах міста, що це „Чорний ворон“ і що в нім їдуть вони — приречені люди, може їхні друзі, приятелі, знайомі, брати, рідні. Таким чином, ніхто навіть приблизно не знатиме про їхню трагедію. А вони їхатимуть яскравого сонячного дня через самий центр заштатної столиці республіки!

Це було тяжко й прикро. Андрій не раз і раніше ловив себе на думці, що не страшно вмерти привсенародно, лише страшно умирати, задавленному нишком в темних закамарках, десь в льосі, ізольованому від світу, без свідків, де твоя смерть навіки лишиться таємницею. Ось що страшно. І в чеканні такої смерти щодня, щогодини, завжди видавалося недосяжним щастям умерти на шибениці серед велелюдної площі, на очах у всіх, щоб усі знали, що ж з ним сталося, де він дівся, як він скінчив своє життя. А може ще й крикнути зухвало й глузливо щось в очі катам — хлюпнути їм привселюдно в лице своїм презирством і зненавистю. Така думка й зараз прийшла в голову. Де там! Навіть коли б закричати отак нагло то й то ніхто не почує того крику. А почує — не повірить. І від того було прикро. Даремно Андрій намагався перемогти почуття тоскної нудьги, відчаю, тупого розпачу.

А от би це їхав звичайний „Чорний ворон“ часів Андрєєва, або навіть ГПУ, і всі знали б, що там когось везуть. Боліли б серцем, догадувались би, співчували, бились душею над болючою загадкою — „Кого ж це везуть?“ І, не вгадавши точно, склали б одначе леґенду, яка все таки була б правдоподібною.

Прокляття! Тисячу разів розстопроклята епоха і проклятий її диявольський геній!

Машина йшла через місто. Вона йшла зовсім не божевільним темпом і зовсім не ревіла несамовито. Вона бо везла „хліб“, або може й „морозиво“ і не мусіла квапитися, щоб не розтрясти дорогоцінний крам. Андрій чув вухом, як в коридорчику човгав чобітьми наглядач. Він теж був усередині і ніхто його не бачив. І ніяких рясних і жаских баґнетів. Один-однісінький наглядач в коридорчику залізної „тюрми на колесах“. Ну, скажіть, хіба це не геніяльна епоха!? А в'язні — кожен намагався проглянути крізь залізну стінку кабіни „ЦЕРАБКООПУ“ бодай думкою — вгадували, якою саме вулицею оце вони їдуть. Куди повертають. Всі вони знали досконало своє столичне місто і уявляли, що оце вони йдуть

по ньому власними ногами, прогулюючись по сонячних вулицях, зустрічають знайомих... Андрій впіймав себе на шаленому бажанні: — от якби оце машина ця та налетіла на телеграфний стовп, на трамвай або на іншу машину, щоб сталась аварія. От би !..

І тепер скажіть, що немає провидіння, або, що людське шалене бажання нічого не варте! Але це, звичайно, сталося випадково. Ніби Андрієве божевільне бажання дійшло до вищого розуму, що керує всесвітом, — раптом почувся шалений вибух, а тоді сильний струс калатнув людьми, — машина після вибуху пішла якось бокаса, а тоді тіпонулася від удару об віщось, перехнябилась і стала. Удар був не дуже сильний, так що Андрій з товаришами тільки трохи потовклись один об одного, але не пошкодились. Ставши, машина стояла нерухомо, навколо неї засюрчали сюрчки, закричали якісь погрозливі голоси, розганяючи юрби цікавих. Як потім виявилося, сталась маленька аварія — на крутому повороті з Павлівської площі на міст через Лопань лопнула камера й покришка на лівім заднім колесі і машина, нагло загальмована на один бік, загнула по інерції круто й врізалася в телеграфний стовп. Добре, що вона була дуже загальмована, а то хлопці на тім і скінчили б свою арештантську епопею.

Навколо машини зібралась велика юрба, — це чути було всім мешканцям „Церабкоопу". Безперечно, та юрба не знала, що перед ними більше диво, аніж звичайна аварія якоїсь там „Церабкоопівської" машини. Напевно вони там не розуміють, чому саме їх так шалено розганяють міліціонери, які, розганяючи, теж не розуміли, що це таке за машина. Наказано розганяти, значить треба розганяти. І саме це уперте розганяння інтриґувало людей несамовито, збільшуючи юрбу все більше. Але ніхто не здогадувався, в чому річ, бо... Бо якби люди здогадались — то кинулись би врозтіч з усіх ніг. Безперечно.

Андрій тріюмфував, так само, як і його колеґи. Охріменко здушено реготався. От і пропала їхня таємниця! Проклятий „Чорний ворон" розшифровано! Буде розшифровано! От раптом усі взнають, що це за „ЦЕРАБКООП" і що в нім возять! Взнають про них! Не взнають персонально про кожного, але взнають взагалі про них, про в с і х, як от їх возять!

Довго стояв „Церабкооп" перехнябленний, очевидно, пошкоджений безнадійно. Ось під'їхала якась машина... і

Охріменко вилаявся, висловивши тим і Андрієву думку. Вони чіпляють „Церабкоопа“ на буксир. Пробують тягти. От потягнуть сволота й заволочуть нерозшифровану леґенду, так ніхто нічого й не знатиме. Ні! Не бере! Стало! Попихтіло, пойорзало й стало. Не бере! Стоїть. Галас і сміх навколо машини клекотить. Люди сміються, як то з тим „ЦЕРАБКООПОМ“ вовтузяться.

Ще якийсь час стояв „Чорний ворон“ нерухомо. Нарешті підійшла якась інша машина й почала наближатися задки до „Церабкоопу“. Підійшла... Засюрчали сюрчки несамовито, розганяючи юрбу, закричали якісь голоси грізно. Настала тиша. Мабуть юрбу відтиснули подалі. Чути лише, як віртуозно лаються якісь дитлахи, очевидно, лізучи крізь заборону поближче. Не треба було Андрієві пояснювати, що то за дитлахи. Всюдисущі й непобідимі безпритульні. Їх легко впізнати з їхньої барвистої мови — мови харківських і взагалі всесоюзних апашів. Чути, як під голосні зауваги безпритульників відкриваються дверцята... Виводять людей... І тут голосний, дзвінкий дитячий крик пронизує повітря:

— Трам-трам-тарарам! Та це „Чорний ворон“!!

Андрієві цей богохульний вигук видався божественною музикою. Ні, Бог сотворив цих безпритульних таки не даром. Він відчув, як всі юрбища, все місто, весь світ ахнув:

— „Чорний ворон!“

Ага! Проклята таємниця перестала існувати!

І водночас Андрій відчув, як юрби харківських обивателів кинулися, опановані містичним жахом, врозтіч, геть від „ЦЕРАБКООПУ“. Вони не могли не кинутися. Вони мусіли кинутися. Після того крику та тупотняви настала мертва тиша і в тій тиші їх перевантажували з машини в машину, з одного поломаного „ЦЕРАБКООПУ“ в такий самий інший, цілий. Підвели його щільно дверцятами до дверцят і перевантажують. А так як вони все таки не могли підігнати машину до машини дуже щільно — заважають східці, та й одна машина стоїть бокаса, — то зблизька видно, що саме вони перевантажують.

Коли Андрій із своїми товаришами переходив з похилої площі на пряму і переступав смугу осяяного сонцем повітря, він бачив гроно мерехтливих дитячих очей збоку, за міліцейськими уніформами. Вони дивилися, поширені нелюдською цікавістю, а голоси тихо робили зауваги.

— О! Троцкіст!.. — сказав котрийсь на Андрієву адресу. — О! А це махновець якийсь...

Охріменко не витримав і засміявся, бо ця влучна заувага була зроблена саме на його адресу. — Вгадав, сукин кот!

На той сміх, дитячий голос зарепетував тріюмфально:

— Сміється!!.

Так ніби докладував цілому світові. І засміявся сам дзвінко, а тоді, видно вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залементував люто:

— Куди хапаєш, лахудра лягава!?. Гад! Церабкоп який видумав!..

Дитячий сміх перекинувся десь далі й покотився по юрбищах.

Знову сюрчки, окрики, тупотнява. То десь розбігаються панічно люди. Бояться, щоб не потрапити до „Церабкоопу".

Нарешті перевантажились і поїхали. Машина з маркою „Церабкооп" пішла, лишивши по собі переляк у здивованих обивателів.

Вони бачили!..

Та тільки що з того. Вони бачили, але вони мовчатимуть, боятимуться розповісти навіть вдома про те, що бачили, та все чекатимуть з острахом, чи не йдуть уже по них, як по людей, що підгляділи „державну таємницю". Ачей їх уже десь позаписувано. Боятимуться самі себе й сусід, щоб не проговоритися, щоб хто не доніс. І багато харківських обивателів через цю вуличну пригоду довго будуть позбавлені сну й спокою, пройняті жахом вже не за тих, що були там, в „Церабкоопі", а за себе саміх. Ану як почнеться кампанія виловлювання тих, хто був свідком вуличної катастрофи такого то дня на такій то площі, — і будуть їх саджати до тюрми, як окремий ґатунок „ворогів народу".

Ні, цей „Чорний ворон" страшніший і славніший за всі попередні. Напевно після цієї пригоди всі машини харківського „Церабкоопу" буде перемальовано в інший колір, бо люди не їстимуть хліба й розбігатимуться з хлібних черг при наближенні такого от чуда. Та й ще на тому не скінчиться. Страх у людей буде тепер такий великий, що поява кожної, навіть найневиннішої, аби тільки критої, машини змушуватиме здригатися, бо в ній підозріватимуть замаскованого, засекреченого „Чор

ного ворона". От, брат, епоха! І от, брат, який той „Чорний ворон"!

„Чорний ворон, чорний ворон,
Що ж ти в'єшся наді мною?!."

Ця моторошна пісня набере тепер зовсім іншого змісту, коли її співатимуть десь бурлаки на Основі або на Москалівці та все думатимуть не про якихось там „сім повішених" Л. Андрєєва, якого вони ніколи не читали, а про машину „Церабкооп" та про її ще не повішений вантаж.

Чорний ворон, чорний ворон...

„Чорний ворон" під маркою „ЦЕРАБКООПУ" зупинився на Холодній горі, на внутрішньому дворі знаменитої, колись каторжної царської тюрми. Тут уже не було юрби вільних роззяв, бо це царство неподільного панування „органів революційної законности". Одначе безпритульники й тут були. Саме проходила колона так званих „неповнолітніх правопорушників", повертаючись з прогулянки, як розвантажували машину. Тут машина теж підійшла щільно до якоїсь брами, але не на стільки щільно, як там на площі, бо тут не було чужих, тут були всі „свої". Неповнолітні обступили машину й ніхто їх не проганяв. „Вихователі", правда, покрикували на свою юну ґвардію, але їх ніхто не боявся зовсім. Хлопці презирливо осаджували своїх „опікунів" і товпилися двома шпалерами, мов би це вони приймали вантаж. Вони дивилися на зарослих, неголених „політичних" з надзвичайною цікавістю і... з ворожістю. Так-так, з ворожістю. Це ж „вороги народу". А їх всіх навчили, що біда вся у світі, шо жити так погано, що і в тюрмі вони сидять іменно через отих страшних „ворогів народу", ріжних троцкістів, бухаринців, петлюрівців, фашистів тощо, тощо. Хлоп'ята дивилися з-під лоба, понуро, а перед ними проходила черідка дорослих, старших людей і хлопці напевно боялися, чи не кинуться на них ці леґендарні „вороги народу" та й почнуть душити. Але „вороги" не кидалися, а зникали по одному в залізній брамці. Неповнолітні кримінальники дивилися й подавали понуро репліки один до одного.

— Це троцкіст...

— Бухаринець...

— Фашист...

Постать Охріменка викликала певний пієтет.

— О, гад, гля!... Оце видно дядя!... Ого-го!

В уяві спостерігачів Охріменко не підходив під

жодну відому їм категорію. Дуже вже він їм заімпонував своїм виглядом.

— Це Кармалюк! Накажи мене бог! — нарешті вирішив котрийсь. І напевно кожен з них хотів би бути таким страшним велетнем.

— Дядя! — смикнув котрийсь Андрія за полу. — Ти шпійон?

Андрій посміхнувся й машинально погладив кирпате хлоп'я по голові, і то так несподівано, що той не встиг відсторонитися, лиш втягнув голову перелякано. А Андрій промовив крізь лагідну посмішку:

— Ні, козаче, не шпійон.

Увіходячи в браму, озирнувся — хлоп'я не могло прийти до пам'яти: подумати тільки — такий страшнючий фашист не тільки не звернув йому в'язів, а приголубив та ще й так сумно відповів, як приятель до приятеля. З тим розгубленим поглядом у віччю Андрій зник за брамою слідом за всіма, поніс його до тюремної канцелярії.

Їх обігнав якийсь в'юнкий шилихвіст в уніформі, в єжовськім кашкеті, в галіфе, при пістолі й з паперами в руці — він виліз із кабінки машини, супроводивши її, як виявляється. Рудий, чисто виголений, з білим ковнірцем, блискучий весь, він пішов за перегородку до чергового, що сидів за столом, а в'язні стовпилися по цей бік перегородки.

—Приймай людішек!.. Людішек привіз!..— вимахував шилихвіст паперами весело. Так, ніби здавав худобу чи крам.

Цю формулу Андрій чув уперше і йому неприємно різнула вона вухо. Він знав добре історію „государства російського“ і знав добре, хто й коли називав людей „людішками“. Це формула часів Івара Грозного з його опричниною.

Бач! Володарі йдуть в історію! Змикають порваний її ланцюг. Цим словом „людішкі“ змикається дві епохи. І робиться це свідомо, бравурно, цинічно.

Блискучий опричник, закурюючи цигарку з срібного портсиґара, перечислив „людішек“, як овець, перевірив за списком і здав. Ця процедура тривала коротко. Здавши ж і діставши розписку, блискучий опричник навіть не глянув ні на кого, посвистуючи, геть вийшов. Лиш вичувалося з того свисту, що йому мулько під понурими поглядами „людішек“ і що він квапиться від тих поглядів швидше зникнути.

Поробивши всі формальности, черговий викликав тюремну варту й їх забрано з канцелярії й десь поведено.

„Хто не був — той буде, хто був, той не забуде“. Це Андрій прочитав на якійсь стіні, коли їх ведено ріжними закамарками та переходами. І ще прочитав безліч інших написів, позначених безсмертним і злобним шибеничним гумором, як от:

„Єжов не Ягода, весь народ став врагом народа!..“

Або старе, збите, але тут чомусь свіже й вражаюче:

„Чай Висоцкого, сахар Бродского, Росія Троцкого“. Або — „Прощай, мама!“ І т. п. Тих написів було всюди багато. І були вони ріжної давности й ріжного характеру — писані олівцями, видряпувані цвяхами, були й рудуваті. Ці написи, як і взагалі масивні, товстелезні стіни цієї тюрми, були заяложені, вкриті плісінню, киптявою. Цікавий об'єкт для історика й майбутнього археолога, який розкопуватиме колись руїни, в які буде все це геть обернено... А буде ж обернено!!. На якійсь чільній стіні, мимо якої вони проходили в тюремних сутеренах, кинулася в очі пляма від двохголового орла, перекреслена видряпаною п'ятикутньою зорею... Після того вони опинилися ще на якомусь подвір'ї, обставленому високими мурами. Поставивши по-чотири, їх підвели до широкої, залізом обкованої брами. Тут вони зупинилися — брама була зачинена, бо подвір'я зайняте. (За брамою якийсь рух). І тут, власне, Андрій прочитав найцікавіший напис. Він був написаний дуже чітко над самою брамою, очевидно зумисне, з відома адміністрації, хоч і зроблений під „арештантський стиль“. Кривими, широкими й незграбними літерами чимось чорним було написано:

„Оставь надєжди, входящій сюда!“.

Безсумніву, це використано, як засіб психічного впливу.

„Надєжди“ було написано через ять. Чому надєжди через ять? Це було не зрозуміло, як незрозумілим зразу було й те, чого цей напис на такому видному місці не стирають. Але то лиш на перший погляд було не зрозумілим, в дійсности ж було все зрозумілим, як вирубування дерев і нищення найменших ознак зелені, навіть травки на тюремних подвір'ях, як заборона бити блощиць і чистити брудні, вкриті роздушеними комахами стіни, як та тертушка замість віконечка в „Чорному вороні“

тощо. Андрій міг іти на парі, що той напис зроблено спеціяльно, для морального тиснення на людину. Але чому ж тоді він не зроблений золотими літерами? В цьому сказалася вся підла, лицемірна ця епоха на цій землі. Це зроблено так, як і все. З одного боку тюрма є, а з другого її нема, а лише „трудовопоправна інституція", з одного боку каторга є, а з другого її немає, а є лише поправні колонії, де людину, для її ж блага, „перековують" і т. д.

Напис був тяжкий, він налягав на людську психіку. Одначе не було страшно. Люди, навпаки, потрапивши на територію цієї тюрми, раділи. либонь, бо відчували, що тут набагато лекше й краще, ніж на тій проклятій Раднаркомівській. Принаймні таке відчуття мав Андрій. Уже сам факт, що їх оточували не єжовські уніформи, а чорні безобидні уніформи тюремної варти, щось та значив. Крім того, ця варта була абсолютно беззбройна й якась мирна. Крім того... Крім того там он люди ходять! Ходять цілою юрбою! Гуляють! Ось...

Під брамою була велика проріха — (брама не діставала до землі на цілих 30 сантиметрів) — і в тій прорізі з'явилася велика черідка ніг, проходячи помалу. Всі в'язні завмерли, поблідли схвильовано, аж витягли голови — то були жіночі ноги! Жіночі ноги!

Андрій відчув, як йому йокнуло серце. Він був охоплений загальним почуттям. То не було почуття самців, ні. То було більше, трагічне людське почуття. Почуття людей, які раптом уявили там, за брамою, своїх дружин, взятих „по делу мужа", матерів, сестер, наречених.

Вони проходили довгою черідкою — ноги, жіночі ноги! В модних туфельках, в чобітках, в подертих черевиках, в ганчіряних лаптях, босі... Там були стрункі дівочі ноги, з точеними литками, з божественними лініями, там були й здеформовані вже старістю й тяжкими життьовими шляхами ноги старших жінок — матерів і, може, навіть, бабусь... І жодного голосу там за брамою...

Варта помітила, куди це так потяглися очима всі арештанти, й скомандувала: — „Обернись!!"

Всі обернулися, але ноги все йшли й ішли їм у віччю. Жіночі ноги.

Група арештантів так простояла хвилин з десять, поки прогулянка закінчилась, і тоді брама перед ними відчинилась.

У великім подвір'ї вже було порожньо. Жінки зник-

ли, як камфора. Так, ніби їх і не було. Невідомі, незнані, загадкові жінки. Жінки-в'язні.

Це почалася нова, відмінна фаза в їхньому арештантському житті. Їх вели осяяним сонцем подвір'ям, порожнім і голим, як долоня, обставленим височенними грізними мурами тюремних бльоків, обчепляних рядами залізних і дерев'яних щитів на вікнах, як ластів'ячими гніздами. Щити були фарбовані в чорний колір. Враження було грізне й таємниче. Бльоки нагадували величезні, вогнетривалі скрині з рядами герметично закритих шухляд, в одну з яких їх от ведуть поховати від цього сліпучого сонця й від світу взагалі.

Але, перш ніж їх поховати, їх повели до лазні, так як стій, з усіма їхніми лахами, клунками й торбиночками. З усіх в'язнів лише Андрій не мав ніяких лахів і ніяких взагалі речей, крім маленької торбиночки, в якій зберігалася недоїдена пайка й замайорена в тюремної адміністрації, там на Раднаркомівській, алюмінієва ложка, — Андрій на зло примудрився її не здати. Мандруючи до лазні, вони перейшли ще через кілька ізольованих подвірь. Враження було гнітюче — це була неприступна фортеця, держава в державі, царство молоха, — ця Холодногорська тюрма, з безліччю розгалужень, тюремних бльоків, якихось прибудівель. І на всьому лежала печать мовчання, засекречености. Де-не-де шнирили люди — тюремна варта та тюремна обслуга з кримінальних злочинців, що користалися з привілеїв у всіх тюрмах та концтаборах СССР — з права довіри до себе, як „соціяльно близьких", а звідси — з права працювати на ріжних посадах та верховодити над політичними, як упривілейована каста, своєрідна арештантська аристократія. Вони бо не були „ворогами народу", а просто „правопорушниками".

Ця аристократія порядкувала й в лазні, куди привели групу з Андрієм.

В лазні, в окремім закамарку їм звеліли роздягтися до гола й здати одежу та всі речі до „Геліосу" — до спеціяльного апарату парової дизенфекції. Потім вистригли їм усі місця машинками — це проробили двоє кримінальних, які не відзначалися особливою делікатністю, роблячи свою роботу під акомпаніямент віртуозної лайки та терпких дотепів, особливо кепкуючи з Петровського, потішаючись над його ґилою. Але зрештою ті всі жарти та дотепи були безобидні. Гірше могло статися з речами, про які всі були певні, що їх

спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих „теплих ребят“.

Саме миття — то була досить неприємна розвага. Лазня була ідеально брудна, з несамовитими протягами, темна й холодна, без гарячої води, зате колосальних розмірів, як полігон. Це була лазня така, яка й мусіла тут бути — величезної пропускної спроможности, розрахована на велику кількість і на спеціяльну функцію — мочити людей холодною водою, простужувати їх, принижувати й поглиблювати моральну депресію. Цементова підлога була холодна й слизька, як підводне каміння, від харкотиння та плісняви. Перед тим, як впустити хлопців, їм дали кожному в жменю якогось рідкого, смердючого мила, яке гидко було тримати в руках, а ним же треба було митися! Чомусь приходило на думку запитання — „з кого те мило роблене?“ Було бридко. Здавалося, тим смердючим милом була вкрита вся підлога, лави й лоханьки — великі дерев'яі зрізи, з яких митися, бо те мило, мабуть, не в силі була подолати ніяка вода, не в силі його розчинити. Замість душу, пускано воду з брандсбоя. Це робив якийсь „рубаха парень“, з кримінальних, виконуючи функцію „баншика“ й потішаючись тим, що збивав струмом людей з ніг.

Сяк-так хлопці побанились: розвезли на собі бруд, намокли в холодній воді й перемерзли люто. А надто перемерзли, чекаючи, коли ж їх нарешті з цієї лазні випустять. Товпилися коло дверей і несамовито цокотіли зубами. Це не лазня, а кара божа. Особливо змерз бідолашний Руденко, посинів, як печінка, й увесь вкрився „гусячою шкірою“, нагадував того одчайдушного хлопчиська, що поліз до ставка купатися після того, як „Ілько в воду на с... “, та й зарікся. Рясні болячки на людях понамокали, посиніли, почервоніли, почорніли. А їхні „опікуни“ не квапились, бо ще одежа була не готова. Нарешті їх випустили і хлопці відчули справжнє блаженство, потрапивши з такого рефрижератора до приміщення „Геліоса“, де було жарко, як у пеклі. Від сухого повітря забивало дух. А надто забивало дух від смороду та чаду, від смалятини — вивантажувано з „Геліосу“ їхню одежу. Боже ти мій! Що сталося з їхньою нещасною одежею та всіма лахами! І яке то чудо, цей „Геліос“! Ні, він безперечно сумлінно виконує свою спеціяльну ролю тут. Одежа або була попалена, або геть мокра, як хлюща. Її викочувано на спеціяльних вішалах

з пекельного апарату, а решту витягувано гаками, ту, що позривалася з вішал і намокла внизу, і звалювано на купу. А вже з тієї купи в'язні вибірали її, копаючись, як археологи. Андрій ледве викопав з гарячої купи свою одежу й переконався, що вже йому, власне, нічого й одягати, — штани й сорочка розповзалися в руках! Лишилися самі рубці. І так у багатьох. Але люди не журилися, скалозубили, як скалозубив і черговий біля „Геліосу", потішаючи, що хоч фасон трохи й попсувався, зате вошей напевно всіх побито. Проте це була помилка, — пізніше виявилося, що вошей не тільки не побито, а ще якимось чудом кількість їх збільшилася, вони з'явилися навіть там, де їх і не було. Та де пізніше! Вже зразу люди відчули, що прокляті створіння, розпарені й розіритовані, рятуючись від вогкости, повзали ошаліло по гавчір'ї, лоскочучи шкіру. І від того їх видавалося безліч. Але Алах з ними. Лазняна екзекуція скінчилася для всіх — і для вош і для людей. Зрештою, їх спіткала однакова доля й однаково для всіх ця пригода скінчилася щасливо: — їх не поморили, тільки намочили.

Потім „людішек" вишикували по-чотири й повели знову через всі подвір'я кудись. Підходячи до якогось бльоку, вони переходили вузький дощаний коридорчик чи завулок, — тут їм нагло скомандувано обернутися лицем до дощок і так стояти. Це був вузесенький прохід з двох дощаних стінок. Стінки були вибілені вапном і в те вапно їм звеліли упертись лобами, ще й перевірили, чи ніхто не дивиться. Так упершись лобами, вони стояли довго. Було враження, що з них хтось глузує. Але стояти було приємно — сонце пекло згори немилосердно, наповнюючи вузенький дощаний завулок сяйвом і теплом. В'язні висихали й відігрівалися після лазні. Ніби їх зумисно для цього поставлено.

Виявилося, що не було начальства, а варта не знала, куди ж цих „людішек" вести після лазні. А може дорога була зайнята. В'язні стояли й пильно слухали, що робиться навколо. Десь вгорі за щитками вікон глухо перегукувалися люди, подавали репліки, інформували вже камера камеру про новоприбулих. Вони там бачать! Вже порахували гостей і чийсь голос ствердив безпомилково, що їх „двадцять чотири!"

— „Двадцять чотири гаврики!"

— І нікого знайомого!

Це був „другий спецкорпус". Прийшло начальство

і двадцять чотири „гаврики“ щезли в його череві, перейшовши з сонячного сяйва в холодну півтемряву знаменитого 2-го спецкоупусу, а колишнього найславнішого корпусу каторжної тюрми. Спершу вони опинилися в якійсь залі з скляним дахом, що нагадувала те приміщення цукроварні, де стоять балянсові машини. По боках тяглися ґалерії в чотири яруси. Вони піднялися по сходах на першу ґалерію, пройшли її кругом, поуз ряд герметично закритих масивних дверей з вовчками. Потім піднялися на другу, на третю. І аж на четвертій перед ними відчинилися двері — й їхні мандри скінчилися. Вони прийшли.

Це була маленька келія, з трьома ліжками, причепленими до стін. Келія на три особи. Її називали „тройником“, а цілий цей тюремний сектор називався — „тройники“.

В цій маленькій келії на три особи вони й розміститися в двадцять чотирьох.

III

Все таки, порівняно з Раднаркомівською, тут була свобода. Насамперед — можно ходити, стояти, танцювати, лежати і, якщо хочеш, — навіть битися головою об стіну — нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту. Стіни тут були зроблені з достатку, — роботи ще царської, могутні, розраховані на тисячоліття. В амбразурі вікна хлопці ради інтересу проміряли пю стіну — виходило 70 сантиметрів. І це ж на четвертому поверсі! А внизу?! Підлога асфальтова. Стеля дугою, півкругла. Двері ковані дебелим залізом. Ліжка (залізні) вґвинчені в стіни. Добра квартира. Ще цар-батюшка будував, спасибі йому! Ніяких матраців чи чогось подібного, звичайно, не було, як і ніяких меблів, крім незмінної смердючої „параші".

Хлопцям від незвички було аж чудно. Подумати тільки! можно стояти, ходити, танцювати, говорити голосно, спати вдень. Це не тюрма, а просто рай.

З ліжок ніхто не хотів користатися, бо то було б несправедливо — чому це привілей для трьох? Через те всі розташувалися на підлозі, так, як звикли вже. Покотом. Так само, як і раніше, пороздягались і з радістю порозвішували лахміття на ліжках сушитись. Було так само тісно, як і на Раднаркомівській, бо хоч це й „тройник", але не більший за одиночку. Одначе було незрівняно зручніше тут і приємніш. А головне, здається, не було блощиць, а якщо й були, то зовсім мало, бо підлога асфальтова, а мури щільні й холодні. Вони тільки трохи нанесли блощиць у черевиках та чоботях із собою, але тепер старанно нищили їх.

Почався новий розділ їхньої епопеї — розділ „в тройнику."

Найперше Андрій почав пробувати стіни, налагоджуючи тюремний телеграф. Він прекрасно знав тюрем-

ну „п'ятихвостку“ і тепер випробовував щиколотками мури, шукаючи контакту.

На Раднаркомівській він не міг пустити в діло ці свої знання, бо там це було неможливо при тамтешнім несамовитім нагляді. Інша справа тут. Але всі спроби, на жаль, в перший день скінчилися нічим, бо не було ані зправа в камері, ані зліва тямущих сусідів. Хтось відгукнувся на виклик, але й тільки, далі діло не йшло. На сиґнал хтось відповідав стуком — хтось ніби з того світу тукав молоточком, — але далі був безпорадний. Не вмів. Та спасибі й на тім. Вже добре, що хоч відгукувався. Було приємно, що існував зв'язок, не зважаючи на товсті мури. Їх чують. Може, дасть Бог, трапиться й фаховий „телеграфіст“. Тим часом Андрій зразу ж заходився вчити всіх своїх товаришів тюремної телеграфної премудрости. Щоб знали. Час покотився жваво. Крім навчання, всі зайнялися ще іншими, практичнішими справами — Руденко й інженер "Н" заходилися з цвяшків, які вони десь попідіймали в лазні чи по дорозі з неї, та з шматків дроту робити голки. А тим часом було нароблено голок з зубців гребінця, попросвердлювавши цвяшком дірочки („вушка“) на товщому кінці. Розпущено скарпетку на нитки й дехто заходився латати свої лахи. Хтось робив мундштука з знайденої кісточки й хліба. Хтось лагодив черевики. Робота кипіла. Надто пильно трудилися Руденко й інженер „Н“. Вони робили „господиню“, бо без „господині“ як бути!? Вони терли свої цвяшки об асфальт та об цементове підвіконня з терпінням і методичністю, якій позаздрив би перший ліпший китаєць. Завдання полягало в тім, щоб з грубого цвяха зробити тоненьку голку. А тоді ще просвердлити в ній вушко. І тоді з грубого цвяха вийде граційна й блискуча „господиня“.

З усіх ніякими господарчими справами не займався лише Андрій. Навчання тюремного телеграфу уперлося в тяжку проблему — проблему приладь для писання і він, урвавши лекцію, сушив над цією проблемою голову. Він був феноменально упертою людиною, для якої не існувало речей неможливих, він не визнавав їх. Що значить неможливо? Як не існувало й поняття „не вмію“. Він з школярських років полюбив англійську, кимсь розказану йому, відповідь на запитання, чи ви вмієте грати на роялі. „Не пробував, може й умію“.

Писати! Як писати, чим, на чому? І б'ючись над цією проблемою в камері, де не було ні паперу, ні олів-

ців, він зробив нарешті винахід. Більшість з в'язнів мали при собі ґальоші, звичайні ґумові ґальоші. Андрій взяв одну стару ґальошу, зчовгану й таку гладеньку на підошві, натер ту підошву крейдою (провів ґальошою по стіні і вже), а тоді почав по білому писати загостреним сірником. Знаменито! Лінії виходили яскраво чорні, пружинясті, чіткі. Можно писати й навіть малювати з найтоншими нюансами!

Це був дійсно чудовий винахід, якому стелилося велике тюремне майбутнє.

Винахід зразу ж пішов у рух. Власне, пішли в рух ґальоші. Одна пара ґальош — це цілий капітал, — це своєрідні ґрифельні дошки: насамперед для писання, а тоді для малювання, для ріжних ігор і, нарешті, для гри в шахи: малюється шахівницю й фігури на ній, а тоді грається — походжену фігуру затирається пальцем на одному полі й малюється на іншому. Забиті фігури просто затирається.

Камера зажила. Стільки одразу занять, розваг, клопоту.

Час-від-часу підходив вартовий до вічка й зазирав. Тоді в'язні удавали, що вони нудяться, а як вартовий відходив — ситуація мінялась Щастям арештантів було те, що тут в дверях не було тії проклятої „кормушки", так що за кожною потребою коридорний мусів відчиняти двері. А поки він відчинить тяжкі двері, можно багато діла зробити. Найбільшим же щастям було те, що ця тюрма далеко від управління НКВД, далеко від тієї всії шаленої, божевільної метушні.

Одначе помалу виявилося, що щастя не так то й велике. Помалу тройник починав даватися в знаки. Вже першого дня, після того, як їх нагодували солоною юшкою в полудень (це був пізній обід для них — новоприбулих), яка — юшка — крім води й манюньких та малочисельних шматочків кислої капусти, більш нічого не мала, але зате її було багато, аж по цілому літрові,—в'язні відчули страшну задуху й брак повітря в камері. Люди страшенно потіли. Ніякої циркуляції повітря. Розпечений сонцем залізний щиток затуляв і без того маленьке, густо заґратоване вікно, а їх було в камері двадцять четверо. Голі тіла, вкриті рясно противними болячками, виповнювали камеру густо, як і перше, і перенасичували повітря випарами поту. Асфальтова підлога не вбирала вологи й все більше мокріла. Надвечір люди кинули всі свої заняття й, немилосердно потіючи, без-

перервно витиралися ганчір'ям, яке хто мав, і викручували те ганчір'я над парашою. А піт все тік і тік. Він вже чвакотів на підлозі під босими ногами і треба було його збирати з підлоги теж ганчіркою раз-по-раз, так що маленька параша наповнювалася самим людським потом. І було справжнім щастям, коли люди нарешті, дочекавшись вечора, пішли до вбиральні „на оправку.“ Вони, ніби вилізли з лазні й розморені, зумисне помалу плентались по внутрішньому балькону, вважаючи за Боже благословення, той факт, що вбиральня була аж геть у другому кінці чотирикутника. Там була холодна вода, багато холодної води. А камеру наглядач, на прохання нещасних мешканців, залишив відчиненою, щоб провітрювалась і просихала. Він був симпатичний, той наглядач, і зовсім не сперечався. Та то мабуть тому, що тут було таке правило взагалі поводження з цими тройниками, завдяки їхній, уже відомій, властивости. Ще в обід їм видано було фаянсові миски і тепер люди набірали в них води так само, як і на Раднаркомівській.

Спати люди повкладалися на мокрій підлозі. Було бридко — мокро й тісно — і люди довго не могли заснути. При вкладанні спати повстав той самий досадний конфлікт з площею. Тоді вони розіграли ліжка в льотерію, щоб хоч трохи розвантажити підлогу, й щасливі здерлися нагору і напевно там раювали. Їм усі заздрили, а тому, ще до того, як поснути, в'язні розв'язали проблему справедливого й планомірного користання ліжками більш грунтовно. Вони ухвалили користуватися тим щастям (спати на голих лалізних ліжках) за чергою. Щоб кожен пораював хоч трохи.

В цим тройнику було глухо й тихо, як у домовині. Ніякі звуки ззовні сюди не досягали й, якби не досадне потіння та задуха, то тут би було добре. Нерви людські відпочивали, бо не гриміли засуви, не бентежили душу стогони й крики, не лякала ніяка тупотнява опівночі, не гули машини з відкритими глушителями, не чути було нічого. Була тиша. Благословенна тиша. І цієї ночі багатьом напевно снилися спокійні й погожі сни. Хоч Андрія душив усю ніч волохатий і жаский кошмар: все те ж — безперервний конваєр змагання загроженої душі й серця. Душа і серце продовжували все те ж життя, — продовжували ходіння по муках, організовуючи шалений спротив. Ніякі змінені вже зовнішні обставини не могли тієї душі й того серця здемобілізувати й переключити на інші рейки. Аж доти, доки не буде все

скінчено. Доки вони не загинуть або не вирвуться з цього „чортового колеса“.

Вранці очманілим людям видали по пайці вже іншого, житнього, досить добре випеченого хліба і по нормальній порції цукру. Тоді прийшов черговий корпусу, чемно сказав — „Добридень!“ — і перевірив їх. А тоді вже їх пущено до вмивальні. Все тут якось було трохи навиворіт. Не такий хліб і не такий режим, і трохи не такі люди. Не тільки уніформою не такі, а й вдачою ніби. От черговий з першої ж візити сказав „Добридень“ та ще й українською мовою, і наглядачі теж були якісь не такі, чемніші. Не зазирали раз-по-раз у кормушку. Правда, може тому, що її не було, тієї проклятої дірки в дверях. І навиворіт була й сама атмотфера — не було постійного проклятого нервового напруження й галасу та зойку, а була тиша.

Після снідання (трохи рудого чаю налитого в миски) почався трудовий день. Таки справді трудовий і тяжкий день. Люди взялися до боротьби з потом. Піт тік рясно, а люди його витирали на собі та викручували ганчір'я над парашою. Просто дивно, звідки він береться в таких вимучених і виснажених людях. Люди потіли, пили холодну воду й знову потіли...

Водою намагалися залити пекельну спрагу, але чим більше пили, тим більше хотіли пити і тим більше було роботи з тим потом. Люди тонули в тому поті й тонула в ньому найменша іскра радости. Проклятий тройник! Потяглися дні — мокрі, досадні, задушні. То був тяжкий іспит. Своєрідні торгури, іспит потом, хоч і було те поза плянами тюремників. А втім, хто-зна, тут нічого немає поза пляном.

Єдиною радістю були прогулянку. Це були справжні прогулянки. Щодня і по цілих п'ятнадцять хвилин! І не в дурній дощаній загорожі, а на тюремнім подвір'ї. В тім подвір'ї було винищено дерева й будь-які кущики, і навіть виполото траву, але зате було синє небо над головою. Неба ті „опікуни“ не могли ані виполоти, ані замазати, ані щитком затулити. З чотирьох сторін стояли понурі стіни бльоків, обчіпляні щитками, біля дверей корпусу стояв наглядач в чорному і пильно спостерігав за всім, а вгорі було синє небо з хмарками. Люди ходили повільно черідкою по досить великому чотирикутнику й жадібно дихали, жадібно позирали на небо й не менш жадібно дивилися під ноги, в надії щось знайти — шматочок цеглинки, скляночку, цвяшок, шматочок заліза, а

вухами дослухалися до навколішнього світу, власне, до понурих мурів, обчіпляних щитками. Там, за шитками, стояв невиразний гомін і іноді чулися приглушені оклики. На них дивляться! Кожен відчував чиїсь очі на собі звідтіля, з-за щитків, і мимоволі випростовувався й підіймав лице вгору, ніби дивлячись в небо, — нехай впізнають. Може ж там є хтось знайомий, рідний, близький.

Після прогулянок досадно було повертатися назад, але їх не питали.

В камері люди якийсь час після прогулянки сиділи спокійно, задумливо переживали синє небо й білі хмаринки на ньому, й шепіт за щитками, й спогади про тих жінок, ноги яких вони бачили в перший день, що теж ходили на прогулянці, й мріяли про випадкові зустрічі, які могли б статися, про можливих друзів, про інших людей, яких тут багато-багато і з якими до болю хотілося б побачитись. Адже ними напаковані всі ці, такі чисельні й такі великі бльоки.

Потім хвилина блаженного спокою минала й люди бралися за ганчір'я — піт заливав і синє небо, й ті хмаринки білі, й всі ті шелести та всі асоціяції. Рясний, липкий, досадний піт. В обід їх, немов зумисне, годували солоним гарячим „брандахлистом", звареним або з кислою капустою, або з солоними зеленими памідорами. Вранці й у вечорі їх поїли гарячим чаєм.

На дворі стояли гарячі, сонячні дні, — останні дні золотої осени. Сонце, використовуючи залізний щиток, як конденсатор і передатчик, напаковувало при його допомозі камеру задушливою спекою, і в'язні не знали вже, кому ж, власне, вони мусять бути зобов'язані такою благодаттю, що на них звалилася з тим потінням,— сонцеві чи своїм тюремникам і династії російських імператорів, що цей каземат збудували.

Перші дні, за вийнятком самого нейпершого, коли вони були так розігналися до праці та до арештантських винаходів, в'язні нічого не могли робити, стероризовані задухою. Одначе помалу почали й до цього звикати, а звикаючи, почали братися до роботи. Боротьба з потом стала явищем нормальним, як дихання, й вже не перешкоджала щось робити, думати, мати добрий гумор. Руденко й інженер „Н" взялися знову за свою китайську працю над „господинями", кравці й шевці шили, Давид складав веселі епіграми на товаришів, Андрій вчив усих „п'ятихвостки" та читав лекції з авіяції. Вони часом навіть співали пісень тихенько і багато розмовляли. Роз-

мовляли досить щиро про те, про що перше мовчали. Серед їхньої двадцятьчетвірки, здається, не було камерного стукача, бо Азік і Узуньян лишилися десь поза ними, і дихалось вільніше. Група їхня була дібрана з людей порядних. Тут були, крім декого, Руденко, Зарудний, Охріменко, Давид, інженер „Н“, Петровський, Кулинич, Бунчук, інженер Ляшенко, Краснояружський, Гепнер, Прокопович, Виставкін, Іванов, Прокуда, Фролов, троцкіст Угров і старенький професор Манєвич. Три останніх були вкинені в камеру 49-ту на Раднаркомівській за кілька днів перед появою „Чорного ворона“.

Розгадуючи загадку, чому й для чого це їх сюди перевезли, після довгого обмірковування, нічого не могли придумати й пристали на думку, що це їх вкинуто сюди, як в ощадну скарбницю, бо тюрма на Раднаркомівській перевантажена свіжими „ворогами народу“, над якими слідство лише починається. В них же у всіх „діла“ в стадії, якщо не закінчення, то затяжної заминки, складні, тяжкі діла, як от у Андрія. Такі діла будуть вестися далі, в'язнів возитимуть звідси на допити в „Чорному вороні“. Тим часом вони тут, як в ощадниці.

Якщо відкинути Гепнера, в обтяжености якого справжніми гріхами (аджеж він не дарма був особистим приятелем Льва Давидовича Троцкого, а цього самого досить, щоб його справа була досить тяжкою) Андрій не сумнівався, то про всіх інших Андрій узнав, уже не з власних припущень, а з їхніх найщиріших запевнень, що вони абсолютно „ні в чому не винні“ й що про свою „контрреволюційну діяльність“, про ріжні терористичні й повстанські свої жахіття, взнали в перший раз від слідчого. Вони розповідали цілком одверто про свої карколомні пригоди в НКВД і сміялись, і плакали водночас. Навіть Охріменко, колишній махновець, був чистий, як сльоза, щодо теперішніх злочинів, про які ні сном, ні духом не знав до самого дня арешту.

Тут же Андрій взнав, що биті були всі без винятку. Добре биті. Навіть... Прокуда. Його, правда, бито мало, бо він „урятувався“ тим, що розколовся після першого ж дотику дубової спинки від стільця. Петровський же, що так побивався над Андрієвою й Давидовою бідою, а сам про себе мовчав, був мордований в спеціяльний спосіб. Оскільки він був дуже старий і його не можно було бити залізною палкою, не ризикуючи затовкти на першому ж допиті, то з огляду на його ґилу, його змушували бігати по кімнаті, стрибати, стояти довгими годи-

нами, сидіти на ріжечку, а то ще й читати напам'ять всенощну службу божу, і тільки кілька разів його вдарили по обличчю. Ну й, звичайно, тероризували морально, надівали кошик з сміттям на голову, замість камилавки, та все загрожували в присутности Нєчаєвої затиснути йому статєвий орган в дверіх та бити по тому органу лінійкою й навіть стягали з нього штани. Але це все були легкі тортури з „огляду на його старість".

А старенького Кулинича якийсь слідчий, молокосос товк ногами під ребра й виробляв несусвітні речі, потішаючись над його старістю... І він розколовся, вибіраючи каторгу, аби лиш видертися з цього пекла, якою завгодно ціною видертись. Бо вже й так його вік короткий, а нерви його занадто слабі й увесь він немічний. Старенький Кулинич розповідав про все те тихенько, здивовано й плакав старечими сльозами.

Від того всього, від тих усіх оповідань було невимовно тяжко. Скільки безглуздя, скільки мерзости, скільки дикого, нічим не оправданого варварства й хамства! І тим більшою ставала Андрієва упертість, тим безмежнішим ставало презирство й бажання з того всього диявольські поглумитися. Його зворушувала трагічна покора всіх ціх приречених і вона ж його обурювала. Власне, обурював цинічний тріюмф тих усіх костоправів, їхнє безмежне панування над людськими душами при допомозі жаху, їхній глум над людьми, що вони їх звикли розглядати лише, як об'єкти для своїх ідіотичних вправ, як „людішек", як „дірку від бублика". Обурювало їхнє усталене правило, що ніщо їм не може протистояти, з якого — правила — мовляв, немає винятків і не може бути. Та невже ж не може бути винятку з правила? А Васильченко?!. Вони оперують великими знаряддями й часом. Що не доконають залізні палки, ріжечки, ґумові шланги тощо, те доконає час, — час, наповнений безперервними стражданнями, оберне людську волю в ганчірку. Поступово, помаленьку, але оберне. Певно і неухильно. Час тут є найбільшим катом, ніби.

Нарешті Андріїв „телеграф" показав себе, а то вже всі думали, що це блеф, і потихеньку підсміювались над Андрієм. Він кожного дня методично обстукував обидві стіни, але безрезультатно. Аж ось одного дня стіна зліва сама заговорила. По тому, як було вибито призивний сіґнал, Андрій угадав вправного телеграфіста й схопив-

ся, як опечений, взяв ложку й почав держаком сторч вистукувати. Він вибив знак — „Я вас слухаю“ — частий і дрібний стукіт, як з кулемета, а тоді вибив запитання — „Хто?“ — п'ять ударів а тоді один — „Х“, чотирі удари і три — „Т“, три удари і чотирі — „О“. Хто?

В стіні затукало методично, але повільно, Андрій перебив частим стукотом, а тоді вибив:

„Можеш швидше?“

І став схвильовано чекати — зрозумів той чи не зрозумів?

Зрозумів! У стіні затукало жваво сиґнал „Увага“ і почало бадьоро й шпарко вибивати:

„Ад'ютант командарма Дубового. Хто ви?“

Андрій поставив Давида на варті біля дверей, щоб наглядач не накрив, а тоді так само шпарко вистукав своє ім'я. І почалась гарячкова, ориґінальна розмова.

„Скільки вас?“ — запитала камера зліва.

„Двадцять четверо. А вас?“

„Сімнадцятеро. В якій камері жінки?“

„Не знаю.“

„Попробуйте камеру зправа.“

Андрій попробував камеру зправа. Мовчить. Попробував ще — мовчить. Не тямлять чорти. Вернувся до камери зліва. Постукав.

„Попробуйте камеру зправа!“ — уперто повторила стіна.

Андрій ще раз попробував камеру зправа, але безрезультатно.

„Мовчать“ — вистукав Андрій і запитав. — „Які маєте новини? Чи у вашій камері вже суджені, чи?..“

Камера зліва перебила нетерпляче:

„Поможіть в розшуках, ви добрий телеграфіст. Тут десь сидить дружина командарма Дубового. Я шукаю дружину командарма. Ви зрозуміли?“

„Так! За що вона сидить?“

„А за що сидять жінки? „По делу мужа!“

„Ви певні, що вона в тройниках?“

„Вона в цьому спецкорпусі.“

„Цей спецкорпус складається лише з тройників?“

„Ні, друга половина складається з загальних камер. Там сидять по триста чоловік в камері“.

Андрій здивувався такій астрономічній цифрі. Не повірив.

„Звідкіля й коли прибули?“

„Вчора. З Раднаркомівської“.

„Як думаєте — для чого привезли сюди?"

„Раднаркомівська перевантажена."

Андрій всі запитання й відповіді повторяв тихо вголос, щоб чули всі його товариші, які слухали „телеграфну" розмову з завмиранням. То була хвилююча подія, — стіна, мертва, товстелезна стіна заговорила, та як шпарко і як вправно! І як цікаво. „Спитайте те, спитайте, оте"... — шепотіли всі до Андрія, намагаючись взнати кожен щось своє, але Андрій мав своїх власних запитань цілу копу.

„Чи не можети ви повторити прізвища всіх, хто з вами?"

„Ні, не можу. Пізніше. Хто ви? Который Чумак?"

Андрій захвилювався, — там хтось, хто знає його родину!

„Андрій", — вистукав він у відповідь. „Ви знаєте нас?"

Камера мовчала.

„Ви знаєте нас?" — повторив Андрій хвилююче запитання.

„Я шукаю дружину командарма Дубового" — відповіла стіна. Андрій розсердився. Хтось ухиляється від відповіді. Чи провокує?

„Звідкіля ти мене знаєш?" — вистукував Андрій енергійно й в той же час повільно, підкреслюючи тим категоричність запитання. Павза.

А потім раптом затукало швидко, як з кулемета, й замовкло. То був алярмовий сиґнал — „Небезпека!" До сумежної камери загримотіли двері. Андрій з досадою зрозумів, що розмову їхню обірвав наглядач. Тут Давид зашикав і миттю сів на своє місце. Вовчок у дверях відсунувся і в нього вставилося око, покліпало. Вовчок засунувся. Після того відчинилися двері й на порозі став коридорний. Довго дивився по камері, а тоді спитав:

— Хто тут телеграфіст?

Мовчанка.

— Хто телеграфіст, я питаю! Хто висів на апараті?

Сміх. Сміх з професійного виразу.

— От посмієтесь на кутні, як побуваєте в карцері.

Андрій встав і наблизився до наглядача.

— Не підходь! — зарепетував наглядач раптом. — Говори здалеку. Говори чесно — ти висів на апараті?

— Ти ти що, чоловіче! — засміявся Андрій. — Де ти тут бачив апарат? І який телеграфіст? По-моєму,

єдиний телеграфіст це ти, якщо судити з такої твоєї розумної мови, гм, „висів на апараті“.

— Чим стукав? — запитав наглядач усторч.

— Куди?

— В стіну.

— Лобом, чоловіче добрий.

Наглядач помовчав, посопів, а тоді безцеремонно плюнув на підлогу:

— Ну добре. От як я тебе спіймаю, тоді ти вже застукаєш лобом.

— Добре. Так би й говорив. Піймай же.

— Ніззя стукати! — викарбував наглядач грізно й вийшов.

На тому перша телеграфна розмова урвалась. А другої розмови вже не було. На жаль не було. Ризикуючи „постукати лобом“, Андрій ще пробував увечорі кілька разів зв'язатися з камерою зліва, але нічого з того не виходило. Камера зліва не відповідала. Пробував і уночі, так само безрезультатно. Не інакше, як той телеграфіст „засипався“. Андрій вирішив попробувати ще вдень. Але йому вже не судилося більше поговорити з таким вправним телеграфістом, яким виявився ад'ютант славного командарма. Мабуть старий каторжник. Все, що він узнав з розмови з ним — це, що тут десь сидить дружина командарма Дубового. Десь отут, може навіть в камері поруч. Може в іншій камері, може десь у великій загальній камері. Але десь тут, в цій тюрмі на Холодній Горі. А в тій юрбі жінок, ноги яких вони бачили першого дня, вона була напевно. Та ще взнав, що в цім спецкорпусі не тільки самі тройники й не тільки сидять тут в камерах по 24 людей, а й по більше. Цифра, яку назвав ад'ютант, правда, була занадто астрономічна, як для однієї камери, але Андрій не мав до нього жалю, лише мав жаль, що їхній зв'язок був такий короткотривалий. Уранці їм звеліли зібратися з речами й вивели геть.

Андрій таки мав нагоду взнати, чи правду говорив ад'ютант, — їх повели в другу половину спецкорпусу, крізь внутрішню залізну браму, провівши раніше поуз камери смертників, що були розташовані в самім низу під сходами.

Переводячи в другу, таємничу половину спецкорпусу, їх розпорошили. Спершу розсадили в якісь шаховки. Ті шаховки стояли низкою попід стіною, як в гардеробній, внизу тройникового відділу, поруч з камерами смерт-

ників. Були вони манюсінькі й тісні, трохи більші за кабінки в „Чорному вороні“ з маркою „Церабкооп“. В ті шаховки їх розсадили по одному й по два. Андрій опинився сам. Кабінка була вузесенька, без ніякого сідальця чи чогось, щоб сідати. Темна. Цвіла. На цементовій підлозі мокро. Він тут простояв годину, дві, три, здавалось, вічність, чекаючи в темряві, що буде далі. Чув, як з сумежних кабінок забірали по черзі його товаришів. І все те пошепки, тихенько. Нарешті дверцята відчинилися і його теж забрали.

I V

Ад'ютант казав правду. Астрономічна цифра виявилася зовсім не божевільною фантазією, а божевільною дійсністю. Андрій це усвідомив в першу ж мить, як переступив поріг камери ч. 12, однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу, про які говорив ад'ютант. І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що мабуть ніякі найсміливіші чутки й припущення все таки не можуть перевершити реальної дійсности в цьому царстві — в царстві НКВД, в цій державі в державі. До цього почуття приєдналася ціла веремія інших. Та, мабуть, найвиразнішим з усіх тих почуттів, було все таки почуття радости. Так, радости. Радости істоти, що, здеґрадована з категорії людей в категорію „людішек" найдужче боялася загинути в цім царстві самотньою. І от радість ця була від приголомшуючого факту — л ю д и! Безліч людей. Безліч. Сила силенна. Вони ворушилися, здавалось, незчисленною масою в сизих хмарах тютюнового диму, ні, під тими хмарами, що текли в усі боки пасмами. Вони ворушилися під тим димом, як під шаром води, переснованої баговинням і медузами, на підлозі, як на дні океану. Обросли мохом, обплутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві. Ті привиди сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалося неможливим пройти не то що в другий, далекий кінець камери, якого за димом і не видно було, а бодай на якийсь метр вперед. Цілий світ! Ціла держава! Цілий СССР! З облич і з гулу розмов можна було відразу устійнити інтернаціональність складу мешканців цього світу. Андрій стояв біля дверей і не знав, що йому робити. Його вкинуто, зачинено двері за спиною — і хай собі, як знає. Він стояв і дивився на дивовижну картину. В камері було півтем-

но і треба було очам звикнути, щоб добре бачити. Після першого враження прийшло інше — враження, що це величезний ярмарок або мусульманська молельня, або жидівська синагога. Люди сиділи в молитовних позах, здавалось, безкінечними рядами, що губилися в диму, й бубоніли щось, гомоніли, дрімали, щось робили, сварились, співали, божевільно лаялись... Вірмени, жиди, німці, росіяни, а найбільша кількість — господарів цієї землі, українців. Ще були представники інших, непредбачених національностей. Праворуч — була низка заґратованих вікон, обчіпляних ґронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, з повстромлюваними межи ґрат, в клітини, як в бджоляну вощину, хлібними пайками, черевиками, якимись згортками, горнятками, горщиками. Ліворуч була суцільна стіна, а в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверіх, влазили й вилазили... Біля Андрія стояла величезна залізна діжка з віком, — тонажем в зо два центнери. Андрій роззирнувся й за традицією, як останній новоприбулий — почав вмощуватися біля цієї діжки. Його поява в камері не викликала майже ніякого інтересу. Лише ближні позирали з байдужою цікавістю й питали трафаретно:

— Звідки? Давно сидиш? З якого району?

По якому він ділу — ніхто не питав, бо то було не цікаво, бо всі діла у всіх однакові, далебі.

Збуваючи відповіді посмішкою, Андрій вмощувався біля діжки, навколо якої стояли калюжі й в тих калюжах сиділи люди, — як ген з діри в стіні вийшла якась бородата, напів-гола людина й гукнула:

— Гей, новенький! Давай сюди.

— Давай... Смали, смали!.. — Загукали привиди, підбадьорюючи.

Андрій поламзав до бороданя, переступаючи через хаос людських ніг, через людські голови. Ніхто на нього не кричав, люди тільки прихилялися, коли він заносив ногу. Ні, пройти, мабуть, неможливо!

— Ставай на спину! — гукав хтось гостинно, згинаючись і підставляючи спину. Але в Андрія не вистачало духу йти по спинах, засміявшись, він ламзав так, вивертаючи суглоби ніг, втискуючи їх межи людські тіла. Нарешті він дійшов до проходу й став — за проходом була друга камера, набита людьми так само. Топак не людьми, а „людішками."

„Я староста, — сказав голий бородань. — Я вас зараз улаштую. Ідіть за мною“.

Тут зі звалища схопилася якась тінь і почала гарячково протискатися назустріч. Але протиснутись не могла, застрягла на півдорозі, як муха в смолі, й одчайдушно загукала хрипким, шиплячим голосом:

— Андрію! Андрійку?!. Чумак!.. Сюди, сюди!..

— Хто це?!

Андрій ледве впізнав і зрадів шалено. Це був його колишній друг і товариш студентських років, Микола Д.

— Миколо!.. А чого ти так хрипиш? — запитав Андрій досить безглуздо, не знайшовшись, що сказати від несподіванки.

— Нічого. Я маю туберкульозу горла... Але то нічого. Сюди, Андрійку!..

Андрій протиснувся й вони обнялися над людським хаосом. І поцілувались.

— Нічого, — сказав Андрій, потішаючи й поляпуючи друга по спині. — Єрунда. Все єрунда, друже!

Вони з вісім років не бачились, тепер стояли, розмовляючи пошепки й гарячково, намагаючись сказати все зразу. У Миколи були великі сині кола під очима й раз-по-раз хапав за горло сухий кашель. Це він — колишній красень, співун, аристократ з манер, симпатяга Микола! Боже, що сталося з людиною!

— Добре, — сказав староста. — Займайте місце поруч з ним.

— Де твоє місце, Миколо?

— Ось тут, сюди. Посуньтесь, товариші, трішечки.

Миколине місце було під стіною, під темним вікном. Люди неохоче посунули свої речі, деякі мовчки, деякі бурчали, звільняючи маленьку латку для Андрія. Посунули речі всі — цілий ряд — попід стіною, уриваючи кожен з свого, й так маленького, місця по сантиметру. Звідси й незадоволення, й понуре бурчання деяких. Ще на сантиметр, на дорогоцінний сантиметр менше місця! А місця було занадто мало.

Андрій поклав свою торбиночку, сів на голу підлогу поруч з Миколою і — так, наче й був у цій камері. Одразу вріс в цю масу людей, як нормальна й природня частка цього ярмарку.

Цікава ця камера ч.12.

Це окремий, оригінальний, фантастичний світ. Так

би мовити, світ в домовині. Республіка „людішек". При чому, мабуть таки найдемократичніша республіка на цілій плянеті, якщо на хвилинку забути про залежність її від того світу, що за мурами, й від його церберів. Республіка з своїм урядом, із своєю конституцією, звичаями, фокльором, із своїм побутом, навіть із своєю термінологією, якої не існує там, поза мурами, в тому нереальному вже, втраченому світі. Це світ з окремими заінтересованнями, проблемами, своєю літературою, наукою, болями й стражданнями, з дружбою й зненавистю, з інтриґами, з своєю політикою й із своїм окремим соціяльним та національним укладом, — вірніше, інтернаціональним укладом. Бо тут були всі — починаючи вірменськими дашнаками й кінчаючи німецькими шуцбундівцями та турецькими кемалістами. Але домінантою, все споюючим цементом були „господарі" країни, — українці, звичайно, — „петлюрівці", „хвильовісти", „шумськісти", „терористи", „диверсанти" й так „контрреволюціонери всіх мастей". І домінуючою мовою була українська мова, якою говорили всі, як державною мовою. Так, тут це була воістину державна мова, без фальшу, без упереджень, без глузування „залізяку на пузяку" та „самопер попер до мордописні". Її приймали всі бездискусійно, бо 80 процентів тут українців. Тут вони були, завдяки своїй чисельній і інтелектуальній більшости, безсумніву державною нацією. І піснею домінуючою була українська пісня, яку любили й співали однаково всі. Навіть перси.

В половині подвійної камери, в якій був Андрій, люди сиділи так само в шість рядів, як і в першій половині. В шість рядів! Хоч камера була всього чотири метри завширшки. Вони сиділи ряд насупроти ряду, потім ряд спиною до спини, упіраючись один в одного, потім знову ряд насупроти. І так до краю. Всі ці ряди сягали уповздовж через усю камеру, а в них люди були зімкнуті щільно плечем до плеча. Люди сиділи, підкорчивши ноги, або поставивши їх кроквами, щоб поміж рядами можно було сяк-так пройти. Але пройти все одно не можно було. Люди мліли від довгого сидіння і все якось норовили простягти то ту, то ту ногу. Іноді вставали, стояли, погойдуючись, і знову сідали. Скільки тут є тих людей!

Тут їх не мало, не багато — 340 чоловіка. Триста сорок! В двох камерах! А були це камери колишньої каторжньої пересильної тюрми, розраховані кожна на 25 ліжок. Та ті часи, коли тут були ліжка, давно минули. Люди тут взаглі забули вже, як ті ліжка виглядять і

як на них спати. Спали тут, в цьому світі, так, як і в камері 49-ій, — поновому. Велике діло поступ, цивілізація! Але про спання згодом. Сперш про неспання, про „бодрствування".

В другій половині, так само як і в першій, в зовнішній стіні була низка вікон, але ця камера була темніша і вогкіша, бо виходила на північ. Вікна мали засклені рями й ті рями були відчинені всередину, як фрамуги, лігши на підвіконня, а в клітини поміж ґратами було натикано теж силу-силенну торбиночок, вузликів і інших арештантських пожитків. Так що, мабуть, коли б навіть і не було залізних щитків за вікнами, то й тоді б в камері було темно. І, майже, ніякої вентиляції. Стояв тяжкий, нестерпний сопух. На додачу ж до того всього, було безліч блощиць. Вони теж мали тут державу в державі, незнищимі й непоборимі, — посіли всі кутки й всі розколини в стінах, яких, розколин, було не мало. Крім блощиць, водилися ще таргани, стоножки, мокриці і миші (на яких, між іншим, арештанти улаштовували окремі полювання, не згірші за графські влови на лисиць).

На обидві камери не було жодних „меблів", тільки в першій біля дверей стояв вечезний дерев'яний стіл, а на ньому гори фаянсових тарілок — триста сорок тарілок! —які кожного разу перед сніданком, обідом і вечерею чергові камери роздавали в'язням, а після того забирали, мили й знову складали на стіл.

Миколина справа була така, як і у всіх. Бідолашний романтик пережив тяжку епопею, хоч вона проти Андрієвої видавалась за іграшку, але розчавила Миколу до решти. Його загнали в контрреволюційну організацію письменників і науковців, разом з Коцюбою, Йогансеном і багатьма іншими, й змусили „признати" й підписати купу тяжких провин перед „урядом і партією". Микола розколовся і тепер дивився на все дуже песимістично. Він був настроєний занепадницькі і — радив Андрієві теж не опиратись марно, бо все одно нічого не вийде. Нічого не вийде. Лише скалічать і — все одно розколять. При цій системі не можно втриматися на лінії людської гідности, не можно перемогти... Тут вони не зійшлися в поглядах і покищо розмову на цю тему урвали. Андрій мав ту властивість, що глибоко відчував людську трагедію і не ліз в людську душу. Як і не посуджував нікого, з тих що впали й вже не можуть підвестись, лише тяжко мучаться своєю розчавленою душею. Для нього Микола був двічі нещасний і він чим міг намагався його підт-

римати, без зайвих слів, не подаючи й виду про своє таке співчуття, а, навпаки, затушковуючи своє глибоке зворушення в якнайгрубішу, байдужу форму. Він знав з свого досвіду, що дорослі люди, які хочуть бути мужніми, не люблять сантиментів і нудної солодкавости співчутгя.

Вони співали. Вони в цьому содомі утворили свій маленький світ і співали. Як колись. До чорта всілякі трагедії, всілякі справи, слідчих, прокурорів, трибунали, етапи, всілякі ОСО, двохсотки й всю єрунду. Вони намагалися закреслити той весь кошмар і пожити короткі хвилини, які приділені ще їм долею, по-своєму. Микола, не зважаючи на хоробу горла, не втратив своєї божевільної пристрасти до пісні й здібности її співати. А Андрій йому вторив. Вони співали в півголосу. Репертуар же в них був невичерпний. В перший же день вони заспівали своєї улюбленої, тієї, яку співали в найкращі часи своєї дружби: „Забіліли сніжки, забіліли білі". Але як вона зазвучала, ця пісня, в такій новій, надзвичайній ситуації! Вона так не звучала ніколи. Від тієї пісні аж ціла камера принишкла... Проспівавши, хлопці засміялися, розбивши на скалки те тяжке, гнітюче враження, яке справила пісня на всіх. Справила не голосами, а своїм змістом. Після тієї пісні вони сиділи, як два брати, горнулися один до одного і не було, мабуть, в обох камерах другої людської пари, так злютованої дружбою.

Андрій звернув увагу, що Миколі тяжко дихати в цій камері — консистенція повітря була нестерпна, крім того, камера була занадто вогка, темна. Перша камера набагато ліпша, світліша, веселіша і Андрій вирішив перекочувати туди. Але як? Треба вичекати момент. Тим часом вони сиділи тут.

Життя плинуло. Дивно, час починав втрачати свою чіткість. Вірніше, почуття часу в цій камері якось дивно трансформувалось. Потяглась суцільна стрічка, безперервна, строката, швидка, без чіткої диференціяції на дні, ранки, вечори, ночі. Все було суцільною ніччю, і все було суцільним днем. Все було суцільним кипучим життям і все було сном, кошмаром. Ба, сон був більшою реальністю, аніж дійсність. Бо він був барвистіший, часом осяяний сонцем, веселкою, громовими дощами, закосячений квітами й озвучений сміхом золотого дитинства, буйною радістю юнацтва, сміхом першого, воскреслого в снах кохання. Сон як утеча, сон як свобода, сон

як повторення в безмірно яскравішій формі всього, що було і що буде, без того, що є Адже ж відомо, що в'язням майже ніколи не сниться дійсність. Дуже рідко.

Лиш техніка самого того спання в цій реальній дійсности була ще непривабливіша ніж в камері 49 й. Її трагікомічні сторони Андрій спізнав в перший же вечір і в першу ніч. Перед тим, як лягати спати, ще відбулась „поверка". Коли в камері стало зовсім уже поночі, тоді засвітилися тмяні лямпки в стелі, загриміли засуви на дверіх в першій половині і розітнулася чиясь весела, задьориста, скалозубна команда несамовитим голосом:

— Маня! На поверку становісь!

Це кричав один юнак, в'язень, попереджуючи чергового. Він кричав цю глузливу команду кожного вечора й кожного ранку. Це інженер з ХТЗ, грек з національности, український повстанець з політичного обвинувачення. А команда ця його мала означати шаржоване повторення стандартної команди тюремних наглядачів:

— "Вніманіє! На поверку становісь!"

„Маня" стала на „поверку". Шість рядів арештантів звелися на ноги й стали щільно, здавши під одну стіну, утворивши прохід для чергового Тоді увійшов черговий і сказав:

— „Добрий вечор!"

Його й продражнено за це — „Добрий вечор!" Іншого імени цей черговий не мав у цілій тюрмі.

Зайшовши й привітавшись, черговий перерахував ряди й шістки. Йому допомагав староста камери. Тут, виходить, були інші звичаї, аніж на Раднаркомівській, — тут перевірка була двічі на день — вранці і ввечорі.

Записавши результат перевірки в журнал, черговий сказав „Добраніч" і пішов.

Який чемний черговий! Просто дивно. І яка колосальна ріжниця між ним і тими щелепатими, завжди понурими й завжди червоноокими, невиспаними хлопцями з Раднаркомівської. Інші чергові тут теж подібні до цього „Добрий вечор". Лише згодом Андрій устійнив, в чому суть, через що така ріжниця. Але щоб це взнати, йому треба було пройти свій шлях до кінця...

Після відходу чергового „Маня" розсипалась, — почалась укладка спати. Без команди. Тут команди — „Ложись спати" не було, було лише вночі грізне „Чому не спите?!", якщо хтось не лежав, а сидів або стояв уночі, після вечірньої „поверки".

Укластись спати — це була тяжча проблема тут аніж в камері 49-й. Почався ярмарок... Одні люди потребували більше місця вже не тільки тому, що були великі, а й тому, що мали клунки з теплою одежою тощо, приготовані на випадок етапу, інші люди були маленькі й не мали нічого абсолютно, але ризикували втратити й маленьке своє місце, бо „заможніші" й більші розпросторювались якось само собою. Для старости то був величезний клопіт і тільки при цій процедурі — при процедурі розподілу підлоги — Андрій збагнув, яка то тяжка річ бути президентом демократичної республіки, цебто старостою в камері ч. 12 у 2-му спецкорпусі. Кожного вечора староста все мусів переміряти й розподіляти підлогу та парувати людей наново, бо прибували нові люди. І тепер — він взяв шаточок крейди й мотузочок — (а був цей староста не просто якийсь бородатий дідок, а високофаховий, знаменитий, всесоюної слави інженер) — звелів усім перейти в один бік камери й почав свою тяжку працю. Він розміряв мотузочком підлогу й робив крейдою риски — межі для кожної людини, в які вона мусіла вкластися. І робив він це з усіма відповідними відхиленнями на товстих і тонких. Так він переміряв підлогу для всіх шести рядів, для кожної людини окремо. А потім вислухував скарги і пепаровував сусідів, щоб насупроти лежав один довгий, один короткий. Ця вся процедура тривала з годину. І все таки все геть пішло на нівець, бо знайшлися люди, які категорично запротестували проти проведеного „землеустрою". Тоді принесли мокру ганчірку й зітерли гет всі риски, й почалася процедура зпочатку. І знову все пішло на нівець. Бідолашний староста весь упрів, але уперто продовжував працю з глибоким почуттям обов'язку перед товаришами, виконував свою функцію покірно й стоїчно. І знову все пішло геть на злам. „Місця... Місця. Де моє місце!?!." — смикали його за труси жалібно „покривджені". Тоді староста не витримав, випростався, зблід на обличчю і раптом весь затрясся від розпачу:

— Та товариші!.. Та люди ж добрі! Та де ж я вам візьму місця?!.

І розмахнув у повітрі мотузочкою, заніс високо руку, потряс нею в нестямі і не то застогнав, не то заплакав без сліз, в нервовій пропасниці, в трагічному розпачі:

— Я будував Дніпрельстан... Я збудував Держпром... Я будував станції, мости, будівлі... Я зпроєктував тисячу споруд... Але розподілити цю прокляту підлогу... Це

над мої сили!.. Товариші! Нате крейду й виберіть собі іншого старосту... Я... Я не можу... Нема такого інженера! Нема такого старости...

— Є, — сказав якийсь низенький товстюх скептично, солодкаво й взяв крейду й мотузочку. І заходився міряти. Але він був доктор. Доктор Петров. І з його міряння нічого не вийшло. Бо ж що може зробити доктор там, де не може нічого вдіяти інженер всесоюзної слави?

Всі впросили інженера прийняти знову на себе функцію старости, обіцяючи йому вже послух.

Нарешті підлога була розподілена, довгі й короткі попаровані й всі вклалися спати. На спину лягти не можно було й тому поступив наказ від старости лягати боком, вкладатися „валєтом в замок". — „Перший ряд лягає лицем в один бік, на ліву руку, ноги підкорчити! Другий ряд лягає лицем в другий бік, теж на ліву руку, закласти ноги за ноги й підкорчити! Так. Третій ряд лягає головами до другого ряду, ноги підкорчити! Четвертий ряд лягає!.."

Староста стояв посеред камери й командував, як генерал на параді. Люди його слухали й покірно лягали так, як було наказано. Так вляглися всі шість рядів, замостивши підлогу тілами, як паркетом, добре припасованим, щільно збитим. Не лишилося ні сантиметра вільного місця. Ноги підкорчувати й закладати кут за кут треба було тому, що випростатися не було куди, бракувало місця в повздовж.

— Нагадую, — закінчив староста всю процедуру, — хто схоче повернутися вночі, як заболять боки, гукай мене. Ні в якому разі не повертатися самовільно, не простягати ніг, не класти їх на лице сусідам, не пхати в чужий рот пальців, не лягати на спину й не тикати кулаками в лице іншим.

Але це попередження, щодо „самовільного" повертання, було зайвим, бо хоч би хто й схотів повернутися сам, то не зміг би. Він може повернутися лише разом з усією системою „валєта в замок", на команду старости. Тобто, якщо хтось схоче повернутися, мусить збурити цілу камеру.

Ось це й є вершок плянування! Ідеал, до якого безперечно стремить вся сталінова „соціялістична" система! Але за мурами ще цього ідеалу не досягли. Його досягли лише тут, в тюрмі, інженери й конструктори, забраковані тією сталінською системою на волі.

Це було плянове спання. Так, зрештою, можно організувати плянове хотіння, пляновий ентузіязм, плянову любов до „батька народів“.. Ба! для цього, здається, їх сюди й посаджали, — всіх цих інженерів, конструкторів, мислителів, мистців, артистів, авіяторів, ветеранів революції, докторів, професорів, прокурорів і простих смертних.

Опівночі Андрій прокинувся від чийогось скімлення й голосної команди старости:

— На праву руку обернись!

І вся маса людей, як поломаний корж, заворушилась, обертаючи з собою й Андрія. Так повторювалося за ніч кілька разів.

Крім розподілу підлоги, для старости камери було взагалі багато іншого клопоту. Це бо була ціла держава, а він її президент. Він мав двох помічників на обидві половини і це було камерне „правительство“, старостат. Цей старостат був платний... — діставав від камери додаткову пайку хліба і додаткову пайку юшки, виторгувану камерою спеціяльно від тюремного „роздатчика“. Староста управляв камерою, але тюремній адміністрації був абсолютно не підлеглий, а тим більше ніякій секретній частині, бо його не тюремна адміністрація призначала, а вибірала камера для себе, щоб не задушитись в хаосі. Він тримав порядок, — призначав щодня чергових камери, по два на кожну половину, в обов'язки яких входило — мити підлогу вранці, замітати ввечорі, розносити хліб по рядах, миски, тягати банячки з юшкою та „баландою“, роздавати ту юшку та „баланду“, носити діжку (яку, до речі, тягли всі чотири чергових заразом та ще й кликали когось з силанів на допомогу), мити миски тощо. До речі, бути черговим— це було привілеєм, бо за це чергові діставали теж додаткову пайку хліба, тому, згідно загального рішення населення республіки ч. 12, чергувала лише окрема каста людей, самих найбідніших, найбільше голих і голодних. Це був своєрідний камерний пролетаріят, всі ті в'язні, що серед вбогих були найубогішими. Камерна ж аристократія — (ті в'язні, що були багатші, бо мали гроші на конто і користалися тюремною „лавочкою“, де могли все купити, та й мали речі, які могли міняти, або були занадто панського складу) — з такої постанови була задоволена, бо праця чергового, то, зрештою, тяжка, каторжна праця. Середняки були менше задоволені і в міру виголоджування переходили до числа тих, що мусіли чергувати.

Середняки, як відомо, проміжня кляса, що поповнює й гору й низи.

Але іноді, коли бракувало охочих чергувати з „пролетаріяту“ й нікому було виконувати цю тяжку функцію, тоді староста призначав чергових примусово, починаючи з „панів“. Пани відкуплялися пайками хліба та цигарками. Пролетаріятові це сподобалось і вони почали застосовувати страйки зумисне, щоб добитися ухвали про обов'язкове для всіх чергування — і здобули на цьому величезний капітал — можливість брати високу ціну з „панів“ за експлуатацію себе. Тією ціною були пайки хліба, цукру, цигарки, лахміття, ріжні блага з передач тощо.

Крім призначення чергових та контролі за їхньою працею, староста приймав хліб і інші харчі від роздатчика, розбирав камерні конфлікти (хоч для того ще був окремий камерний трибунал), вів „культурно освітню роботу“ — тобто, згідно рішення всього населення республіки, добірав лекторів, оповідачів та доповідачів з посеред найкращих фахівців, які були в камері, для того, щоб вони камеру розважали та просвіщали. Розбивав камерне населення на партії, коли треба було йти „на оправку“ або на прогулянку. І, нарешті, влаштовував новоприбулих. На тому компетенції старости кінчалися. Він не втручався ні в справи „тишини“, ні в справи „галасу“ і взагалі „заборонених речей“, співів тощо. Це не його діло.

День в республіці починався з вранішнього „Маня, на поверку становісь!“ За тим відбувалася процедура ходження до вмивальні тощо, куди воджено в'язнів партіями по 30 чоловік, — ця процедура тяглася кілька годин, поки переходила вся камера. Тим часом чергові мили підлогу, одержували разом із старостою хліб і цукор і роздавали. Хліб видавано житній, часом глевкий, часом добрий, але завжди майже всі пайки з „приколками“ — тобто з довісками, приколотими до пайки заструганими паличками, нащепленими з дошки. Через ті „приколки“ пайки вигляділи досить химерно — були обтикані паличками, яких — паличок — іноді було по три й по чотири, бо „приколка“ складалася з двох або й трьох частин і треба було, щоб вона не загубилася. Такі пайки були подібні до їжака. Сама ця „приколка“

увійшла й у юридичну термінологію тюрми й концтаборів, і навіть вживалася на волі та в апараті НКВД. Коли треба було сказати образно, що хтось дістав якийсь термін каторги чи тюрми з позбавленням додатково ще тих чи тих прав (права листуватися, права жити в певних містах після відбуття тюрми чи таборів, тощо) тоді говорилося: — „Дістав десять (або 15-20-25) років з „приколкою".

Безсумніву, цей термін, ця „приколка", мусів би увійти в карно-процесуальний кодекс СССР.

Процедура роздачі хліба була інша, аніж в камері 49-ій, бо й пайки тут були інші. Справа в тім, що серед звичайних пайок, вирізаних з середини хлібини, було чимало т. зв. „горбушок" — тобто пайок, вирізаних від краю, через що вони мали найбільше шкоринки і за такими пайками-„горбушками" чомусь всі найбільше ганялися. Мабуть думали, що там найбільше хліба. І таки його було більше, бо в шкоринці менше вологи а, значить, на вагу там більше хліба. Через них було безліч конфліктів. Тому роздача тих благословенних, чарівних „горбушок" була відповідно реґульована — їх одержували всі за чергою, за дотримання чого відповідав староста. Власне, на тих горбушках можна бачити ще, яка тяжка праця старости — це треба сплянувати й ідеально витримати, бо буде біда. Після хліба приносили чай — його втягали в камеру у величезних „бачках" і, тягаючи ті „бачки" помежи рядами, розливали чай черпаком в миски.

В 12 годин староста приділяв наряд з кільканадцяти чоловік і той наряд під конвоєм тюремної варти йшов геть з корпусу десь на кухню й звідти приносив цілу низку „бачків" з обідом. Часом то був „борщ", часом взагалі якась бурда, що на тюремній мові називалася „баландою". І було тих „бачків" іноді вісім, а іноді роздатчик на кухні розщедрювався й давав ще один на придачу. А коли обід був особливо поганий, то тих бачків було дванадцять.

Процедура ж роздачі обіду була урочиста й надзвичайно тяжка. Принцип „соціяльної справедливости" вимагав, щоб обід був роздаваний справедливо, бо... бо крім юшки в бачках ще була певна кількість гущі, а іноді й якась пара картоплин і треба, щоб усі були задоволені. А тому, роздавати — розміряти — обід не міг будь-хто. Ця функція — це була відповідальна й почесна функція, яка вимагала окремого хисту. Її виконували

два постійних, найбільше вправних „черпакових“, по одному на кожній половині. Цих „черпакових“ вибірано на загальних зборах. І були це фахові „каптьори“ — один з морфльоти, другий з піхоти. Військовики. До клейнодів цієї почесної двійки належав великий черпак. Благословенний (для всіх, лише для цих двох проклятий) черпак. Два чергових тягали „бачок“ межи рядами, а черпаковий крутив у ньому несамовито черпаком, ганяючи гущу, щоб вона весь час була в стані розпорошення. А люди сиділи з мисками в руках й, витягнувши шиї та ковтаючи слину, пильно стежили за кожним рухом черпака. Часом в бачку було лише дві картоплини і черпаковий ганяв їх божевільно, не знаючи, кому ж їх дати, а всі були зачаровані тими картоплинами й дивилися, кому ж вони дістануться, вірячи в своє щастя. Та черпаковий „був з біса хитрий — він напевно все норовив дати ті картоплини комусь із своїх приятелів“. Може тому всі так намагалися з черпаковими дружити, як з священиком чи з шаманом. Ці картоплини були часом причиною до цілих революцій, підіймати які був фахівцем в Андрієвій камері один чоловік, про якого буде окремо.

Всю цю процедуру роздачі обіду хтось з в'язнів назвав дотепно по-російськи „к о р м л е н і є з в е р е й“.

Роздача вечері була набагато легшою й прозаїчнішою. Вечеря складалася з однієї (однієї!) ложки каші і на триста сорок чоловіка вся вміщалася в однім бачку, рідко в двох.

Між цими процедурами роздачі їжі люди займалися всім, на що хто здібен, від ранку до пізньої ночі. Ще кожноденною подією була прогулянка. Вона була до обіду або після обіду, залежно від того, як випадала черга для камери ч. 12. Їх виводили партіями по 50-60 чоловіка на тюремне подвір'я, межи бльоки, на п'ятнадцять хвилин, зараховуючи й перехід по сходах туди й назад в число тих хвилин. На перехід йшло найменше п'ять хвилин. Лишалося „чистих“ на прогулянку десять хвилин. Люди брали з собою коци, хто мав, і інші лахи й там трясли їх, користаючись з нагоди. В подвір'ї ходили „гусаком“, дихали повітрям, а водночас гарячково полювали за шматочками цегли, цвяшками, залізячками, шматочками дроту, — за всім, з чого можно зробити заборонену річ в камері.

Крім всіх цих, так би мовити, „сплянованих“ подій, було багато подій несподіваних, непередбачених, які

збурювали камеру брутально, як гураган, ставили все догори ногами. До таких належали труси, наглі перевірки, візити НКВДівської контролі, візити начальника тюрми тощо, кари й штрафи за порушення порядку та за заборонені речі, дизенфекція камери, похід до лазні і, нарешті — тюремна „лавочка", яка нагло звалювалася на тлі всіх попередніх нещасть, як несподіване благословення боже, як велике щастя.

Цікаві люди сиділи в камері ч.12. Надзвичайна ґалерія типів. Це, власне, була та сама камера ч. 49, лише колосальних маштабів. Було що спостерігати, що слухати, з чого дивуватись. Насамперед, на всю масу в 340 чоловік майже не було людей з нижчою освітою, за винятком вірмен та кількох селян. Переважно були люди з вищою та середньою освітою, високі фахівці всіх профілів, деякі з республіканськими іменами. Ознайомитися з багатьма з них ближче Андрієві належалось вперед. А тим часом деякі персонажі вискочили зразу на очі своєю надзвичайною оригінальністю, своєю кричущою символичністю, якщо вже на те пішло, своєю типовістю, як уособлення певної категорії людей в собі. Око, коли б навіть хотілося, не могло розминутися з ними. До таких насамперед належав понурий і довготелесий чолов'яга на прізвище Іщук, що сидів насупроти Андрія під протилежною стіною. Був він літ п'ятидесяти, невиразного соціяльного стану й фаху — не то колгоспний рахівник чи комірник, не то сільський кооператор, не то просто міщух, може якийсь гендляр або церковний староста, — одне вірно — він не був ані статечним селянином, ані статечним робітником, ані статечним інтеліґентом. Мав чорні, волохаті брови й весь час позирав з-під них витрішкуватими очима, позирав вороже, понуро, підозріло. Щось було в ньому від шакала. Затаєний, жадібний, смиренний назовні, але пломеніючий зсередини, — пломеніючий якоюсь вічною жадобою. Сперш Андрій думав, що в ньому горить якийсь внутрішній, великий, може навіть святий вогонь, але скоро змінив свою думку. Цей чолов'яга найбільше сварився при розподілі підлоги й робив це якось понуро, жовчно, бурчучи щось собі під ніс. Але не цим він показав себе вповні. Іншим. Він вразив Андрія своєю поведінкою під час першої ж роздачі обіду (першої, яку тут побачив Андрій). З усіх витягнутих голів, коли чер-

паковий ганяв нещасну картоплину по бачку, найвище задертою була голова Іщука. Він дивився гарячковим, жадібним, несамовитим поглядом на черпак, як зачарований, ворушив кадиком, смикав щелепою за кожним рухом черпака. Очі його були до того черпака буквально прикуті. Він повертав голову услід за тягненим бачком і здавалося, що та голова припнята до бачка невидимою мотузкою. На обличчі йому була написана ціла поема бездонної жадоби, заздрости, злоби, розпачу скупця, надії й безнадії, благання, прокльону. Він пильнував за картоплиною, чекаючи поки бачок підсунеться до нього. Відчувши на собі Андріїв погляд, він повернув голову й якось неглядя ощерився, беззвучно, як хижий вовк, — ощерився ні до кого, не вгадавши, хто це на нього дивиться, і знову шарпнувся лицем до бачка, злякавшись, чи не проґавив. А тим часом над ним на вбитій у стіну паличці-прикольці висіли на мотузочку ціла купа нез'їдених пайок, його пайок, вони припадали пилом і цвіли, сохли, репались, пропадали. Коли бачок підсунувся до нього, Іщук заплямкав швидко швидко, щелепа йому дрібненько затремтіла і так само затремтіли руки, підставляючи миску, а очі дивилися в бачок і здавалося, що вони ось-ось випадуть в той бачок і закрутяться в нім під черпаком, як дві картоплини. Картоплина не припала йому і він так несамовито затіпався, що не міг вимовити слова. Бачок помандрував далі, а Іщук тримав миску, розхлюпуючи „борщ", і все дивився, завмерши й витягнувши шию — що станеться з картоплиною. І раптом підняв гістеричний крик. Він кричав щось нечленоподільне, бризкаючи слиною, й лише виразно чути було окремі слова: „картоплина", „сволоч", „ракалія", „контреволюція". Роздатчик вернувся й хотів ударити Іщука черпаком по голові, але, замість того, скривився презирливо, впіймав картоплину в черпак, набравши заразом і бурди повно, й вилив те все Іщукові на коліна, бо миска була зайнята. Вся камера на те зідхнула з полегкістю й засміялась втішена. Прокляту картоплину впіймано нарешті й геніяльно приділено. Іщук не звернув ні на що уваги, замовк і тремтячими руками ялозив картоплину по колінях, збираючи й капусту. Капусту він запихав у рот, а на картоплину подивився молитовно й поклав її нагору, до пайок.

Він виказав усі симптоми людини, що пережила жахливий голод. Але він не пережив ніякого голоду, на волі жив добре, а тепер зовсім недавно прийшов до

тюрми, в камері ж користався тими самими „привілеями", що й всі. Він просто був феноменально жадющий, скупий, завидющий. З-за картоплини він підіймав у камері революції, а потім викидав ті картоплини в парашу, бо вони кисли, лежачи на пайках хліба, псувались.

Після цього випадку Андрій не міг дивитися на Іщука без омерзіння. На якого чорта такі люди живуть на світі. І це блюзнірство саджати таку людину до тюрми, де все таки сидять люди — люди! — що не втрачають людської подоби й людських почуттів навіть в тяжкій трагедії, навіть в такім вертепі. Та він не один. Хіба це не Узуньян ч. 2, отой вірменський „аристократ" з золотими зубами? Це категорія людей.

Сидів цей Іщук по обвинуваченню цілком відповідному до його вдачі. Його, нібито, посадили за фразу:

„Як був Миколка дурачок,
Була булочка п'ятачок!" — та за висловлену сентенцію, що, мовляв, — „Хоч би вже був „або цар, або руський гетьман"!

Випадок з картоплиною — це не був випадок, це повторювалося щодня до цього й після цього. При кожнім роздаванні обіду. Тільки картоплина до Іщука не потрапляла більше так просто. На ту картоплину, як і на ті „горбушки", була встановлена черга. Картоплина була строго підпорядкована діючому тут принципові „соціяльної справедливости", не зважаючи на Іщукови революції.

Другим яскравим персонажем, але вже іншим, був штурман з крейсеру „Червона Унраїна", прозваний в камері „Кровавая піща". Річ в тім, що в камері (як і в багатьох в'язницях взагалі) любили співати славнозвісну арештантську пісню на слова Пушкіна, яка починалася з строфи:

„Сижу за решеткой темницы сырой.
Ко мне прилетает орел молодой,
Мой грустный товарищ махает крылом —
К р о в а в у ю п и щ у клюет под окном..."

І от, коли одного дня до камери вкинули штурмана, побитого, в синцях і кровопідпливах, що нагадував собою шматок живого, скривавленого м'яса, його в'язні прозвали — „К р о в а в а я п і щ а". Зробили, так би мовити, з нього живу ілюстрацію до Пушкинської пісні. Лише це був шматок м'яса, що його клював не вільно-

любний орел, а цирковий крук. Те прозвисько так і лишилося за штурманом.

Цей штурман з крейсеру „Червона Україна" — це був теж символ, уособлення яскраве й кричуще, хоч і понуре та мовчазне з поведінки. Був це прекрасно збудований атлет, засмалений морськими вітрами, з витатуйованим орлом, так, як і в покійного Васильченка, лише в нього був орел не на руці а на грудях.

Штурман з першого ж дня запав Андрієві в око тим, що сидів і присмалював собі руку цигаркою і навіть не морщився. А коли Андрій гукнув до нього — „Галло! Що ви робите, друже!" — спокійно й діловито відповів: — „Загартовуюсь". Андрій думав спершу, що це якийсь божевільний маньяк, але він був зовсім нормальною людиною. Мовчазний, зосереджений в собі і — симпатичний. З крутим чолом і розумними очима. Тільки не говіркий, зовсім не говіркий. Микола трохи підніс кінчик заслони над таємницею цієї людини і водночас поінформував про його титул „Кровавая піща", й Андрій мимоволі пройнявся до нього величезною пошаною. В цієї людини дуже тяжка справа — він сидить по обвинуваченню в приналежности до протирежимної боєвої організації в військовій фльоті й навіть чи не в керівництві нею. Глядячи на нього, можно думати, що це правда. І це імпонувало. Сидить вже два роки, але без результатів. Переніс тяжкі тортури й лише недавно вкинений сюди. Він не розколовся й навіть не думав про те. Жде нової тури ходіння по муках. Він мовчить, але коли говорить, то не в силі приховати понурого, безкомпромісового, непримиренного презирства до всього, що підпирає ця тюрма. Він має блакитні, розумні очі, що світяться сильною волею й водночас філософською якоюсь журбою та вибачливістю до всіх своїх співкамерників. Він не встряє ні в які камерні конфлікти, ні в які спірки. Він на все дивиться згори, задивлений десь далі, аніж ця камера, може в сонячну морську блакить, може в пережиті шторми й бурі, може в очі коханої. Це людина з великою душею. Коли йому наступають в тісноті на ноги, він їх спокійно приймає; коли хтось дивиться жадібно на його пайку, яка видається більшою, він її спокійно, без жодного слова міняє, беручи собі гіршу.

Він нагадує лева, посадженого в клітку, по якому топчуться малі звірята.

Штурман з крейсеру „Червона Україна".

Андрій дивився йому в бровасте обличчя мовчки,

й думав, що це людина якоїсь великої ідеї і ставиться вона до свого сидіння в тюрмі не як до нещастя, а як до логічної закономірности. Це враження було, здається, безпомилковим і саме це вражало на тлі слимакового плазування, скімлення та биття себе в груди багатьох інших. Людина знала, за що сидить, і була, як залізна брила. Андрій все ловив себе на бажанні заговорити з ним, але мав досить людського такту, щоб не лізти в душу. Коли їхні очі зустрічалися, в штурманових очах миготіли якісь сонячні іскорки, на мить, на коротку мить, і погасали під серпанком задуми. То був погляд людини, яка все бачить наскрізь і не потребує слів... „Кровавая піща".

Третім яскравим персонажем був поляк Ґловацький. Він був манюсінький і чорний, як жучок, замурзаний, обдертий, не мав абсолютно нічого, ніяких речей, як і Андрій. І найхарактернішою його рисою було, що він такий маленький, а мав шалений темперамент і колосальний, чисто польський гонор. Здавалось, що в ньому зійшовся гонор всіх його попередніх поколінь, всіх прапращурів цілої Жечі Посполитої. Але яка неспівмірність! Такий темперамент та такий гонор і такий, майже ліліпутний, зріст і комарина сила. Він все буянив, колотився, скандалячи з своїми сусідами в кутку, в якому сидів. Доведений до крайньої межі кипіння, він раптом схоплювався, тремтів увесь, як живе срібло, й, потрясаючи замурзаними своїми кулачками, вигукував в нестямі:

— Бож-же! Бож-же!! Якби я до свого характеру та мав ще таку саму силу!!.

— Той що було б? — запитував хтось сер'йозно. мелянхолійно.

Ґловацький, підбираючи відповідь, замовкав. Завмирав так, тримаючи руки догори, довго мовчав. Кипіння швидко йшло на спад. Нарешті, зідхнувши, Ґловацький опускав руки й відповідав зломано, теж мелянхолійно:

— Носив би бачки на гору... Сам!

Камера заходилась реготом.

Нещастя цього Ґловацького було в тім, що він був поляк, але жив в УССР. Не мавши Пілсудського під руками, НКВД посадило за нього Ґловацького — бідного кравця й мирного Харківського обивателя — й поклало на його маленькі плечі весь тягар відповідальности за політику й за всі діла маршалка Жечі Посполитої. Ґловацький це — таку свою місію — цілком усвідомлю-

вав і на запитання — за що він сидить? — відповідав жалібно й глибоко переконано:

— За Пілсудскеґо!

За це його продражнили в камері „Пілсудським“.

Подібним до нього в цьому відношенні був німець — Ганс Шумахер. Їх була ціла група, німців, у цій камері, але Ганс був найхарактернішим. Білявий, присадкуватий, молодий, досить інтеліґентний Ганс, на прозвище „Коровій муж“. Він колишній шуцбундівець, вигнаний з батьківщини Гітлером, але сидів ось тут за Адольфа Гітлера й репрезентував фашизм. Яка іронія! Як „справжній фашист“, а не його ерзац, (справжній, бо німець та ще й „пролізлий в партію ВКПб“), Ганс котірувався на біржі НКВД дуже високо й відповідно до цього багато витерпів, аж до того, що його слідчий мастив своїм калом по голові, чого бідолашний Ганс, европеєць і все таки революціонер, робітник з походження — Ганс Шумахер — ніяк не міг зрозуміти. Йому не вкладалося в голову, як це в пролетарській, а значить робітничій, державі його могли так трактувати — екскрементами, хай і від „пролетарського“ слідчого, а все ж таки екскрементами. На його думку, це зовсім розходилося з тезою Карла Маркса про диктатуру пролетаріяту.

Був він дуже лагідної, симпатичної вдачі і його в камері всі дуже любили, а за те, що він був фактично без'язиким, бо не володів ані українською, ані російською мовами як слід, смішно по-дитячому вимовляючи слова, його всі мали за велику, тяжко скривджену дитину. „Коровім мужом“ же Ганса прозвали за те, що він, ніяк не мігши добрати порівняння для велетня Дубенка, який підчас боротьби підіймав Ганса, як пір'їнку, на руки, сказав йому нарешті, з натугою коверкаючи українські слова:

— Слюхай, Дюбенко! Ті... ті... — він все хотів назвати його бугаєм, але не дав ради й нарешті випалив:

— Ті — коровій муж!

Ганс репрезентував Велику Німеччину й її фюрера, відповідаючи тяжко за всі його минулі, теперішні й майбутні гріхи супроти пролетарської держави Йосипа Сталіна.

З групи вірмен і персів, яких було в подвійній цій камері чоловік з 30-ть, найяскравішим був старий перський вірменин Саркісьян. Прототип карапетьянового Аслана, чесного чистія черевиків. Він харків'янин,але він в той же час всесвітній громадянин. І не тільки з своєї

космополітичної вдачі, а й з фактичної біографії — як чистій черевиків, він з своєю скринькою обійшов за весь свій довгий вік не тільки Персію й Україну, а й Індію, й Бухару, Туреччину й Балкани, Францію й Росію, і навіть був у Китаї. Темний і неписьменний, але непосидющий, як Вічний Жид, чистій черевиків Саркісьян. Рябий і добродушний. Він, за його ж словами, чистив брудні черевики цілому світові. Добре чистив, чесно, сумлінно, а найбільше почистив брудних черевиків і чобіт в совєтській пролетарській державі — пролетарських, партійних і безпартійних черевиків, і тепер ніяк не міг зрозуміти, навіщо ж його посадили в тюрму, тоді як на волі так тих брудних черевиків багато й які почистити без нього абсолютно неможливо. Що там робитимуть без нього?! Цей Саркісьян — це була теж своєрідна перська Шехеразада, ще краща ніж Карапетьян. Своєю ж епопеєю тут — він є символ, уособлення для всіх вірмен. Фокус, в якому зійшлася вся їхня трагедія і весь їхній безсмертний гумор, з яким вони ту трагедію сприймали. В його інтерпретації та ціла всевірменська епопея в царстві НКВД нагадувала вірменську анекдоту або вірменську загадку, якої ніхто не може ніколи розгадати. Анекдота-загадка про оселедця:

— „Висить, теліпається, зелене й пищить... Що таке?“

Це Саркісьян на великому конваєрі. А чого висить, чого зелене, чого пищить, за які такі гріхи — невідомо.

В цій анекдоті, як і у всіх вірменських загадках та анекдотах, одначе більше логіки ніж у трагедії Саркасьяна й усіх його одноплеменців.

Згідно його справи, Саркісьян є не хто інший, як цілий Дашнаківський „вождь“, хоч він ніколи не чув про партію Дашнак і не знає, що то таке. Можливо серед вірмен були й справжні дашнаки, але НКВД ніколи не в стані їх викрити, бо це понад його компетенцією. Такої думки принаймні Саркісьян, а на доказ цього він висуває твердження, що НКВД абсолютно й безнадійно на хибній дорозі, коли в його особі не змогло впізнати звичайного чистія черевиків, а впізнало „Дашнаківського вождя“.

Звичайно, він — Саркісьян — у всьому „признався щиро“ (бо ж він не є ворог совєтської влади, щоб уперто заперечувати те, що твердить слідчий, слідчому, зрештою, видніше!) І, звичайно, тепер у світі є троє великих людей — Гітлер, Сталін і він — Саркісьян, який, виявляється на його несамовите здивування, захитав основи

першої в світі і найбільшої в світі пролетарської держави. З того всього Саркісьян заливається веселим сміхом, як то він „без драки“ потрапив у великі „забияки“.

Саркісьян намагається весело весь час пристосуватися до своєї такої великої ролі, приділеної йому історією, на потіху цілій камері.

З групи жидів, яких теж було щось біля 30-ти й які майже всі йшли під рубрикою „троцкісти“, чи не найяскравішим був такий Львов. Науковець з фаху, невеликий на зріст, пузатенький, утлий на утори міщух, хоч і „член партії з 17 року“ й „соратник“ всіх найвидатніших діячів революції (хоча Андрій і був певен, що в революцію цей Львов був десь парикмахером в Житомирі або в Бердичеві). Але перед арештом він був десь великою „шишкою“. Цей Львов, очевидно, мав геморой, бо більшу частину дня не сидів а стояв, але то нічого. Він серед жидів був авторитетом, бо до нього всі завжди зверталися й щось шепотіли подовгу, й він завжди посередничав у всіх конфліктах своїх братів крови з оточенням. Навіть Гепнер, який прибув до камери теж, так як і Андрій, і, поповнивши жидівську фалангу, був безперечно найсоліднішою серед них усіх персоною, ставився одначе до Львова з повагою. Всі жиди наслідували його поведінку. Він був обережний і хитрий, як і всі, і такий же вічно нашорошений та переляканий. Але тоді, коли всі жиди обмежувалися переляканим мовчанням та жалісним зідханням, підкреслюючи своє несправедливе та безмірне мучеництво, Львов ішов далі. Він, стоючи та погойдуючись над масою сидячих, та скрушно зідхаючи, час від часу заламував руки, зводив очі до стелі й розпачливо жебонів:

— „О, аве, Цезар! Морітурі те салютант!!.“

Мовляв, — „От, Цезарю! Ти караєш мене, а я все таки вірний тобі, вірний до гробу, до смерти. Ах, яка трагедія! Яке жахливе непорозуміння! Як тяжко й несправедливо терпить товариш Львов“.

— „О, аве, Цезар!!..“

При чому, Львов все норовив так зідхнути, щоб це дійшло до вух, якщо не наглядачів та слідчого, то принаймні до камерних стукачів і сексотів. І скільки непідробної скорби, страждання вірного серця, скільки муки й скільки любови до Цезаря та прощення йому всіх гріхів супроти товариша Львова.

Не Львов, а просто тобі янгол, несправедливо повержений в морок кромішній.

Штурман в такі хвилини дивився на Львова й дивна посмішка перебігала по його зімкнутих устах. Безодню презирства, вкладену в ту, ледве вловиму, посмішку, не можно виміряти ніякою мірою. І напевно вона була адресована не так до Львова, як до його Цезаря, що має таких м о р і т у р і. В таку мить Андрієві штурман уявлявся на борту крейсера — гордий штурман на борту гордого крейсера. Вітер б'є в обличчя й полоще його бушлат, бистрою молоньєю в'ється над ним альбатрос, обличчя засмалене вітрами всіх широт і оббризкане піною дванадцяти морів — він дивиться в далину, як сонце вогненними мечами ралить розгойдану стихію моря, думає велику й глибоку, як саме море, думу й перед гордим його, орлиним зором стелиться могутня сонячна перспектива — перспектива його Вітчизни, в ім'я якої він несе свою горду душу і серце в небувалі ще, звитяжні й ризиковані рейси, поклавши все на карту без жодного вагання й без мудрування лукавого. Одвертий, як саме море і небо, і мужній, як та вся стихія, штурман. Штурман, для якого немає Цезаря серед всіх тих, хто замірився на горду його душу.

Такий він, цей штурман, на тлі тих „морітурі" з їхнім Цезарем.

Зідхання Львова мали вдячний резонанс серед всіх його братів крови. Та й не тільки серед них. Це була категорія, окрема категорія людей, здебільша з числа недавніх носіїв партбілета, здобутого часом в боях, а здебільшого підхлібництвом, низькопоклонством, практикою вірних, готових до послуху, без'ідейних „морітурі". Але більшість з них мабуть все таки мала в душі велику внутрішню колізію: — вірність ідеї революції, окропленій кров'ю мільйонів і їхньою власною, це з одного боку, й скидання їх Цезарем на смітник з тавром „ворогів народу" — з другого. Колізія повставала від потреби ненавидіти й нездібности ненавидіти, бо ж... Бо ж їх скидають на смітник, нібито, в ім'я тієї самої ідеї, в ім'я якої вони віддали свої сили і кров. І може в тім викрику: — „О, аве, Цезар, морітурі те салютант!" — криється справжня, незмірима й неосяжна людська трагедія.

Та більшість в камері не належали до „морітурі". А якщо вони й були „морітурі", то зовсім іншими. Морітурі іншого Цезаря. Того, який ще їх не прирік на страту, а прирік інший, якого вони все таки не визнають за Цезаря і через те тут сидять.

Іншим цікавим типом був, з числа тих, які були най-

ближче до Андрія, худий, як скелет, чоловік на прізвище Дахно. Він був знаменитий тим, що сидів у тюрмі, як представник нової, винайденої в НКВД, окремої нації, нації... веґетаріянців! Смішно, але факт. Таку націю встановив слідчий. Дахно був веґетаріянець. Чи по волі, чи по неволі, але він не їв нічого м'ясного, навіть не пив води, біля якої близько лежало м'ясо чи щось подібне. І був він в цьому фанатично послідовним й невгнутим. Чи це була фізична конечність для нього, чи просто ідея-фікс, але він виявив у цьому подиву гідну стійкість. Поводився так, як поводяться сибірські сектанти в питаннях своєї віри. Їв лише хліб і пив воду. Та все домагався від слідчого і всієї тюремної адміністрації відповідних для себе веґетаріянських харчів. Слідчий йому ті харчі обіцяв, але поставив умову — признатись у всьому, в чому його обвинувачують. Дахно вже навіть почав був схилятися на те, готовий іти на крайні жертви в ім'я своєї ідеї-фікс. Це був тип справжнього фанатика, які могли тільки траплятися в середньовіччя. Він згодився „признатись" в усій своїй контрреволюційній організації, відповідно до формули пред'явленого йому обвинувачення. Але на жаль нічого не міг придумати. Нічого такого, що задовольнило би пляни слідчого. Так і не придумавши нічого, Дахно з'явився перед світлі очі слідчого. Слідчий вислухав його зідхання, розлютився безмежно й несамовито вигукнув:

— Ага! Ти так!?. Так плював же я на твою веґетаріянську національність! Тоже мені нація зачухана!

І після того заходився бити. Й бив доти, доки Дахно не підписав протокола, що він терорист, шпигун і диверсант, і керівник великої контрреволюційної організації веґетаріянців.

І тепер Дахно сидить в камері ч. 12 і помалу умирає, уперто, але марно домагається окремих пісних харчів. Він здався, як „контрреволюціонер і враг народа", але, як веґетаріянець, не хотів здаватись. І не мав наміру. Він мав намір умерти. І до того йшло. Всі умовляння товаришів ні до чого не призводили. Глядя на нього, Андрій думав — яка велетенська воля сидить в цій людині! Коли б такою людиною рухала не ідея-фікс, а справжня якась людська ідея — що така людина могла б зробити! Золота людина. Людина з великої літери і... І створила анекдоту. І за анекдоту умирає. Анекдотична

людина. Родоначальник нової, веґетаріянської національности.

Цікавим був грек Металіді. Талановитий композитор, веселий бесідник, сміхун, відважний і одчайдухий в поводженні з тюремною адміністрацією та з слідчим, як горда, високоосвічена людина. Досить міцної будови до того ж. І в той же час до божевілля боїться мишей. Ця людина була в Еспанії й, нібито, боролася зі зброєю в руках проти армії Франка, а тепер сиділа, тяжко обвинувачена в шпигунстві на користь Франка, в повстанні й терорі, в числі групи непересічних, видатних осіб. І... панічно боїться мишей. Коли Гриша — (наймолодший в'язень з числа камерного пролетаріяту, пустотливий учень неповної середньої школи, який сидів за те, що намалював учителеві на ґальошах свастику і той пройшовся по вулицях міста, відбиваючи цей достославний знак на пішоходах, спричинивши тим страшний переляк всієї міліції й НКВД) — коли цей Гриша, впіймавши мишу, підкрадався й тихенько впускав її Металіді в кишеню, — Металіді верещав безтямно, стрибав божевільно по людях і метався так, ніби його облили бензиною й підпалили. Після такої пригоди, Металіді щиро признавався, що коли б слідчий про це знав, то не мав би потреби його бити, а прив'язав би за хвостик мишу й пускав на нього і цим би „розколов його до самого пупа".

І найцікавішим було те, що цей Металіді — страшний терорист і повстанець згідно обвинувачення, в чому він і „признався щиросердно", цебто в намірі знищити всіх совєтських людей, — все таки не відважувався вбити мишу.

„Враг народа" Металіді.

Гриша виявився на багато дотепнішим за слідчого, він в простий і дешевий спосіб здемаскував цього страшного „повстанця й терориста".

Зате Металіді чудесно грав на гребінці „Суліко". Навіть склав комічний „Марш врагов народа", організував камерний джаз і награвав той марш краще, аніж би те міг зробити джаз Утьосова.

Знову цікавим типом був доктор Пєтров. Це теж був прообраз певної категорії людей. М'який і улесливий, пролазливий до людських душ, шовковий доктор Пєтров. Він до всього пильно прислухався, до всього приглядався, всим цікавився, всім співчував, всіх хотів потішати, розпитуючи про все докладно. Ця його риса нашорошила Андрія. Та хіба тільки Андрія? Вона нашо-

рошувала всіх, крім самого доктора Пєтрова. Дивним здавалося, що цей доктор Пєтров мав такий випещений вигляд і мав якісь привілеї, напр., привілей тримати цілу гору речей при собі та й ще мати передачі, навіть мав побачення з рідними, чого ніхто в камері не мав і не міг навіть мріяти про те. Речей мав Пєтров аж три великих тюки й домагався для них місця на підлозі. Він складав ті тюки, як канапу, й влягався на ній досить вигідно спати, не рахуючись з рештою. Там, де були його тюки — там строгий орнамент „валєту в замок" ламався, роблячи щасливий виняток для доктора Пєтрова. Староста, ніби, раз пробував на домагання всіх в'язнів ту лінію замка вирівняти законно, але з того нічого не вийшло, Пєтров м'яко покликав чергового корпусу за арбітра й тюки лишилися недоторканими. Пєтрова не любили, але боялися його, мовчали й навіть деякі загравали з ним. Таємниця тієї магічної сили Пєтрова була для декого зрозумілою. Часто вдень, а то й увечорі, Пєтрову нагло приспічувало „на оправку" і він, наперекір встановленому правилу (ніхто не може ходити на „оправку" поза чергою), все таки домагався свого і йшов геть з камери — наглядач його випускав без особливих суперечок. А пішовши, Пєтров часом занадто вже довго ходив. Єдиний, кого Пєтров боявся і не підступав до нього з м'якенькими своїми розпитуваннями, — це штурман. На Андрієві він теж осікся і після першої спроби більше не приставав, лише пас очима оддалік та дослухався до розмов одним вухом, якщо Андрій з кимсь про щось говорив. Пєтров дуже старанно дотримувався режиму — не мав ніяких заборонених речей, не робив ані голок, ані ножиків, ні шахів, ні люльок, не грав ні в які гри, не шив і не писав записочок на дрібних шматочках паперу, — словом, був ідеальним, дисциплінованим в'язнем.

Про його особисту справу ніхто нічого в камері не знав, в той час, як він про справи інших знав усе. Він мав дуже ніжні, випещені, короткопалі руки й, власне, ці руки Андрієві особливо не подобались, — напевно він ні разу ніколи не мив підлоги, не тягав бачків, не носив параші. Він від того всього відкуплявся то папіросами, то чим іншим. Тюремний хліб він рідко їв, бо мав передачі; пайку хліба він віддавав камерним „пролетарям", що прали йому білизну й носили за нього парашу. А найприкрішим у нього було те, що у всіх камерних

арештантських конфліктах він все поривався бігти по наглядача або чергового. Такий Пєтров.

Надзвичайно цікавим був один військовий літун і командир звена на прізвище Шклярук. Висока, чорнява, струнка, високо інтеліґентна людина. Він був не просто літун і командир, він був поет своєї справи. Коли він всаджувався на покладений клунок посеред камери й починав оповідати — (а його староста вибрав у число найкращих оповідачів) — про свої літунські рейди, про авіяцію взагалі, про свої зустрічі з Чухновським, Чкаловим, Ляпідевським тощо, — камера завмирала, полонена цією людиною, його чудесним даром слова, крилатим летом його думки й його душі. Це був сокіл, ні, це був орел. Він нічого не говорив особливого, ніяких карколомних і страшних пригод, ніяких складних інтриґ. Він просто оповідав про лет в зеніті, про людську душу, озброєну дюр-алюмінійовими крилами. Якийсь письменник, здається, Кузьміч, написав книжку про крила, яка так і називалася — „Крила". Яка то убога проза, порівняно з тими крилами, про які оповідав цей військовий літун. Він оповідав про екстазу людської душі, піднесеної в небо, розповідав про тріюмф її після довгих шукань, він оповідав і про історію тих шукань, про крила Ікара й про „крила холопа", про всі спроби гордої людської душі пірватися в блакить і про її трагедії; він оповідав про відважних літунів усіх часів і про героїв сучасности — він оповідав буденні, прості, але захоплюючі своєю простотою речі. І він оповідав про машину — оповідав про неї, як про живу істоту, любовно й з великим пієтетом, називаючи всі її шрубики й ґвинтики, про її хороби й примхи, про її життя — так, про життя, цікаве й захоплююче починаючи від ляборатории — (від народження) й до трагічної аварії — (до смерти). Безодня любови в цій людині до матеріяльних, неодухотворених речей дивувала Андрія. І він зрозумів, що для цього літуна неіснувало неодухотворених речей, — всі вони були для нього одухотворені силою людського генія й людської волі. І так само вражала в цьому суворому військовому літунові душа романтика й естета. Незрозумілим було, навіщо цю людину посаджено до тюрми. Мабуть для того, щоб вона тужила за сонцем, за простором, за летом, за прекрасним світом і за прекрасною в своїй природі людською душею друзів і товаришів.

Ні, його посадили для того, щоб він більше вже не

літав, щоб знищити, бо занадто вже він великий романтик і занадто вже поривається вгору. Він, ніби, сидить в справі Блюхера, під командою якого в ОКДВА служив на Далекому Сході, а опинився тут, бо його привезено з над Тихого океану до місця народження — він сам харків'янин. В години, коли він не оповідав і нічого не робив, Шклярук цілими годинами простоював біля вікна, дивлячись вгору на манюсіньку латочку часом синього, часом захмареного неба, яке було видно поверх високого щитка, так, ніби хотів туди вилетіти. А коли в камері співали оту „Сижу за решеткой темницы сырой", Шклярук лягав на своє місце на підлогу і, заклавши руки за голову, мовчки дивився в стелю, — слухав пісню про орла, що кличе в'язня вилетіти геть і податися туди, де немає нікого, де гуляє лише вітер свобідний і гордий орел. І ніхто, мабуть, тієї пісні не міг до кінця так зрозуміти, як він, хіба ще Андрій та штурман, які теж літали в зениті й плавали над великими безоднями.

Справа Шклярука була безнадійна — він „розколовся" (надмірною для тонкої душі естета була проба) і тепер чекав трибуналу.

І багато ще було надзвичайних людей в цій камері. Ба, всі люди тут були по-свойому надзвичайні й про кожного з них можно багато, дуже багато сказати. Кожен з 340 був чимсь оригінальний і щоб їх усіх охарактеризувати, треба написати окрему, велику книгу. Починаючи від токаря з ХТЗ та аґронома з колгоспу й кінчаючи високим інженером та професором Марксо-Ленінського Інституту — всі вони були варті окремої уваги. „Діла" ж у них були найрізноманітніші і часом найфантастичніші, а часом надто вже безглузді й смішні. Тут були ті, що сиділи за велику „диверсію" й „за ґальоші" (насмілилися десь сказати, що в крамницях совєтських бракує ґальош), за те, що були колись за кордоном, і за те, що не були за кордоном, за те, що збудували не так завод, і за те, що той завод слідчому здумалось „зірвати". За те, що в колгоспі чомусь здохла стара кобила, і за те, що чомусь помер після піятики начальник Політвідділу МТС. За свастику, намальовану на вчителевому черевикові, й за криво намальовані вуса „вождя" на мистецькім панно; за те, що назвав життя „собачим", і за те, що назвав цибулю „совєтським салом". За те,

що не був у червоній армії підчас революції, й за те, що в ній був саме підчас революції; за те, що не був у партії, й за те, що якраз був у партії. За те, зрештою, що нещасливим уродився й що такий випав жереб. В багатьох районах РВ НКВД дістали пляни (все бо в цій країні пляноване) — пляни ліквідації „ворогів народу"' — їм доведено плян „до району," а вони вже довели його „до двору", бо мусіли вибірати — або виконати плян „боротьби з ворогами народу", або не виконати того пляну й сісти самим, як сідали всі за невиконання будь якого пляну. Виконуючи плян, начальники на місцях хапали всіх, на кому спинялася їхня увага, й плян таки виконували. А тепер же ще плян треба перевиконати, та не якнебудь, а по-стаханівському — на двісті процентів. І попливли „вороги народу" в тюрми рікою. Велике діло плян і велике діло — „кампанія реконструкції людини", а ще більше діло—кампанія „очистки тила" від прямих і потенційних ворогів режиму. Хіба маштаб і глибина цієї кампанії арештів не є доказом маштабів невіри правлячої верхівки в льояльність і вірність своїх громадян?! А оскільки дія викликає протидію, то чим більше розгортається кампанія ліквідації „ворогів народу" тим більше тих ворогів стає. Бо не може ж мати, за арештованого й знищеного сина, стати другом системи! Або брат за брата! І таким чином брила, котячись з гори Безглуздя, стає все більшою, ситуація стає все безнадійнішою, все йде до ідіотизму, до самозаперечення. А машина працює. А десь за мурами принишкли великі мільйони й чекають своєї черги, оті самі, що про них слідчий казав Андрієві — „у нас людей хватіт!"

Але складається враження, що їх таки не „хватіт", якщо так ітиме.

Темп арештів обігнав темп ведення „діл". Створився залом.

При всій напрузі „діла" в'язнів все таки тягнуться повільно. Бо не вистачає слідчих, хоч управління (Харківське, як і сила-силенна інших) працює безперебійно. Але все таки справи посуваються дуже мляво. Особливо, коли люди уперті. І тому, наростаючи, лявіна арештантів розпирає мури тюремні, загрожуючи їх розсадити.

Деякі „щасливі" пройшли вже по кілька разів „конвеєр", а деякі сидять по два роки й не бачили слідчого у вічі. Загубились. Був випадок коли один поцікавився, коли вже нарешті його викличуть, і тюремна адміністрація не могла ніяк взнати, до кого ж він належить,

до якого слідчого та по якій справі. Отак упіймали людину, вкинули в будку, як гицель пса, та й забули. І почали ту справу виясняти по всіх інстанціях, а в найнижчій інстанції — в Райвідділі того району, звідки людину взято — начальник змінився і справа заплуталася безнадійно. Але звільняти людину ніхто й не думав. Де там! Коли ти вже сюди потрапив, то вийти звідси ти не мусиш! Таке правило цієї інституції, Що ж до „діла" то — „Була б людина, а діло знайдеться!" — це з скрижалі заповідей цієї установи. То нічого, що людина сидить два роки без виклику. Не біда. З концтабором чи з кулею вона все одно не розминеться.

Непереможна, залізна діялектика!

В цій камері Андрій взнав про існування щонайменше мільйону контрреволюційних організацій в СССР, крім тих, що були вже йому відомі. Просто дивно, як та совєтська влада досі трималася й на чім вона трималася! А організації були такі, що однієї б вистачило ту владу повалити й розвіяти на порох. Скажем — організація колишніх червоних партизан, яка нараховує сотні тисяч жахливих „терористів, повстанців і диверсантів, підтримуваних ідейно всім фашистівським і капіталістичним світом". А ще ж організація РОВС (руський офіцерський союз). А зо дві сотні українських „страшних повстанських і терористичних організацій!" А організація шпигунів! А терористична організація спортовців, яка „очолювала й використовувала в контреволюційних цілях всі маси сортовців України й СССР". А це ж грубі мільйони найздоровіших та ще й добре наспортованих людей! А організація мисливців і рибалок, які, кожному відомо, всі навіть мають рушниці й по кілограму пороху та шроту завжди про запас.

А організація комскладу РККА! А організація вчителів! А організація прокурорів! А організація залізничників України під проводом Малія!? А організація студентів! А організація інженерів! А організація письменників! А організація мистців! А організації вірмен, персів, німців, турків, корейців, молдаван і циган... А, нарешті, організація веґетаріянців та взагалі безліч організацій усіх незадоволених з нестачі ґальош та цибулі.

Абсурд? Абсурд. Але все це є і на все це понаписувані й навіть „щиросердно" попідписувані безліч протоколів і за все це люди ось так сидять і чекають смертної кари або каторги.

Коли ж до того додати існування справжніх

петлюрівців, хвильовистів, шумскістів, троцкістів, дашнаків, бухаринців, правих, лівих і перпендикулярних „уклоністів“, сіоністів, соратників Тухачевського тощо, тощо, то просто дивно, як та совєтська влада все таки тримається. Це належить до найбільших чудес світу. Це не сьоме вже, а восьме чудо світу. Сьомим чудом є цей ось корпус, що стоїть і не розсипається, хоч в його череві товчеться зразу з десять тисяч чоловіка „страшних ворогів народу“, а розрахований він царським будівничим всього на кілька сот людей. Хіба це не сьоме чудо світу? А ще більше чудо таке:

Ось в цій камері сидить 340 чоловіка, а... двері часом не замикаються. В це тяжко повірити? Тяжко! В камері сидить 340 страшних „ворогів народу“ з найжахливішими статтями обвинувачення, згідно яких кожен мав би сидіти прикованим на ланцюгу та й ще той ланцюг перегризати, а вони собі сидять і нічого, не розбігаються, виглядають в незамкнені двері на сходи й кепкують з наглядача. І наглядач тим не дуже перейма-ється, що так часто забуває замкнути двері, — куди вони розбіжаться!? З СССР все одно не вибіжать! І він має цілковиту рацію.

Часом в цей „звіринець“ вскакує сам начальник тюрми й кричить несамовито:

— Заключонниє!!! Садітєсь!

Це щоб усі сиділи, а він міг вільно височіти над усіма. „Заключонниє“ сідають, а начальник походжає, набундючившись. Сам він низенький, обрюзклий з обличчя, рудий і з очима альбіноса. Деґенерат. Справжній, непідробний, Богом сотворений деґенерат. Альбінос. Кажуть, що він дослужився до чину начальника тюрми, пройшовши спершу через кар'єру ката — того що розстрілює. Це правда. Андрій його з першого ж разу впізнав, — ще в ті часи, коли Андрій сидів уперше, альбінос цей примелькався йому, водивши на імпровізований розстріл та взагалі працювавши в тюремній зграї й заходячи часом до камери з невідомою метою — для психологічного впливу.

„Заключонниє“ сиділи, а альбінос походжав по камері, наступаючи на ноги, зазирав у всі кутки. Сам. Такий герой. Вдирався межи 340 страшних „ворогів народу“, як в клітку з левами, і не боявся. Часом він знаходив заборонену річ — скажемо, люльку — й тоді бу-

ла біда. Взагалі ж, йому подобалося, що от така юрбище здоровенних людей, а всі його маленького альбіноса, бояться. Сидять, як турки, і він навіть кого схоче може турнути ногою. Він упивався своєю могутністю. 340 чоловіка в цій камері і безліч у всій тюрмі сидить жахливих „ворогів народу", а ще не було випадку, щоб його ці „ублюдки" й „агенти фашизму", „бандити й душогуби" хоч раз роздерли навпіл.

Посівши обидві частини камери, 340 чоловіка були розташовані по секторах, мимохіть гуртуючись в групи за національним принципом — окремою групою сиділи вірмени — це був вірменський квартал, потім жиди — це був жидівський квартал, потім греки, група німців, там три турки, там три поляки, там росіяни, але це все, як мозаїка, було вкраплене в основне море українців. Коли б намалювати все це графічно, вийшла б ні більше, ні менше мапа народів СССР, з тією тільки різницею, що домінантою тут були б не росіяни, а українці.

З Андрієвих старих знайомих сидів тут ще Руденко, професор Манєвич і Зарудний. Решту десь розкидали по інших камерах.

Як і в суспільстві, так і тут, була частина людей, які самі себе вважали за провідну „еліту", що їй належалось бути упривілейованою. Ця „еліта" займала найкращу частину першої, чистішої й світлішої, камери. Тією найкращою частиною було місце біля лобової стіни, насупроти дверей, прозване „президією". Найкращою ж ця частина була тому, що була найдальше від дверей, так що там можно було робити багато речей, яких не можно робити десь ближче, навіть в шахи грати, а крім того, тут було найчистіше повітря й найвидніше, бо був найменший щиток на вікні й повітря циркулювало безперервно. Посіла ж це місце „еліта" так, що їм було досить просторо, й нікого не пускала до своєї касти. „Еліта" та складалася з самих найгорлатіших типів, найяскравішою репрезентацією яких був такий Хорошун, колишній чекіст, що в революцію організував „Комітет не журись" і грабував населення на свою користь. Словом — бандитував в повному розумінні цього слова й не зрозуміло, дивно було, чого він тепер тут опинився? Долі було вгодно, щоб цього типа знав у обличчя Микола, бо він був з його країв і був знаний широко по всій околиці. Коли Андрій вислухав Миколу та почув

цього типа горлання в „президії“, то вирішив ту „президію“, якщо не розігнати, то зайняти, окупувати, а тим часом подумав: — „Чого цей тип тут? Адже це чекіст високої марки й його не могли посадити за „Комітет не журись“. Яку функцію він тут виконує?“

Андрій насупився й довго видивлявся на „президію“... Треба вловити момент... В ту „президію“ вже он втиснувся Руденко, примостився з самого краєчку й підморгує, а це вже якесь завоювання. То буде хвостик, за яким прийдуть лапки.

Тим часом вони сиділи в темній і вогкій другій половині камери.

V

Дні текли по-ярмарковому і, може, саме тому жваво. Так, ніби люди зумисне інсценізували той ярмарок та шарварок, інсценізували з усієї сили, щоб тільки ні про що інше не думати, про все забути, забити собі памороки...

Від вранішнього „Маня, на повєрку становісь“ і до пізньої ночі життя в камері вирувало, кипіло у ключ. Чим тільки тут люди не займались.

Насамперед люди вчились. Було тут низка курсів — від авіяційних починаючи й пасічницькими кінчаючи. Були навіть курси малювання, в яких Андрій теж був пильним учнем, а викладачем був справжній (не абиякий а справжній) професор академії мистецтв. Андрій зразу пустив у рух свій винахід з ґальошами й цей винахід зробив цілу революцію в камерному писальному господарстві й миттю прищепився. Пішли в рух всі ґальоші, які тільки були. Навіть нові, — їх безжально зчовгували об підлогу та об цементові підвіконня й робили „дошки“ для писання й малювання. І так само пішли в рух приколки — з них робилося стило, загострене з одного кінця, й ним дуже зручно було писати. Досі приколки найбільше використовувано для забивання в щілини стін і правили замість цвяхів — вішати торбинки й інші речі. Між іншим, приколки (оті дерев'яні шпички) треба було кожного разу здавати черговому тюрми, бо вони були раховані, але в'язні їх розколювали, збільшуючи число, таким чином було що здавати й чим писати. Крім ґальош, писали ще на шматках скла, вийнявши обережно з вікна, а потім назад в нього ж вставляючи на випадок трусу чи якогось алярму. Шматок скла натирався крейдою, надертою з стіни й розведеною слиною, тоді йому давали просохнути, а тоді вже писали тонко загостреною приколкою, тримаючи скло проти чогось темного.

Лиш малювати як слід на склі не можно було, зате на ґальошах професор малювання виробляв чудеса, упиваючись прекрасним матеріялом та технікою малювання на нім. Виходили справді гарні речі, з найтоншими нюансами чорного й білого тону. Трапився один випадок, який за малим не завалив усю справу — професор малював штурмана, портрет виходив дуже подібний. Аж тут відкрились раптом двері й наглядач загорланив: — „Чергові — нести парашу!“ Саркісьян, якому належала ґальоша (Андрій її в нього позичив на сеанс) і який був черговим, згарячу вихопив ґальошу, надів її на босу ногу й подався. Потім чергові вернулися й Саркісьян, знявши ґальошу, подав її професорові — бери, малюй, душа любезний! І щиро шкодував, що образ у вбиральні змився на мокрій підлозі. Лекція тривала далі. Аж раптом в коридорі зчинилася метушня. Згодом виявилося, що там сталася страшна подія: від дверей камери ч. 12 і аж довбиральні було на підлозі відбито кілька разів образ людини. На це нагодився начальник тюрми — альбінос, викликав начальника караулу й ще когось. Все те збіглося на місце події й не могло вийти з дива, — — хто це намалював на підлозі та ще так гарно і так чітко портрет людини. Куди дивився наглядач!!? Наглядач дивився разом з усіма теж на підлогу переляканий — хто це в такий короткий час, поки він одвихнувся, змалював йому весь коридор. Та тюремники народ догадливий. Вони прийшли до камери 12, з якої виходила та намальована людина, почали її шукати. Сперш викликали тих, що носили парашу, й допитували, хто це зробив. Саркісьян змикитив у чому справа, але мовчав. Інші теж мовчали. Тоді почали придивлятися в камері, до кого подібна намальована особа. І, звичайно, знайшли, що це штурман, — занадто вже добре його було намальовано на його біду. Покликали. .

— Це ваша пика?

— Можливо.

— Як це вона тут опинилась?

— Поняття не маю. Я нікуди не виходив з камери.

— А як ми посадимо вас у карцер?

— То моя пика буде в карцері, — знизав плечима штурман байдуже.

— Ваш фах?

— Моряк.

— А хто малює в камері?

— Мені здається, що треба було б запитати — хто малює в коридорі. Думаю що наглядач.

— Лишім його, — втрутився котрийсь, — бо з цього идола нічого не доб'ємось.

Вони взагалі нічого не добились. Пошуміли, покричали, що покарають всю камеру, та й зачинили двері. Лиш по якомусь часі поступив наказ, що за обтирання стін належиться сувора кара. Хтось уже доніс. Та дотриматись того альбіносового наказу було дуже тяжко, бо стіни мали такий вигляд, що сам „наймудріший" не зміг би встановити, чи терто по них ґальошами чи не терто, а якщо терто — то коли саме, в якому столітті.

Курси малювання функціонували далі.

Були ще курси механіків, електриків, тракторобудівельні, шоферські, шевські, кравецькі, куховарські столярські, аґрономічні, креслярські, металообробні і навіть голярські. І навіть театральні. Люди все намагалися опанувати ті фахи й ремесла, які їм придадуться в біді й полегшать їхню долю в тих місцях, куди їх позаганяють всі ті ОСО, Трибунали, Спецколеґії та Тройки. І виходило, що всі фахи добрі і всі можуть придатися, а тому люди вчили все, чому тут можно навчитися. А навчитися тут можно було всьому, аж до писання наукових розвідок про кам'яну епоху включно. Аж до авіобудівництва і старогебрейської мови.

Не міг тільки ніяк підібрати для себе підходящого практичного фаху професор Манєвич. Маленький, короткозорий, слабенький і наївний та розсіяний, як всі професори, особливо від наук гуманітарних (а Манєвич був професор старогебрейської мови). Фах його добрий, але навіщо десь за полярним колом старогебрейська мова? Справді, треба мати фах більш практичний. І він то спинявся на найлекшій професії голяра, то знову кидався до аґрономії, збираючись за полярним колом вирощувати помідори, то знову передумував і схилявся до кравецтва, та все розпитував, як там буде, куди їх поженуть. Загально всі вирішили, що поженуть їх поближче до північного бігуна, а може, навіть, висадять на крижину, як Чкалова. Симпатичний і наївний професор, як великий дитлах, побивався: якже він вчитиме кравецтво, коли невідомо, як там, з чого там і що там треба буде шити. А Руденко з найсерйознішою міною малював для нього перспективу та все потішав, щоб не журився, бо там ні кравецтво, ні вся інша морока, якої

люди тут вчаться, зовсім не буде потрібна, бо там буде інша робота.

— Яка ж буде робота, товаришу Руденко?

— Пустякова.

— Ну ж скажіть. Ви знаєте.

— Там багато білих ведмедів. Так от треба буде їх ловити.

— Білих ведмедів!?

— А ви ж думали. Але не журіться, норма пустякова.

— А яка ж норма?

— Всього три штуки на одного. Щоденно.

— Боже мій, боже! А як же ж їх ловити, як я не вмію!?

— Нічого. Не святі горшки ліплять.

Камера беззлобно потішалася, а професор навіть того не помічав. Звідки йому — старенькому професорові старогебрейської мови, що вперше сидів у тюрмі і невідомо за що, — звідки йому було знати, які саме норми будуть там, куди його обіцяв запроторити слідчий. А обіцяв. І саме на північний бігун. Професор все сприймав за чисту монету. Тим більше, що він був глибоко певен, що в цій країні нічого нема неможливого, особливо певен у могутньости НКВД і що саме тут все можливе. Коли вже з нього — старенького й безобидного жерця науки — зроблено страшного терориста і він вже навіть сам не певен, чи не був він ним справді, то тут все можливе. Все можливе. І він не давав Руденкові спокою з тими проклятими ведмедями, з жахом задивляючись у таку невідрадну перспективу. Аж поки Руденко не зжалився над ним і не спростував свого чудесного проєкту, пояснивши сумно, що, на жаль, „не ми будемо ловити білих ведмедів, а навпаки — білі ведмеді ловитимуть нас, дорогий професоре!“

Були ще курси чужих мов — англійської, німецької та грецької.

Крім наук, люди займалися ще іншою, творчою працею: шили, власне, латали свої лахи, робили голки, чубуки, люльки, доміно, шахи й кості для гри, вишивали на своїх рушниках а то й на ганчір'ї квіти, зайчиків, голубів, що цілуються, й навіть портрети своїх товаришів, а найчастіше — якісь дівочі обличчя.

Голки робили, як відомо, з цвяшків та дроту, а чубуки, люльки, шахи й доміно — з тертої цегли, паленої ґуми й проціджeного хліба. Білі шахи робили з проціджe-

ного хліба та зубного порошку. Скільки будівельних матер'ялів! З усього того роблено часом дива мистецькі. Чудесні чорні чубуки з перлямутровими інкрустаціями (інкрустації робили з перлямутрових ґудзиків, роздушуючи їх зубами на скалки)! Фіґурні люльки — голова чорта, Мефістофеля, дівоча, орлина! Чубук до люльки робився з кісточки від курячого крила (а жарені кури часом потрапляли в передачах камерних „аристократів" — з однієї курки багато можно наробити прекрасних і корисних речей). Щоб люлька була чорна, до пластмаси домішувалася палена ґума, для цього віддиралося від ґальоші шматок ґуми, палилося її, а кіптяву збиралося на шкло. Висихаючи, маса з такою кіптявою була тверда і чорна, як ебоніт. Особливо гарні виходили шахи та доміно. Руденко зробив навіть люстро — для цього він шматок шиби покрив з одного боку чорною пластмасою, а тоді ще й зробив інкрустовану рамку з іншої пластмаси. Таким чином в камері набиралося безліч заборонених речей. І цікавим було те, що тюремним аргатам при обшуках мало що вдавалося захопити з тих речей — принаймні нічого з речей небезпечних, як от ножики, голки, тощо. В підлозі одна дошка непомітно підважувалась і туди геть все скидали, коли наближався обшук. А про це камера завжди була попереджена по телеграфу знизу, звідки, як звичайно, трус наближався. Бувало, що трус впадав нагло, але тоді арештанти добирали іншого способу, — в метушні першої хвилини вони скидали геть все в щиток, а там була щілина межи щитком і стіною і в ту щілину все падало й затримувалося в щитку нижчої камери, звідки, після того, як трус минав, все знову підіймалося нагору, прив'язуване до спущеної згори нитки.

І в найгіршому випадку, коли вже нічого не можно було зробити — все скидалося в діжку. Найлекше було ховати голки й ножики — їх просто встромляли в щілини межи дошками, в той бруд, що їх позаліплював щільно, і там їх ніхто вже ніколи не міг знайти.

Помимо трусів, ще окремо полювали за забороненими речами коридорні наглядачі. Ці наглядачі практикувалися на тім, що, підглядівши, як хтось шиє або грає в шахи чи в доміно, нагло відчиняли двері й летіли стрімголов до місця злочину. Але то була безнадійна справа. Бігти було надміру тяжко, — раптом чомусь ставало надто тісно, занадто багато наставлялося ніг упоперек, схоплювалися й товпились люди, немов

би зустрічаючи наглядача з цікавою новиною, щоб її почути. А крім того, біля дверей завжди хтось чергував і вчасно подавав сиґнал перестороги. Поки наглядач добігав, речі безслідно зникали — або мандрували попід ногами зовсім у протилежний бік камери, або зникали в щілині, або вилітали в вікно. Засапаний наглядач люто лаявся, але не міг нічого вдіяти.

Зв'язок з іншими камерами був ідеальний: безперервно працював телеграф. В своїй половині телеграфом завідував Андрій. В другій — молодий грек, інженер з ХЕМЗу. Камера знала всі новини, знала заздалегідь про наближення ворога, а що найцікавіше — знала, що робиться в усіх харківських тюрмах. Часто приходив до камери розгублений черговий (розгублений в пошуках потрібного в'язня, якого вимагає для чогось начальство) і питав навпрост у камери:

— Скажіть, в якій камері сидить такий то, ім'я рек?

І знаходились такі, що знали й це.

— Він сидить не в цій тюрмі, а в тюрмі на Кінній, поверх такий то, камера така то, — відповідали йому, якщо цей черговий був „симпатичний". Якщо ні — кепкували та й тільки.

Якщо не знали зразу, то просили в чергового (знову ж таки якщо він симпатичний) терміву пару годин, після яких черговий діставав точну довідку. Причиною, чому арештанти охоче називали місце перебування загубленого „людішки", була надія — „а раптом чоловіка шукають, щоб випустити на волю, або на побачення з жінкою!"

Найменше знали в'язні про тюрму на Раднаркомівській (тобто про тюрму при управлінні НКВД), бо там було багато таких камер, про які нічого не було відомо, й взагалі там зв'язок з камерами був неможливий. Люди взнавали про своїх сусідів камери лише потрапивши в одну з міських тюрем, — на Холодну Гору, на Кінну або на Тюремну, або в „брехалівку".

Телеграф тут першорядний — рури парового опалення проходили крізь увесь корпус по вертикалі й по горизонталі: груба рура, пристосована посередині зовнішньої стіни, з'єднувала найвищий поверх з найнижчим, тоненька, йдучи поземо при самій підлозі, крізь стіну проходила в іншу камеру. Так в обох половинах камери ч. 12.

Стукалося держачком зубної щіточки усторч об руру. Добрим також був черепочок від розбитої тарілки. Ці черепочки ще були найкращими інструментами для обточування цвяшків та дроту, — вузенька площина розламу заступала собою найкращі бруси та напильники.

Лежучи біля схрещення рур горілиць і працюючи зубною щіточкою, Андрій мав зв'язок з усіма камерами своєї сторони. По умові з телеграфістами всіх камер був вироблений певний код, який уможливлював говорити саме з тією камерою, з якою хотілось, усуваючи плутанину. Коли Андрієві треба було викликати найнижчу камеру, то до нього, на умовлений сиґнал виклику озивалась тільки ця камера. Решта підслухували і, якщо хотіли, встрявали в розмову, улаштовуючи перекличку.

Андрій розпитував про новини й інформував своєю чергою про все, що знав. Передавав телеграми про наглі події. Часто біля нього збиралася ціла черга людей, які хотіли би поговорити з друзями а не вміли орудувати „п'ятихвосткою", і Андрій виконував всі їхні замовлення. Коли справи були делікатні й не бажано було б, щоб хтось підслухав, то Андрій вів розмову так швидко й так віртуозно, передаючи й хапаючи слова з пів літери, що ніякий підслухач, навіть ідеальний, не зміг би нічого второпати. Тим більше, що при цій системі взагалі, коли проґавити першу літеру, неможливо потім вхопити зв'язок й щось збагнути. А щоб не міг розмову підслухати хтось з тюремників, переловлюючи в коридорі або в сумежній камері (а бувало багато провокацій, наприклад — виводилося всю камеру геть під час трусу або й спеціяльно й до рури сідав хтось з фахових тюремників) — для окремих речей і понять існувала спеціяльна арештантська лексика, крім того завжди був пароль, змінюваний реґулярно, щоб запобігти всипам. Так шо підслухати й збагнути розмову тюремникам було неможливо. Та й здебільша кожну провокацію моментально розшифровувано й розмову уривано, або „розігрувано" провокатора в належний спосіб, глумлячись з нього.

Про все почуте Андрій реґулярно інформував камеру, зачитуючи зведення. Ті зведення робилися реґулярно двічі на день — в обід і ввечорі, як подача телеграм РАТАУ. В наглих випадках — коли, скажем, подавали попередження про трус, що почався знизу, або про просування трусової бриґади з карначем на чолі до камери 12-ї, з якої мав трус початись, або про поча-

ток „лавочки“ чи про які інші наглі події, — тоді на сиґнал камера завмирала й подавалася інформація, мобілізуючи камеру до швидких приготувань.

Слухаючи всі новини, Андрій уперто намагався досягти жіночої камери, пам'ятаючи прохання ад'ютанта командарма Дубового. Але тут було найслабше місце всемогутнього телеграфу — жіночої камери знайти не вдавалось. Бо її просто не було, а був спеціяльний, окремий жіночий корпус. Це устійнено, але поза тим більше нічого, бо між жіночим корпусом і корпусами мужськими не було ніякої дифузії — жінок в мужські камери не саджали. Ті відомости, які вдалося здобути, були дуже скупі — лише те, що жінок сиділо дуже багато та що найбільше серед них таких, які сидять „по делу мужа“.

Телеграф працював цілісінькі дні — як не розмовляла к.12 то розмовляли інші і рури безперервно цокотіли, і часом траплялися такі випадки: до камери нагло входив черговий корпусу в якій небудь справі й в метушні ніхто не встигав подати алярмовий сигнал по рурах, щоб припинили розмову несамовиті телеграфісти, найчастіше з причини, що не було під рукою черепка або щіточки, а інші тукання в руру не мали значіння. Черговий зупинявся посеред камери й слухав тукіт в рурах — і тут приходив іспит для чергового, чи він „порядний“ чоловік чи „хам“. В розподілі чергових на „порядних“, і „хамів“ такі випадки відогравали виключну ролю. Коли він був „хам“, він підіймав страшенну бучу, коли ж був порядний, то поводився так, як Пересада. Цей Пересада був найпорядніший з усіх чергових. Такий випадок трапився раз під час його візити. Почувши тукіт, він слухав якусь мить, а тоді серйозно промовив:

— Телеграфіст! До роботи!

Ніхто, звичайно, не рухнувся.

— Хто телеграфіст?

— Мовчанка.

Тоді Пересада безпомилково ткнув пальцем на грека, інженера з ХЕМЗу та:

— Візміть свою щіточку й приймайте новини. Там уже щось сталося.

Під сміх інженер взяв щіточку, але, звичайно, телеграм не приймав, лише дав „відбій“. Всі думали, що розшифрованого телеграфіста спіткає кара, але ніяка кара на його голову не впала.

Іноді на камеру ч. 12 (як і на ввесь корпус) нагло звалювався трус. Своїм характером переведення й своєю брутальністю — це щось виняткове.

Перший такий трус справив на Андрія прикре враження.

Одного дня залементували тривогу рури, але ніхто не встиг прийняти телеграми, як до камери ввалилися люди в білих халатах, неначе лікарі чи ветеринари. Під халатами були єжовські уніформи — це був екстра-трус і робити його мав наряд оперативників з Раднаркомівської, де мали підстави не довіряти тюремній адміністрації й вряди-годи робили наглі контролі своїми, вірними „урядові й партії", людьми.

— Роздягайсь! По одному голяком виходь! — розітнулась команда. По хвилі додано тим самим голосом: — Черевики можно брати.

Люди роздягались і по одному виходили геть за двері. За дверима їх спрямовувано по сходах вниз, — зігнато в величезний порожній льох, у велику вогку камеру з цементовою підлогою. Багато людей в черевиках чи ґальошах, але багато не мало ні черевиків ні ґальош (попріли та подерлись за час довгого сидіння) і були босі. Камера була дуже холодна, люди голі, в чому мама родила, але грілись думкою, що це скоро минеться. Та їх зігнали й наче забули. Триста сорок голих людей мерзли, нетерпляче чекаючи, чим це закінчиться. Минали години, але їхнє гибіння не закінчувалось. В самому кінці величезного льоху було складено залізні ліжка. В той час, як вся маса тислася до дверей, проклинаючи все, Андрій знічев'я придивлявся до тих ліжок, шукаючи написів або якихось знаків, з яких би хоч щось вичитати про людську трагедії, свідками якої були ці ліжка. Написів він не знайшов, зате помітив, що деякі ліжка мають сітку з вузьких смуг бляхи. І то добре. Думаючи над тим, що там десь вгорі потрошать їхні манатки, шукають заборонених речей, і що ті всі речі пропали, Андрій з досади заходився виламувати шмат бляшаної смуги. Вони там шукают голок і олівців? „Добре, хай буде ножик!" Відмірявши шматок на довжину черевика, Андрій виломив його. Штурман посміхався, стоячи збоку, й не радив — це коштуватиме двадцять діб карцеру на півфунті хліба й шклянці води, занадто дорога ціна за шмат заліза — втратити рештки здоров'я, тоді як його треба берегти для більшої мети. Але Андрій його не послухав. Скинув черевика, одслонив стельку і вклав під неї ви-

ломлений шмат, а тоді припасував стельку й взувся. Вони ще чекали довго, коли їх нарешті з цієї камери заберуть. Сісти було ні на чому й люди мліли від безкінечного тупцяння й тремтіли від холоду. В босих ноги подерев'яніли, бо ніде було їх діти, нічим захистити від цементової підлоги.

Нарешті загриміли затвори, двері відчинилися:

— По одному виходь! Давай нагору!

На сходах стояли двома шпалерами оперативники в білих халатах і обмацували голих людей, що проходили крізь ті шпалери черідкою. Вони зазирали кожному в зуби, під пахви, змушували присідати.

„Це, я розумію, трус!"

В кожній ситуації може бути становище гірше або ліпше і в кожній ситуації багато залежить від самої людини, якщо їй можно вибірати хоч в якійсь мірі. Ступивши на сходи, Андрій бистрим оком зауважив, що кожного в'язня обшукує котрийсь один оперативник, який прийдеться. Отже — до котрого оперативника йому вдатися, це в якійсь мірі залежить від нього самого. Миттю оглянув тих, що були найближче. Ось якесь кирпате обличчя, з досить симпатичним виразом очей. Хтось його взяв за руку, але Андрій потягся до наміченого обличчя. Зупинився, скинув черевик з ноги й, дивлячись з посмішкою в очі оперативникові, подав черевик. А вже як подав, по тілу побігли мурашки — чи гой він черевик подав? бо забув, в який саме він сховав залізячку. Очима не переставав посміхатись, а думка забила тривогу: „Боже! Не того черевика подав!"

— Чого ви посміхаєтесь? — запитав оперативник досить беззлобно.

— А так... Ніби десь бачив... Будь ласка, — Андрій скинув швиденько й подав з готовістю і другий черевик.

Оперативника цілком задольнила така готовість арештанта й він вернув обидва черевики, навіть не зазирнувши в них до пуття. Андрій взувся, ще зробив гімнастику й спокійно помашерував нагору. Штурман пізніше завжди сміявся з цього випадку, дивуючись з Андрієвої витримки та з його того психологічного етюду.

А нагорі в камері — так наче після погрому. Все було перекуйовджене й перемішане неймовірно. Всі арештантські пожитки, всі лахи, які хто мав, всі торби, вузли й пакунки було розпаковано, розтерзано й перемішано в дику вінеґрету. З вікон геть все поскидано на підлогу, повитягано з стін „приколки", на яких висів

хліб, і той хліб валявся долі в бруді, в смітті; позабирано всі мотузки й глечики, позабирано всі люльки, шахи та доміно, що їх в'язні не встигли поховати або зліквідувати, — словом, камера справляла враження розруйнованого мурашника, в якому кропітливим комашкам треба все починати заново.

Треба було багато часу в'язням, щоб розплутати той хаос, повідшукувати й розібрати свої речі, позбирати докупи шмаття, повикидуване з торб та пакунків. Дехто з в'язнів мав речі спаковані — так як їх передано з волі, приготовані для етапу, — все те було розпатрошене й чиста білизна валялася з вошивим ганчір'ям укупі. Низки речей бракувало й годі було устійнити, де воно щезло, чи в кишенях оперативників чи... Але в камері ніде воно не могло дітись, навіть при наявности камерного пролетаріяту, який при самому вигляді чистої й ніжної білизни млів, уявляючи, як би то було, коли б її одягти. Але вкрасти ніхто не посмів би, уже хоч би тому, що тут „пролетаріят" з вищою освітою, „та й де її дінеш?"

Після довгої колотнечі наведено було нарешті лад і життя камери увійшло в нормальну колію. В кожного чогось бракувало, а Андрій не тільки нічого не втратив, а ще й дещо придбав у наслідок страшного землетрусу. Він придбав ножик! Прекрасний ножик, яким користалася ціла камера для різання хліба, сала (якщо хтось мав) і для всіх потреб. Навіть користався ним доктор Петров.

Андрій добре нагострив залізячку, надав їй вигляду ножа й кожного разу після користання ховав. І то ховав так, що ніхто не знав де. Він його втикав у щілину межи дошками, кожен раз в іншому місці.

То був „великий трус". Менші труси переводилися силами місцевої адміністрації й трохи в інший спосіб. В'язнів нікуди не виганяли, лише веліли згуртуватися в одній половині камери й сидіти на підлозі тихо. В той час тюремні „хлопці", без білих халатів уже, потрошили речі в звільненій половині. Потім переганяли в'язнів у вже обшукану половину й те саме проробляли в першій. При цій техніці в'язні, навіть в присутности „шукачів щастя", ухитрялися багато заборонених речей поховати підчас самого трусу.

Крім трусів багато мороки завдавала „лазня". Кожен похід до лазні — це був своєрідний погром. Крім втрати речей, які щезали геть під опікою кримінальних, що лазню обслуговували, все зазнавало великого лиха — речі

горіли та нещадно дерлись в „Геліосі“, а люди простужувались. Після приходу з лазні камера мала завжди вигляд і сушильні й шпиталю — довго смерділа паленим ганчір'ям і рясніла хорими. З кожним походом до лазні люди ставали все голіші й число камерного пролетаріяту збільшувалось.

Легшим лихом була т. зв. „дизенфекція“. Т. зв., бо призначена нищити блощиць, мишей та тарганів, вона зовсім не досягала мети, зате люди потерпали від дизенфекції в більшій мірі ніж блощиці. Роблячи дизенфекцію, камеру смалили паяльними лямпами та заливали якоюсь смердючою отрутою. Паяльні лямпи робили лиш той ефект, що стіни й рури були посмалені, закопчені сажею, але то не мало ніякого впливу на блощиць, бо вони жили в підлозі і в людських черевиках, а підлогу й черевики не можна було спалити. Смердюча ж отрута мала той ефект, що отруювала повітря на багато днів, змушуючи в'язнів плакати, одначе блощиць знищити теж не могла, бо щоб їх знищити, треба було б тії отрути вилити цистерну, щоб тим блощицям дошкулити під підлогою. Але таке враження, що вся ця „дизенфекція“ й не була зовсім розрахована на блощиць та тарганів, а на те, щоб погіршувати й без того гірке арештантське життя.

Але все це — і труси, і лазню, і дизенфекцію люди переживали стоїчно та й далі жили своїм „нормальним“ життям. Вчились, співали, майстрували, грали в шахи, слухали клясиків і оповідання Шклярука, вишивали й — ждали. Ждали невідомого. І багатьом здавалося, що вже того невідомого не буде, нічого не буде. Отак буде до самої смерти.

Одного дня вкидали до камери кримінального. Вкидали в повному розумінні цього слова, як колись вкидали християн на арену з левами, — тільки християни, либонь, не мали такого переляку й не чинили такого шаленого опору. Це був хлопчисько років чотирнадцяти — п'ятнадцяти. Чотири дебелих тюремники тягли його на руках і намагалися пропхнути в двері, а він розчепірився, немов йорж, упірався руками й ногами об одвірки, хапався за них конвульсійно й лаяв тюремників на чім світ та кричав охриплим голосом:

—Куди ви мене вкидаєте до троцкістів!!?. Куди ви-

мене вкидаєте до троцкістів, шкури лягаві!!. Пустіть! Пустіть!..

Скільки в тім крикові було панічного жаху перед тим сакраментальним словом „троцкісти"!

Та ніякий спротив і ніякі резони, висловлені опуклим блатняцьким жарґоном, не допомогли. Бідолашний хлопчина опинився по цей бік дверей. Двері зачинилися, тюремники щезли, люто обтираючи подряпані обличчя та щось погрожуючи, а хлопчина лишився сам-насам з цілою камерою жахливих „троцкістів", кинений на призволяще й без сумніву на зжертя. Він забився в кут, за парашу, ощерився, мов вовченя або переляканий кіт перед псами, наїжачився всім своїм єством і нікого не підпускав, шипів і був готовий кусатися.

Всі з цікавістю розглядали гостя зблизька й оддалік і сміялися. Це ще більше змушувало хлоп'я наїжачуватися. Він чекав страшних подій. Був він білобрисий, сухорлявий, з гарячково запаленими синіми очима, смішний такий в своєму несамовитому переляці. Андрій підійшов, подивився і, посміхнувшись, порадив усім залишити хлопця в спокої, не чіпати його й розійтись. Нехай звикає.

Було ясним, що хлопця сюди вкинули за якусь тяжку провину, забравши з його рідної стихії — з якоїнебудь камери кримінальних. Після знаної психічної й політичної обробки образ „троцкіста", тобто кожного політичного, в очах такого хлопчини (та й хіба тільки такого!) був не абияким страхіттям. Адже їх виховувано в сліпій і пекельній зненависті до тих „троцкістів" і цю зненависть вони належно виявляли де тільки могли. То ж перспектива опинитися серед „троцкістів" віч на-віч та ще одному-однісінькому, та ще проти великої їх кількости, після того, як кримінальні так часто й так багато заливали їм за шкіру сала по тюрмах і таборах, була мало приємною. За мораллю й за законами кримінальних за все мусить бути тяжка відплата. Око за око. Це знали тюремники й саме тому вирішили застосувати до цього, очевидно, упертого правопорушника й не дуже просякненого пієтетом до тюремної держави (якщо судити з тієї лайки, якою хлопчина частував своїх носіїв) хлопчини тієї самої методи, що її застосовано колись ще в часи біблійні до тих знаних отроків. Так випробовують грішних і праведних споконвіку.

Але ефект з цього всього вийшов зовсім несподіваний. Власне, страшний кримінальник виявився великим

праведником, лише не по відношенню до тих, хто покрутив йому душу.

Перший час хлопчина сидів у кутку й вовкувато та незнати як вороже оглядав клітку з „троцкістськими“ левами. Та потрохи ворожість і переляк поступилися місцем такій же несамовитій цікавости. Бувши від природи допитливим і романтичним, хлопчина побачив неймовірні речі. Він побачив, як і чим живуть всі ті жахливі „троцкісти“ — почув чудесні „романи“ (неодмінно з наголосом на першому складі за блатною синтаксою) — прекрасні й захоплюючі повісті, яких він зроду не чув. Почув цікаві лекції. Побачив всі види тюремного мистецтва. Особливо його скорило малювання та ще в процесі роботи славного академіка, професора цієї штуки і...уявіть собі, „теж троцкіста“! Хлопчина пильно придивлявся до всього своїми великими синіми очима й мовчав, щось шалено обертав під черепною покришкою. Ще трохи — й хлопчина роздобув собі ґальошу, нишком натирав її об стіну, нагострив приколку (зовсім так як у професора) й, сидячи в куточку за парашою, цілісінькі години щось уперто шкіцував, пробував. Було зворушливо спостерігати це вовченя.

Потрохи-трохи вовча травма зійшла й хлопець вклинився всією душею в життя страшних „троцкістів“. Безсумніву для нього почалася зовсім нова ера. Все що чув, він вбирав у себе, як губка воду, й, сам того не помічаючи, все більше й більше потрапляв у полон. Вже на третій день хлопчисько прийшов до гурту, де Андрій з штурманом грали в шахи й мугикали пісні, й сів біля них. Мабуть орел на штурманових грудях був тією останньою романтичною деталлю, що остаточно полонила хлопця. Помітивши як хлопчина розглядає його груди, штурман знічев'я спитав, як його звуть.

Хлопця звали Сашко.

— Ну так от, Сашко! Не сиди там за парашою, бо замокнеш, як стоножка, а переходь до нас, сідай ось тут. Добре?

Від того моменту Сашко вже не сидів за парашою. Він зайняв місце біля хлопців і зробився їхнім джурою.

І був Сашко з біса здібний і жаднючий на все. Він все хотів знати, всьому хотів учитися, нагадуючи голодного, що напався на силу силенну їжі, ризикуючи собі пошкодити. Коли його питали про минуле, він ніяковів і нічого не хотів розповідати. Він був скритний, як і всі ті юні душі, що передчасно хлиснули з гіркої чаші зло-

чинства й упослідження, але не встигли ще втратити іскри, що її заронила в дитячу душу мати, — іскри якогось розуміння добра і зла.

Сашко мав п'ятнадцять років — вік, коли саме починають виростати крила в тих, хто має душу здібну ті крила мати. Сашко мав таку душу.

Часто Сашко сидів і довго нерухомо спостерігав камеру, а тоді зідхав і мовчки хитав головою...

— Що? — питав у нього котрийсь.

— А я думав, — хитав головою Сашко, — а я думав...

Що саме він думав, у нього не допитувались, бо було ясно, що саме він думав перед тим, як його вкидали в цю камеру.

На одного політичного ставало більше. Безсумніву. І то справжнього політичного, а не такого собі...

Андрій у вирі камерної одисеї почав був уже забувати за свою справу, за всі свої болі й тривоги. Не те, щоб людина дурніла, не те щоб нерви тупіли, ні, просто, людина за безліччю „важливих" справ не мала часу, а тим часом в душу закрадалася фікція й помалу там міцно отаборювалась — фікція про те, що „може щось сталося" й вже все скінчилося. Одного дня відчиняться двері і це все піде додому. А те що було — то лиш тяжкий і поганий кошмар.

Андрій мав експансивну душу й вроджену здібність захоплюватися творчою працею, яка б вона не була. Чи він проєктував літаки колись, чи робив з пластмаси люльки тепер, він переживав те саме. Задумавши зробити якунебудь надзвичайну люльку, він втрачав спокій, переживав, полюючи за шматочком цеглини, шукаючи кісточку з курячого крила, збираючи все потрібне, а тим часом виношуючи свою надзвичайну люльку в душі. Він уявляв, яка то вона буде чудесна — він зробить голівку дівчини, він коси її покладе ось так, зробить гарний ніс і брови... І він зовсім не буде курити з тієї люльки, а, скажем, подарує штурманові. І цікавила його не так сама люлька, як процес її творення. І вже перед такою люлькою не було важним все інше. Або зробити партію шахів! Або вивчити нову пісню!.. Може тому все інше — вся його справа—якось стушувалося, вкрилося серпанком нереальности й помалу почало забуватися. Далебі забуватися. Як і його забули всі. Людина ніби потонула й потрапила в інше царство.

VI

Однієї ночі Андрієві приснився дивний сон:

... Пурпуром і міддю погоріла зоря. На вітер. Ні, то загравами пожеж взялося небо й мерехкотить, немов сяйво північне, то спалахує, то пригасає. Це, ніби, далека, заполярна Колима — і... це, ніби, його рідне місто, це Харків і Київ, і сонячна Одеса з кораблями на рейді... Скажений вітер, вогненний смерч свистить над усім, в несамовитих вибухах розколюється й осипається обрій — осипається вогнями ракет, шрапнеллю набоїв, клекотить і захлинається кулеметним рокотом, стугонить громом далекого й близького бою. Земля горить у вогні повстання! Його земля горить у вогні повстання... Вони вирвались і вони йдуть!.. Незчисленна сила й сила людей. Від сонячної Одеси до далекої заполярної каторги бушує смерч. Вітер носить скривавлене лахміття, недопалене в „Геліосах" тюрем і казаматів, розриває полотна прапорів з напнутого на дрюччя якогось ганчір'я, метає в диму шматки марсельєзи — (як колись! як давно колись!) — і слова ще якихось божевільних пісень... Вони йдуть. Вони вивертають і громадять лихтарі й телеграфні стовпи, і тумби, і брили руїн, і залізні брами, і покручені ґрати — навертають з них страшні барикади серед охоплених полум'ям міст. Вони захлинаються від диму і помсти... Ось вони йдуть бруком великого міста... Дванадцята камера відбиває тяжкий, зловісний крок... І даремно мечеться начальник тюрми, кричучи несамовито:

— „Заключонниє!... Садітєсь!!" — Він замовкає затоптаний. Він щезає в клекоті бою, що все наростає. Дванадцята камера крокує в зловісному мовчанні..: А за ними — маси, маси... Ніхто не відстає. Ніхто не сміє відставати!.. Туди, туди, вперед! Швидше! Швидше!.. Вони біжать... Вони громадяться біля грандіозної цитаделі,

виповзають, як хмари грозові, — їх сила-силенна, — заплакані, охоплені психозою безоглядної помсти й нищення, слабі, кволі, прокажені, несамовиті люди. Вони її облягали й чекають... В небі літають чорні, зловісні птахи... „Там, там забарикадувалися всі, що обернули цей світ у юдолю сліз і страждання.“ Це остання і це неприступна фортеця... Це, ніби, Лвірець Совєтів, виведений, як вавилонська вежа, до самісіньких хмар і навколо цієї апокаліптичної споруди гойдається море тих, що встали з сибірських кар'єрів, з усіх тюрем, з заполярної тундри, з пісків Казахстану, з усіх кінців неосяжної землі концентраків... Це буде остання, це буде рішальна велика битва!.. Але ж вони — тільки хаос, тільки хаос... Де ж Месія!? Де їхній Месія?!. Ось розкололося небо, повергаючи всіх у розпач і жах. Ось розверзаються мури і на них хлинуть люди в білих халатах... Де ж Месія?!. Де ж їхній Месія?!

І тоді десь підводиться штурман. Мовчазний і понурий. В зловісних відблисках пожеж. Він виростає, як леґендарний Ахілл. Овіяний всіма вітрами, обсмалений порохом, розхристаний і простоволосий, голий до пояса, з чорним орлом на моряцьких грудях. Він підносить руки до самого неба, потрясає ними і кричить із сарказмом шалений, несамовитий клич:

— О, аве, цезар! Морітурі те салютант!!.

І гойднулася земля від реву і реготу, від крику і тупоту, взялася вогнем і димом, розіллялася смерчем великої битви...

. . . . . .

Опалове небо налягає на землю і мерехтять мовчазні молоньї. І стоїть безмежний плач над руїною, і стоїть сморід, і стоїть чад. Він — Андрій — лежить серед хаосу згромаджених тіл, стискає гарячий скоростріл і не може підвестись: Їх переможено. Все обернулося в прах. Купи ганчір'я і людських кінцівок застелили землю до самого обрію й лежать під опаловим небом. Хтось ходить по тім гробовищі і плаче. Це мати, це його мати... Але то не мати! Їх багато. Вони ходять в білих халатах, підводять мертвих ударом ноги й зганяють усіх назад, назад до спецкорпусу. Ось нахиляється якась жінка і каже: „Ага! Ти ще у нас заплачеш!“ і розсипається несамовитою лайкою. Це Нєчаєва. Андрій придивляється до вогненногривої фурії і раптом бачить, що це не Нєчаєва. Це Катерина! В уніформі сержанта НКВД, гнівна й пломеніюча перед ним стоїть Ка-

терина! Опалове небо заткане чадом над руїнами рідного міста і Катерина в проклятій уніформі. Вона суворо простягає руку й каже „Давай іди“. Тоді Андрій закипає гнівом, закипає жалем, закипає розпачем і хоче її вбити. Зціплює зуби й підносить свій гарячий скоростріл... І бачить перед собою очі повні великих сліз. Андрій шалено тисне на гашетку, але скоростріл не стріляє. Він хапається, спішить, а очі повні сліз мерехтять перед ним і він відчуває, як його горло теж наливається слізьми. Він квапиться, але скоростріл не стріляє. Тоді він несамовито хапає за цівку й, думаючи про братів, заплющує очі й розмахується з усієї сили...

. . . . . .

Звалище тіл застилає все навколо. Андрій тре очі й з жалем роззирається, де ж вона? Де ж вона?! „Катерино!“ — каже він з жалем, весь облитий холодним потом. Він не жаліє, що він її вбив, він жаліє, що вона стала такою. Але де ж вона? Звалище таке неймовірне, що годі щось в нім розібрати. Люди лежать, як бревеняки, переплутавшись голими ногами й руками. Посинілі обличчя задерті вгору й роти їхні широко пороззявлювані. Інші тримають в роті пальці чужої ноги або лікоть чужої руки, ось лежать в скрючених позах, переплутавшись в смертельній схватці — голова одного потрапила межи ноги другого. Піт вилискує на мертво блідих і посинілих обличчях, на голих плечах, на пальцях рук. Яке жахливе звалище! Андрій зводиться й сідає, прийнявши з себе чиїсь ноги, — шукає очима скоростріла. Скоростріла він не знаходить, але бачить, як насупроти нього зводиться труп, обпирається об мур спиною й, широко відкривши рота, харчить, кашляє, потім виймає рукою одно око, крутить його перед лицем, обтирає ганчіркою й знову вкладає на місце... У Андрія волосся ворушиться на голові.

— Агов! Що ти робиш?! — каже він до мерця.

Мрець мовчить.

І раптом він помічає, що всі мертві починають дихати, ворушаться, опалове небо, сморід і чад над людським звалищем гойдаються. Поволі з того всього випливає електрична лямпка в стелі...

Тьфу, будь ти прокляте! Андрій уперто хапається очима за лямпочку, боючись, що вона зникне, ця лямпочка, ця межа між тяжким сном і дійсністю. Нарешті оговтується й глибоко зідхає. Зідхає з жалем — це камера. Це сонна камера ч. 12. „Валєт в замок“ поламав-

ся і люди лежать, як трупи на побоєвищі. „Значить люди в білих халатах зтягли таки знову всіх до камери“ — думає він іронічно. А перед ним сидить дідусь, на прізвище Мороз, і поправляє своє штучне око. В нього, пак, штучне, скляне око! Вправивши його остаточно, Мороз поморгав віком здорового ока й загнусавив:

— Старосто! Старосто! Валєт поламався...

Андрієві налягло щось на душу. Звичайно, він ні в які сни не вірив, але щось противно ссало під серцем. Який паскудний сон! Такий героїчний на початку і такий паскудний вкінці. Зідхнувши, Андрій вклинився в направлений „валєт“ і намагався заснути. Але до ранку не зімкнув уже очей. Все думав з тривогою про Катерину. Бачив її портупею, бачив її очі повні сліз, бачив, як він люто замахнув скорострілом, вхопивши його за цівку... І серце гнітило якесь тяжке передчуття...

Після обіду, як Андрій сидів і печально формував люльку з червоної пластмаси, любовно вигладжуючи пальцями ніжну дівочу голівку тієї люльки, до камери зайшов наглядач і сказав — „На Чи“. В першій половині йшла перекличка, а Андрій поклав дівочу голівку в головах свого лігва й почав збиратися. Він знав, що то по нього. Зібравшись — взявши торбиночку з пайкою в руки — вийшов з своєї камери й сказав „Чумак“.

— Давай без вещей.

Андрій кивув торбиночку назад Миколі й пішов.

Його поведено не на двір, як він сподівався, не до „Чорного ворона“, а чомусь в тройники. Він вже думав, що його вкидають в іншу камеру. Може в одиночку? А може навіть... в камеру смертників? Але ще, ніби, зарано. Проте, все можливе.

Але його не вкинуто ні в одиночку, ні в камеру смертників. Його приведено на другий поверх тройникового відділу і там заведено в якусь камеру. В камері було порожньо, лише стояв стіл, а за столом — сидів його слідчий Донець. Він листав якусь товсту течку, пильно читаючи.

— Сідайте, — показав Донець на стілець біля столу.

Андрій сів „по-формі“.

— Можете сидіти вільно, — кинув Донець недбало й листав далі течку. Був він уже не в цивільному, а в уніформі майора НКВД, яка йому була до лиця — був

грізний, суворий і... могутній. Так, могутній і гарний вражий син. Андрій дивився на нього й думав про сон, про жахливий штурм, де вони таких несамовито убивали. Нарешті Донець перестав листати течку й одсунув її геть, навіть не закривши, аж майже до самісінького Андрієвого обличчя недбало...

— Ну-с. Чи ви не забули про нашу умову?

Андрій підвів брови запитливо — „?"

— Гм... бачу, забули. А про те, що ми будемо жити мирно?

— А-а... То залежить від вас.

— Гм. Ви, я бачу, втрачаєте дедалі більше здібність мислити логічно. Та ж не я „ворог народу", а ви, не я мущу признаватися, нарешті, а ви.

Андрій промовчав. Донець пильно вивчав його обличчя.

— Гм. Ви, я бачу, танете, як віск. І ще вам мало?

Андрій мовчав. Зайшла довга павза, під час якої Донець пильно вдивлявся в його обличчя. Шукав, очевидно, чи дуже надщерблена вже його воля, мружачи очі, стежив за кожним м'язком. Оглядини, видно, не дали бажаних результатів. Проте Донець скривився насмішкувато:

— Ви давно дивилися на себе в люстро?

— Щодня.

— Овва?! І то де ж?

— В шибу.

— А-а... Ну і як?

— Нічого. Для такого „курорту" добре.

— Гм. Шкода мені вас. З доброго матер'ялу вас зклепано, та тільки ж...

Знову зайшла довга павза. Донець закурив і запропонував папіросу Андрієві. Андрій відмовився, знаючи ріжні фокуси слідчих з папіросами, хоч курити хотілося смертельно.

— Якщо дозволите, я закурю свою.

Слідчий згодився кивком голови, навіть не звернувши уваги на відмову закурити його цигарку.

— Ну-с, давненько ми з вами бачились. Ви вже думали, що про вас забули?

— Думав, що забули, — зідхнув Андрій іронічно.

— От бачите, а воно ні. Тут не забувають ні про кого.

— Часом як. Там сидять люди по два роки, не викликувані ніразу.

— Ви за них не турбуйтесь. „Хазяїн знає, що кобилі робить“. Ви знаєте цю приказку?

— „Кобила“ теж знає, але що з того, як та „кобила“ здихає вже.

— Нічого, для того її сюди вкинено. Ви зрозуміли?

— Вповні.

— Ото ж. Ну-с... Ви мали багато часу думати — і що ж ви надумали?

Андрій не знайшовся, що сказати, хотів сказати щось уїдливе, але не знайшов потрібних слів, мовчав.

— Ну, ну, що ж ви надумали?

— Нічого, — зідхнув Андрій.

— За весь час?!

— За весь час.

— Овва! То так ви й за сто років нічого не надумаєте.

— Можливо.

— Гм. Ну що ж. Будемо судити так. Тут ось, — кивнув головою на течку, — досить матер'ялів, щоб вас судити без ваших свідчень. І буде тим гірше для вас.

Андрієве око впало на папір розкритої течки й серце йому тьохнуло. Щось видалося знайоме, почерк знайомий. Донець удавав, що не помічає куди Андрій дивиться, а Андрій, теж маскуючись в байдужість, непомітно тігся очима до паперу. Він погано чув, що говорить слідчий, так йому закалатало серце.

— І буде тим гірше для вас, — провадив своє слідчий. — Судитимемо, як злісного, непримиренного ворога. Ви знаєте слова Горького? Знаєте?

— Ах, знаю, знаю... Це так часто повторюється, що вже здається, ніби Горький більше нічого й не написав.

Це Андрій випалив з нудьгою, а тим часом тігся очима до течки. На сентенцію про Горького Донець не відповів, лише зсунув брови, повторюючи свою фразу: — „І буде тим гірше для вас!..“

Мовчанка.

— Чи може ви вважаєте, що ваша справа закінчена? Може ви підпишете „двухсотку“?

— Давайте, — промовив Андрій байдуже й тихо.

Слідчий злісно засміявся, витяг якийсь папірець і підсунув Андрієві. Андрій прочитав:

„Протокол про закічення слідства“. І далі „На підставі статті 200-ї я, (пропуск для ім'я та прізвища) —

ознайомившись з ділом, вважаю слідство за закінчене й більше нічого не маю додати".

— Добре, — сказав Андрій і простяг руку. — Дайте мені „діло".

— Для чого?! — здивувався слідчий.

— Тут ось написано — „ознайомившись з ділом".

Слідчий зареготався. Сміявся несамовито. А тоді урвав, визвірився й процідив крізь зуби:

— Не вдавай з себе розумнішого за московського архиєрея. — І вихопив папірець з рук. — Ти хочеш легко відбути — „двохсотку" йому. Ні, брат, пострівай. Ще поки дійде до „двохсотки", в тебе волосся вилізе на голові. — І знову сміявся: — „Діло" йому подавай! Чи ви бачили? Ха-ха-ха! У нас, брат, діло не для того щоб ти читав, а щоб ти п и с а в! Ясно? А читати буде трибунал. Це його прероґатива.

Андрій примружився й дивився на слідчого презирливо, нарешті процідив:

— Я й читати не стану цієї купи шпаргалля. Це не „діло", а купа сміття. Приведіть його раніше до порядку...

Слідчий перестав сміятись:

— Галло! Ви не забувайтесь, де ви є і хто перед вами! — а тоді, карбуючи долонею поволі кожне слово:

— Даю вам для роздуми на цей раз небагато часу. Дуже небагато часу. Сєргєєв — то був всього тільки хлопчак. Щойно тепер ви побачите, що то таке — слідство! Ясно? — і збавив тон до тихого, єхидного, глумливого:

— Коли б ви знали, що в цім ділі — ви б на колінях поповзли. І не корчили б з себе героя. Ви б зрозуміли, що тут є повна підстава вас роздушити, як... як... як...

В цей час увійшов вартовий і щось муркнув, слідчий схопився й вийшов, вартовий за ним теж вийшов.

Як прихилилися двері, Андрій шарпнувся до розкритого „діла" — і враз його наче хто довбнею стукнув, — перед ним був аркуш паперу записаний дрібним жіночим почерком, знайомим почерком... Катерина! Під самим низом стояв виразний підпис — „Катерина Бойко". Здається, перед тим написано — „Секретар Н-ського райвідділу НКВД", здається. Андрій шарпнувся оком вгору, а тоді перелистав — їх було кілька таких аркушів. На першому стояло: „В справі громадянина Чумака Андрія" і ще щось. В очах Андрієві все стрибало, серце калатало шалено і він не міг опанувати себе, хо-

тів прочитати щось і не міг, страшенно квапився, в віччю рябіло. Він з одчаєм опустив підняті сторінки й уперся хоробливим зором у підпис —

„Катерина Бойко".

А нижче, другою рукою було підписано:

„Начальник Н-ського Райвідділу НКВД, майор О. Сафигін." І ще щось...

Це тривало мить, блискавичну мить. За дверима почулися кроки й Андрій відслонився від столу. У віччю крутився підпис „Катерина Бойко". Такий знайомий підпис, такий знайомий почерк! І, здається, перед тим „Секретар Райвідділу НКВД". Здається. Тільки тепер Андрій збагнув, що не роздивився, як не роздивився якою саме рукою написано на самім початку „В справі громадянина Андрія Чумака". Він би хотів, щоб не тією! Все таки якась щілина для серця. Але, здається, тією ж. А може не тією. Лише однаковими чорнилами. Ні, не тією! Ах, чом він не роздивився! Так от чому такий певний Сафигін! От що він мав на увазі й тоді показував!..

За стіл зайшов Донець і, хитро мружачись, сів і наставився на Андрія. Здається, дивився й намагався вгадати „Читав чи не читав?" „Читав", зробив висновок і тонко посміхався.

— Ну, як? — запитав Донець Андрія. — Що ви скажете на мої останні слова?

В горлі Андрієві пересохло. Він нічого не міг вимовити та й не хотів говорити, щоб не зрадити свого хвилювання.

Донець стукав задумливо олівцем по столу, а Андрій помалу приходив до пам'яти.

— Слухайте, — видавив Андрій хрипко, намагаючись бути цілком байдужим:

— Я підпишу „двохсотку", лиш дайте на підставі закону ознайомитися з „ділом".

Донець нічого не відповів, склав, позіхаючи, „діло" й засунув його в портфель. Одягнув шинелю, що висіла на бильці стільця. Застебнувся на всі гаплички, а вже надягаючи рукавички, кинув недбало:

— Встигнете. Для того щоб вам ознайомитися з ділом, треба жити зі мною в дружбі. Ясно? Ось над цим ви й подумайте. Ну-с, — затримався слідчий на хвильку в дверях. — Ви зараз підете до камери. Але не на довго. Чуєте? Не на довго. Думайте і добре думайте. І пам'ятайте — чим ви будете упертіші, тим гірше буде для вас. Адьє... Гм, вам, здається, там добре сидиться

і ніколи думати? — додав він іронічно, — ножики та люлечки робите... Ха-ха-ха... Ну, робіть, робіть... На свою біду...

І шез.

Увійшло двоє вартових і забрали Андрія. Останніх слів слідчого він так і не чув до пуття.

Ах, щоб він дав, щоб ще хоч краєчком ока побачити те „діло". Хоч ті аркуші самі! Ще раз роздивитися той підпис – „Катерина Бойко".

„Катерина Бойко!"

„Так от до чого був той сон!"

В камері Андрій лежав цілими годинами й все те саме повертав у мізку — „Так от до чого був той сон!" — „Катерина Бойко!" Та все не міг прийти до пам'яти. І помалу в нім підіймалася божевільна хвиля. Повертаючись знов і знов до того імени, він дедалі більше починав несамовитітити. І по крихті, по цеглиночці, по краплі в ньому наростав і оформлювався дикий плян. Дикий. Але конечний, неминучий коли йшлося про свою честь і про честь братів, про матір, про сестру, про всіх оцих, що в камері, в тюрмі, в усіх тюрмах. Він все питав себе, чи має він право, і відповідав, зціплюючи зуби: „Так!" Він вирішив її завербувати. Завербувати. Це найвірніший спосіб параліжувати... провокатора. Боже, як те слово може повертатися в мізку! Він його повертає крізь пекучі сльози — „провокатора". Це Катерина? Це про Катерину?!. Господи! Але він зціплює зуби й іде далі, розробляючи дикий плян. Завербувати, вкинути в от таке пекло та й хай тоді „пише", і хай тоді оцінить, що таке дружба, що таке страждання, хай тоді зійде кров'ю й сльозами, й пекельним криком розпачу й каяття. Нехай!.. Хвилі Ворскла й місячні ночі, і мрії, й акорди Бетговена заливають душу всуміш з сльозами і він геть руйнує весь свій несамовитий плян... Але згадує про братів і знову по цеглині збирає той плян, уперто, понуро. По цеглині він складається все чіткіший, все логічніший, все викінченіший. Диявольський плян. Але вірний. Єдино вірний. З провокатором, як з провокатором, — найкраще його параліжувати — це переставити з однієї площини в другу, вирівняти шанси, обтяти йому крила й підставити його під іспит, якого він не витримає й зломається — і сам все почне заперечувати, або сконає геть. Туди йому й дорога...

Час летить, але Андрій його не відчуває. Він „думає“. Слідчий радив думати і от він думає. Втратив апетит і сон. „Думає“. Закинув свої лекції й дівочу голівку геть, не грає в шахи, не чує розмов, — кипить серцем аж-но воно йому починає боліти, немов напухло, й думає.

Так минає день і другий і він уже не кипить серцем, він понуро й методично розробляє плян. І той плян вже оформився, лиш, не кваплячись, він переробляє деякі деталі в ньому. І він його здійснить у першу ж зустріч з своїми варварами. Він складе свідчення, єдине своє свідчення, після якого... І він вже злобно сміявся. „Пише“. От подивимось. Він все наново проаналізовував, як могло потрапити Катеринине ім'я під ті шпаргали, й діходив висновку знов і знов, що воно потрапило туди з доброї волі й охоти, коли під ним стоїть ще й підпис начальника райвідділу, того делікатного аматора мисливства, Сафигіна.

Андрієвим настроєм особливо переймався Сашко. Він був теж понурий. Другого дня увечорі вони лежали з Миколою й штурманом біля своєї стіни і Микола задихався від браку повітря. На дворі вже було холодно й вікна весь час були зачинені, бо ті, що під ними лежали, вважали ті вікна своєю власністю й не зважали ні на чиї благання, щоб відчинити вікна й впустити повітря. З них самих буде цілком досить того повітря, що просотувалось крізь щілини й спадало їм на голови струмками, але деякі й ті щілини намагалися позатикати — „холодно“, а відійти від вікна на час поки провітриться камера вони не хотіли. Насупроти сидів Іщук і вважав вікно за таку ж свою власність, як і тридцять сантиметрів одміряної йому підлоги. Задихаючись, Микола просив відчинити вікно. Де там. Компанія біля протилежної стіни не хотіла про те й чути. Тоді Микола запропонував помінятися місцями. Знову спротив, бо ж вікна дуже вигідні тим, що на них можно класти в ґрати речі, чіпляти торбинки й торби, ставити кухлики. На причину, що Микола має хоре горло, ніхто не звертав ніякої уваги, а Іщук той загигикав саркастично: „Як ти хорий то не сідай в тюрму“. „Ще від повітря ніхто не вмер, а від великого розуму... ги, інтеліґент!“

— Слухайте, Миколо Володимировичу, — озвався Сашко понуро. — Кого ви просите? Ви попросіть мене. По тих словах взяв чийсь черевик і спокійно та з усього плеча запустив ним в шибу вікна. Шиба розси-

палася на скалки і в камеру бурхнуло колюче, свіже повітря. Зчинився галас, хтось репетував про карцер, Іщук і Петров зібралися бігти до наглядача, шипіли, захлиналися погрозами, тоді Сашко, лежучи, промовив печально й спокійно, так само, як спокійно запустив черевика:

— В карцері сидітиму я. Але ви там запам'ятайте добре, в якому кутку стоїть параша! — викликавши тим сміх в Андрія й штурмана.

Іщук роздумав бігти до наглядача, доктор Петров теж зупинився на півдорозі і вся буря уляглась. Головацький же й інші тішились і благословляли Сашкову голову, але не так за повітря, як за те, що Сашко так багато наробив скалок зі скла і таких гарних, — ними чудово можно голитися Це ж ціла купа прекрасних бритв! Вони їх визбирували й ховали по щілинах та по кутках „про запас".

Одначе діра в вікні якимось чудом заросла скоро ганчір'ям та торбами й повітря знову не поступало. Ні, з цими „громадянами" дати раду неможливо.

Тут Андрій згадав про „президію"... Встав, узяв торбиночку, взяв Миколини речі:

— Пішли!

Штурман, вгадавши Андріїв намір, теж звівся. Звівся й Сашко, як вірний джура. І вони пішли. Пішли в другу камеру, переступаючи через людські тіла. Прийшли до „президії", вибираючи найзручніше місце, де було б найбільше свіжого повітря. Ось тут, біля вікна.

В „президії" зчинився галас. „Комітет не журись" — славний Хорошун, некоронований король камери, голова „президії" — вибухнув, як вулкан, а за ним всі його „корішки". Але на них ніхто з чотирьох не звернув уваги. Микола був почав говорити, Сашко закипів, але їх зупинив штурман — „Сашку, Миколо, покиньте, заждіть но." Він вибрав місце — ось тут, о. Ану чиї це речі — здай вправо. Ніхто не рушився, лише стояв галас. Штурман випростався, сапнув повітря на всі свої широченні грудища, помовчав, а тоді промовив тихим голосом:

— Ану здай направо!

„Кровавая піща" мав занадто грізну моряцьку славу, щоб слова лишились без висліду — підкоряючись тому тихому голосові, ближчі хутенько здали вправо і хлопці, посміхаючись, поклали свої манатки на підлогу біля вікна, не звертаючи уваги, що на них ззаду насідає Хорошун з компанією. — „Ех, що там! — кричав Хо-

рошун вже. — В морду! В морду їх! Дайош! Ану, братва! Ех!..“

Тут штурман обирнувся лицем до отамана й, не моргаючи оком, помалу почав насуватися на нього голими грудима з чорним орлом, а до друзів кинув коротко: — „Лежіть, хлопці. Я от зараз з ним поговорю“. Сашко дивився захоплено на штурмана і аж тремтів увесь, як живе срібло, від войовничого газарду, але наказ є наказ. Андрієві було дуже цікаво, як штурман „говоритиме“ з „комітетом не журись“.

Хорошун поперхнувся на півслові й втратив чомусь охоту „говорити“. Він відступав задки перед чорним орлом, а штурман мовчки ним насувався. Задкуючи, Хорошун дійшов до свого місця.

— Сідай, — запропонував штурман чемно.

Хорошун покірно сів. Штурман подивився ще якусь мить на нього згори й вернувся до хлопців. Дискусію було вичерпано без зайвих слів. Сашко, наслідуючи штурмана, підійшов до чекіста, оглянув його з безподібним презирством і теж мовчки вернувся до кампанії.

— Сидите тут, як пани, а люди душаться, — промовив штурман примирливо до сусід, зручно вкладаючись. Ніхто вже йому не перечив. Симпатії всієї камери були по його боці, бо досі „диктатура“ Хорошуна не одному давалась в знаки і ніхто з ним не встрявав у „дискусію“, якщо не хотів, щоб йому було звернуто щелепу.

Камері цей епізод рішуче сподобався.

На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне. Біля них було вікно, у вікні над щитком було видно латку неба і вони тим вікном завідували — хотіли відчиняли, хотіли ні. Але вони його весь час тримали відчиненим. Тут же в кутку сидів старий Андріїв знайомий, Руденко і вони в чотирьох склали добру товариську групу. Перед ними лежала ціла камера, ген просто двері, — все їм було видно і все добре чути. Тут же недалеко лежав Юлій Романович Гепнер і з ним можно було вести цікаві дискусії, що й робив Микола, ганяючи цього професора марксизму-ленінізму й діялектичного матеріялізму на корді, тонко потішаючись з його трагедії. Він став жертвою витвору власної доктрини, жерцем якої був, якій так багато й так віддано служив. — Іноді в розмову встрявав штурман, іноді секретар Райпарткому Руденко, але взагалі вони мали більш цікаві розваги аніж дискусії з Гепнером. Вони співали. Чорт з ним, з тим діялектичним ма-

теріялізмом, навіть з дотепним штурмановим жартом, про те, що ця камера, ця тюрма і всі інші тюрми, вся ця приголомшуюча „єжовська“ епопея — це є ніщо інше, як доказ, що процес дійшов діялектичного заперечення. Процес реалізації Марксової доктрини. І бідний Гепнер не міг цього спростувати, бо не міг перекреслити своєї власної трагедії.

Хлопці співали. Полягавши на спини і махнувши рукою на все, вони цілими годинами співали пісень. Вони розучували багато нових, маючи за дириґента й навчителя Миколу, що, здавалось, знав їх незчисленну кількість. Найцікавішою була пісня „Попід гаєм шлях-доріженька“. Широка степова пісня — пісня про трьох братів. Вони її співали, як справжні степовики, а камера слухала.

Також гарною була пісня — „Зелений гай, пахуче поле“. Одного разу після вечірньої перевірки, після укладки спати вони співали цю пісню. Камера лежала покотом і здавалось спала. Спала. Хлопці теж лежали, але сон їх не брав. Десь опівночі вони тихенько-тихесенько заспівали цю пісню. Вони співали про тюрму, про сон у ній, про кохання, про волю, про матір, що сохне, сина ждучи, про змучену сестру... Пісня стелилася над сонним звалищем і наглядач мабуть чув, але не міг збагнути, хто ж співає, бо всі лежали нерухомо, а може й сам заслухався. Пісня бриніла, як сон, над сонними людьми,в тяжкій задусі, в чаду махоркового диму, що мрійно стелився поміж стелею й сонним звалищем, як весняні хмарки над степом, над тим „пахучем полем“, як мариво над чорними ріллями... Ось мати старенька, нездужаючи, встає в тому мариві, в саду вишневому, а за тим маривом сина не видно. А син співає тихесенько пісню про неї за темними мурами і журиться тяжко. і туга бринить в кожному слові, в тихому шепоті... Пісня в чотири голоси... Вона плаває по камері... Нарешті затихає, затихає... І в кінці зринає болючим акордом, щоб уже зовсім урватись:

„Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувсь...
І я заплакав опівночі...
І, тяжко плачучи,
проснувсь.“

Пісня завмерла. Тиша. Тиша гробова, мертва. І раптом ціла камера починає хлипати. Сонна камера зіходить наглим плачем.

„І я заплакав опівночі...“

Гарна пісня й інша, про зозулю.

Коли хлопці її заспівували, її підхоплювала вся камера й тихенько починала розгойдувати — одна й друга половина, всі триста сорок чоловіка. Вони щось шили, робили люльки, малювали, грали в шахи й — співали її, ту пісню з таким розлогим ритмом, з такими гойдливими сердечними словами.

„Ле-ті-ла зо-зу-у-ля-а,
З по-ля на до-ли-и-ну-у,
З по-ля на до-о-ли-ину-у,
Сіла на ка-ли-ну, — е-е — Гей!
З по-ля на до-ли-и-ну...

Після перекочувалась, як лагідна хвиля, з кінця в кінець камери, заходила в двері до другої половини й верталася звідти, — ходила по всіх усюдах, то завмираючи в одному кінці, то підносячись в другому. Її співали всі — українці, вірмени, греки, росіяни, німці, перси, поляки — всі. Так сердечно, тихо, журно, задумливо.

„Сіла на калину
Та й стала кувати.
А я молоденька
Виходила з хати,
Виходила з хати
Зозулю слухати...

Пісня завмирала на останньому слові строфи й всі чекали якусь мить, не кваплячись, а десь хтось вже розгойдував далі:

„Ой,ти, зозуленько,
Чого рано куєш?
Чи ти, зозуленько,
Моє горе чуєш? Ге-е-й!
Чи ж ти, зозуленько,
Моє горе чуєш.—

Коли строфу доспівували українці, підхоплювали вірмени. Кінчали ці, починали греки. Пісня гойдалася часом годину і ніколи нікому не набридала.

Такою ж піснею була ще „Суліко“. Її заспівували вірмени, а підхоплювали в Андрієвому кутку й вона розходилась, мов кола на воді, аж поки не опановувала всю камеру. І так само, як і перша, тихо й задумливо ходила хвилями, співана геть всіма без винятку. Східна душевна мелодія цієї пісні, так як і першої, полонила душі, наганяла смуток, легеньку журу, тиху задуму. Під ці

дві пісні, як під материнську колискову, гарно було щось робити, думати, дрімати, мріяти... і співати її цілим недавнім ярмарком, що ще перед тим сварився, палахкотів, а під чарами пісні переставав тим ярмарком бути. Камера оберталася в якусь східню молельню. Адже вони моляться ці люди, заплющивши очі, воркочучи всі один мотив, не порушуючи єдиного ритму, а якщо в якімсь кутку й затягувано кінець, то це справляло враження великого безмежжя, враження, що пісню співає цілий світ.

Цими піснями упивався Металіді. В нього аж сльози стояли на очах, коли він слухав, як співала вся камера. Під їхнім впливом в нього родилась ідея створити камерний хор. Справжній, великий хор. Захоплений цією ідеєю, він цілі дні проводив у другій, краще забезпеченій від втручання наглядачів, половині тихенькі проби. Співаків не бракувало і справа посувалася вперед. Минали дні. Приготувавши нарешті репертуар, Металіді давав концерт. Як на тюремні умови, хор його був знаменитий. Та й не тільки на тюремні умови.

Концерт Металіді давав у другій половині камери, а перша відогравала ролю театральної залі. І наробив Металіді тим концертом багато клопоту тюремній адміністрації. В час, коли вся тюрма вклалася спати і коли тюремна адміністрація найменше сподівалася чогось подібного, Металіді зібрав свою капелю в глухій камері, договорився, що всі слухають концерт лежачи, як в першій так і в другій половині, та що хор теж, на випадок тривоги, лягає собі на підлогу й „спить", як ні в чому не бувало, Металіді „вдарив" концерт на повен голос. Першою піснею заспівали „Закувала та сива зозуля." Хор співав, а на дворі зчинилася біганина. Вартові з веж щось репетували. Хтось тупотів попід стінами вчвал, намагаючись зорієнтуватися, де саме співають Але спробуй зорієнтуватися, коли співають в герметично закритім ковчезі, за вікнами „задраєними" залізними щитами. Андрій зателеграфував у нижні камери, щоб подали сиґнал, коли почнеться контроля. Біля дверей лежали спеціяльні дозорчі, приклавшись вухом до тих дверей. Все було забезпечено. Нижні камери теж чули концерт і напевно там шалено потішалися. Концерт гримів на славу. Коронним номером був „Інтернаціонал". Як же ж він звучав в таких обставинах цей задрипаний, заяложений „Інтернаціонал"! Металіді, звичайно, на це не розраховував. А це була зовсім інша пісня, грізна, з зовсім іншим змістом, ніби, пророчиста, символична і... контррево-

люційна. Так-так, контрреволюційна, хоч ніхто в ній не зміняв ані слова.

„Ми всіх катів зітрем на порох!

Повстань же, військо злидарів..."

Безперечно, що Металіді взяв його до репертуару не для того, щоб воскресити, а по простоті душевній, розраховуючи, що, якщо „всиплеться", то буде виправдання: він співає не щонебудь, а речі ідеологічно витримані, бо яка ще ідеологічно витриманіша річ є за „Інтернаціонал"?

Але „Інтернаціонал" лишився недоспіваний. Приблизно на половині з усіх правих і лівих, і нижніх камер забило тривогу по телеграфу, пісня враз згасла, хор вклався на підлогу й всі завмерли в чеканні, захропли для проформи. Довго нікого не було, чути, як грюкали двері в нижніх камерах. Нарешті прийшли до камери ч.12. Відчинилися двері і вскочили до камери сполохані й заспані начальники, з самим найстаршим на чолі, з тим альбіносом.

— Заключонниє! Садітєсь!!!

На цей раз це йому вдалося. Люди звелися, заспано позіхаючи, й посідали. Начальство зайшло на середину камери й почався допит, хто співав. Звичайно, смішнішого нічого арештанти ніколи не чули, такого щирого здивування треба пошукати... Безсумніву, начальство бачило, що це звалище „людішек" над ним потішається, але що воно могло зробити. Таку саму картину вони здибали в усіх камерах цієї тюрми, піди ж розбери, хто саме винен. А в дверях стояв наглядач з числа „найсимпатичніших" і „придуркувато" підсміхався. Дивлючись на його міну, Андрій збагнув всю несподівану геніяльність Металідієвого задуму з тим „Інтернаціоналом". До цього наглядача те належно промовило і тепер він мовчав. Він безперечно чув, що робиться в його камері, але удав, що йому зовсім нічого не відомо, тим більше що контроля почалась знизу, значить, начальство збите з пантелику грунтовно, а ще тим більше, що співвідповідальність падає й на нього, якщо взнають, — як це він допустив до такого, чи проспав?! Не чув?! Адже ж так довго співало!

Хористи так „міцно спали", що коли начальник зайшов на їхню половину, то мусів окремо повторити для них свою милу команду: — „Заключонниє! Садітєсь!!"

Коли начальство нарешті пішло геть, пригрозивши, що вся тюрма буде покарана (тим ствердивши, що їхні

розшуки скінчилися пшиком, якщо мають карати всю тюрму а не Металіді з капелею),коли за ними зачинилися двері, в камері довго стояв приглушений сміх. Той сміх урвав наглядач. Він відкрив двері, постояв у них і тихо промовив до лежачих:

— Суккини сини!

Більше він нічого не сказав. Загримав замком. Тиша.

„А все таки він симпатяга, цей наглядач", — промовив хтось щиро. — „Як шкода, що він не з нами".

Так скінчився перший концерт Металіді.

Крім співів, хлопці в кутку, якщо не майстрували щось або не вчили з Гансом німецької мови, цілими днями грали в шахи, зробивши їх з „пластмаси", а дошку накресливши на підлозі цвяхом. Таких шахістів у камері було багато і це давало змогу улаштовувати навіть турніри.

Крім шахів, шашок та доміно, в камері було ще низка інших, спеціяльно тюремних ігор, вигадуваних самими в'язнями. Так, наприклад, грали в розкладання слова — треба було з тих самих літер викомбінувати максимальну кількість інших слів: або спеціяльно іменників, або прикметників, або імен знаменитих людей, або географічних назв, тощо. Також гра в військову фльоту. Ця гра поширена на волі серед дітей, але для арештантів вона цілком годиться, щоб проводити за нею цілі години. Також креслення та розгадування шарад. І т. д.

Для всіх таких ігор користалися ґальошами та шматками скла.

Найбільш масовою й найбільш газардною грою була гра в кості на сірники... Раз на місяць всі, хто мав гроші й не мав заборони від слідчого користатися ними, діставали „лавочку". В числі купованих речей були й сірники, по кілька коробочок... До речі, щоб користатися „лавочкою", треба було мати спеціяльний дозвіл слідчого. Заборона „лавочки" належала до одної з форм репресії проти упертих і непокірних. Одначе попри все те, в камері було чимало таких, що користалися „лавочкою".

Гепнер і всі троцкісти (ті, що порозколювались, звичайно), вірмени, доктор Петров та інші набехували свої торби. Діставали „лавочку" також ті, чиї справи були вже позакінчувані й пішли на ОСО або іншу яку „судову" інстанцію. Треба зразу ж віддати честь прекрасно-

му арештантському звичаєві, вірніше, людській арештантській солідарности. Ті, що нічого не мали на конто в тюремній бухгальтерії або не мали права користатися „лавочкою“, в цей день теж дещо мали, — було створено спеціяльний фонд і в той фонд кожен, хто одержав „лавочку“, мусів дещо покласти від своїх благ. А дехто просто брав одного або й двох своїх колеґ на утримання, поділяючись з ними в міру своєї щедрости. Найголовнішим у „лавочці“ були цигарки й махорка. Це те, що робило отримання „лавочки“ величезною загальнокамерною подією. Бувало й так, що одна камера отримала лавочку а друга ні, тоді цій останій уділявся кредит. Йшлося про куриво. Якщо дванадцята камера не дістала „лавочки“, а хотіла курити й не мала чого, нижня ж камера лавочку одержала, тоді по телеграфу укладався договір, згідно якого нижня камера позичала горішній 340 штук цигарок (усім по цигарці). Для цього горішня камера спускала вниз на шнурку у вікно, в щілину помежи щитком і стіною вузесенькі торбиночки, поклавши туди шматок мила абощо, щоб тягнуло, і такі торбиночки опинялися в щитку нижньої камери, де на них вже полювали. В ті торбиночки вкладалася позика й вони тим же шляхом мандрували нагору. Така процедура — це було ділом цілої камери. Одні телеграфували, другі сукали з розпущених скарпеток шнури й, припасувавши торбиночки, опускали їх, треті вартували біля дверей, четверті робили „шум“ — співали, сварились, товпилися по всій камері, маскуючи диверсію, а всі дивилися на тих, що сиділи біля вікна, як рибалки, тримаючись за шнурки — „чи не сіпає“? Це було хвилююче священнодійство. Нарешті знизу подавали сиґнал „Підіймай!“, за шнурок щось „сіпало“ знизу й „рибалки“ обережненько тягли свою „рибку“. Знизу вартовому тяжко було вглядіти, як та торбиночка повзе по стіні, бо ті, що вигадали прокляті щитки, не врахували такої процедури і, коли дивитися знизу, то щиток покриває щиток і нічого не видно, ніякої стіни. Ті, що вигадали щитки, були діялектиками, одначе, подолавши проблему затемнення світу, не змогли подолати істини, яку сами ісповідували, а саме, що все має в собі власне заперечення. Щитки були прокляті, але вони ж були й благословенні, якщо йшлося про позичання курива. В який спосіб цигарки позичалися, в такий і віддавалися. Такі цигарки були найсмачніші, особливо коли перед тим камера не курила вже кілька день, починала крутити вату або кору з тих щи-

тків, які були не залізні, а збиті з соснових дощок, — така кора тоненько наструґувалася шкельцем, потім розколювалась люлка чи чубук, вибиралася вся частина просякнута нікотиною, намочувалась в чаї, а тоді в тім настої квасилось кору, просушувалось і курилось. Позичені цигарки були, як манна з неба, й ціла камера раювала, курячи жадібно кожен свою цигарку та все зберігаючи „сорок“, „двадцять“, „десять“, аж до нуля.

Після отримання „лавочки“ в камері було що курити. Кожен з покупців найбільше брав цигарок та махорки. Лише, на жаль, ніколи не виправдувались сподівання, що з отриманням цигарок буде ще й на чому писати. Гай-гай! Бідні ті цигарки. Перше, ніж потрапити до камери, вони зазнавали від продавця тяжкої екзекуції — він обдирав геть оболонку, брав усі цигарки в жменю а тоді великими ножицями обрізав геть мундштуки майже при самім тютюні і так вкидав „покупцеві“ в торбу. Так що в'язені діставалися замість цигарок коротюнькі сигарети і писати було зовсім ні на чому. Махорку видавано теж без оболонки, висипаючи її в торби.

Кожного разу після отримання „лавочки“ камерний розпорядок дещо мінявся: камера цілі дні бавилася грою в кості на сірники, у висліді якої утворювалися „сірникові королі“. „Король“ ставав власником усіх сірників у камері. Королював кілька годин — рівно до початку нової гри, а потім банкротував на користь щасливішого... І бавились це не кримінальні „урки“, а люди інтеліґентні, з вищою освітою.

„Чи чуєш. Аби не збожеволіти!“ — умотивував цю свою поведінку котрийсь з інженерів чи професорів. І він мав рацію.

Коли вони бували на прогулянці, вони бачили горішні поверхи тюремної лікарні, куди не мало вже помандрувало їхніх товаришів, помішавшись розумом від тортур, від безкінечних дум, від умлівання серцем, від одчаю. З телеграфа знали про трагічні випадки в інших камерах, коли людина нагло починає битись головою об стіну, стерявшись нарешті від нестерпної депресії. А скількох з числа мешканців камери ч. 12 чекає ще така сама перспектива!? А раз із тройників передали тривожну, хвилюючу новину: ад'ютант маршала Дубового скінчив життя самогубством. Він знайшов підчас походу до лазні великого іржавого цвяха і сховав у кишені. Прийшовши ж до камери, він скинув сорочку, пильно приклав цвяха до грудей і сильним ударом руки увігнав йо-

го в серце. Скінчив порахунки з усім одразу... А в нижній камері хтось перерізав собі артерії склом і зійшов кров'ю. Коли вранці всі встали на перевірку, один не встав, він лежав мертвий у калюжі крові. Знову в іншій камері хтось повісився вночі на ґратах перед самісінькими дверими на роздертому рушнику... Таких випадків було досить і кожен боявся дійти до такого стану, коли лишається тільки розбити череп об мур або перетяти артерії. В камері ч. 12 зняли одного з петлі — це був інженер з групи начальника харківського залізничного вузла, Малія, обвинуваченої в шкідництві й терорі і надзвичайно катованої в застінках ДТО (Дорожно Транспортного Отдела) знаменитим начальником того ДТО, Курпасом Вони всі чекали смерти і, в чеканні тієї смерти, інженер заліз під стіл, припасував якось мотузку й вирішив утекти від Курпаса і його смерти в свою смерть, — задушитись лежачи. Але, на щастя, він занадто сильно дриґав ногами, його почули підстольні мешканці — представники камерного пролетаріяту, а найперше Гриша студент, спеціяліст від малювання свастик на вчительських черевиках, і інженера витягли з петлі й з під столу, як тяжкого злочинця. Після того інженер вже двічі був „сірниковим королем", а Гришу зробив своїм джурою, віддаючи йому половину „лавочки", — користався з того, що Курпасова смерть щось забарилася, й грав напропале.

Взагалі в камері було прийнято, як неписаний, але обов'язковий закон, що арештантська етика мусить дозволяти все — грати, співати, лаятись і навіть битись. Лиш не дозволено божеволіти чи забивати іржаві цвяхи в груди.

І люди по змозі дотримувалися цього правила. Лиш один веґетаріянець Дахно поволі умирав, не бажаючи здатись і осоромити свою „веґетаріянську національність".

VII

Існує чи не існує над слідчими та над тюремниками, над їхнім свавіллям якийсь нагляд, якесь стримуюче начало, якийсь закон, якесь правосуддя і як воно виглядить?

Цікавиться хтось долею цих усіх приречених „людішек", зданих на милість хлопчаків у єжовських уніформах, чи не цікавиться в цілім СССР? Адже ж всі слідчі намагаються все підганяти під якийсь кодекс, старанно оформляють справи, припасовуючи до конкретних статтів того кодексу людські „злочини" і дуже умлівають над тим, щоб все було „по-закону", щоб їхні справи були „бездоганими" й прийнятними для „пролетарського правосуддя", рахуючись, ніби, з ним дуже. Як же ж воно те стримуюче начало, те правосуддя виглядить? Це цікавило людей, бо вони в нього вірили й за нього хапалися, бувши певні, що воно колись нарешті втрутиться і що, коли воно втрутиться, — все прийме зовсім інший хід, безглуздість справ буде вияснена й всі опустять мури в'язниць. Інакше не може бути. Коли б тільки воно втрутилось! Адже ж тяжко буде слідчим умотивувати достатньо, чому вони тримають таку масу людей, заховавши її від світу. Адже ж навіть неузброєним оком видно все безглуздя 99 відсотків „справ" цих усіх „ворогів народу". Більшість в'язнів думали, що слідчі й тюремники просто обходять те правосуддя, те око закону, недопускаючи його обманом заглянути за ці мури. І тому тут панує свавілля новітньої, темної й злочинної опричини. Але ж є десь закон, є правосуддя! Досить йому прийти б і все це розсиплеться. Цікаво, як воно виглядить!?

І ось воно те правосуддя прийшло до камери. Прийшло з візитою. Це сталося несподівано й без ніякого попередження та спеціяльних приготувань, як то буває

в цій країні при ріжних інспекційних оглядах та контролях, коли все спеціяльно причісується, миється, приготовляється до „парадних“ оглядин. Просто — відчинилися двері і в них почало товпитись якесь начальство, іронічно посміхаючись. Начальник тюрми — альбінос — крикнув своє верескливе — „Заключонниє, садітєсь!“ а тоді хтось інший промовив:

— Прокурор по-надзору! Увага! Хто має які скарги та заяви?

Це було сказано тим тоном, як то говорять чемно, але з зловісним притиском — „Ану, ану лиш спробуй хто!“

В дверях з'явився „прокурор по-надзору!“ Це була худенька, бліда жіночка з лосить переляканим і безмежно розгубленим виглядом. Вона стала і намагалась опанувати свої нерви, що вже напевно не витримували видовища, баченого не в цій першій камері і розрахованого зовсім не на жіночі нерви. Глянула боязко на силусиленну людей і під їхнім хоробливим поглядом знітилась. Жмакала в руках хусточку.

— „Хто має які заяви?“ — прожебоніло „правосуддя“ тремтячим голосом несміливо.

Піднявся ліс рук. Того лісу „правосуддя“ зовсім злякалось і глянуло безпомічно на якогось грубого начальника в уніформі армії „залізного наркома“. Начальник презирливо знизав плечима, мовляв, — ці „вороги народу“ можуть мати багато заяв, але чи варто надавати тому ваги. А втім, питай. Правосуддя побігло очима по лісові рук, не знаючи, як бути, а з маси, раптом окрилених надією, людей вже вилітали хаотичні запитання, далі більше — запитання злітали з ріжних кінців, збиваючи одне одне: люди, втративши всяку обережність („Прокурор же!!“), ставили несподівано зухвалі й одверті, одчайдушні запити:

— Мене не викликають два роки! Чому!?

— А чи дозволено мордувати й бити?!!

— Я пролетар від діда-прадіда, а мене катовано!!.

— Чому не можно писати заяв?!

— Ви прокурор! Скажіть — чи в „Конституції“ написано про інквізицію?

— Чому не дають побачень з дітками?!!

— Я не винен ні в чому, але мене ніхто не хоче слухати...

Це було якесь божевілля, люди пустились берега й у нестямі раптом осміліли, в одчайдушних запитаннях

намагалися розгорнути всю свою безмежну трагедію. Люди навіть не чекали відповідей, вони просто хотіли, що б їх чули, щоб прокурор знав, що робиться, хотіли висловитись, хотіли поінформувати „пролетарське правосуддя". Але на диво всі ті одчайдушні викрики не робили аніякісінького враження на групу біля дверей. Лише „прокурор" побіліла, як крейда, й благальними очима з мукою дивилася на начальника в уніформі, немов просячи: — „Та припиніть це нарешті!" Начальник насупився і мовчав. Ворушив щелепою під зливою викликів. Злива враз припинилася, вщухла, ліс рук опустився й люди, так наче їм вилито цистерну холодної води на голови, замовкли. Знітились. Запал так само нагло, як прийшов, минув геть. Всі зрозуміли, що прокурор тут зовсім ні до чого, що це маріонетка. Коли ліс рук опустився, начальник пожував щелепою й спитав в одного з найближчих в'язнів понуро:

— Ви, здається, підіймали руку?

— Ні, ні... Я... Я...

— Що ви хотіли? Ви маєте заяву?

— Ні, ні, я не маю... Я тільки хотів, щоб дозволили „лавочку"... — пролепетав нещасний.

— Ви кричали, що вас били, — наставився начальник на бідолаху виряченими очима.

— Та що ви! Ні, ні...

— Вас били?

— Ні, ні! Мене не били!

— А вас? — запитав начальник презирливо слідуючого.

— Ні, ні!

— А вас?

— Ні...

— А вас?

— Ні...

— І вас?

— Ні...

— Ну, от бачите! — повернувся начальник до прокурора глузливо. Прокурор опустила очі й з мукою чекала кінця цієї проклятої візити. Була та жінка до того нещасна й стурбована (власною долею може!), що Андрієві було жалко на неї дивитися. Навіщо вони її водять, цю нещасну жінку?! І кому потрібна ця комедія?!

Устійнивши, що в камері нікого не бито, а ті крики — то була лише провокаційна „обструкція", орга-

нізована ворогами народу „ під шумок", начальник презирливо процідив до всієї камери:

— Прокурор розпорядився давати вам паперу для заяв. Будете писати заяви й здавати наглядачам, або черговому корпусу, а той передасть їх за призначенням. В заявах можете писати щ о х о ч е т е! Ви зрозуміли? Що х о ч е т е!

По тому вся група пішла геть. Зачиняючи за нею двері, наглядач мовчки вискирився до камери.

Милість була велика, але з усього було ясно, що всі ті заяви далі не підуть, як до рук цього начальника й йому подібних та до рук слідчих, що будуть їх студіювати й прикладати до „діла". А якщо ті заяви потраплять навіть до рук цього „прокурора по-надзору", то й що з того?

Обговорюючи все це скептично, в камері пригадали скільки прокурорів сиділо й сидить у тюрмі, а надто згадали того прокурора Брона.

Однієї ночі вкинуто до камери Карла Маркса...

В чадних обіймах сну люди лежали хаосом, як трупи на побоєвищі, переплутавшись руками й ногами; душі їхні десь повтікали в соняшне маріння або жаске маячіння, жили іншим життям, покинувши тіла на призволяще, щоб от лежали купами й сходили терпким смородом поту й немитої шкіри. Люди роздвоїлися — на посинілі, напівмертві тіла, що валялися в камері, й на живі душі, що десь вимандрували геть в інший світ, і, здавалося, що ніщо не в силі їх з того іншого світу повернути назад, аж поки не прийде ранішня перевірка з отим „Маня, на поверку становісь!" Ніч діходила середини. Аж раптом біля дверей хтось зойкнув безтямно, а далі зайшовся божевільним хихотінням. Люди зринали зі сну, витріщали очманіло очі й хвиля хихотіння помалу розросталася. Те хихотіння поширювалось, як зараза, виростаючи в психозу — в психозу спільної дикої візії. Нащо вже Андрій мав міцні нерви, але відчув, що він піддається загальній психозі й не в силі їй протистояти, не в силі відпекатись галюцінації, що зринула для цілої камери й стояла перед безліччю очманілих очей, нагло переключених від окремих сонних візій до візії загальної...

В дверях стояв К а р л М а р к с. Відчуття його реальности було просто приголомшуюче. І в той же час

він був ніби привид, ніби клубок сивого диму чи пари, ніби туманність в погано протертих з поволоки сну очах. Люди хапливо терли очі, але візія не зникала. Відсахнувшись спиною в замкнені двері, розпістерши руки, як крила, білий-білий, мов би післанець неба, стояв бог, патрон цієї землі — Карл Маркс. Біла буйна шевелюра і борода клубочилися розкуйовджені вітрами підчас чаклунської, зтого-світньої подорожі. Біла одежа... Він був у самих кальсонах і натільній сорочці.

— „Карррл Марррксс..." — відітхнув хтось безтямно і той віддих пішов по всій камері, з уст в уста.

— „Кар-рл Марррксс..."

Карл Маркс відслонився від дверей і ступнув пару кроків повільно, як сомнамбула, і став, розпістерши руки.

— Боже! — промовив Карл Маркс. — Де ж це я?!.

Мертва тиша. Якийсь бідолаха, відчувши себе за межею реального, в царстві божевілля, дико й тоскно закричав, як кричать люди, теряючись. Хтось на нього крикнув і тоді галюцінація розвіялась. Галюцінація розвіялась, але Карл Маркс стояв. Він був у кальсонах і нижній сорочці і це, власне, привело людей до пам'яти. Якщо це й Карл Маркс, то зовсім не привид, а нормальна, приголомшена в такій же мірі, як і вся камера, жива людина. Люди протирали очі вже спокійно, зідхали й сідаючи по-турецькі, як до молитви, дивилися на гостя нормальним зором, дивились насмішкувато,

— Де це я?! — повторив гість у кальсонах.

— На курорті, — сказав хтось понуро.

— На Сабуровій дачі, — додав інший ще понуріше.

— Ідіть сюди, професоре, — сказав Гепнер, упізнавши гостя нарешті. — Це професор Н-ського Марксо-ленінського інституту, колеґа... — пояснив Гепнер для цілої камери тихо.

По камері прокотився сміх полекшення і водночас уїдливої іронії. А хтось навіть пожалкував, що це не справжній Карл Маркс, оформивши той свій жаль у відповідну репліку. А хтось висловив сумнів уже в правдивості слів Гепнера. А хтось іронічно (а може й справді!) вигукнув з тоскною експресією:

— Карл Маркс! О, Карл Маркс! Ряту-уй нас!!:

— Рятуй нас... — віддало луною в другій камері. І тяжко було збагнути, чи це вияв убійчого шибеничного гумору, чи слова адресовані до справжнього Карла Маркса — патрона цієї країни а, значить, і патрона цієї

тюрми, як апотеози Великої революції, що вибуяла на Марксовім генії.

Як би там не було, але цей епізод і поява цього „Карла Маркса" стала причиною пізніших великих дискусій і словесних герців в камері ч. 12 між ним, як уособленням Карла Маркса, як фанатичним його послідовником, що ідеально правив за Марксів дублікат, і штурманом та іншими. В його особі прийшла в камеру Марксова доктрина на перевірку, посаджена в тюрму, тим ствердивши, за словами штурмана, що „Процес дійшов цілком свого діялектичного заперечення".

Тим часом на запрошення Геннера „Карл Маркс" вагався якусь хвилину, вхопився руками за голову в безмежнім розпачі:

— Боже, боже!..

— Та це не Карл Маркс, це піп! — кинув хтось глузливо. А другий:

— О! Карл Маркс з атеіста став віруючим! Ха-а...

— Ти хто? — спитав Карл Маркс усторч того, що сміявся.

— Металіст.

— А ти?

— Комуніст.

— А ти?

— Пролетарський композитор.

— А ти?..

І відбулася цікава парада. „Карл Маркс" гарячково питав, тикаючи пальцем і намагаючись щось для себе вияснити, а йому напівжартома, напівсерйозно відповідали, як генералові. По камері йшов вітер запитань і відповідей. Результат був надзвичайний. Виявилось у висліді переклички, що в камері сидить все пролетаріят, його верхівка, його інтеліґенція. Переставши питати, „Маркс" звісив голову на груди й тяжко зідхнув. Був він надзвичайно подібний до К. Маркса, цей професор, а найбільше тієї подібности додавала типова його професорська поведінка — поведінка розсіяної, наївної людини, що нічого не знає, що в світі робиться поза його кабінетом, і, зіткнувшись з реальним світом, найменші дрібниці відкриває, як Колюмб Америку. Відкривши таким чином камеру ч. 12, як обіталище пролетаріяту й ветеранів революції, Карл Маркс постояв і, не знаючи, що ж сказати тут, розвів якось смішно руками:

— А мене от витягли з постелі...

Він, здається, хотів виправдатися, що в такім добранім товаристві опинився без штанів.

— Нічого, то ще пів-біди, — потішив його хтось. — Біда попереду.

— Лягайте спати! — прошипів наглядач у дверях, відчинивши їх нечутно.

Тим сцену було вичерпано. Карл Маркс пройшов до Гепнера й там сів. Камера вклалась спати.

По кількох днях гарячих дискусій з штурманом і іншими К. Маркса забрали на допит і привезли назад побитого. Потім на очах цілої камери обстригли йому розкішну шевелюру й бороду й професор Марксо-ленінського інституту з „Карла Маркса" став маленьким, зморщеним, безмежно погнобленим дідком, подібним до Манєвича. З нього зроблено страшного ворога народу й він з першого ж допиту геть все підтвердив і в усьому „признався", „розколовся" й, сидячи в камері ч. 12, зідхав дні і ночі. Ні, цей витвір Марксової доктрини зовсім не по його зубах і не по його нервах.

Забирали з камери Сашка. Прийшов черговий корпусу й покликав Грязнова. Аж тепер камера взнала Сашкове прізвище.

— Грязнов, з вещами!

Але Сашко не пішов, категорично заявивши про це черговому в найдинамічніших висловах.

Тоді прийшло по Сашка чотири тюремники. Сашко забився в кут, весь пломеніючи, — і почалася баталія. Чоботи, черевики, миски, що стояли з недоїденою „баландою", торби, глечики — все пішло в рух. Сашко відбивався несамовито й кричав:

— Мерзавці! Насаджали людей невинних в камеру ось і мучите. Не підходь бо вб'ю! Сволота!!. Гади!!. Троцкістів видумали!.. — і запускав мисками, що підверталися під руку, мечучи їх, як диски, й розбиваючи об протилежну стіну. Миски летіли зі свистом, ударяючись об стіну, засипали лежачих череп'ям.

Але мисок не вистачило. Чобіт і черевиків теж. Сашка обложили тісно й, ламаючи будь-який спротив, скрутили, зборкали й поволокли. Сашко кусався, дряпався, бив ногами, вириваючись, в груди й по чому попало і все кричав про невинних людей, кричав такі речі, що й за одну соту їх нормальну дорослу людину, першого ліпшого з цієї камери, було би тут же задуше-

но, а потім ще й додатково розстріляно, та їх і не посмів би кричати ніхто. Але Сашко горланив так, що й на третьому подвір'ї за тюрмою напевно було чути.

— Перевихований гад!—шипів котрийсь з тюремників.

Всю цю сцену спостерігала камера, спостерігала понуро, деякі зловтішно, але... що камера могла тут вдіяти. Проте, могло статися так, що люди раптом піддалися б божевільній, безтямній психозі і тоді б було натворено чимало „рекошету". Це відчували тюремники й з усієї сили намагалися пошвидше видертися з камери й виволокти Сашка.

В дверях Сашко, несений на руках, так само, як і місяць тому, упирався в двері ногами й руками, обриваючи собі нігті на пальцях, і шаленів від гніву й розпачу.

Нарешті Сашко притих, обм'як, бачучи що не дасть ради, й крізь сльози крикнув у камеру:

— Прощавайте, братця!.. Штурман!.. Я їм гадам!..

Двері грюкнули. Сашка десь поволокли по сходах, а разом з ним поволокли десь і недоговорену фразу.

Отак о... На одного політичного стало більше. На справжнього політичного, що має п'ятнадцятилітню щиру душу й саме тому не визнає компромісів.

VIII

Цієї ночі Андрієві нічого не снилося. Бо він не спав. Він втратив здібність спати від того часу, як йому приснився той химерний сон та після того останнього побачення з слідчим, коли він углядів жахливий документ з ім'ям Катерини. Кожної ночі, коли вщухав гамір і камера засинала, він отак лежав пластом і дивився в стелю, і все думав, думав. Аж голова йому пухла від тих понурих, а часом божевільних дум. Він викохував свій жорстокий плян, знову й знову перевіряючи себе й своє сумління, і з кожним разом все більше стверджував своє моральне право саме так вчинити. Це жорстоко, але справедливо! А головне — він все більше діходив висновку, що це було необхідністю. Так треба. В ім'я себе, в ім'я братів, в ім'я матері, в ім'я товаришів і друзів — так треба. Інакше тим мукам не буде кінця, а в справу буде вплутано безліч дорогих йому людей. Зідхав, геть все скреслював і починав наново. І знову діходив до того самого. Стомившись, нарешті, засмучена його душа, шукаючи забуття, мандрувала по степах і гаях його рідної землі.. Потім все те щезало і приходила знов його мука, його понура, гірка дума. Від тієї думи йому вигоряло серце і дерев'янів розум. Він відчував, як з нього щезає замріяна людина, а приходить хтось черствий і жорстокий... Добре. Так треба.

Так і цієї ночі.

Вранці йому було сумно, ніби відчував розставання з цими ось своїми товаришами, з якими зжився і з якими здружився в цім пеклі — з штурманом, з Миколою, з Руденком. Якесь таке вовче відчуття.

Після прогулянки, на якій він побачив багато снігу (була зима. Лютий місяць вже.) і на якій вони бачили якусь жіночу постать у вікні далекого корпусу лікарні, що махали до них рукою з-за ґрат, Андрій повернувся

до камери ще смутніший. В тім смутку він заходився вишивати портрет штурмана на рушнику, подарованому Гепнером. Він хотів до того подарунку докласти й свій — вишити йому пам'ятку, хай береже. Профіль нашкіцував професор академії мистецтв і по тому контурові Андрій вишивав нитками з розпущеної скарпетки. Він вишивав голкою, але про запас тримав обсмалений і загострений сірник з заправленою ниткою. Портрет виходив гарний, дуже подібний. Він його вишивав до обіду й після обіду, як замріяна дівчина. А коли портрет був уже майже закінчений, до камери увірвались начальник тюрми, начальник караулу й два оперативники. Після шаленого викрику альбіноса „Заключонниє! Садітєсь!" вони кинулися прожогом до Андрія. Андрій встиг сховати рушник і вткнути голку в щілину підлоги, висмикнувши геть нитку. Одаче альбінос побачив кінчик рушника й висмикнув його, й розчепірив перед очима. Вони довго дивились на портрет штурмана, зачудовані, а тоді карнач звернувся до Андрія:

— Це ви малювали?

— Гм... Т-так...

— Олівець!

— Будь ласка, — Андрій подав кілька обсмалених сірників, теж приготованих на цей випадок, і навіть показав, як ті сірники гарно пишуть.

— Гм... Гм... І вишивали теж ви?

— Так.

— Голку!

Андрій подав сірник з заправленою ниткою.

— Я сказав голку! — визвірився карнач.

— Оце й голка.

— Ви цим вишивали??!

— Так.

— Кого ви дурите! Хіба цим можно вишивати!?!

Андрій показав, як можно вишивати сірником.

Начальство посопіло, покрутило рушник в руках і, спитавши, чий рушник, вернуло його штурманові. Після того карнач вп'явся очима в Андрія:

— Добре. А тепер покажіть, де ваш ножик. Чи може у вас і ножик з сірника?

Андрій здивувався (попрацював якийсь провокатор!) а далі іронічно знизав плечима.

— Ножик!! — повторив карнач.

Андрій пильно подивився йому в обличчя й насмішкувато запитав:

— Звідкіля це ви взяли?

Карнач насупився:

— Так ви, значить, „не маєте“, ага... Ну добре. — А тоді звернувся до всієї камери:

— Хто має ножика, прошу здати негайно! Інакше буде тяжко покарана ціла камера. В камері є ніж і за укривання його всі понесуть тяжку кару! Понятно?

Тиша. Тоді карнач енергійно ступив до сумежної камери і там ще грізніше повторив своє запитання, а не діставши відповіді, в загальному замішанні ступнув до місця, де раніш лежав Андрій з штурманом. Там тепер був Іщук.

— Хто має ножик? — спитав карнач у Іщука. —Ви?

— Ні, ні... Я ні... То не я...

— А хто?

— То отой... як його...

— Котрий? Покажіть.

— Іщук швиденько схопився й, вивівши карнача в першу камеру, показав на Андрія пальцем.

— Ну, от, — сказав карнач, звертаючись до Андрія. — А тепер кажіть, де він, ваш ніж. Чи ви „не знаєте“?

— Так, я не знаю, — промовив серйозно Андрій. — Очевидно, той, хто знає „хто“, скаже й „де“.

Іщук сказав і де. Він швиденько побіг до свого місця, подлубався в підлозі й, витягши зі щілини одточену залізячку, подав її карначеві. Начальство зтовпилося біля того ножика, ахкало, цмокало, похитувало головами й заходилося з обурення й дива, так ніби вони знайшли не якусь мізерну залізячку, а щонайменше тяжкий кулемет, яким можно перекинути тюрму й всю совєтську систему.

— Це ваш ножик? — спитав карнач Андрія.

— Мій.

— Добре. Зберіться з речами... Вам, я бачу, занадто добре в цій камері сидіти.

Андрій зібрався „з речами“, взяв свою незмінну й єдину торбиночку, зроблену з майки, потис товаришам руки й пішов. До камери весело помахав рукою — „Пока, пока...“ Камера його проваджала підбадьорливими посмішками, поглядами співчуття, тихенькими помахами рук, зідханнями — „От. Двадцять діб карцеру!“

Але Андрія не вкинуто до карцеру. Його звели вниз і впхнули в іншу камеру. Це була т. зв. „Штрафна камера“ ч. 3.

Вогка цементова підлога, півморок, тмяна елект-

рична лямпка в стелі, брак будь-яких вікон і повнісінько півголих людей в лахмітті, — це перше, що кинулося в очі. Постоявши біля дверей, Андрій, не чекаючи запрошення, почав розташовуватись біля параші, як вдома. Це його законне місце. Підлога, як звичайно, була мокра й на неї не можно було сісти, але то нічого. Сів навпочіпки і, так розташувавшись, почав розглядатись.

Враження, — що він опустився з верхів людського суспільства в самісінькі його низи. Який контраст! В 12-й камері — переважно високоосвічена, інтеліґентна публіка, а ті, що й не мали високої освіти — вірмени, перси та греки — були все таки людьми поважними, статечними. А тут — основна маса, це кримінальний елемент, злодії-рецидивісти, урки-професіонали. Це чути було з мови, з поведінки, з несамовитої блатняцкої матюкні. Вони лежали й сиділи попід стінами на купах „барахла", грали з газардом в карти на речі, на пайки хліба, на „баланду" (завтрішню, післязавтрішню й на тиждень наперед!), несамовито сварились, розсипаючись гістерикою, і здавалось, що ось-ось почнеться бійка. Посередині сиділо на підлозі (на речах) два ряди не-блатняцької публіки, вони щулились мовчки, нишкли, не подавали голосу. Вони сиділи нерухомо, похнюпившись, сиділи щільною лавою і були ніби острів на розбурханому морі, розділяючи те море навпіл. Море вирувало.

Дивлячись на нього, на те ворохобне товариство, і на саму камеру, що була темним, вогким льохом, Андрій розумів, для чого його сюди вкинуто, й іронізував з того. Це давня й добре йому відома метода слідчих ще ГПУ, а тепер і НКВД, знущання над непокірними — вкидання політичного в'язня до камери „соціяльно близьких", тобто до кримінальних, що всією душею ненавиділи інтеліґенцію, політичних в'язнів, вбачаючи в них не тільки ворогів совєтської влади, а й своїх власних, через яких, мовляв, їм так погано живеться на білому світі. Вони так навчені. Дике явище, але реальне — в арештантському світі все стояло догори ногами. Цей світ, як і кожен, був поділений на-двоє — на упривілейованих, тобто на верхи, і на упосліджених, тобто низи. Тільки тут верхами були кримінальні злочинці й душогуби, соціяльні покидьки, трактовані владою, як „соціяльно близькі", лиш „трішечки зіпсовані", низами ж бу-

ла вся решта — вчені, професори, інженери, взагалі все, що інтелектуально розвинене, здібне мислити, здібне до творчости й політичної акції, злочин яких в тім і полягав, що вони ставилися до існуючого порядку речей критично й прагнули, бодай в думках, до його усдосконалення або зміни. Ці „низи“ були сліпо ненавиджені „верхами“ й цим останнім дано право безкарно над першими верховодити, знущатися над ними, топтатись по них, розпоряджатись їхнім майном і навіть життям. Щоб створити для політичного нестерпні умови в і так тяжких тюремних або концтаборових умовах, його кидали до кримінальних, до арештантської „аристократії“. Андрій вже колись проходив цю школу і тепер ждав, що з того буде. Ждав брутальної аґресії ворохобної орди проти себе.

Але, на диво, ніякої аґресії не було. Лише один з тієї братії — він же староста камери — підійшов до Андрія й попросив закурити, пильно його оглядаючи. Оглядини справили на нього, очевидно, солідне враження, він поблукав очима по Андрієвих біцепсах, по голих грудях і по всій його дебелій фігурі й, не дочекавшись „закурити“, бо в Андрія не було тютюну, запропонував свій кисет. А як Андрій спокійно скрутив цигарку і повернув кисета з подякою, батняцький атаман запитав похмуро:

— Звідки сам?

— З Колими, брат.

— Та-ак? Троцькіст?

Андрій зідхнув:

— Бери вище.

— А хто?

Андрій помовчав, пустив хмару диму й, зідхнувши, цілком довірочно поінформував по-дружньому:

— Терорист.

Це мало цілком передбачені наслідки.

Атаман, приємно вражений оглянув, Андрієву фігуру ще раз пильно й, переконавшись з тих оглядин, що це так мабуть і є, нічого більше не сказав. Повернувся до своїх. І там бовкнув:

— Не трогать! То, брат, „парень на большой!“ А не якийсь лягавий інтеліґентик.

Андрій посміхнувся. Посміхнувся з того, що цей світ „соціяльно близьких“, далебі, еволюціонує. І еволюціонує зовсім в небажаному для слідчих напрямку. Він вже не ненавидить політичних „контриків“ взагалі, а ди-

ференціює їх і має сантимент до певної категорії. Має сантимент до солідних і рішучих людей, вроді терористів, не міняючи свого презирства й зневаги до „лягавих інтеліґентиків". Знаменито. І Андрій в думках іронізував з слідчого, що він так прорахувався та що не знає, які процеси відбуваються в людських масах. Воістину, „биття визначає свідомість!" Реконструкція людських душ під тиском биття відбувається повною парою.

Судячи зі здивованих поглядів мовчазної групи погноблених людей, що сиділи в два ряди посередині, для Андрія таки була тут приготована гірка „пілюля". Але минула. Йому дали спокій.

Становище його було дуже кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей, нічого такого, що б підстелити на цементову, мокру підлогу й більш-менш вигідно сидіти, не кажучи вже лежати. В тих, що сиділи посередині, були якісь клунки, але він не хотів нічого ні в кого просити, бо просити — це не в його натурі. Визволив його той самий староста. Підходивши до параші, він звернув увагу, що Андрій сидить навпочіпки і що не має нічого, ще й напівголий. Вернувшись в глиб камери, він там мовчки щось понишпорив, а тоді приніс і дав Андрієві три мотузяних лапті.

— Оце, брат, таке діло. Поклади їх і сідай. Дуже добре, як нема ліпшого.

Крім того староста звелів усьому рядові здати трохи вправо, таким чином звільнивши трохи місця подалі від параші.

— Оце сиди тут і ні з місця. Не присувайся до параші, будь вона проклята.

Така увага була особливо зворушлива тим більше, що вона була з боку кримінального, якому напевно було наказано тримати всіх „ворогів народу" в „єжових рукавицях".

Три мотузяних лапті були для Андрія справжнім щастям, вони розв'язували проблему взаємин з цементовою вогкою підлогою. На цих лаптях було дуже зручно сидіти. І особливо зручно тому, що це були не просто лапті, а живий доказ, що в арештантській суспільній гієрархії зовсім все не так гаразд, як думають слідчі. І на тому доказові Андрій почувався не погано. Коли йому треба було лягти, він клав один лапоть під плечі, другий під стегно, третій під коліна і на цих трьох точках оперти досить вигідно вкладався боком. Під голову він клав свою торбинку й кулак. Повний комфорт. В такій позі він за-

синав і майже ніколи не сповзав з своїх точок опертя. А коли під час глибокого сну лапоть сам вимандровував з-під стегна або з-під колін і холодна підлога бентежила його сон, він намацував утікача й повертав його на своє місце, й далі засинав сном праведника. Якщо сон арештанта, приреченого на тяжку покуту „ворога народу“, можно назвати сном праведника.

Ця камера називалася „штрафною“. А називалася вона так тому, що до неї вкидано всіх політичних в'язнів за дрібні провини (як от порушення режиму, користання забороненими речами або й просто упертість у взаєминах із слідчими та з тюремною адміністрацією). Це був окремий вигляд репресії, — створення нестерпно тяжких умов для людини. І призначена ця камера була для такого гатунку політичних. Роля ж кримінальних тут була, нібито, така сама, як роля цементової підлоги, роля брудних і холодних мурів без єдиного віконечка, брудного й задушливого повітря, тмяної лямпочки в стелі, вологи, насиченої бактеріями цвілі й всіма іншими бактеріями. Для кримінальних такі умови зовсім не були тяжкими, бо ж відомо, що від самої зустрічі з цими людьми здихають всі бактерії, а не навпаки.

Анекдота про те, як замерзлого безпритульного палили в крематорії, коли по двох годинах палення відкрили нарешті дверцята печі, а він звідти вигукнув — „Закрий, халява, сквозить!“ — це безподібна анекдота. Саме вона відображає факт, що ця публіка і в пеклі почувається, як вдома. Чого не можно сказати про всіх інших, вкинених сюди, як в логовище тигрят більшого й меншого калібру. Проте, для тих, що перетерпіли слідство на Раднаркомівській, тут теж не було нічого особливо страшного. Ну, там когось побито, когось обібрано до ниточки, якщо не зумів поладити з тими „тигрятами“, когось притоптано. Але все те дрібниці. Взагалі ж тут жити було можно, навіть краще аніж в знаменитих „брехалівках“. Тим більше, що тигрята тільки гарчали страшно, в дійсности ж були зовсім далекі від думки улаштовувати якісь екзекуції ради екзекуцій. Інша справа — тяжке повітря, вічна півтемрява, ревматична ломота в костях від цементової підлоги й вогких мурів, атмосфера глибокої, герметично закритої могили.

Але слідчий прорахувався. Життя в „штрафній“ камері було тяжке, дуже тяжке, порівняно з 12 камерою та тільки ж.. Це було ще одним доказом безмежної живучости й незнищимости людини. Камера жила. Жила,

таким же життям, як і камера 12, як і всі камери й всі тюрми. Те життя де в чому ріжнилося від інших, але в основному воно було те саме, бо в основному й люди були ті самі — вони мали живу людську душу, справжню душу, що навіть нашарована жахливим шаром фізичного й морального бруду, все підіймалася, як фенікс з попелу, й поривалася втекти звідси. І в тому прагненні люди творили ілюзію життя тими ж методами, що й інші.

Поки людська саламаха камери ч. 3 була нездиференційованою, вона видавалася суцільною сіризною, безбарвною, в одній частині ворохобною і по-блатняцькі галасливою, а в другій погнобленою й мовчазною масою. Але помалу, в міру ознайомлення, та саламаха почала диференціюватись і Андрій побачив цілу низку цікавих і оригінальних типів. Навіть дуже цікавих. От Чернуха. Лежучи на трьох лаптях і занурений в свої тяжкі думи, Андрій раптом почув пісню. Прекрасний, чистий баритон заспівав на повен голос, з глибокою внутрішньою експресією:

— „Ой не шуми луже, зелений байраче!
Не плач, не журися, молодий козаче..."

Він співав з усіх грудей так, як на концерті. Здивований Андрій підвів голову — хто співає?! — і побачив вкінці камери юрбу кримінальних, що сиділи кружком і мелянхолійно грали в карти. Один з них — вусатий, широкогрудий, чорнобровий, подібний до шевця, сидячи найвище, як на троні, тримав перед очима розгорнуті віялом карти, дивився в них і співав.

Загриміли засуви, але ніхто не звернув на те уваги. Наглядач відчинив двері і крикнув — „Одставіть пісні!", але староста обклав його такою динамічною лайкою, що наглядач не знайшов нічого ліпшого, як зачинити двері й не заважати.

— Чернуха, давай далі! — звелів староста і Чернуха „давав далі". Він розгойдував задумано пісню:

— „Ой не сам я плачу, плачуть карі очі,
Не дають заснути ані вдень, ні вночі..."

Його напарники грали мелянхолійно в карти й переживали пісню, думали кожен свою думу, ніхто ані говорив, ані нічим іншим не порушував уваги. А Чернуха, докінчивши журну стрічку, затягуючи звук, як гудіння вітру в степу, замовкав, робив хід і починав знову:

— „Ой умру я, мила, а ти будеш жива,
Не знатимеш, мила, де моя могила..."

Тихо, тільки гуде вітер в степу. Вітер в степу, в безмежжі, на безлюдді, вітер людської туги й людського понурого плачу без сліз. І це він, той вітер, говорить, вимовляє голосом тих, що відходять у невідоме, самі нікому невідомі, незнані, списані з життьового реєстру:

„А моя могила край синього моря,
Край синього моря у чистому полі...“

Чернуха. З чорною душею, як чорне його замурзане й заросле обличчя, як чорні його жорстоко нахмурені волохаті брови. Як же ж він чудесно співає! Слухаючи його, Андрій зрозумів, що ті варвари, які ото сидять біля карт і які часом так демонстративно прелюто лаються, під тією всією лайкою, під тим усім брудом нестерпним мають свою душу, якусь надзвичайну, якої він зовсім не знає.

Підійшовши одного разу до параші й зустрівшись з Андрієвим цікавим поглядом, Чернуха підморгнув йому вусом, подивився на лапті, що правили Андрієві за постіль, і промовив з безподібним оптимізмом:

— Знаменито! Не журись, брат. Є такий анекдот, чи ти знаєш? Одного дядька, що „не любив випити“, піп налякав на проповіді, що він на тім світі питиме смолу. Ідучи в другу неділю до церкви, дядько маневрував поуз шинок, а чортяка все його спокушав звернути й хильнути кварту. Та дядько згадав попови слова про дьоготь. А тут поруч була й крамниця, де продавали дьоготь. Дядько зайшов до крамниці, подивився на діжку з дьогтем, поторкав її ніском чобота, а тоді й каже крамареві — „А набери кварту!“ Той набрав. Дядько видудлив її. Поплямкав. Обтер вуса та й каже — „Нічого. Як втягнутися, пить можно!“

Розповівши цю досить широко відому анекдоту, Чернуха весело зареготався. А тоді філософські закінчив:

— Як втягнутися, брат, то й тут жити можно! Та тільки, брат... міцна тюрма та чорт їй рад, га?!

Дійсно. І „можно“, і „чорт їй рад“. Люди живуть. Тільки живуть за тим таки принципом — „міцна тюрма та чорт їй рад“. Живуть з пекельною зненавистю в душі. Але не всі. Виявилося, що є оригінальні винятки з цього правила, що є люди, яких навіть Чернуха не передбачав і не мав на увазі, висловлюючи свою веселу сентенцію, підперту анекдотою. Виявилося, що є люди, для яких не тільки „жити можно“, а більше того — яким навіть така тюрма, навіть така камера миліша за

волю! Так-так! Серед мовчазної маси політичних сидить один чолов'яга, — якийсь селянин чи ремісник з провінції. Він сіренький, миршавий, з мишачою поведінкою, зовсім не показний, але справив на Андрія убійче враження. І справив він його своїм тріюмфальним, з самого дна серця видобутим вигуком, якому навряд чи міг би дорівнятися по силі вигук колюмбових матросів, що після довгих поневірянь і мук нарешті побачили землю, побачили тихе пристановище! — „Земля!!!"

Тримаючи пайку в руці після ранішньої „повєрки", сяючи всім своїм обличчям, чоловік обвів щасливим зором камеру й виголосив:

— Ну! Оце якби ще сюди й мою стару — і вже б хоч і до самої смерти тут! Годують! Цукор дають! Обід і все як належить!.. І камера обратно ж тепла!.. Братця! Що чоловікові ще треба...

Дійсно.

Це не була іронія. Це не був шибеничний гумор. Це не був глум. Це було гаряче, з самого серця видобуте зідхання колюмбових матросів:

— „З е м л я !"

Нарешті земля!

— На собез перейшов... Кугут!.. Ич... — промурмотів хтось в далекому кутку серед кримінальних.

Але цей чоловік не був „кугут". Це була трагедія на двох ногах. Це був своєрідній екстракт своєрідної категорії людей в їх масі, що дійшла до такого стану після „реконструкції" й очищення людини від „буржуазних атрибутів". Андрієві було тяжко дивитися на цього відкривателя щастя в безмежній юдолі сліз, наруги й жахливих, безпросвітніх злиднів, на цього Колюмба в безмежному океані людського упослідження. І Андрій на нього намагався не дивитися, але він якось все ліз в очі, цей мішок з костями, ця сіра еміненція з гордим ім'ям „людини". Щось він там все порпався з своїми торбами, щось виймав і вкладав, любовно переглядаючи, сортуючи. То він рахував свої заощаджувані пайки, передивлявся сухарі, перевіряв зсипаний до окремої торбиночки цукор. Він це все робив нишком з блаженною посмішкою на обличчі, сторожко й зкоса поглядаючи на боки — чи ніхто не стежить. Він, гляди, збирався розбагатіти, з'їдаючи лише одну пайку на два дні, а решту складаючи до торби. Він зшив з сорочки ще одну торбу й напаковував її сухарями. Мабуть збирається надбати цілий капітал для своєї „старої". І він не вжарт питав пошеп-

ки в сусідів, чи можно звідси передавати передачі на волю? „Можно, можно“, — відповідали йому. Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям, в якому не було й крихти іронії, а скоріше гіркий жаль. Чоловічок клопотався, як мишка, біля своїх пожитків цілісінькі дні й дивитися на нього було нестерпно. Боже! Який же великий на такому тлі був Чернуха! Босяк і рецидивіст, обдертий до того, що геть був голопузий, але яка в ньому горда, пружиняста, струнка душа. Велика, співоча, незборкана душа. І весь він з своїми голими грудима, з зухвалими вусами, при такому співставленні виглядів, як Гулівер. Горлатий, безжурний, безстрашний Чернуха.

Це було щастя цілої камери, цей Чернуха. Це її душа. Справжня жива душа. Це визнавали всі, а найперше кримінальні. Якщо старостою був той, що підходив до Андрія покурити на початку, користався пошаною всіх і послухом, так би мовити, по адміністративній лінії, то Чернуха був чимсь більшим аніж староста. Він був королем камери, духовним її стовпом. І він нічого не робив, тільки співав і сміявся. Коли він сміявся, то Андрієві чомусь приходив на думку Байда-Вишневецький, незрівняний гультяй і зухвалий скалозуб із ворохобної Січі Запорозької. Чернуха був зухвалим, громоподібним сміхуном, якого весь світ не обходив. А коли Чернуха співав, то Андрій не міг відпекатися від думки, що це в особі цього голопузого Чернухи посаджено зацьковану, безпритульну українську пісню в тюрму, стихійну, первісну, чорноземну — і в тюрму! В штрафну камеру. А вона — та пісня — й „ноль уваги“. Загиджена, потоптана, згероризована вона зовсім не збирається здаватись, зринає чиста й грімлива й дерзко розправляє крила, гримить на повен голос. А її захищає ворохобна босяцька січ від тюремного цербера.

Може від цього останнього Андрієве упередження до злодійської частини камери було захитане грунтовно. Все таки він мало знає цю частину совєтського суспільства. Ще більше піднеслась для нього заслона над душами цих людей, коли його староста (досить безцеремонно, до речі) попросив щось оповідати, „яку небудь книгу з пам'яти“, для всіх. Андрій порився в пам'яти й почав розповідати їм пригоди Тіля Уленспіґеля, за Шарлем де-Костером. Мабуть цей вибір навіяв йому Чернуха своєю персоною. Чоловічкові, що так любовно нишпорив у своїх речах, Уленспіґель був абсолютно не по-

трібен, як не потрібен і багатьом іншим з числа тих, що, зігнувшись, сиділи погноблено над своїми клунками посередині. Зате всі „злодії“ й „убивці“ — вся січ ворохобна здивувала Андрія порядно. Такої авдиторії треба пошукати. Це були великі діти, що слухали оповідання, завмерши й не рухаючись. Здавалося, вони не дихали. А коли хтось з „цивільних“ шерехтів або зідхав, на нього підіймалися з кулаками, несамовито шикали з кутків. Андрій оповідав, дивився їм у очі й бачив у них щось для себе незрозуміле — чи то була жадоба героїки, чи туга за прекрасним, чи туга за свободою й широким світом, чи мрія про ті головокрутні високости, до яких може піднестись людина, чи... В кожнім разі то не була цікавість просто з нудьги, від такої цікавости не іскряться так очі й не тамується так подих. Андрій оповідав, а сам думав про велику трагедію цих людей.

Після Уленспіґеля ворохобна орда одноголосно ухвалила виділяти Андрієві додаткову пайку щодня і просити його, аби він був такий ласкавий і розказував „усе, що знає“. Андрій від пайки відмовлявся, але то не допомогло — раз ухвалено, значить так мусить бути. Староста категорично заявив увечорі коридорному роздатчикові, щоб щодня була лишня пайка, і все тут.

Таким чином Андрій став „народнім артистом республіки“. Він щодня щонебудь оповідав і щодня йому поступала додаткова пайка. Ту пайку він віддавав своєму сусідові — худенькому, вічно-голодному студентові Хеміко-математичного інституту, Павлюкові. А сам був задоволений з того, що просвіщав цю дику братію та що розділив моральну владу над камерою між старостою й Чернухою.

В години, коли він нічого не оповідав, Андрій лежав горічерева на соїх трьох точках опертя й думав, або мугикав з Павлюком бурлацьку пісеньку:

— „Ой устану в понеділок
— Та й проп'ю я весь зарібок — с а м...“

Чомусь ця пісня отуманила їх і вони, коли не хотів співати нічого Чернуха, мугикали її цілими годинами, гойдаючи:

„Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю — с а м!“

То була чудесна пісня.

У тижні сім днів і треба кожного дня попити, постелитись і лягти — самому. А тепер таких тижнів у

місяці чотири... В камері з них сміялись, а тоді вже й гнівались і просили Чернуху „заглушити". І єдиний Чернуха міг перемогти цю їхню химерну пісню.

Деталь по деталі, риска по рисці — Андрій помалу, на своє здивування, устійнив, що за характером інкримінованих „злочинів" ця вся ворохобна орда зовсім не така, як він думав, зовсім не та, за яку він її брав. Всі вони сюди привезені „на переслідство" і де-хто вже дістав, замість колишньої кримінальної статті, вже статтю політичну. Так що це не кримінальні в властивому розумінні слова, а оригінальний, мішаний тип в'язня — отак він кримінальний, а отак — політичний, „ворог народу". Це особливо огірчувало недавніх „соціяльно близьких". До таких належав і Чернуха.

Камера ч. 3 ріжнилася від 12-ї і від тройників тією найприкрішою деталлю, що з неї не водили на прогулянку. Взагалі нікуди не водили, тільки „на оправку". Всю решту часу люди перебували в замкненім приміщенні, небачучи денного світла, так що ніхто ніколи не знав напевно, яка пора дня за мурами. Час видавання обіду, вечері та вкладання спати ще нічого не говорив, бо не завжди було дотримувано точно реґляменту, це всі знали. Так що, коли раз їх якось опівночі підняли й погнали до лазні — всі були страшенно здивовані, що на дворі був ясний день. Одначе таке щастя — вирватися на повітря — з ними сталося лише один раз та й то, замість того щоб радіти, кілька людей знепритомніло на свіжому повітрі. Дбаючи за їхнє здоров'я, їх більше навіть до лазні не водили.

Другою прикрою подробицею камери ч. 3 була відсутність рур парового опалення. Так що телеграф не працював і Андрій почував себе відрізаним від усього світу. Спроба ж достукатися через мури скінчилася нічим — чи занадто товстими ті мури були, а чи нікого там за тими мурами не було. Повна ізоляція.

Одного дня до камери вкинуто нову людину. Це був середнього зросту, похмурий парубійко, напівселянського, напівміського блатняцького типу.

Вштовхнутий у двері, він обіперся об одвірок плечем і стояв, як зацькований вовк, бігаючи бистрими, маленькими очима по всій камері. Мовчав. Зайняв місце біля параші, обережно сів і так само, як і перше, пас настороженими очима за оточенням. Мовчав. Ніхто на

нього не звернув ніякої уваги. В усій камері, мабуть, тільки Андрій звернув на нього увагу, гість помітив це, одвернувся й намагався не показувати обличчя в енфас.

Нічим він не був показний, був вовкуватий, цей парубійко, цурався навіть зустрічатися поглядом, одначе Андрій увесь час пильно придивлявся до нього, так, ніби відчував, що він досить міцно увійде в його арештантську епопею. Чим більше дивився, тим більше переконувався, що це селюк, затурканий селюк. Називався він Санько Печенізький й, що прозрадив черговий корпусу увечорі на перевірці.

На другий день після появи цього вовкуватого Санька раним-рано в камері зчинилась велика буча. Всі посхоплювались від несамовитого крику й метушні. Когось били. Когось убивали. Весь кримінальний ворохобний мурашник збився в клубок, лементуючи й хекаючи над чимсь, що увивалося межи ними, взяте на розтерзання. Андрій помітив Санькове скривавлене обличчя й шпарко схопився. Миттю зорієнтувавшись, Андрій взнав, що то убивають Санька за вкрадену пайку. Всі „цивільні" перелякано тиснулись на боки, боючись потрапити під гарячу руку, ніхто не боронив. І було безглуздям боронити того, хто порушив серед кримінальних залізне правило співжиття, посягнувши на чуже. Це Андрій знав. Але він мав трохи інші погляди на речі, наприклад, вважав, що пайка хліба — то занадто дешева ціна за життя хочби навіть і такого Санька. Гримнувши на всі легені, він впав у самісіньке пекло й припинив самосуд. То було не легко. Йому теж підставили пару „лихтарів", але він все таки визволив бідолашного хлопчину, що вже навіть не боронився, а, закривши засліплене кров'ю обличчя ліктями, літав у повітрі під ударами з одного боку на другий. Може Андріїв авторитет, може його сила, від якої „аґресори" розліталися на всі боки, може його голос, а може все накупу так вплинуло, але мурашник розпався. Буря помалу ущухла. Андрій віддав покривдженому свою пайку хліба й взяв Санька під свою опіку.

Так Андрій урятував Санькове життя й Санько це належно оцінив. Він мовчки, без зайвих слів підкорився Андрієві й прив'язався до нього. І був він вірний, як пес. Говорив мало, лише дивився, питаючи очима, чи він не хотів би, щоб Санько щось для нього зробив. Андрій нічого не хотів, натомість пайку, яку раніше віддавав Павлюкові, він тепер ділив на-двоє, віддаючи половину виголодженому Санькові. З вдячности Санько

допомогав Андрієві, коли була його черга дижурити, допомагав замітати, носити парашу, отримував для нього хліб і баланду, — хоч то було тільки простягти руку й передати, але все ж таки, якась послуга, — і взагалі старався бодай у дрібницях віддячитись. І смішно було на нього дивитися, коли він ті дрібниці робив, — сам понурий, вовкуватий, вуглуватий і ті всі послуги він робив вовкувато, вуглувато. При всьому тому на розмови Санько не давався. Тільки й узнав Андрій з кількох уривчастих фраз, що Санько — політичний. Раніш був кримінальний, був на Колимі. А тепер політичний. За терор. Ось він справжній терорист!

Та ближче познайомитися з Саньком Андрієві належалось ще впереді. А тим часом вони лежали поруч в проклятій штрафній камері й нудились. Андрієвого шефства вистачало, щоб до Санька більше з кримінальних ніхто не чіплявся. Андрій тільки попередив, сміючись, Санька, щоб він більше не стрибав у шкоду, і Санько щиро пообіцяв.

Ще з короткої репліки Андрій взнав, що Санько — син розкуркулених батьків, висланий разом з ними хлоп'ям на далеку Печору. І все. Вичувалося, що цей Санько має надзвичайну біографію, коли після розкуркулення й заслання опинився знову в Україні та ще й в ролі терориста, але як його випитаєш, коли він такий вовкуватий і мовчазний, як камінь. Треба ключа сильнішого, ніж випадкове визволення від смерти. Такими ключами такі душі не відмикаються.

Хто-зна який то вже був день, як довго вони сиділи в цій камері. Якщо судити з ревматичної ломоти в костях та з брудно-сірого коліру шкіри — то довго. Сиділи й не чекали ніяких змін. Здавалося, що все так буде безкінечно. Але в цім світі зміни приходять неждано, раптово, як революції, події спадають, як спадають з неба метеорити, в найнесподіваніший момент. І кожен якоїсь такої події спершу сподівався кожного дня, яка вирве його з цього льоху, щоб уже більше в нього не повертатися. Та час плинув, сподіванки не здійснювались і тоді приходила байдужість, люди махали рукою — нехай ті події як собі знають, Аллах з ними.

Якось до Андрія з Павлюком і Саньком підійшов Чернуха й, сівши біля них, довго сидів і зідхав. Курив. Щось думав понуро. Андрій попросив його щось засці-

вати, але Чернуха „не мав настрою“. І чим Андрій більше просив, тим Чернуха був упертіший. А як Андрій перестав просити, тоді Чернуха раптом заспівав. Він співав для себе. Він співав тихенько для себе.

— „Забудь мене, мене забудь...
Як ще колись жевріла грудь,
Як серце рвалося кудись —
Ми розійшлись.

Він співав тихенько, поклавши голову на руки згорнені на колінях:

— „Тобі зозуля на весні
Кувала щастя,
а мені
Вороння крякало сумне —
Забудь мене...
Забудь мене...“

Ліпше б він не співав. По тій пісні Андрій ліг ниць на цементову підлогу й мовчки пролежав до обіду.

А в обід їх почали розводити. Всю камеру геть розводити. Брали групами по кілька чоловік „з вещами“ й геть. Так група за групою забрали всіх. Лишився сам Андрій у великій, півтемній, порожній камері. Охоплений тривогою він просидів сам до вечора, відмовився від обіду, який йому приніс наглядач спеціяльно, сидів, як Чернуха, поклавши голову на коліна, сам один в льоху.

— „Тобі зозуля на весні
Кувала щастя, а мені...
Забудь!
забудь мене!..“

В грудях йому закипали сльози, закипав гнів, страшний, пекельний гнів.

А у вечорі прийшло два оперативники й його забрали теж.

VIII

Закипілі сльози стояли йому в серці каменем. І той камінь був розпечений, як залізо в батьківському горні, до-біла. Може тому Андрія посадили в темну шахву, в холодний собашник, щоб прочах. Це його будуть, значить, везти на допит, якщо посадили в шахву, в холодну й темну коробку в підвальній частині тюрми, біля виходу. Але йому не було холодно. Весь, виношений за довгі дні і ночі, плян контрудару встав перед ним, розгорнувся на всю широчінь і на всю глибінь, освітлений прожектором гарячкової думки, що запрацювала з гуготом. Жорстокий плян.

— „Забудь мене!..“

— „Забудь мене...“

З шахви його забрали й вивели на подвір'я — там стояв „Чорний ворон“, було багато снігу, було холодно.

— Ей! — гукнув сержант від „Чорного ворона“, коли Андрія підвели. — Ей!

Він звернув увагу, що Андрій напівголий, в самих рубцях і без шапки.

— Ей-ей! Та він голий! Кого ви мені даєте?! Щоб замерз?! Не приймаю! — і розсипався лайкою.

— Де твоя одежа?

Андрій махнув рукою байдуже, мовляв, чортма.

— Не приймаю! Знайдіть йому щось, чорт би вас побрав!! — зарепетував сержант на тюремників.

Бігали, „шукали“, але замість одежі вийшов сам начальник тюрми — альбінос:

— Бери так! Чорт його не візьме. Під мою відповідальність, бери!

Сержант побурчав і відчинив дверцята „Чорного ворона“. Посадив Андрія в першу кабінку й сам десь пішов. Час плинув. Очевидно, машина була порожня, ніде ні звука в ній. Машина стояла, не рухалась. Ко-

гось ще ждали. Спочатку Андрій не помічав холоду, сидів занурений в свої думи, а потім почав мерзнути. Та не від холоду йому нетерпеливилось, а від бажання їхати, швидше їхати, щоб покласти всьому край. Він належав до тих, що, раз щось вирішивши, йдуть до мети неухильно. Пекельний плян, що визрів в його серці, розсаджував йому череп. Чого він стоїть цей проклятий „Чорний ворон“?!

Чути було, як біля машини хтось ходить сюди й туди, на одному місці, рипить сніг. Андрій почав барабанити в зовнішню стінку.

Кроки зупинились і понурий голос буркнув:

— „Чого барабаниш?!“

Це був не сержантів голос, це, мабуть, був його помічник.

— Замерзаю! — крикнув Андрій. — Або вези вже, або... Замерзну!!! Чуєш?

Павза.

— Ну й замерзай, — була нарешті байдужа відповідь. Потім голос зідхнув і додав: — Замерзнеш — для тебе ж буде краще, дурний.

Минуло ще багато часу. Нарешті почулись голоси — ж і н о ч і! Ведуть до машини жінок. Ось вони близько, щось говорять з оперативниками, котрась жартує, їй відповідають, теж жартуючи, чемно. „Куди?“ — питає перша, входячи в коридорчик машини. „Сюди, сюди“, — каже мужський голос, відкриваються в темряві дверцята й до Андрія впихають якусь жінку. Андрій хотів кашлянути або просто сказати, що це помилка, але стримався. Нехай. Жінку втиснуто до нього й замкнуто. Потім в другу кабінку... В дальшу... Напакували. Загудів мотор і машина рушила. — „Давай, давай!“ То машина стояла, а то гарячково заспішила.

В першу мить не сталося нічого, бо жінка не зорієнтувалася, помилково впхнута в кабінку до мужчини, але це було мить. Андрій відчував її тіло на собі — вона була щупленька, маленька, торкнув рукою за руку, прошепотівши — „Спокійно!“ — жінка скинулася перелякано.

— Тихо, — прошепотів Андрій. — Не бійтесь... — Посміхнувся: — Навіть коли б нам було по сімнадцять років то й тоді в цій ситуації...

Але він не договорив — те, що він узяв за жінку, зойкнуло здавленим дівочим голосом і припало до нього:

— О, Боже!!. Ой, Боже!!! Андрію!?. Андрієчку!.. Ти?! Господи!..

Це була Галя! Його рідна сестри Галя!..

Мотор ревів несамовито й вартовий не чув приглушеного зойку й дівочого плачу в одній з кабінок. Андрій обхопив сестрину голову й тамував плач її на своїх грудях. „Цить, цить, Галю!.. Цить, сестро!.. Тихо... Боже ж мій, Галю! Галю!.. Як же це?!. Тихо, тихо...“ Але Галя не могла вгамуватися. Вона вся тремтіла й намагалася щось проштовхнути крізь горло:

— Катря... Катря... — і не могла проштовхнути далі слів крізь сльози.

— Що, що Катря?! — вхопив її Андрій за плече.

— Збожеволіла!.. Збожеволіла, Андрієчку!.. Її відправили до лікарні... Вона сиділа в горішній камері... Нас там багато... Ой, як нас багато!

Андрієві здалося, що машина з розгону врізалася в будинок й репнула з грохотом.

„Катря!.. Збожеволіла!..“ — Вона тут?! Теж тут?!

— Там, там... В божевільні...

Галя шепотіла гарячково, збиваючись, поспішаючи виговорити все поки машина не прийшла до мети.

— Давно, Андрієчку!.. Вона давно тут... Ой, як давно!.. Її мордовано!.. Ой, як її мордовано!!. За тебе, Андрієчку... За тебе... За нас... Вона старялася... Вона передала ще раніше тобі записочку... Ось... Ось... Передала... Скинула з горішньої камери в щиток для мене, щоб я передала тобі через інших... через когонебудь... Я ждала нагоди... Щоб через когось...

Галя шепотіла й шукала гарячково записочку, й не могла її знайти, дуже старанно заховану. Нишпорила поза рубцями свого вбогого пальтичка. Нарешті знайшла й всунула Андрієві в руки манюсіньку ґульку, як горошина завбільшки — згорнену, скручену в ґульку записочку. Андрій затис її міцно в тремтячій руці, відчуваючи, як вона його пече, та манюсінька записочка.

Жорстокий Андріїв плян розсипався на порох. Розсипався з грохотом. Тяжка гора сповзала з плеч. Одна гора сповзала, а друга насувалась. Ще страшніша. Катря збожеволіла!!. Його Катря... Його вірна Катря!.. Вірна ж Катря! Вірна!.. Збожеволіла... Він уявив її в цьому пеклі, він уявив її на великому конваєрі... І нічого не чув, що говорила сестра, так гуділа йому голова. Але він прибрав себе до рук. У них так мало часу, а так батато треба поговорити. Слухав, як Галя розповідала

про себе. Її обвинувачують... в приналежности до повстанської організації, в терорі, в шпигунстві!!. Боже мій!!!

— І ти... „розкололась“? — запитав тихо, обережно, голублячи сестрину голову.

— Я нічого не знаю... Все так страшно, братіку! Ой! як страшно!.. Але я нічого, нічого, нічого ж не знаю.. А ти?

— Ні! ні, Галю...

Він решту невисловленого вклав у міцні, гарячі обійми. Він обхопив її за плечі, тис до серця, цю нещасну, зовсім-зовсім юну дівчину, свою сестру, що так стратила свою молодість. За нього. Так, за нього.

Машина, грохочучи, йшла нічними вулицями недавньої столиці, діходила до мети, а вони ще й не поговорили нічого, хоч як квапились. Перебиваючи сестрине гарячкове шепотіння, Андрій запитав про братів. Він похмурився в темряві — запитав про братів. Галя про них нічого не знає тепер. Вони „поїхали геть того ж дня. Поїхали“.

— А про Миколу... Як ти думаєш про Миколу? Га?..

Галя мовчить, стискає мовчки Андрієву руку й плаче. Андрій питає знову, але Галя мовчить і тільки тихо плаче. В неї не повертається язик висловити те, що й їй пече мізок. При згадці про брата, ніби чорна тінь підвелася над ними — над їхніми серцями, над Катериною... Галя мовчить. Така худюсінька, бідолашна його сестра Галя. Вона нічого не каже про Миколу, лиш каже інше — „Вмерла мати!“

Від туги й безкінечного та безнадійного ходіння по всіх усюдах, сина й дочку шукаючи, вмерла їхня мати. Це вона взнала в тюрмі вже, принесли люди... З їхнього міста, знайомі. А забрали їх з Катериною скоро після того, як забрали Андрія. Спершу взяли Катерину. Потім прийшли по неї. Ах, як та мати розставалася з нею!.. Вона лишилася непритомна лежати в хаті. Одна...

Машина стала. Вони цілувалися. Вони горячково щось говорили одне одному. Вони підбадьорювали одне одного. Андрій просив передати якось Катерині такі слова...

Але ті слова лишилися не сказані. Відчинилися дверцята — „Виходь!“

Якже ж здивувались аргати, побачивши, як з однієї кабінки вилізли зразу мужчина й дівчина! Зчинився цілий переполох. Допущено страшний обмах... І як же здивувався Андрій, побачивши сестру при світлі лихта-

ря біля входу до тюрми! Це була та і не та Галя! Зовсім уже доросла, сувора дівчина. Вона була скорбна і була на прочуд гарна, саме розцвітала в пеклі. Тяжкий іспит і великі страждання зробили її передчасно дорослою. Витерши сльози, Галя помахала Андрієві рукою, пішла. Пішла, взята з обох боків „в шори" двома аргатами.

Андрія питали переполохані тюремники, чи він не знає цієї дівчини. Ідіоти! Як же брат може не знати сестри? Але вони питали й він заперечив, — заперечив, бо звик усе заперечувати перед цими людьми. Ні, він не знає цієї дівчини. Потім вони устійнили по супровідних записках тотожність прізвищ і зовсім переполохалися. Вони злодійкувато намагалися на свою руку якось полагодити цей свій „злочин", виявляючи зразок „революційної пильности", але Андрій знав, що вони лише ради нього пускають туману, до начальства ж вони про цей випадок не донесуть, бо це може коштувати голови декому з них, що до такого допустилися.

Вивівши з „Чорного ворона", Андрія потримали трохи в вартівні під грізним моральним тиском, роблячи йому старанний обшук та даючи зрозуміти, щоб він не давав волі язикові з приводу того, що сталося, а тоді одвели й укинули в „брехалівку".

В „брехалівці" Андрій прочитав записку. З мотивів конспірації вона була не заадресована нікому й не було вжито його ім'я взагалі. Там стояло всього чотири слова, написаних дрібнесенько-дрібнесенько на клаптику цигаркового паперу:

„Будь мужній! Тримайся! Любий!.."

І більше нічого. Коли він тримав той папірчик, його руки тремтіли.

„Будь мужній! Тримайся! Любий"!

Почерк був той самий, що й там, на тих паперах в „ділі". Значить?.. Значить ті папери, що спричинили таку страшну бурю в його душі й забрали стільки вогню й невиплаканих сліз — то щось не те аніж він собі уявив. В кожному разі вони напевно писані в божевіллі. Напевно. А що в тих паперах понаписувано — тепер навіть не цікаво й зовсім не важно. Там може бути понаписувано все, що завгодно, але те вже не має ніякого значіння.

Андрій сидів на підлозі в тісній гущі людей і нічо-

го не бачив, не цікавився. Був тихий, задуманий, оповитий глибоким сумом і в той же час повитий спокоєм, пригрітий. Знову й знову позирав нишком на записочку й мимоволі печально посміхався:

„Будь мужній! Тримайся! Любий!“

Так. Оце вона. Це справжня його Катерина. Його друг, його вірний товариш. І як він міг так очманіти!

Вирятуваний з тяжкої депресії, відчуваючи, як серце його наливається силою, вернувши втрачену віру, він намагався не думати про братів, боявся ту віру згубити. Він їх обминав. Гнав думку про них геть. Хоч з глибини десь та думка підіймалася зловісно й помалу підступала до серця на хижих лапах, готова до дикого стрибка. Не треба. Він думав про Катерину. Він схиляв перед нею свою голову, перед її стражданнями, перед її божевіллям, готовий нести найтяжчу покуту за свої гріхи перед нею. Думав про сестру, думав про матір... І, не зважаючи на весь трагізм, а може саме тому, до нього поверталася душевна сила, поверталася шалена його затятість.

„Бідна, бідна, люба, дорога Катерина!“

В камері було багато людей, але якось можно було сидіти й лежати на брудній цементовій підлозі. Громадячись купами, люди сиділи й лежали, опановані тривогою, й несамовито курили, хто мав. І мовчали. Де-неди хто гомонів. Але більшість із завмиранням серця переживали паскудний холодок страху перед викликом, який міг статися кожної хвилини. Для того їх сюди привезено, взявши з „вещами“, з ріжних тюрем. Була північ, сама гаряча пора на „фабриці-кухні“ й ішов безперервний рух з камери й до камери. Брали „без вещей“ цілих людей, а приводили битих. Коли-не-коли вкидали нових, як от Андрія, привезених з Холодної Гори, з Кінної, з Тюремної, з Основи, або й з якогось району. Атмосфера гнітюча. О, ці „брехалівки“ в глупій порі по півночі!.. Розмови зовсім не клеїлись і кожен був сам з собою, кожен був самотою хоч і в такій масі. Знайомитися не було коли та й ніхто не мав охоти, — для кожного всі люди були сірі, однотипні й око вже не розріжняло їх, всі були однакові, крім того — в цій сірій масі однотипних людей безперечно було багато провокаторів і кожен тримав язик за зубами, мовчав про все. І ждав. Як віл обуха.

Коли заходила довша павза, не гримали засуви в коридорі, не гупали противні кроки, люди пробували

дрімати, принаймні удавали, що дрімають. Тоді заходила зловісна, гнітюча тиша. Підчас однієї такої павзи, коли здавалося, що вся камера справді поринула в бентежне, дрімливе забуття, раптом в коридорі задудніли кроки і голосно залунав дитячий плач — плач немовляти:

— „Ува!.. Ува!.. Ува!..“

Біля самісіньких дверей. Проходили мимо — тупотіли кроки — одні легкі, жіночі, другі тяжкі, солдатські.

В камері всі скинулись і завмерли. Широко витріщені очі дивилися один на одного, а тоді десь крізь стіну, намагались її проглянути, обличчя зблідли й витягнулись, вуха наставились на звук — не одному прийшло в голову страшне, приголомшуюче:

— „Чи не моя?!. Чи не моє?!.“

А плач ішов, віддалявся по коридору:

— „Ува... Ува.. Ува...“

Тиша. І раптом в тій тиші понурий, саркастичний голос десь з кутка, з людського звалища:

— Ага-а!!. Попався!.. Старий, злосний враг народа!!. Ага!..

То було, як обухом по і так оглушених головах. Але ніхто не засміявся.

— „Чи не моя?!! Чи не моє!?.“

А збоку біля Андрія хтось гістеричним шепотом до свого сусіда:

— Отак... Отак беруть груди... дівочі голі груди у руку... отак! Відтягають, а тоді отак б'ють ребром долоні! „Признавайся, трам-трам-тарарам!..“ А з сосків бризкає кров...“ — „Рубають банки“ — рипить зубами другий. — „Признавайся!!“ — каже перший і, обхопивши голову руками в божевільному відчаї чи люті, занурюється обличчям в ганчір'я на підлозі, плечі його ходять ходором. Сусід його рипить зубами й спльовує, і, зідхнувши, шепоче сам до себе:

— І признається...

Цього всього не можно б витерпіти і люди ці всі давно були б по божевільнях, коли б не одна людська риса, і не взагалі „людська“, а риса совєтської людини, яка давно навчилася до всього ставитися з глумом, з презирливою іронією, з насмішкою. Ось одного вкидають до камери... Вкидають в повному розумінні цього слов , взявши за руки й за ноги, як колоду за сучки, бо він вже тими конечностями не володіє, він непритомний від побоїв. Вкинули, закрили двері й пішли. Тиша. Людина лежить біля дверей на цементовій підлозі

пластом, нерухомо, горілиць, заплющивши очі й тяжко дихаючи. З уст їй стікає смужка крови. Тиша. Аж ось з протилежного кутка камери хтось питає тремтячим голосом, хтось з друзів:

— Ну, що, Пилипе? Як там?

Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворушить губами і:

— Та... кажуть... не тільний, а телись!..

— А ти ж?

— А.. я... ка'у... „До бугая не водили".

В камері сміх.

Коли б це чули слідчі і всі там на „олімпі", як реаґують на їхню „героїчну працю"!

Пізно, далеко за північ забрали й Андрія з „брехалівки".

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

— Ого-го!.. Та ви, брат, добре оклигали!! — зустрів Донець Андрія весело й, ніби, справді приємно здивований. — Знаменито!.. А кажете, що в нас погано! Ну-с, тепер ви маєте що втрачати, правда?.. Чи ви пригадуєте нашу розмову? А то що за інтерес було мати справу з півтрупом... От тепер все в порядку.

Донець справді тішився, либонь, милуючись приємною перкспективою побавитися з людиною, яка має що втрачати, як кіт з мишкою. Був він, як і в останню зустріч, в добре допасованій уніформі, обчіпляний блискучими ременями, могутній і гарний на вигляд. І, як і в перші рази, від Донця віяло силою чорноземною, степовою, запорожською, — „справді козацького кореня чортів син! Тільки не туди завернув." А Донець мружив очі, запропонувавши Андрієві зайняти „своє місце" (все те ж „законне" місце на дубовому стільці біля дверей) і нагадував про колишню розмову:

— Думаю, що ви пригадуєте ту блощицю й мою альтернативу? Правда ж? Може ви пригадуєте й те, що ви відповіли? Забули?..

— Ні, — проговорив Андрій тихо й, як тільки міг, спокійно. — Не забув.

— Що ж ви відповіли?

Андрій помовчав — подумав про Катерину — а тоді зідхнув і презирливо зсунув брови:

— Починаймо!..

— Гм, чую з вашого тону, що ви це кажете серйозно і — що ви з усієї сили хочете бути спокійним. Так, так. Але ж тоді ви говорили тоном повної прострації, як напів труп. А зараз, зараз у вас голос тремтить... І зараз вам немає потреби те саме повторювати. Подумайте. Ситуація змінилася в той спосіб, що ви не вмер-

ли, а, навпаки, повернулися до життя. Чи охота вам повертатися назад до смерти?

Андрій зціпив зуби, щоб не пальнути якусь гістеричну дурницю (думав про Катерину), й мовчав, розглядався по кімнаті. Це була та сама кімната, де вони вперше познайомилися з Донцем. Це його — Донцева — кімната, його „ляборaторія", його ланка в великому конвеєрі розбирання людських душ. Така сама, як і кімната Сергєєва. Таке саме млинове решето, такі самі „меблі", така сама навощена блискуча підлога і навіть в ту саму сторону виходить вікно.

— Ех, ви, — посміхнувся презирливо Донець. — Героя з себе строїте. Революціонера... Наївний і смішний, і жалюгідний романтик!.. Ну, стройте, стройте... Бавтесь витівками... Але голос у вас все таки тремтить! — останнє відзначив Донець із злорадством, по тому махнув рукою й пішов до столу. Сів, розгорнув грубу зелену течку й заглибився в неї, — заглибився демонстративно, з значущою міною, — переглядав щось, перед тим як „починати". Андрій дивився на Донцеву міну й презирливо, з почуттям якоїсь радости кривив обличчя:

— „Дивись, дивись! А тобі й в голову не приходить, що половина твоїх таємниць, розрахованих на те, щоб мене провокувати й розпинати мою душу, вже втратили силу! Що одна ваша провокація розшифрована! Розшифрована! І ваш таємний ланцюг в одніи місці перервався! І що цієї одної розшифрованої деталі досить, щоб вся решта нагромадженого там сміття теж втратила силу, розбившись об те, що розшифроване... Об Катрине божевілля!.. — при цьому Андрій стиснув зуби, аж набрякли йому щелепи, взялись морґулями.

Донець швидко підвів голову й перехопив Андрієву посмішку й зціплені зуби:

— Чого ви так по-мефістофельські посміхаєтесь?

— Та... Груба течка...

— А, груба, груба...

— Може б ви мені таки дали з нею познайомитись... згідно закону? — посміхнувся Андрій вже інакше.

— Навіщо? Ви ж сказали, що це купа сміття... Ви пригадуєте?

— Очевидно. Але і в смітті може бути „перлове зерно".

— Гм... Авжеж... Як для кого... Для нас — це, брат, взагалі суцільна діядема... Тільки, якщо ми покладемо цю діядему на вашу голову, то голова не витримає, шия

вломиться (іронічна посмішка). А тому, вам не треба цю діядему дивитись... Ще не прийшов час ламати шию... А як час прийде — тоді ми її покладемо вам на голову. Можете бути певні. (Тут Донець помітив таку саму іронічну посмішку, як і в себе, на Андрієвому обличчі). Чого ви посміхаєтесь?

— Мені подобається ця ювелірна розмова, тільки вона, здається, має занадто багато гіпербол.

— Тобто? Чи не хочете ви сказати, що ви лишаєтесь при своїй думці, цебто щодо купи сміття?

Андрій зідхнув:

— Цілком можливо...

— Гм... — після цього „гм" Донець прикусив губу, а тоді раптом розреготався з невідомої причини. Урвавши сміх, процідив крізь зуби, не то зі співчуттям (як до людини, що з'їхала з глузду), не то з вибачливою іронією і в той же час з самозадоволенням: — „Ех, ти!.." — і занурився в папери. Він явно грав на нервах і робив відповідну моральну приправку своїй жертві, знаючи, що її зір і нерви прип'яті до цієї течки. Йому треба, щоб нерви нап'ялись, щоб серце божевільно стискалося, щоб відчай невідомости стрясав тією жертвою. О, він це добре знав! Він тоді, в тройниках, так добре зіграв саме цим... Лиш не знав, що сталося випадково потім. І саме тому тепер „приправка" на Андрія не діяла так, як то думав Донець, а сам цей Донець, цей дуб, цей самовпевнений красень був смішний, удаючи таємничого Пінкертона, потрапивши в фальшиву ситуацію. Аж Андрієві хотілося його — все таки козацького сина — з тієї ситуації дурної вирятувати, сказати, що покинь клеїти дурня, покинь удавати таємничість, бо все відомо, давай грати у відкриту. Карти на стіл! Але Андрій мовчав. Відрух відрухом, а свідомість свідомістю. Свідомість стверджувала велику Андрієву перевагу над слідчим і що принаймні перша фаза отого „починаймо" буде на хибній дорозі, даючи змогу спокійно протистояти в той час, як слідчий думатиме, що він завдає жертві великих моральних мук, — слідчий буде грати битим козирем. І тому Андрій мовчав, давши змогу Донцеві спокійно грати „справою". Там ще прищімлена друга половина Андрієвого серця, і, може, на смерть, може, навіки, але слідчий про те не знає, інакше б він не викладав тоді аркушики підписані Катериною, як найбільший козир. Логічно це й мусіло б бути так, в уяві кожного. Адже зрада коханої — це найтяжча річ, а в руках слідчих — най-

могутніший арґумент. За цим мусіли йти інші всі арґументи. Це ключ до розмикання найтвердіших душ і сердець, таран для ломання найбільших мурів людської затятости. Цей таран зломаний, а Донець навіть не догадується. Не тільки зломаний, а, більше того — обернений навпаки, став тараном для ломання Андрієм муру грандіозної провокації, яким його хотять роздавити. Став цементом, що споїв Андрієву, вже було розламану, душу. Андрій думав над цим, посміхався й дивився на Донця. Потім сховав посмішку. Дивився байдуже й чекав. Донець зиркав на нього й знову занурювався в справу, перевіряв, чи Андрій дивиться, чи стежить за ним.

Андрій стежить за ним. Дивиться на течку й думає, що прийде хвилина (а напевно ж прийде, рано чи пізно!) і він розриє ту „купу сміття", перегляне її і все побачить. Від цієї думки він хвилювався трохи. Ах, що б він дав, аби її всю проглянути! Та й щоб побачити, до чого вони змусили нещасну Катрю, що вони з неї видушили. А видушили щось... Те все не має значіння, але все ж таки. Щоб принаймні знати, якщо судилося колись, за що і в кого питати покути, за що й кому й скільки готувати відплати. А головне, в тій папці є щось таке...

Почуваючи, що він починає хвилюватись, Андрій переводить очі (щоб не бачив слідчий) на стіни. Потім його зір приковує якась купа книжок за столом, у кутку біля Донця.

— „Чорт!!." Це ж його книги! Це все його книги. Андрій впізнає по корінцях, по деяких обкладинках (таких знайомих,таких до болю знайомих!) свої книжки й здогадується, що це ж вони були вмістимим того лантуха, який тоді сурганив з такою натугою Рибалко. По серцю перебігає холодок. Очевидно, вони того ж вечора були знову у матері й.забрали його бібліотеку й його архіви, що зберігалися вдома і що були вціліли після першого арешту (в перший арешт вони забрали тільки те, що було в його кватирі в Будинку Авіяторів!) Але холодок перебіг не від шкоди за книжками, а від іншого. Вони забрали не всю бібліотечку (вся не влізла б у лантух) і не було рації всю її забирати. Вони забрали книги на вибір, — потрібні й корисні з погляду НКВД. А тими корисними книгами безперечно є тільки книги даровані друзями й товаришами „на спомин", з відповідними написами. Будинок авіяторів стояв поруч з будинком письменників „СЛОВО", там було багато знайомих і приятелів, і добрих товаришів. Друзі й товариші

дарили книги й за звичкою підписували їх, дарячи. Будинок „Слово“ давно перетворився в „Крематорій“ — так його прозвали за нещадні й систематичні арешти письменників, мистців та науковців, — мешканці його здебільшого „вимандрували“ на той світ або на північ, але багато ще лишилося й живих і цілих. І от в цій купі книг багато власноручних написів (присвят) тих живих і цілих, крім написів тих, кого вже немає, хто сидить, а чи пиляє ліс („грає на баяні“ десь під полярним колом), а чи лежить в землі. Багато написів — документальних стверджень про приязнь і дружбу з усіма тими мертвими й живими. І от від цього останнього по серцю йде холодок.

Впіймавши Андріїв погляд, Донець подивився на книги, а потім на Андрія, оскирився:

— Впізнаєш?

— Так...

— Ну й що ти скажеш?

— То не всі...

— А певно, що не всі... Але й цих досить... — по тих словах Донець взяв одну книгу в руки, другу... Спершу він взяв Гр. Косинки збірку „Оповідань“ в червоній обкладинці, відгорнув обкладинку й на титулі прочитав іронічно: „Галло! Є ще порох в порохівницях! „Всьо вище і вище, і вище!“ Посміхнувся, кинув. Потім взяв Хвильового „Сині етюди“ — кинув... Потім взяв О. Влизька збірку поезій з екстравагантним написом, в якому відбилася вся буйна, комсомольська душа поета... кинув. Ще взяв кілька книг і так само кинув—всі, кого він випадково брав у руки, вже не існували або були на каторзі, — малий навар для слідчого. Єдине, для чого вони, ці книги загиблих, придатні ще — це правити за документ, речевий доказ тісного зв'язку Андрієвого з прославленими „ворогами народу“. А це все таки для слідчого скарб. Для Андрія ж це мусить бути доказом, що документальні дані проти нього все громадяться й громадяться. Але серед тих книг є багато таких, які змушують серце Андрієве особливо стискатись — подарунки ще живих. В руках цих слідчих з того всього можно „наламати великих дров“...

Кинувши останню книжку, яку брав до рук, Донець подивився на Андрія й зіронізував:

— „Всьо вище і вище!“ Та-ак... Щось ви високо літаєте, але занадто низько сідаєте.

Андрій посміхнувся:

— Бачу, що ви теж авіятор. Чудесно. То ж... навіть Чкалов не міг би сісти на небі...

Донець спалахнув. Андріїв спокій, опанованість і душевна рівновага бісили його, але він тримався. Та остання фраза зірвала, — він раптом вибухнув, як бомба:

— Ах ти-ж-ж!.. Чортова кукла!!. — і кинув геть зелену течку, потім шарпнув її знову, вийняв з неї протокол Вєлікіна й Сєргєєва — непідписаний протокол, вислід всього попереднього слідства — й рішучим жестом поклав його на стіл.

І почав кричати. Але крик його чомусь Андрія не лякав. Утерті, шабльонові фрази про „роздавлювання" тощо вже не діяли так на психіку, як перше, хоч він і знав, що за цим криком, за цими всими обіцянками напевно будуть і відповідні діла, що вони не марні. Тим більше, мабуть, не марно кричить цей „син козачий". Проте, покищо це скидалося на роблення шуму в стилі, як то робив Сєргєєв тієї пам'ятної ночі. Не знає Андрій чому, але йому так здавалося. А Донець кричав, викотивши свої і так енергійні очі. Він вимагав підписання протоколу „по хорошому" і вимагав додаткових зізнань, „щиросердних зізнань". Гарантував йому, що він протокола підпише і зізнання дасть неодмінно. Лише не однаково буде, чи ті зізнання будуть дані по-хорошому, а чи його змусять. Виставляв доводи, на скільки йому вигідніше підписати протокол і дати зізнання добровільно. Та все погрожував.

Все це було примітивно і страшенно банально й Андрій починав розчаровуватися в Донцеві, в цьому „геніяльному слідчому", як він його був уявив. Велич і таємничість цього блискучого діяча інквізиції буденніла. Те саме, все те саме, плескато й збито, нудно, противно. А Донець погрожував і не квапився від слів переходити до діла. Мабуть він і не перейде, думав Андрій, бо що може він ще застосувати, крім того, що Андрій спізнав? Не схоче ж він компромітуватись, як епігон тієї дубини — Вєлікіна?! А поза тим... Здається, вже злостивий геній не міг більше нічого вигадати. Можливо й Донець це знав і не міг зважитися, до чого йому вдатись такого, щоб всі обіцянки враз здійснились. Але, мабуть, він і про те прекрасно знав, що все, що спізнав Андрій, все таки достатньо страшне, особливо страшна перспектива його повторення, — не треба бути аж таким пильним, щоб проглянути це, щоб вловити це під машкарою Андрієвого зовнішнього спокою й бравади.

Проте, Донець, мабуть, найменше думав над цим. Він щось має своє на меті. Наприклад, він ні разу не натякнув прямо на Катерину, попри всі сподівання Андрієви. Не натякнув і на братів. Він кричав так, взагалі, весь час натискаючи на те головне — щоб Андрій „не загинув по-дурному". Дбає, бач, за Андрієве дорогоцінне життя.

Накричавшись, Донець перейшов до іронії. Але спершу він замовк, закурив, посопів, як роздрочений бугай, а тоді вп'явся в Андрія примруженими очима і почав без слів про себе з презирливою іронією мгикати, так, ніби з середини проривається йому гомеричний регіс, а він його стримує і лиш стинається самим обличчям. Сміх глузливий, наснажений презирством і зневагою, був написаний на тім обличчі й на скривлених устах. Помгикавши, нарешті Донець процідив з безподібним співчуттям, як до безнадійно хорого:

— Гер роя з себе строїш!.., Революціонера!.. Наївний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. Смішний фантаст... А я реаліст! Зрозумів? Ні-чорта ти не зрозумів! Ти „льотчик", фантазер, в хмарах літаєш... „Все вище і вище!" В поетичних емпіреях!.. В етері... А я, брат, реаліст!..

Такий вступ Андрієві сподобався. Це вже не дурний крик, а закривлялося, либонь, на сяку-таку людську розмову. Андрій єхидно зідхнув, підбадьорюючи.

— Єхидствуєш? Що ти маньяк, про те я тобі вже говорив, якщо пригадуєш. Чи ні-чорта не пригадуєш? Позаскакували вже клепки! Так, ти маньяк. Але біда не в цім, а біда в тім, що ти наївний і жалюгідний романтик...

— Це ви те ж вже говорили, якщо пригадуєте... — мляво, вставив Андрій.

— Так, я це говорив, чорт би тебе побрав! І повторюю, — смішний і жалюгідний романтик, з якоюсь ідеєю-фікс. Я тебе зразу розкусив (при цьому Донець заскалив око). Але час романтики минув. Час „героїв" і „мучеників святих" теж минув. Не дешевою „героїкою" творяться великі діла. Зрозумів? Ні-чорта ти не зрозумієш взагалі. Ручусь. Не пусканням „героїчного" пилу досягається великої мети. Але яку там у чорта ти можеш мати мету?! Та ще велику!.. Єрунда все, вся там твоя мета чи не мета. Повзуни ніколи не творять історії...

— Слушно... (мелянхолійна вставка).

— Именно. Сам згоджуєшся. А я, брат, реаліст. Я

маю більшу ідею, ніж ти (при цих словах Донець аж подався наперед) — я маю більшу ідею!... Зрозумів? І тому моя, і взагалі наша, буде горою... Горою!..

Говорячи, Донець весь час пильно, занадто пильно, дивився Андрієві в обличчя, здається, намагався не пропустити жодного поруху м'язка, намагався проглянути його наскрізь. Андрій нашорошився. Щось цей демон у блискучій уніформі не такий простий. Старе враження (від першої зустрічі) знову повернулося, — о, не такий простий. Куди це він гне, за чим він полює? А Донець пильно дивився в обличчя, здавалося, не моргаючи, і вів далі, карбуючи слова. Але які слова!

— Ти казав, що життя погане... Ти не казав цього? Ну, чорт з ним, хтось інший казав. Казав, що життя погане. Авжеж погане, до сліз погане! Але тому воно й погане, що забагато дряні розвелося замість людей! Забагато мотлоху, замість людей. Як не слимак, то так міщух і підлабузник, як не ганебний боягуз, то так якийнебудь віршомаз, романтик, ні, романтизований міщух!..

Андрій здивувався й ще більше нарошився. А-а, бач куди гне! Розмикає з іншого боку. Підіграє. Ич ти. Але тон Донця рішуче збивав з пантелику. Той тон ліз в саму душу. Ні, якщо він актор, то геніяльний чорт! А Донець, кривлячись з несамовитою відразою й огидою:

— Ха!.. Єрої!.. Життя погане... А погане!.. От вас там сидить по камерах сотнями людей, а (тут Донець подався наперед, викотив очі й замерехкотів ними) — чи хоч один пробував, або бодай х о ч е пробувати підпиляти ґрати, зломати двері, вбити вартового?! Чи хоч один?!. Ну, кажи, хоч один?

— „Дешево" — подумав Андрій.

— Жоден! — мерехкотів очима Донець, не звернувши уваги на Андріїв відрух або, може, не вловивши його. — Напевно ніхто навіть думки цієї не може припустити! Ажи?.. Повстанці називаєтесь. Повс...анці ви! (Тут Донець вставив іншу літеру замість „т"). Мотлох! „Романтики"!.. Жаби чортови! І ось саме тому „життя погане". І ось саме тому вас треба муштрувати, нищити, душити, мучити... Муштрувати!!. Аж поки ви всі, чортови жаби, почнете пиляти ґрати або вбивати вартових!.. Га?

Андрій, оглушений всією тирадою, зпантеличений, надзвичайно нашорошений, мовчав. Дивився в несамовиті Донцеви очі, дивився, як він пряв ними, шалено намагався зорієнтуватися, що це все значить? Як він має тут поводитись? Як це все розшифрувати? Дивна одна

думка різонула раптом мізок диковижним припущенням:
— „А що, як все те, що він говорить, треба розуміти прямо, буквально? Тоді?“.. Від того припущення робилося гаряче. Але не може бути! Ну-ну, не будь ідіотом. Провокує чорт банькатий. І тут же інша цікава думка:
— „От він говорить несусвітні речі, але спробуй вловити грань, де кінчається провокація, а починається правда. Становище сдідчого дозволяє переставляти думки — ті самі думки! — в якім завгодно пляні“. А Донець вів своєї, очевидно тішачись, що так розчахнув Андрія, збив з пантелику:

— Повс...анці ви!!. Вас там сотні в кожній камері і часом двері не закриваються, я знаю ж, але ніхто не насмілиться навіть переступити поріг... Жаби! Равлики чортови!.. А де вже вам пиляти ґрати!!.

Андрій (думав одно, а сказав зумисне інше):

— Навіщо? Треба бути дурнем, щоб пиляти ґрати... Для чого? Щоб стрибнути вниз головою з п'ятого поверху? Це можно зробити й на сходах... Чи щоб дістати кулю в лоба, тільки но висунувшись у вікно?..

— От-от-от! Ха-ха-ха!.. Герої! А ми от, большевики, не боялися пиляти ґрати й стрибати на баґнети... Вбивати варту... Читав у книгах небійсь про Халтурина, Засуліч?!. Отож...

„Ми большевики...“ Халтурина записав у большевики! Засуліч!.. Чи ти ба!“ Андрій дивився на зовсім молоде обличчя слідчого, якому в часи, коли існували ще хоч якісь „царські тюрми“, було не більше десяти років, дивився й іронічно думав: „Большевики... Ах ти ж артист!.. Тепер ясно... Грає, щоб „розколоти“, спровокувати, „купити“. Добрий артист! Провокатор чортів!. Та ж, якщо на тобі така гарна уніформа, то напевно за неї дана добра ґарантія.“

Тим часом Донець, відкинувшись на спинку крісла, презирливо цідив:

— Ви не знаєте й ніколи не знатимете, що таке ідея й що таке героїзм. Дрібні міщуцькі ворони, що так літають просто... Герої... Вас треба переробляти, весь той мотлох, що зветься „людьми“ і через яких світ к чортовій матері запаскудився, переробляти!.. І мучити!.. Ха-ха-ха!.. Доки ви не навчитесь дечому... І я от тебе буду мучити... (Донець враз подався наперед і карбував злісно, глузливо, двозначно, провокаційно) — Я буду тебе мучити, доки ти не почнеш з божевільного відчаю — бодай з відчаю, як не з героїзму — нарешті підпилюва-

ти ґрати!!. Зрозумів?.. Ха-ха-ха!.. І я маю на те право, бо... Бо я маю більшу ніж ти ідею! Ха-ха-ха!.. Що тебе знищу й тисячу таких, як ти, — мало жалю...

. . . . . .

„Він має ідею? Яку він має ідею? Блеф. З великою ідеєю тут не орудують палками...“

Одначе Андрієві ніби хтось забив кілка в душу. А Донець після такої знаменитої прелюдії, поставивши кілька провокаційних запитань і не діставши відповіді, категорично запропонував „роззброїтись“ перед ним. А коли з того „роззброєння“ нічого не вийшло, взявся свою „велику ідею“, чи, вірніше, в імени своєї „великої ідеї“ орудувати всіма „не великими“ засобами Вєлікіна та Сєргєєва. Він взявся до діла так, як і обіцяв, по-своєму. Ті всі засоби, якими орудували інші, набирали в руках Донця іншого значіння, більшого ефекту. Він мучив. А мучачи, все добивався „дружби“, з чого почав був взагалі своє слідство. Він докоряв Андрієві половинчатістю, угодовством, підлим дворушництвом, боягузством, мрійництвом, підлим невмінням стати вище страху і т. п. І все те двозмислово, і все те провокаційно... І, мучачи, був він нещадний, так, ніби мордував справді нікчемного слимака, керуючись безмежною зненавистю. Часами Андрієві здавалося, що він його мучить справді за те, що вважає за підлого мішуха, затяту нікчемність, за безмежного боягуза, не здібного на якусь акцію, а не для того, щоб підписувати протокол. Але дедалі все більше переконувався, що Донець звичайний садист і провокатор, а те „щось нерозшифроване“ — це метода. І що з тією самою проклятою методою Донець робив з нього ганчірку, все більше підпорядковуючи своїй волі. Так, завдяки їй, тій проклятій методі. Андрій з жахом відчуває, що ще трохи й те, чого не могли і ніколи не зможуть досягти Сєргєєви й Вєлікіни, Донець досягне дуже легко.

Це було страшним і Андрій кидався душею, шукаючи порятунку. Він мусить з цього вирятуватися, мусить видертися з цих проклятих, таких брачких лабет. Він мусить позбавитися цього слідчого, інакше він пропав. А головне — пропаде багато інших... Вони загинуть так, як от Катерина... Може то цей самий Донець довів її до божевілля!.. Він мусить його позбавитись. А так само мусить розшифрувати цього варвара, що так пишається своїм „козацьким родом“.

В „брехалівці“, куди Андрія вкидано після допитів, він випадково зустрів людину — вчителя з того самого містечка, з якого походив Донець. Розговорилися, подружили, бо мали чимало спільних знайомих серед колишніх студентів-мешканців „Гіганта“. Але це виявилося потім. Спершу вчитель підійшов до Андрія, взнавши звідкілясь, що його слідчий — Донець. Може Андріїв вигляд, оформлюваний Донцем, може що інше штовхнуло вчителя на зближення, але вони подружили. Після ознайомлення вчитель розповів Андрієві, хто такий Донець, звідки він, яке його минуле. З характеристики земляка виходило, що Донець, насамперед, „досить таки темна особа“ щодо свого нутра, але „спритний кар'єрист“. Це на вчителеву думку. Андрій випитував його геть про всі подробиці з Донцевого життя, випитував пильно й по кілька разів. А подробиці Донцевого життя вчитель знав геть усі, бо були вони колись приятелями, разом навіть колись „в гречку стрибали“, вчащаючи до просвіти, ще як були зеленими юнаками. Розповів про Донцеву кар'єру в комсомолі і в партії, про всі його „додатні“ й „від'ємні“ знайомства, навіть про його коханок та про ріжні романтичні походеньки... Андрій розпитував та добре все запам'ятовував, сам ще не знаючи, для чого це йому. Так, просто цікаво... Потім з того зродився плян. Божевільний плян. Він зродився несподівано зі спогаду про „вербовку“ й її магічну силу, та про коридорних наглядачів, що з хамів обертаються в янголів. А що як „завербувати“, га?

Трагізм і безвихідність становища штовхали саме в цей бік.

„Завербувати“! І тим зробити два великих діла: поперше — позбутися рафінованого ката, а друге — переставити „загадкового“ Донця в нову, зовсім не загадкову площину, де він зможе ділом довести, як то вони „большевики“ справді пиляють ґрати. Це цікаво... Одначе Андрій не знав, чи він той плян здійснить, хоч він і засів у душі, як останній засіб порятунку.

Це сталося зовсім несподівано й майже поза Андрієвою волею. Це сталося в момент глибокого відчаю, коли людина вже не володіє собою й не відповідає за свої вчинки, коли наступ і мордування дійшли кульмінаційної точки, за якою йшла безодня — безодня падіння, іменована „розколенням“. О, він навіть не передба-

чав, що повторення вже раз пройденого — понад людські сили навіть найзатятіших і найтвердіших, що це понад його сили. Запорізький кулак Донця й його чортячий сприт та енергія добивали Андрія фізично й морально... В цім моменті до кімнати зайшов Фрей і з ним ще якийсь більший начальник. Це було десь після півночі, коли Андрій млів на своєму стільці, обливаючись потом і хлипаючи від нападів гістерії.

Фрей і його супутник зайшли саме в тій хвилі, коли Андрій висловлював божевільну думку, викликану відчаєм, про те, що Донець його роздавить, але саме цим він доведе, що він не козацького роду, а, навпаки, — що з них двох ренеґат і мерзотник, і дворушник він, Донець... На половині цієї, досить двозначної й підозрілої на перший погляд, фрази й зайшло начальство. Фрей нашорошився. Старший начальник теж. Уявили, що тут відбувається щось цікаве.

Фрей подивився пильно на Донця, а потім наставився на Андрія, тонко посміхнувся:

— А-а... Ви знайомі!.. Ви знайомі?

Мовчанка.

Життя складається з випадків, що часом спричинюють колосальні катастрофи. Маленький випадок, коли він вападає з низкою сприятливих передумов, може спричинити дуже багато. Таким випадком був несподіваний прихід гостей на самім цікавім місці випадкової фрази і тепер від цього узалежнено дещо зовсім непередбачене ніким з цих начальників і навіть самим Андрієм.

На повторене запитання Фрея Андрій в якомусь одчайдушному відрухові ствердив, що вони дійсно знайомі. А чому б Донцеві не бути знайомим з таким страшним „ворогом народу", як Андрій?!

І це вирішило всю справу, бо ж самого лише знайомства з Андрієм та замовчування цього факту досить, щоб зламати кар'єру кому завгодно.

. . . . . .

Андрій не пам'ятає, що він в безпам'ятстві, в нападі крайнього відчаю говорив, що він відповідав на Фреєви єхидні запитання й які саме ті запитання були. Пам'ятає лише, що він плив за течією і зумисне не хотів їй протистояти, режисером же був Фрей з властивою йому чекістською „бдітєльностью" та „проникливістю", та недовірою до всіх, хто ще не сидить в цій тюрмі. В кожному разі, вся Андрієва докладна обізнаність з Донцем була використана випадком з найбільшим ефектом.

Скінчилося все тим, що, сам не зчувшись як, Андрій „завербував“ Донця. Завербував він його, як „керівника справжньої“, а не тієї, що йому закидають, „контрреволюційної організації“. Він завербував його, як свого „шефа й повелителя“, що тепер б'є його й мучить, щоб мовчав.

Звідки було Андрієві знати, що цілим НКВД саме трясла епідемія взаємонедовіри й що, власне, це перерішило всю справу.

Фінал всієї сцени був такий:

В обличчю непередбаченої, але видимої катастрофи Донець стояв за столом і розгублено та нервово мняв цигарку. Він весь мінився під пильними поглядами начальства. На чолі йому виступив рясний піт, він втрачав панування над собою, побачивши раптом перед собою прірву, в яку має летіти очертом. О, він добре знав цю систему! Знав, як легко в ній заплутатись і як мало для того треба, але як тяжко виплутуватись! Все таки жахлива річ „вербовка“. Донець спробував щось крикнути, що це диявольський ворожнй хід й ще щось в тім роді... Тут начальник його заспокоїв, посміхаючись:

— Тихше, тихше товаришу, Донець. Не хвилюйтесь. Йдіть краще на хвилинку сюди, ми його як слід допитаємо.

Донець рішуче ступив з-за столу на серед кімнати. В цей час Фрей зайшов за стіл і забрав із шухляди Донцевого револьвера...

. . . . . .

Андрія відправили назад до камери. Голова йому розсідалася від болю й від виру думок і почуттів, і найгострішим з них було почуття чогось паскудного. Ще не усвідомленого до кінця, але безмежно паскудного.

„Ось так виглядить мерзость!“

Але над цим кружляла рябцем злорадна думка, не даючи тому почуттю розгорнутись, довбала його:

„Нічого, нічого!.. Хто підняв палку, нехай спробує її на собі!.. Нехай спробує її на собі!“

Але хто ж з них тепер козацького роду, га?

Другого дня Фрей викликав Андрія в справі Донця, з чого Андрій зрозумів, що Донець „сидить“ і має нагоду пиляти ґрати, а ще зрозумів, що він таки позбувся найстрашнішого слідчого. Але на будьякі Фреєви запитання відповідати Андрій відмовився категорично. Це справа

Донця!.. Тепер прийшла черга Донцеві відповідати. Прийшла черга доводити, як то вони, „большевики“, вміють пиляти ґрати та обстоювати свою честь. Нехай він тепер доводить, чого він вартий з усім своїм гонором та чортячим підступством. Який то він „син козачий“.

На всі запитання Фрея Андрій не відповідав під претекстом, що він „мусить подумати“,

Гаразд. Йому дають час подумати.

Після цього Авдрія відправили назад... Але не до „брехалівки“, а на Холодну Гору. З цього було ясно, що в його особистій справі конваєр став і став він не так через зміну ситуації, як через брак слідчого. Тепер от того слідчого будуть підшукувати, відповідного калібром. Що ж до ситуації... Паскудна та ситуація витворилась. Чи не занадто він з одчаю й безтямного розпачу загнув з тим Донцем? Ні, не занадто. Зрештою, хто загнув той може й розігнути. Але... Він хвалився „кращою й сильнішою ідеєю“. Гаразд. „Сильніша“ ідея потребує й „сильнішої“ проби і вона від того тільки виграє... Якщо вона є.

I I

На своє здивування й втіху, в камері 12-й Андрій несподівано переконався, що він не зробив ніякого відкриття Америки вибриком з тим Донцем. В час його відсутности в камері сталася подія, яка тепер потішає цілу громаду, — потішає несамовито. А хіба це не потіха?.. Сидів у камері такий тихий і смутний юнак, Сокіл на прізвище. Ніхто не знав, у чому суть його справи, лиш всі знали, що він проходив тяжку пробу на слідстві та що був він секретарем В... райпарткому. А ще знали, що він якось особливо тяжко „розколовся" і тепер чекав на етап, бо діло, нібито, пішло на ОСО. А може прийде й розстріл, — це, як гра в льотерію. Діло могло пітти й на трибунал. І от одного дня до камери ч. 12 вкинуто нову людину, в подертій і заяложеній військовій уніформі, змучену, видно, дуже й довго мордовану... Ця людина була досить відомим, грізним слідчим Криворучком. Вона зустрілася з Соколом і відбулася приголомшуюча сцена на очах всієї камери.

Криворучко, ставши перед Соколом, заплакав і проговорив з трагічним докором:

— Гриша!. Навіщо ж ти так з р о б и в?.. У мене ж дружина й дітки...

Сокіл визвірився:

— А у мене хіба нема?!

— І бідолашна мати...

— А у мене хіба нема?!!!

— Мене так мучили...

— А мене хіба ні?!!. А-а-а... Цить! Цить! Гад!

— Гриша!..

— Цить, гад!! Поїдемо разом ще й не такого хлистати... Разом, разом, Коля! Разом... Якщо тебе ще не втоплять в параші...

Що ж виявилось?

„Гриша“ й „Коля“ були колись добрими товаришами дитинства. Дружили — водою не розлити. Разом виростали, разом до школи ходили, разом в революцію жовтоблакитний прапор підіймали над рідним містом, чіпляли його на „Нардомі“, над просвітою, разом до дівчат залицялись. Разом потім через комсомол шлях пробивали. Потім шляхи розійшлися... Зустрілися вони в НКВД: Гриша в ролі арештанта, „петлюрівського прихвостня“, а Коля в ролі грізного слідчого, ще й начальника відділу. Зустрілися — один одного „не впізнали“. Власне, „не впізнав“ Коля свого друга. А Гриша впізнав і... тим було для нього гірше. Криворучко був особливо твердий і непримиренний, і особливо жорстокий з Соколом, щоб нікому й в голову не могло прийти, що вони були будь-коли знайомі, а тим більше товаришували. Коли Сокіл почав у хвилини відчаю нагадувати про колишню дружбу, апелюючи до людської совісти свого слідчого в ім'я їхнього дитинства й такого прекрасного товаришування, Криворучко мордував Сокола несамовито, вибиваючи будь-які спогади з голови палкою, спростовуючи їхнє знайомство. Того знайомства ніколи не було! ніколи! І бути не могло!!! Серед „ворогів народу“ в Криворучка ніколи не було й не могло бути знайомства! Такі от специфічні умови зробили Соколову чашу особливо гіркою, а перспективу безвиглядною. Він довго мучився, — мучився фізично й морально, аж поки терпець йому не урвався.. Тоді він „завербував“ свого слідчого, свого колишнього друга дитинства. Він завербував його, керований страшною злобою та лютою жадобою відплати. Для цього йому досить було навести в присутості вищого начальства кілька фактів і підперти їх арґументами й Криворучкова пісня була проспівана. А арґументів Сокіл мав досить. Гробив себе, але угробив і Криворучка. З грізного слідчого Криворучко опинився в ролі арештанта окремої категорії, до якої належали всі „викриті“ співробітники НКВД, й його так бито, що м'ясо відвалювалося від костей після „великого конвоєру“. „Розколовши“, Криворучка нарешті вкинули до Холодногорської тюрми, де він випадково потрапив до камери ч. 12, ніби зумисне доля хотіла звести їх до купи — двох друзів дитинства. І тепер камера мала потіху. Староста примістив Криворучка поруч із Соколом і вони сиділи насурмлені, — два затятих вороги. Криворучко поглядав на Сокола й його очі бралися сльозами.

— Навіщо, ах, навіщо ти це зробив?!.

— Цить! — визвірявся Сокіл, а тоді саркастично потішав: — Нічого... Не хвилюйся, Коля! Поїдемо на Колиму, а може на північний бігун... Будемо заразом ведмеді ловити, так, як колись разом ловили бедриків... Пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як ми разом чіпляли жовтоблакитний прапор?.. А як на фронт виступали?.. А!? Пригадуєш? Отак разом і до смерти... Гарно буде...

— Гриша!.. Я ж ні в чому не винен...

— А я винен?!!.

— Я не винен, що тебе так...

— А я винен, що ти мене т а к!.. Га?!. Сиди-сиди, Коля! Сиди... Сиди, товаришочку мій дорогий... Сиди, чортів сину!!. Гад ти, Коля! Сиди...

Камера заходилась від реготу.

Минув час — і ситуація змінилася. Коля вже не докоряв Грицеві, він остаточно примирився зі своїм становищем і акліматизувався в камері, нічим не відріжняючись від інших. Ніякого слідчого Криворучка вже не було, а був звичайний в'язень, такий, як і всі, урівняний долею з усіма іншими, причісаний під одну спільну гребінку, з однаковим шматочком місця на підлозі, однаковою пайкою й з однаковісінькою перспективою. І в Сокола висяк весь його гнів, бо було ясно, що обидва вони були іграшкою в чужих нещадних руках, в лабетах чужої жорстокої системи. Смуга докорів і взаємного словесного мордування минула. І тепер от вони сидять поруч — закадичні друзі, як і колись, — і чекають покірно, з фаталістичною байдужістю спільних мандрів у невідоме. Ось Коля, латаючи штани, зідхає мелянхолійно й звертається до Сокола:

— Гриша... А давай тієї, що, пам'ятаєш?.. На Пслі... Пам'ятаєш?

І Гриша починає тієї, що вони колись співали на Пслі:

„Та й понад нашим яром пшениченька ланом,
Горою овес..."

Латаючи штани, вони розмріяно співали розлогої степової пісні, співали по-парубоцькі, дружно, надзвичайно узгіднено, — і, слухаючи їх, нікому б не могло прийти в голову, що ще недавно один так мордував другого, а другий так клекотів сатанинськім гнівом і злобою на першого.

Дивлячись на них, Андрієві було не так прикро згадувати про те, що він устругнув з своїм „сином козачим", грізним Донцем.

Після повороту, Андрій знову зайняв своє місце в „президії“, в кутку біля Миколи й Руденка. Штурмана вже не було — його десь забрали й не повертали більше. Зате в кутку був Андріїв джура — Санько Печенізький, чому Андрій зрадів, а ще більше зрадів Санько такій зустрічі. З штрафної камери Санька перевели сюди тоді, як їх усіх розводили, а тут він зблизився з штурманом, з Миколою й Руденком на тій підставі, що випадково розповів штурманові про Андрія та про камеру ч. 3. з того моменту він не вилазив з кутка, хоч і жив у протилежному кінці камери під столом, разом з камерними „пролетарями“. Санько в кутку вчився. Він був досі неписьменний, цей син розкуркулених батьків, і тут з надзвичайною жадобою, з тремтінням накинувся на науку, звичайно, маскуючи це, як і належить Санькові, в презирливе, іронічне — „від нічого робить“. Він вчився аритметики й читати та писати. Вчив його штурман, поки не забрали його геть, і Микола. З приходом Андрія вчителів у Санька збільшилося.

В камері життя текло своїм порядком, тим самим що й раніше і що за ним Андрій таки скучив у тій проклятій „брехалівці“. Приємно було зануритися у це життя знову. Ні, це не просто життя, а це велике змагання. Це життя людей, що з усієї сили намагаються утриматися на Богом призначеному їм рівні, що на такій маленькій і тісній території, в такому бруді, при такому страшному процесі знеосіблення й нівеляції примудряються жити, як люди. Так, ніби вони складають іспит в своїй масі, до якої межі простягається сфера людської життєздатности, яку напругу може витримати людська душа доки не зірветься в прірву божевілля. Це великий іспит.

Із змін, які за цей час сталися, поминаючи прибуття багатьох нових людей та вибуття старих, була одна суто зовнішня — впадало в око те, що всі були добре поголені. Причиною цього була організація камерної „власної“ голярні. Це було підприємство камерного „пролетаріяту“, що в пошуках додаткового шматочка хліба від „заможніших“, їм на втіху, організував голярню. Справжню голярню. Це була артіль Ґловацького й Санька. В ній голили не згірше аніж в першоклясних голярнях Харкова. При тому ж без технічних засобів, що їх мають голярі всього світу. Тут не було ножиць і не було бритв. Але тут голили клієнтів так само чисто й гарно, як і в усьому світі. За бритви правило скло. Вміло по-

бите на скалки — на вузенькі довгасті шматочки (що досягається при допомозі звичайного закаблука, лиш фахово) — воно мало всі властивості бритви. Лиш треба вміло добрати ті шматочки, що мають на зламі гостру бровку, таку, виключно тонку й гостру лінію зламу з ідеально гострим жилом. Таким жилом і голилося людину. За браком мила, буйну щетину борід, вусів, а, хто хотів, то й голів намочувалося водою, а тоді клієнт зціплював зуби, а голяр обробляв його шматочком скла. Іноді в клієнта текли буйні сльози, але то нічого. Що це важить супроти приємности бути поголеним! Хоч процедура часом і бувала болючою (особливо для тих, хто мав цупку рослинність), зате закінчення було радісним, а найбільше приємним був результат. Тільки голярі й клієнти дуже береглися, щоб під час операції не всипатися перед наглядачами й перед начальством. Було, ніби, кілька жахливих трусів — шукали бритов — але на тім справа й скінчилася. Голярня функціонувала далі. Старики поробилися молодими, а молоді поробились і зовсім юнаками. Старий Манєвич, наприклад, вічно подібний до колючого їжачка, перетворився в студента, такого сухенького, маленького, років на тридцять. Гепнер те ж помолодів. Дехто запускав хвацькі вуса й вони виглядали особливо ефектно при чисто виголеній бороді й щоках. Дехто з молодих запускав борідку. Словом, камера бавилася в культуру, ніби на глум всім начальникам і ріжним альбіносам. Правда, зішкребена щетина оголювала бліді щоки, з зеленаво-синюватим відтінком шкіри, западини, іноді чиряки, підсилювала синці під очима, але то нічого. Все таки це ліпше, аніж вигляд мавп чи борсуків.

Андрій теж поголився в перший же день, зробивши тим надзвичайну втіху Санькові, який, оперуючи склом, мав нагоду ділом довести, який він гарний джура, бо ж хто краще нього може поголити.

Поза тим ніяких інших значних змін.

Андрій захопився лекціями з Саньком... І чим більше заглядав у душу цьому дикунові, тим більше дивувався. Ориґінальний цей Санько. Він, як на сповіді, розповів Андрієві „по секрету“ всю свою справу і свою біографію. Це Андріїв вчительський авторитет і безмежна довіра до нього розімкнули нарешті Санькову душу. Він йому все, геть все розповів, аж до своїх романтичних пригод включно (а було їх в Санька тих романтичних пригод аж одна! Одна за все бурлацьке життя!). Селян-

ський син, дитина дуже порядних і статечних батьків, він за цю порядність відбував разом з тими батьками покуту на далекій Печорі. Потрапив туди ще дитиною. Батьки померли, а Санько втік. Бігав по всій шостій частині земної кулі, бажаючи звідти кудись вибігти. Але куди ти вибіжиш?!. Та ще такому темному, неписьменному, заштурханому хлопцеві. Кілька разів сидів у тюрмі. Потім дістав десять років, як криминальний (за те, що, прибігши до рідного села, комусь там щось зробив, комусь там щось зіпсував у тих, що так його ощасливили разом з батьками). Терміну не добув і втік. Пройшов „Крим і Рим, і Сибір без палки". Був на коні й під конем (здебільшого під конем!), був у ваґонах і під ваґонами (здебільшого під ваґонами!) — бігав, як здичавілий, зацькований пес. Навчився красти і бити в щелепи, не роздумуючи довго, в боротьбі за своє існування. Нарешті приплентався до свого села, на рідне попелище, в наївній вірі, що люди ж мають, нарешті, добре серце й його пожалують і дадуть бодай якийсь притулок і змогу стати порядним чоловіком, „вийти в люди". Він страшенно хотів учитись. Він хотів стати „порядним чоловіком", а не зацькованим, чорним, як сажа, ззовні й зсередини „суспільним покидьком". Приплентався до села... Але в селі ті, хто мав на совісті його батьків і його сирітство, злякалися його появи й, не вірячи, що з Саньком може дати раду Сов-влада, вирішили самі його зліквідувати. Тоді Санько дістав обрізана й інакше не тинявся позагеттю навколо рідного попелища, як тільки з обрізаном за пасом. Якщо його хотять зліквідувати, то він хоче взяти за це „підходящу ціну". З тим обрізаном нарешті й піймала його місцева міліція при співучасти районового НКВД. І тепер Санькові „пришили" справу вже іншу. Раніше він був кримінальний, а відтепер став політичний. Йому „пришили" терор. А речевий доказ був при Санькові, за пасом!.. І тепер от Санько сидить, як терорист. І то справжній терорист! „Якби я їх тоді зустрів гадів, — натякає він на тих, що його хотіли знищити, — я б їх вибив до ноги!" Про це Санько заявив і слідчому, в наївній вірі, що на світі ще десь існує правда і що та правда на його боці, це мусить бути ясно всім слідчим. Романтична ж пригода Санькова зводиться до того, що його полюбила дівчина, така ж, як і він, нещасна і вони подружилися. Це було дуже коротко. Тепер вона десь там лишилася (невідомо де) й має дитину. Санько її вва-

жвэза жінку, а її дитину за свого синка і, натикаючись на цю згадку, зворушливо намагається моментально перескочити на якусь іншу тему.

Такий от Санько. Але це ще не весь Санько. Він помалу розкривається перед Андрієм, деталь по деталі день від дня, виявляючи часом зовсім непередбачені свої риси.

От Санько сидить і, тримаючи списану ієроглі-фами ґальошу, дивиться в нікуди, про щось мріє... Потім зідхає:

— Миколо Володимировичу! — (це до Миколи) — Коли б уже швидше дробі! Давайте вже вчити дробі!..

— Помалу, помалу, Саньку! Встигнеш.

Але Санькові нетерпеливиться. Йому здається, що навчання посувається дуже поволі, хоч він вчиться цілісінькі дні і за короткий час доганяє те, що люди добувають роками. Та йому цього мало. Його жадоба збільшується в міру того, як таємниці грамоти розкриваються перед ним. Він баче, що багато втратив у житті, й тепер хоче одним стрибком все догнати. Він хоче бути людиною.

Санько мріє:

— Ех, як я нарешті стану письменним... Та як вивчу всю аритметику, а особливо як вивчу дробі!!.

— То й що?

Санько трохи ніяковіє. Він хоче приховати свою душу, що так зрадливо рветься назовні, показуючи його отакого здоровила розмріяним дитлахом. Він думає хвилинку; хмурить брови й серйозно, ніби захоплено, каже:

— Та як влаштуюсь у банку...

— І?

— Та як зроблюся касиром...

— Ну й?..

— Та (Санько хижо повертає очима) — тисяч сорок отак „кирк!“ — Це „кирк“ Санько робить крізь зуби, якось самою горлянкою й допомагає рукою, показуючи, як то він загребе сорок тисяч... Це виходить дуже картинно, але Санько бреше. Він зовсім не про сорок тисяч думає, це він клеїть дурня, маскуючи свою таку непристойну дитвацьку розмріяність. Всі, хто чув, сміються та додають свої поради, прийнявши Санькову „мрію“ за чисту монету, а Санькові цього й треба. Яке кому діло до того, що Санько до болю, до крику хоче бути порядною й розумною, вченою людиною. Це його — Санькова — інтимна справа. Всім іншим до того зась.

Часом Санько задумується без причини, сидить по-

нурий і нічого не каже. Він над чимсь тяжко думає, прислухаючись до гомону в камері. І от одного разу, коли в камері панував смуток, коли найвідчутнішими були розмови та скарги на те, що от „сиджу невинний, потерпаю несправедливо", а на Львова особливо напала психоза мученика й він погойдувався, стоячи, та все зідхав „О, аве, Цезар! морітурі те салютант!", а Санько те все слухав і сидів понуро задуманий, Андрій підвів очі на Санькове обличчя. Воно було не то сумне, не то зле. Зустрівшись поглядом з Андрієвими очима, Санько зідхнув. Він прочитав в Андрієвих очах німе запитання й помалу, зі щирим смутком, а водночас із злою іронією промовив:

— Ех, Андрію Яковичу!.. Отак як я подивлюся — виходить, що всі тут сидять безневинно... Тільки ми з вами сидимо правильно, тілько нас двоє, та й то один тьомний, як черевик. Та ще отой штурман наш... А інші — безневинно... (Санько рипить зубами) — Сволота!..

Хто „сволота", невідомо. Але Санько задовольняє Андрієву мовчазну цікавість, продовжуючи химерний хід своєї думки, — химерний і несподіваний:

— Отой он сучий син божиться, що він нічого не зробив, лише сказав, що „жити стало тяжко", та й то не сказав, а просюсюкав тихесенько і зразу ж покаявся. А все ж — посадили... І правильно зробили (визвірився раптом Санько ні до кого)! Правильно зробили! Якщо він тільки й спромігся за все життя лиш тихенько соплю пустити, то його обов'язково треба посадити. І давати „кунді-бунді!" Вчити падлєца! Щоб не соплі, а (озирнувся) кулі щоб пускав у ход та й без промаху. Дурак!..

Павза. Санько, відсапнувшись, веде далі:

— І жінок саджають... „По дєлу мужа"... Ха! Та за таких „мужів", прости господи, мучити бідних жінок — це аже зовсім!! За таке барахло?!. Вони не варті того. І хіба ж ті главковерхи згори не бачать, що вони не варті, що це барахло?!.

Помовчавши, Санько закінчив свою тираду вже й зовсім несподіваним ходом думки.

— Ех-хе-хе-хе, — зідхнув Санько раптом з безподібним сарказмом, — ні таки, я бачу, що всі тут сидять правильно, тільки ми потрапили даремно... А я так і зовсім чорт зна чого... Ех, якби мені науки трохи! Біда, що я тьомний, як черевик. Я пішов би в слідчі і з цієї худоби поробив би людей!!. Поробив би!...

Андрієві стало раптом страшно. Він згадав Донця й комашки побігли йому поза шкірою. Яка разюча то-

тожність в словах його й в словах оцих Санькових! А що як?.. Боже, який же він тоді останній хам і негідник, якщо в душі Донця була хоч половина Санька! Яку безмежну подлість він устругнув.

Від цього Андрій втратив спокій і почувався мерзко-премерзко. Добре, якщо Донець звичайний хам і тільки. А як ні?.. Га? То тоді що?.. І Андрій не міг собі вибачити, що так поквапився. Зрештою, треба було його якось інакше б позбутися, аніж ставати на такий шлях. Але знову, як?..

Може Донець був не вартий стількох дум, може він звичайний служака, але Андрієва душа повстала проти такого способу розправи з людиною, в якій „може хоч маленька іскорка є від отакого Санька". Перед тією душею невідступно вставало оте „А що, як?.."

Після знаменитої Санькової тиради „на політичну тему" та після співставлення її з тим, що чув у кабінеті слідчого, Андрієві починало здаватися, що вся ця сатанинська „фабрика-кухня" не є такою одноцільною й простою, як здається на перший погляд, що скриті пружини в ній різнодіючі й страшенно переплутані і годі в тому розібратися. В кожнім разі його вибрик з Донцем почав все більше видаватися найганебнішим вчинком всього його життя.

Особливо це враження підсилилося, коли він несподівано зустрівся з Донцем, вже в'язнем. Це сталося приблизно через тиждень. Андрія взяли були на допит і, накрутивши нерви, того ж вечора привезли назад. Раніше ніж відвести в'язня до камери, його тримають якись час у тюремній вартівні-канцелярії, де реєструють та виписують ордери на „людішек". Тут за спеціяльною загорожою Андрій і чекав з групою таких, як сам, привезених в однім „вороні"... Саме в цім місці часом ламається вся конспірація слідчого апарату, бо тюремним чиновникам байдуже до всього, вони роблять своє діло, а так як з людьми завізно, то хто там ще думатиме тут про тонкощі конспірації — „Все одно ж все це піде на мило!" І от за ту загорожу завели другу групу з кількох чоловік. А в тій групі був Донець. Вони зустрілися... Розгніваний перед тим на Раднаркомівський, з накрученими нервами, Андрій забув про недавні викиди сумління й зловтішно посміхнувся, побачивши Донця.

— А-а!.. Ну як? — промовив Андрій саркастично. — Маєш нагоду пиляти ґрати... Будь ласка...

Донець дивився на нього якийсь час мовчки, пильно, а тоді промовив тихо:

— Ех, ти!.. — Але це без злоби, а з якимсь чудним виразом.

Більше вони не встигли нічого один одному сказати, їх розвели, але те „ех, ти!“ лишилося на Андрієві, як болючий удар, нерозгаданий докір. І воно ж погасило гнів остаточно й посилило моральну муку, — болючі шарпання людського сумління, що боїться підлоти, як власної смерти.

Ці шарпання не покидали Андрія. Серце його було прип'яте до Донцевої постаті та до свого вчинку, заглушаючи все інше.

По телеграфу Андрій довго шукав Донця геть у всім корпусі, поки нарешті таки знайшов. Він був у камері ч. 6, два поверхи нижче, зовсім близько. Андрій делікатно випитував у телеграфіста, як там поводиться „чекіст“, попередивши про дискретність їхньої розмови та пояснивши, що це його колишній слідчий. Колеґа з 6-і камери охоче передавав свої спостереження й про все інформував Андрія. „Чекіст“ поводиться нормально. Лиш дуже понурий і трохи відчужений, бо ж відомо, як в камерах ставляться до колишніх слідчих та взагалі працівників НКВД або тюрми. Через це Донцева „душа в п'ятах“.

„Чи не пиляє він ґрати?“ — запитував Андрій, лиш не пояснив, чого він так запитує, тому колеґа з шостої камери був надзвичайно здивований — що за безглузде запитання? Кому це може прийти в голову пиляти ґрати, коли можна вибігти в двері? Розумніше й пожиточніше пиляти цвяшок, роблючи з нього принаймні „господиню“. Проте, по якомусь часі поінформував, що хоч Донець і не пиляє ґрати, але має такий вигляд, що напевно про те думає... Але це може тому, що боїться розправи.

Як в камерах ставляться до чекістів, відомо і так само відомо, що їх іноді чекає.

Криворучка це не стосується, бо він належить Соколові й камера щодо нього „умила руки“. А от в камеру 12-ту вкинули ще одного чекіста. Це був другий з числа робітників слідчого апарату НКВД, що потрапили за весь час до камери 12-ї. Це був слідчий Барбаров. Коли він прибув до камери, по людському звалищу про-

котився зловісний і в той же час тріюмфальний рокіт:

— „Барбаров!“

Тут бо сиділо багато його „хрещеників“, що ні про що так не мріяли, як про те, аби якось здибатися з Барбаровим поза стінами його „лябораторії“. І от вони здибалися.

Кар'єру свою жаску Барбаров зламав на тім, що взяв з жінки одного видатного діяча хабар натурою та ще й грішми, пообіцявши звільнити чоловіка. А так як чоловік уже був після його — Барбарова — опіки в божевільні і так як звільняти взагалі було поза компетенцією Барбарова, це з одного боку, а з другого — так як жінка була дуже вродлива й мала добрих друзів у вищих колах і, не дочекавшись звільнення, поскаржилася на вчинок Барбарова кільком соввельможам, зробивши з цього рух, і нарешті — так як в НКВД особливо „дбають за чистоту чекістських рядів“, коли неподобства виплівають назовні, — то зоря Барбарова раптом закотилася. Правда, закотилася, зрештою, й зоря нещасливої жінки (щоб вона, як свідок, не компромітутувала священні „органи“) — її посадили до тюрми. Про все це просякнули вісті до камери 12-ї слідом за Барбаровим. Тільки Барбаров увійшов у двері, а вісті про нього по телеграфу. Щодо решти — цебто щодо поведінки Барбарова в зениті слави — то для цього не треба було ніяких вістей, — в камері сиділи його хрещеники в достатній кількости.

Барбаров інстинктом угадував щось недобре й тому весь час добивався, щоб його перевели куди інде, скажемо, в одиночку. Але ніхто тих його благань не брав до уваги. Можливо, що його спеціяльно вкинуто до в'язнів — (його підшефних) з метою досліджень в двох напрямках: як арештанти люблять своїх „перевиховательів“ і що їх чекає, та на скільки чекісти типу Барбарова стійкі в взаєминах з масами. А може для того спеціяльно, щоб клопітну справу з Барбаровим вичерпати за рахунок енергії „ворогів народу“.

Але з Барбаровим повелися дуже культурно, як і личить людям з вищою та середньою освітою. Дуже культурно. Його ніхто й пальцем не чіпав, не чіпав і словом. На нього люди лише поглядали й від тих поглядів Барбаров втягав голову в плечі. Не в приклад Криворучкові, він не вжився в камеру, не вріс в неї, не акліматизувався, — не було для нього грунту. Навіть жиди, його одноплеменці, що їм так властиве почуття расової

солідарности, відцуралися Барбарова. В атмосфері вичувалося, що Барбарова чекає якась неприємність, хоч ніхто, здається, нічого не організовував і не готував Барбарову якихось обструкцій. І ніхто йому обструкцій і не робив. Лише одного дня, коли камера (вся камера) мелянхолійно співала — „Летіла зозуля", розгойдуючи пісню задумливо й тужно, а частина товпилася коло дверей, приготувавшись до отримання „лавочки", хтось з усієї сили, енергійно постукав у двері:

— Отдєльонний!.. Отдєльонний! — гукав хтось діловито в щілинку. — Галло! Коридорний!!.

Коли загримали засуви, юрба від дверей розпорошилася, так, наче її й не було. Двері відчинилися й той, що викликав, спокійно доклав:

— Чоловік утопився ось... В параші...

— Гм... Як же це він утопився? — спитав наглядач досить апатично, оглядаючи ноги, що дійсно стирчали з високої параші. Ті ноги побачила вся камера, але чомусь, за якимось невловимим інстинктивним відрухом, ніхто не підскочив і не кинувся, і не увірвалася журна пісня... Нікому до того не було діла і нікого те не цікавить. Ніхто не хотів підвертатися під руку й потрапляти в якісь там ще свідки. Ясно. То втопили Барбарова...

— Гм... Як же це він утопився?

— Та, мабуть, закрутилася голова... Перехилився... Ну й утопився... Одчепись! — закінчив той, що докладував, і теж зашився в звалище. Нема й того, що докладував.

— Одставіть пєсні! Нести сюда парашу!!. Дижурні!!.

Чергові схопилися й винесли парашу разом з Барбаровим геть з камери.

Чергові винесли парашу, але „пєсні" ніхто не „відставив" і винести її теж не могли так, як Барбарова. Тепер наглядачеві не до „пєсні". Пісня гойдалася. Справді сумна й справді жалібна й безмежна, як море. Вона ходила хвилями з камери в камеру, бродила десь там в другій половині, никаючи по кутках, і поверталася назад:

— Ой ти, зозуленько,
Чому ж рано куєш?
Чи ти, зозуленько,
Моє горе чуєш?..

. . . . . .

Ой, боже ж мій боже,
Що я й наробила?!
Козак має жінку,
А я й полюбила...

Ніхто з адміністрації навіть не поцікавився, що ж сталося з Барбаровим? Але хіба те не відомо й так? Лиш жодного свідка не може бути „за", всі ж 340 свідків напевно „нічого не бачили", а, якщо треба, то й ствердять, що йому „закрутилася голова", а тому справа ця безнадійно програна Барбаровим, пропаща. Та й взагалі людина тут нічого не варта, хоч би навіть це й був колишній начальник самого альбіноса.

Така от доля чекає чекіста в тюрмі, така перспектива стоїть перед кожним.

Після випадку з Барбаровим Андрій зразу потелеграфував до камери ч. 6:

— Як там Донець?..

Андрій боявся, чи не сталося вже й з ним щось подібне. Ні, з Донцем поки нічого не сталося. Але все можливе. Донець нудить світом...

Андрій вирішив рятувати свою душу, що не знала спокою, й якось з тим Донцем покласти край. Вчинити по-лицарські. Чорт його знає, нарешті, хто він, але Андрій знає про себе, хто він. Тільки, як те зробити? Ситуація утворилася така небезпечна, що, як не поверни, все для Андрія погано.

Приїхав слідчий і Андрія викликано в тройники. В тій самій кімнаті, де колись приймав Андрія Донець, сидів якийсь інший, набундючений суб'єкт і запропонував Андрієві дати вичерпні дані про Донця й їхню співпрацю. Андрій категорично відмовився будь-що „давати", а попросив улаштувати йому переслух знову в присутності Фрея й другого того начальника, що був присутній пам'ятної ночі. А крім того, на тім же переслухові дати йому очну ставку з Донцем. І там він викладе їм все, як на лопаті. Якщо буде присутній і прокурор — тим краще.

Настирливі домагання суб'єкта ні до чого не привели. Це була категорична вимога й така ж категорична обіцянка „викласти все, як на лопаті".

Суб'єкт поїхав, а Андрій нетерпляче став чекати виклику. Він тільки боявся, щоб Донець не „розколовся" передчасно, як той Карапетьянів Аслан, чесний чистій черевиків, бо тоді все піде догори ногами.

Покищо з камери ч. 6 доносили, що Донець переніс

тортури, але ще тримається, ніби, героїчно, про що можно судити з особливо суворого режиму, застосованого до нього, та з ріжних чуток.

На другий день Андрія забрав „Чорний ворон“.

За столом сидів Фрей, старший начальник і прокурор нагляду — ота худенька жіночка, що колись складала різиту до камери 12-ї.

Андрій зразу попросив відбути тут очну ставку з Донцем.

— Зараз, зараз, — заспокоїв його Фрей дуже привітливо й тепло.

Дійсно, за хвилину привели й Доця.

— Ну-с, — сказав Фрей. — Ви обіцяли викласти все „як на лопаті“.

— Так, будь ласка... — І, дивлячись просто в очі начальникам і прокуророві, Андрій склав категоричну заяву, що все те, що було ним сказано пам'ятної ночі — то була „єрунда на колесах“! Блеф.

Треба було бачити обличчя всіх, як їх вразила така заява й тон, яким вона була складена.

— Як то „блеф“?!

— А так, блеф!.. Він мене дуже мордував і я його вирішив „завербувати“. Оце й тільки.

— Дозвольте! — почервонів Фрей. — Але ж ви говорили... Ви підтверджуєте те, що ви говорили? Я знаю вашу прямолінійність...

— Так, ви знаєте мою прямолінійність. Так от все, що говорено про Донця, то все неправда. Мерзость.

— Як то?!

— А так, абсолютна мерзость! Я тільки показав, що ваша достославна „вербовка“ — то паскудна мерзость. І що це палка на два кінці. Він мене мучив і я вирішив, хай він сам спробує, як то виглядить. І „завербував“... Він став жертвою того, чого вимагав від мене по відношенню до інших і чого вимагаєте ви всі від усіх... Тільки й усього.

Начальник і прокурор набрякали здивованням і обуренням.

— Дозвольте, дозвольте, — заспішив Фрей, почервонівши ще дужче чи то від того, що так пошився в дурні, чи від убійчого сарказму й такої ж логіки в Андрієвих словах з приводу „вербовки“ — основного коника, на якому побудована вся система „геніяльного“ слід-

ства. — Дозвольте! Але ж ви його знаєте і знали раніше, якщо судити з вашої феноменальної обізнаности.

— Ні. Ніколи!

— Що, що? Але ж ваша обізнаність показує протилежне, такі деталі... Це можуть знати тільки друзі...

— Так. І тих друзів не бракує в тюрмі (іронія). Дайте мені терміну кілька днів і я розповім докладну біографію кожного з вас, не виходячи за межі тюрми.

При тих словах начальство і прокурор помітно зайорзали стурбовано. Андрій ніби не помітив:

— Я Донця ніколи не знав. Ніколи! І не потребую знати. Проте, я його біографію знаю досконало... Зрештою, ви самі краще мене знаєте, як це робиться... Це ж ваша наука! Це ж ви вчите своїх клепачів, „очкарів" і донощиків, як треба вербувати людей, навіть вперше бачених...

— Стоп, стоп! — перебив Фрей, насуплюючись. — Потримайте язик, він відомий...

— Добре, — закінчив Андрій. — Закінчуючи заяву, я тільки хочу сказати вам, що, продемонструвавши ганебність вашої „вербовки" та двосічність цієї вашої зброї, я не хочу користатись нею. Ваше належить вам! Все.

— Це ж... Це ж... — замурмотів старший начальник, ледве стримуючись, і таки не стримався:

— Це ж провокація!!. — вигукнув він з страшним обуренням.

— Де провокація?

— Це провокація!! Провокація проти нас, проти органів НКВД! — репетував начальник. Потім опанував себе, Насупився. Процідив зловісно:

— А-а ви знаєте, що вам за це буде?

— Приблизно... — зідхнув Андрій щиро, знаючи, що безмірно обтяжив свою справу і може справу багатьох, що їх до нього „шиють".

— До вашої справи ще додається пункт про ворожий наклеп на органи революційної законности.

— Добре, — згодився Андрій понуро.

Нач. групи й старший начальник, і прокурор пошепотіли щось, порухали плечима. „Добре, — буркнув начальник, — ми це ще перевіримо... Гм... Гм..."

— Що Ви на це скажете? — звернувся Фрей до Донця, що сидів приголомшений.

Донець стрепенувся й, не зводячи очей з Андрія, процідив крізь люто зціплені щелепи:

— Суккин син!.. — от що! — І по хвилі так само люто додав: — Бестія!!.

З тону самого Фреєвого запиту й з поглядів начальника, що досить ніяково позирав на Донця, Андрій зрозумів, що перед Донцем перспектива пиляти ґрати відпадає. Інцидент вичерпано. Донець вийде з халепи сухий, а він, Андрій, заробив на цій усій „комерції“ додаткову статтю. Але Бог з ним. Яка, зрештою, ріжниця, більше він матиме статтів чи менше.

Андрієву статтю додаткову записали до протоколу. Потім покричали на нього. Обіцяли, що тепер вся його справа буде дуже швидко закінчена. Що він їм нагадує вужа. Що набридло вже їм панькатися з ним! І т. п. Після того Андрія відправили назад на Холодну Гору, щоб він там схаменувся нарешті перед кінцем.

Андрій повертався назад з легким серцем, — прокляту занозу з того серця висмикнуто. Він ,ніби, заробив додатковий пункт, але в дійсности він нічого не програв, а тільки виграв. Пункт пунктом, але він виграв морально, реабелітувавши себе перед самим собою і давши тим усім мерзотникам ляпаса.

Найголовнішим же виграшем, мабуть, все таки буде те, що він позбувся небезпечного слідчого, що, може, єдиний на все управління міг би дати з ним раду. А позбувся напевно. Донця реабелітують, але вже ніколи він не буде Андрієвим слідчим з низки зрозумілих мотивів. А це вже було не поганою компенсацією за зароблену додаткову статтю.

Були Кибальчичі, були Софії Перовські, були Желябови... Були народовольці, були українські революціонери, були, нарешті, італійські карбонарії, — були герої... Де ви?!. Гай гай!.. Сіро й плескато. І як правий був Санько Печенізький! Та тільки ж сама система виключає тих показових героїв, що так геройські умирають, роблячи шум і славу на весь світ... Де?!. Господи! Скільки тих Перовських потенціяльних і не потенціяльних умирає тут щодня, задавлюваних нишком в темних закамарках! І ніхто про те не знає й знати не буде. А скільки їх росте, отаких Саньків Печенізьких, отаких Сашків Грязнових! І так само про них ніхто нічого не взнає.

Коли Андрій розповідав Санькові про славні імена революціонерів і політичних каторжників, що вміли „пи-

ляти ґрати“ й проломувати мури царських в'язниць, у Санька блищали очі. Та, дивлячись на камеру, Санько презирливо кривився й спльовував. Кепський, дрібний народ пішов, на Санькову думку. Ця Санькова думка ріжнилася від Донцевої тим, що не мала й тіні підступства а чи провокації.

Одначе в тройниках сталась одного дня подія, що захитала Санькове презирство до своїх сучасників, ствердивши, що безумці не перевелися. Після цієї події й Санько, й Андрій, і багато інших ходили, як очманілі...

Шість чоловіка в'язнів, що сиділи в одному з тройників, раптом вирвалися геть всередину тюрми, роззброїли внутрішню варту й розігнали комендантуру. Потім видерлися на подвір'я й тут дали справжній бій, намагаючись вихопитися через мури на волю, до велелюдного міста... Правда, в нерівнім бою їх усіх перебито... П'ятьох на тюремному подвір'ї, а одного вже за мурами на вулиці... Їх перебили... Але слава гриміла, потрясаючи всіма численними корпусами тюрми до основ, довго, змусивши НКВД посилити в кілька разів варту й спричинивши наказ нещадно стріляти по вікнах при найменших спробах в ті вікна зазирати чи викидати якісь речі або записочки. Стверджено було факт, що відважні й до безумства непокірні не перевелися... І найдивнішим у всьому тому було те, що всі ті в'язні були політичні!

Ця подія освітила, як прожектором, все, що діється й виглядає на перший погляд диким безглуздям. Вона пояснила, чому так діється, для чого існує енкаведівська т. зв. політична пофілактика й в чому її значіння. Вони ловлять рибку за принципом — ліпше посадити сто „невинних“, аніж не посадити одного „винного“. Дійсно, ліпше посадити тисячу мирних обивателів, аніж не посадити одного гордого й відважного, здібного до великого спротиву. Це їм поплатно, така от ловитва. А ще більше в тій профілактиці рації, коли взяти до уваги, що в кожній людині, яка ходить по світу, є маленька іскорка отієї гордости, яка колись, рано чи пізно, може вибухнути небезпечним полум'ям, що вже не роззброюватиме варту, а просто тотально валитиме мури.

Санько Печенізький ходив цілі дні не то, як закоханий, не то, як „мішком прибитий“. Дуже йому сподобалася подія! Він либонь думав, що б йому такого й собі встругнути...

Прикрим вислідом події було те, що перелякані

тюремники позбавили весь 2-й спецкорпус прогулянок на кілька днів, але то нічого.

Знову й знову обговорюючи цю подію тихенько в кутку, Санько нарешті висловив Андрієві радісну сентенцію, що — „Виходить, не тільки ми з вами сидимо правильно!“

Санько одначе не пиляв ґрат і не роззброював коридорного, бо то хоч і романтично, але видалося йому безглуздям. Та й спокійно не міг всидіти. Не маючи нагоди прикласти свою енергію революційно, Санько все таки іноді викидав коники на втіху цілій камері й на поругання тюремної адміністрації та взагалі всіх, „хто не з нами“.

Ось Руденко сидить у кутку в позі Будди й перед „люстром“ священнодіє, видушує угрі й збирається голитись. Санько лежить на його місці поруч з Андрієм і мріє. Він фантазує буйно на тему — „От якби оце вони вирвались усі на волю! Всі! Камера 12-та й 10-та, й весь другий спецкорпус, і вся тюрма!.. Зайняли Холодну Гору, а тоді зайняли весь Харків!.. А тоді!.. Стільки народу!! Боже!!. А до них би пристала армія й авіяція!!. А тоді танки!.. І-іх! .“

Саме на цім місці раптом до камери увірвався наглядач і рябцем кинувся до їхнього кутка. Впав на Руденка й вихопив люстро. І з тим люстром тріюмфально й злорадно помашерував з камери. „Ага! Отепер вам усім буде!!.“ Він відібрав тяжко заборонену річ.

Санька страшенно вразила й огірчила така неспівмірність між його героїчною мрією й такою от мізерною дійсністю. Він зажурився. А найбільше зажурився від того, що весь їхній куток буде тяжко покарано, і не так він болів серцем за куток, як за своїх друзів — Андрія, Миколу й Руденка, — це ж їм приварять карцера! Цього Санькове серце не могло винести. Нудьгуючи, він крутився біля дверей і зазирав крізь щілинку в коридор, приноровляючись — стаючи навшпиньки або присідаючи — щоб щось вглядіти. Це ж там коридорний вже напевно доклав начальству, воно зараз прийде і на підставі речевого доказу про злочин буде біда. Санько помітив, що той „речевий доказ“ коридорний сховав до столика. Тоді Санькові прийшла раптом ідея. Він змобілізував швиденько весь камерний пролетаріят і звелів їм зливати мерщій до параші все, що де є — з мисок, з глечиків, з горнят, тощо, щоб було повніше. А тоді несамовито затарабанив у двері:

— Коридорний! Парашу винести!.. Коридорний!.. Тече!! Повна-а!!!

Він тарабанив настирливо, доки коридорний не відчинив. Схопивши парашу, навіть не чекаючи, що скаже коридорний, великий гурт з Саньком на чолі потіг її геть. Двері зачинилися. Через якийсь час двері знову відчинилися й хлоці принесли порожню діжку назад. Коли коридорний загримав засувами, замикаючи, Санько повернувся до дверей спиною й помашерував у куток через всю здивовану камеру, як солдат Швейк. Лице його розтягала блаженна посмішка, а в руках він тримав, як ікону, Руденкове люстро.

В кутку Санько добув швиденько мотузку і, перш ніж камера збагнула що й до чого, опустив люстро через вікно в нижню камеру, попросивши Андрія потелеграфувати, щоб прийняти коштовний інвентар на збереження, тимчасово. Санько прекрасно здавав справу, що з хвилини на хвилину може впасти трус на їхню камеру. Дійсно, тільки но встиг Санько пустити мотузочку, яка побігла по підвіконню й геть у вікні щезла, мов слідок за люстром, до камери ввалилось начальство — альбінос, карнач, черговий корпусу та кілько хлопців у білих халатах. В дверях стояв понурий наглядач.

— Заключонниє! Садітесь!!. —вигукнув альбінос свою ідіотичну команду, на якій він напевно помішався й поза якою, мабуть, не вмів нічого іншого. І по тім гістеричнім вигуку вся юрба поперлася в куток.

— Которі? — спитав карнач у наглядача і той від дверей показав рукою на Руденка, Андрія, Миколу.

Санько теж був у кутку, оскільки куток потрапив в стан облоги.

Куток піддався наглій і пильній ревізії на предмет викриття люстра й різних інших заборонених речей. Санько з наївною міною навіть намагався допомагати шукачам щастя робити обшук, за що замалим не дістав по карку.

Крім кутка, було перевернуто всю камеру. Але обшук нічого не дав, люстра не було. Карнач і альбінос кричали, обіцяли страшну кару, але... обшук нічого не дав і для кари не було формальної підстави. Доскіпування теж не дали нічого.

Виходячи, сердитий карнач не витримав і визвірився біля дверей на коридорного, прошипів:

— „Так де ж твоє люстро?!"

Бідолашний коридорний, що так невдало поквапи-

вся наробити рейваху з тим люстром, кліпав очима перелякано й мурмотів:

— Було ж... Вкрали... Вони ж вкрали... Мабуть...

— „Мабуть!" — перекривив карнач і сердито сплюнув. — Ідійот!

Дійсно. Як можно вкрасти щось у наглядача! Та якщо в нього навіть був „речевий доказ" і його вкрадено, то наглядач круглий йолоп. І камера, зрештою, тут ні при чому.

Коли начальство пішло, через якийсь час Санько тихенько постукав у двері. Наглядач відчинив. Був він червоний, -- видно, добре йому влетіло.

— Слухай, товаришок! — звернувся Санько лагідно-лагідно. — Ти піди в голярню на Сумській, знаєш? Там стоїть дзеркало... Так ти подивися в нього, який ти дурень..

Наглядач хотів ударити Санька замком, але Санько передбачливо відступив на три кроки й з наглядачевого заміру нічого не вийшло.

— Піди... І ніколи не кажи „гоп" поки не перескочиш. Ти це запам'ятай, — порадив йому Санько беззлобно.

Люстро Санько „стібрив" дуже просто. Коли вони поверталися з реліквією назад, вони стовпилися біля дверей за наглядачем і, доки наглядач відмикав двері, Санько проробив конфіскацію. Для цього йому треба було всього десять секунд.

„Боже! Скільки за десять секунд чоловік може — зробити!"

Другий Саньків коник був і зовсім запоморочливий. Санько його викинув у перший же день після карантину, як камеру повели гуляти.

На прогулянку, як звичайно, водили партіями по 40 та по 50 чоловік. Миколі, Андрієві, Санькові й всьому їхньому куткові припало йти в останній партії. Коли вони йшли черідкою по сходах, на середній площадці Андрій побачив газету, що лежала на столикові наглядача. Він ішов перший, за ним Санько, потім Микола...

— „От би почитати газетку" — зідхнув Андрій до Миколи.

— Умгу... — зідхнув так само Микола.

На тому вся розмова й вичерпалася. Газета — но-

весенький номер „Ізвєстій“ лишилася собі лежати на столику на середній площадці.

Після прогулянки вони тим же шляхом примашерували до камери. Андрій з Миколою йшли останні, Санько десь посередині. А коли двері зачинилися, коли всі вже розсілися по місцях, Санько наївно запитав Миколу, чи він письменний. Після того кивком голови покликав його в другу половину камери. Там Санько витіг з-за пазухи газету — ту саму, що лежала на середній площадці на столику, й тим самим наївним голосом попросив Миколу почитати, „що новенького діється в світі“. Зразу в тіневій цій камері утворилося величезне товпище, — люди згромадилися в три яруси — всім було цікаво знати, що ж новенького в світі. Газета! Свіжа газета! Це ж колосальна подія. З першої половини перемандрували майже всі, залишивши тільки якусь кількість для декорації, для роблення шуму... Микола був похопився й сказав Санькові, що зараз же напевно кинуться шукати газету, але Санько його заспокоїв:

— Не турбуйтесь, Миколо Володимировичу! Наглядач ніколи не донесе начальству, бо за це ж його самого дурака буде тяжко покарано, щоб не розкладав газет по столиках. Дав маху, так тепер він буде мовчати, як риба. Читайте...

Дійсно. Логіка залізна.

Микола читав. Скільки в тій газеті було цікавого! І з яким інтересом люди її слухали! Зголодніли за друкованим словом, та ще словом з волі! А в газеті було про ріжні події, що відбуваються на волі, головне ж про з'їзд ВКПб, що відбувся недавно, та про виступ Сталіна. Ціла його доповідь була надрукована, а в тій доповіді були таємничі слова про те, що „вороги народу пролізли в апарат НКВД й перебили чесних партійних і безпартійних большевиків.“ Люди захвилювалися. А потім почали сміятися і злословити. Лицемір'я цієї фрази вразило всіх після того, як всі знали напевно, що вказівки щодо мордування та нещадної поведінки з тими ж самими „чесними партійними й безпартійними большевиками“ давалися секретарями обкомів, крайкомів та республіканських ЦК партії, а значить — були відображенням генеральної лінії того самого Сталіна. Одначе вичувалося, що процес десь таки дійшов свого діялектичного заперечення й сам Сталін вже б'є відбій... Тільки ж той відбій не їх стосується! То для заспокоєння громадської опінії, після того, як все вже зроблено!..

На самім інтереснім місці читання докторові Іванову щось заболів живіт. Він застогнав, скривився й поламзав до дверей. Постукав у двері й залебедів благальним голосочком:

— Атдельонний... Пустіте на аправочку... Бога раді...

Коли загриміли засуви й доктор Іванов зник, Санько раптом позіхнув і загріб рукою газету, відібрав її в Миколи:

— Ну, почитали й досить... Ще на другий раз.... Розходься!..

Люди почали просити Санька, лаяти його, благати, але Санько був невблаганний.

— Розходься!.. Чортова порохня! Чого там!.. Марш всі на сідала!!

Ніякі умовляння не допомогли й люди мусіли розходитись, утворивши неуявне стовпотворіння, бо ж всі були збилися до купи, аж позлипались.

Коли люди нарешті розлізлися, повернувся доктор Іванов, тримаючись за живіт. А скоро за Івановим вдерлася до камери юрба начальства з альбіносом на чолі. Зразу після неодмінної формули „Заключонниє, садітесь!" гості зайшли до тіневої камери й накинулися на Санька, що не встиг вийти. Вимагали газету. Він має газету й мусить її зараз же віддати.

Санько зробив страшенно покривджену й здивовану міну. „Газету?! Яку газету?"

— Ви читали газету!..

— Боже! та ж я зовсім неграмотний! Всі про це знають..

На Санька напосілися й він почав не в жарт плакати. Треба було бачити, як зворушливо Санько плакав. Свята невинність! Свята-найсвятіша невинність.

Санька обшукали. Обшукали й його місце, і все навколо — нема.

Тоді карнач приступив до нього з кулаками:

— В камері є газета!... Тут читано газету... Хто має газету, га?!.

— А-а... — протіг Санько, мовляв, „так це інша справа", а вголос промовив нерішуче. — Не знаю...

— Як це не знаєш? — вхопився начальник за Санькову нерішучість. — Говори! Говори, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Санько зідхнув і озирнувся по камері жалібно, ніби прохаючи вибачення за такий неетичний вчинок. Потім звісив голову й буркнув:

— Так... В камері є газета...

— В кого?

— В нього.. отого... — буркнув Санько, показуючи на Іванова.

Іванов глузливо засміявся — „Ха-ха!.. Какіє глупості!“

Одначе карнач оглянув Іванова пильно. О, він знає, які бувають штуки серед цих „людішек“ і що то значить „перестраховка“. От має стерво газету, а з переляку заявив на інших — перестрахував себе.

— Де ваші речі? — спитав карнач в Іванова.

— Вот... Пожалуйста, пожалуйста... — з готовістю запропонував Іванов свої речі до диспозиції. Він мав аж три великих тюки, що були прокляттям для цілої камери й об'єктом її люті. Карначеви помічники розпатрошили горішній тюк, яким Іванов щодня послуговувався, бо там була його постіль (він мав постіль! один на всю камеру!) В тюку газети ніякої не було. Два нижніх тюки були зашиті. Помічники зупинилися нерішуче, але карнач звелів розпакувати й другий тюк. І в нім ніякої газети не викрито. Була добра білизна, батистові хусточки, шовкові скарпетки, але жодної газети. Санько стояв і „дурнувато“ спостерігав всю операцію. Третього тюка помічники вже не мали охоти розпаковувати. Санько стояв і іронічно посміхався. Може саме тому карнач сердито звелів розпакувати й третій тюк. Він був зашитий добре й його тяжко було розпаковувати. Але його, хоч і нехотя, все таки розпакували... І от в цім третім тюку, так добре зашитім, в самій середині виявилася гарненько, дуже старанно складена газета. „Ізвєстія“ на шість сторінок...

Іванова наче з шостого поверху кинули, — він отетерів, цілком розгубився й нервово шарпався, не знаючи, де йому діти руки, що б саме йому сказати... Він гикав з переляку й ідіотично кривив обличчя в посмішку.

— А-а!.. — протяг альбінос, вражений і страшенно обурений такою дволичністю Іванова. Сумніву не могло бути, що це „перестраховщик“. На інших доносить, а сам... — „А-а, прафєсор!.. Ану лиш зберіться з речами!..“

Іванов зібрався з речами — взяв торбинку з хлібом, ложку, горнятко й хотів ще брати постіль, але постіль йому звеліли не чіпати, — й його повели.

Двадцять діб карцеру — законна пайка — докторові забезпечено.

Звичайно, Санько не сам проробив операцію з тим

тюком, — в метушні й хаосі, коли люди так страшенно товпилися, йому допомагали „корішки“, але вони мовчали, немов води понабирали в рот.

Через дванадцять днів Іванов повернувся до камери. Він не добув терміну й це було для нього велике щастя, бо й так вже він був, як тінь. Бувши виключним боягузом, як і всі великопанські пачкунці, він замалим не збожеволів у карцері. Йому уроїлося, що це його вкинули в камеру смертників, і він навіть тієї вбогої пайки, що давали в карцер, не міг їсти. Вся його пишнота, викохана так старанно, спливла, як віск. Був він худющий, з величезними синцями під очима, руки йому тремтіли, очі сльозились. Доктора рішуче не можно було впізнати коли він переступив поріг камери. Лишилася з нього одна восьмушка. Прийшовши до своїх тюків, доктор сів на них і безсило звісив руки. Санько з щирим наміром прийшов його привітати.

— Как вам не стыдно... — звернувся доктор Іванов до Санька. — Ето же... ето же... ето же... подло!.. ето же... — губи йому тремтіли й він не міг підшукати відповідного епітету, щоб затаврувати Санька.

— Мовчи, гад! — раптом визвірився на нього Санько. — Ич ти!.. Цить!!. Не диши!!. Отам біля дверей стоїть діжка — бачив?!. Так я тебе навчу культури, душа твоя лягава!.. Я тебе вилікую... „Дохтор“ тоже мені...

Іванов злякано зіщулився й більше не пустив і пари з уст. І, здається, від тих пір навіть перестав бути „стукачем“.

Санько його справді вилікував.

Історія з Барбаровим була ще занадто свіжа, щоб не правити за переконливий мовчазний додаток до Санькових слів.

Іноді Санкови коники були менш шляхотні, але для камери були такі ж оглушливі й веселі.

Одного разу Львов дістав пишну передачу з волі. Харчову передачу. Цілого „сидора“. Там були й помаранчі, й яблука, й гарна ковбаса, й французьки, й ріжні „фиґлі-миґлі“, й варення, й мід в глечичку... Але Львов не міг вкусити належно від благ тієї передачі, бо мав хронічну бігунку, яку хтось, до речі, назвав „революційною бігункою“, нав'язуючись до партійного чину й „революційного“ минулого товариша Львова. Та не міг вкусити від благ, Львов одначе й другому нікому нічого не давав. Він повісив того свого величезного „сидора“ на ґратах і дивився на нього, як та лисиця на

виноград. „І око бачить так шлунок не пише!“ Санько тому Львову щодня прав його замазану білизну, заробляючи тяжким трудом півпайки хліба, квасив ту білизну в мисках та носив під пазухою до вмивальні, полоскати, наражаючись на небезпеку, але навіть і йому, за його таку героїчну працю, Львов не дав ні рисочки з тієї передачі. Ну й Алах з ним. Та передача була предметом заздрісного зідхання цілої камери і вона ж була предметом ріжних двозначних жартів та кепкування.

Другого дня вранці Андрій прокинувся від якогось надзвичайного шуму, що збентежив очманілу голову. В камері, що занадто рано проснулася, клекотіла перепалка, відбувався якийсь скандал. Кричав Львов і Гепнер, і весь „Біробіджан“, як останнім часом хтось прозвав ту частину камери, де були розташовані жиди, а йому злобно й уїдливо відповідав „Азербайджан“, як прозвали ту частину камери, де сиділи вірмени й перси, імітуючи совєтські республіки. Йшла війна... Виявилося, що у Львова вкрадено передачу. Торба висіла й далі, але передачі в ній не було. Ну, а так як до розбійників були в камері найбільше подібні вірмени й перси, своїм чорним виглядом і грізними очима, то зпросонку підозріння впало на них. Перепалка може кінчилася б національною війною, коли б не загриміли засуви й не розітнулося несамовите й веселе:

— „Маня-а!!. На повєрку становісь!!“

Всі стали „на повєрку“. Цебто на звичайну вранішню перевірку, вишикувавшись у шість рядів.

Увійшов Пересада, найспокійніший і найсимпатичніший з усіх чергових корпусу. Він мовчки перерахував усі шестірки, пройшовши шереги з кінця в кінець, занотував у журналі і повернувся на правий фланг.

— Скарги й заяви є? — запитав Пересада для проформи.

— Є... — тихенько й несміливо озвався Львов.

— Будь ласка.

— У мене... передачу вкрадено...

— Так? Добре. І на кого ж ви думаєте? — запитав Пересада флегматично.

— Не... знаю...

Пересада нічого не сказав. Він помалу пішов понад шерегами, когось шукаючи очима. Так він дійшов до Санька Печенізького, що стояв у першім ряду. Дійшовши до Санька, Пересада став, заклав руки за спину, наставився на Санька очима, — стояв і дивився, нічого

не кажучи. І Санько дивився Пересаді в очі спокійно й наївно, й теж нічого не кажучи.

Після довжелезної павзи Пересада нарешті спитав:

— Навіщо ж ти це зробив, га?

Санько знизав плечима, посміхнувся Пересаді в очі з янгольською добротою й безподібно щирим голосом відповів:

— Ій-богу думав, що моя!..

Всі шість рядів закихкали, не витримавши.

Пересада:

— Гм... І де ж ти її дів?

— Здів!.. — сказав і воднораз здивувався Санько, як то черговий не розуміє, що робиться з передачою.

— З ким?

— Сам.

Пересаді не треба було пояснювати, що Санько бреше. Сам він її з'їсти і не міг, і не „здів". Він добре знав Санька, знав його „блатняцьку" душу, що якщо й забирає передачі, то не для спекуляції й не для того, щоб „здісти" самому.

Постоявши й похитавши головою, Пересада махнув рукою й пішов геть з камери.

„Маня" розійшлася.

Санько дійсно „здів" передачу, але не сам. Він опівночі скликав під стіл увесь камерний пролетаріят (яких чоловік тридцять), що зійшлися, як тіні, й обложили той стіл з усіх боків. Потім Санько зняв з ґрат передачу, уболіваючи, щоб вона не зіпсувалась, і приніс її під стіл. Там вони ту передачу й „зділи" гуртом. Санько нагодував за рахунок Львова всіх „страждущих і голодних".

Після бенкету Санько акуратно повісив порожню торбу на місце. Сам він опісля божився Миколі, що й „ріски в рот не взяв, хай вона сказиться".

Після всієї цієї історії Львов одначе не подав виду, що гнівається на Санька. Як і раніше, Санько далі виконував ролю прачки й заробляв у Львова півпайки хліба. І поводився так, ніби й справді ніколи нічого не траплялось. Раз тільки Санько запитав задумливо й з своєю незмінною наївною в таких випадках міною:

— Професоре, скажіть, ви ж комуніст, еге ж?..

— Комуніст комуніст...

— Ну от, бач, — зідхнув Санько, помовчав і додав: А „вона" б же все одно б зіпсувалась.

Це Санько мав на увазі ту злощасну передачу. Це вже тоді, коли про неї взагалі всі забули.

Та все це було утечею. І ці Санькови одчайдушні вибрики, і камерні всліякі клопоти та „страшно важні проблеми", й співи, й одчайдушні ігри, й турніри шахові, лекції, „романи" тощо, тощо — це все тільки було утечею, амальгамою, удаванням видимости життя, що прикривала тяжку трагедію й душевну розчахненість та настороженість, напнятість до крайньої межі, цих людей. До тієї межі, за якою починається розпач і божевілля. Та амальгама була дуже тонюнька й ледь-ледь могла прикрити ту трагедію. І все розповзалася...

Бували дні, коли в камері панувала нестерпна тривога, туга, загальна депресія, відчай. В такі дні всі люди були добрими, бо безмежно пригнобленими. Туга стояла в повітрі і досить було двох рядків тужливої пісні, як десь у кутку вибухали, направлені в підлогу, безвихідні й безпорадні ридання. Ридання втокмачені в бруд, в лахміття. В такі дні камера була піддана загальній психозі відчаю. В такий день вмер Дахно — вождь нової, веґетаріянської нації, так і не здавшись слідчому й не заплямивши свого веґетаріянського прапору. В такий день збожеволів Гепнер. Юлій Романович Гепнер — професор Харківського Марксо-ленінського інституту. „Соратник" самого Леніна й приятель Сталіна та друг Льва Троцького! Агов, всі студенти Харківського Марксо-ленінського інституту, що цього професора знали й може любили! Ваш професор збожеволів у камері ч. 12 в спецкорпусі нумер два на Холодній горі в день буденний року божого 1939-го. В день відчаю й безвихідного розпачу. Він забагато думав і переживав, знехтувавши намагання всіх інших професорів і теж не менших діячів революції заглушити особисту трагедію амальгамою — може й дурною часом, може й брутальною часом, але все таки рятівничою до якоїсь міри, — амальгамою арештантської шибеничної бравади. Він стерявся від надміру безглуздя й цинізму, нагромаджених на душу його колишніми „соратниками", й від нервової перенаснаги, щоб той цинізм перебороти або принаймні якось збагнути й виправдати.

Не раз Гепнер говорив Андрієві з безмежним подивом і відразою, — як то він може мати щось спільного з Саньками й іншими, як він може опускатися вниз і

грати „з босяками в кості". Чей же він людина інтеліґентна! На це йому Андрій відповідав:

— Професоре! Ви програли революцію. Грайте ж тепер в кості на сірники, сваріться, співайте, смійтесь, опускайтесь „на самий низ", з „пролетарської" гори вниз, і бийтеся з „босяками", робіть все, що завгодно, — але тим вигравайте хоч рештки своєї притомности від божевілля.

Гепнер не міг спуститися з „Ленінських високостей" в „босяцький" низ і — одного дня з професора Марксо-ленінського інституту обернувся в тихого маньяка, що весь час на очах цілої камери намагався ротом дістати свої статеві органи... Потім схоплювався голий і щось танцював, приспівуючи... Потім говорив із Сталіліном на еротичну тему, в непристойних тонах і заходився тихим, безглуздим реготом... Він був „тихо помішаний" і таким його забрали з камери. Забрали, щоб він більше не повернувся ані до Інституту, ані до камери 12-ї, ані взагалі до життя.

Андрієві тільки було трохи прикро, він був вражений і огірчений, що професор, який так любив високі теми, помішався на темі зовсім прозаїчній — на еротичній... Але людська душа взагалі велика загадка... Отак дивишся — бачиш одне, а отак — виходить зовсім інше. Отак велич, а отак... жаль.

В день, подібний до того, в який збожеволів Гепнер, раз замалим не збожеволіла ціла камера. Над людьми нависла безвідчитна, непереборима нудьга. Та нудьга, та туга накопичувалася, як пара в герметично замкненім казані, загрожуючи той казан розірвати. І вона, та туга, за малим не розірвала цього ось казана. Хтось здерся на вікно й довго видивлявся поверх надщербленого щитка на шматочок вулиці, яку було видно там, за муром. Видивлявся і сурів тихо. І раптом вигукнув:

— Матері!!

Ген на вулиці тупцялась юрба жінок з вузликами, дивлячись всі в один бік.

— Матері!.. — повторив спостерігач здавленим голосом крізь сльози.

Все кинулося до вікон, підхоплене єдиним стихійним, безвідчитним поривом. Люди дерлися на підвіконня, чіплялися, мов мавпи, на ґрати, душилися... Всі хотіли побачити їх — матерів!!. З вузликами... Там... На вулиці... Напроти тюремної брами!..

— Матері!... і сестри!.. І маленькі діти!.. З вузликами!..

Люди очманіли. Вони шалено продовбували (намагалися продовбати!) — дерев'яні щитки, намагалися збільшувати випадкові дірочки й манюнькі щілини. Вони вдавлювали обличчя в сплетіння горішніх ґрат, намагаючись якось висунути голову й переглянути через щиток, хоч голови висунути було абсолютно не можливо, але вони тиснули в них лоби й зблідлі обличчя. Вони дерлися, душилися й все більше шаленіли... Камера нагадувала зоопарк.

— Збивайте щитки!!. Збивайте к чорту щитки!!! — вигукнув хтось в нестямі. Люди на грані божевілля взялися на цю команду гатити в щитки кулаками й чим попало...

Раптом за мурами розітнулася стрілянина. Кілька куль з визкотом залетіли в камеру, копирснувши стелю. Люди посипалися з ґрат, як лантухи. Лишився висіти на ґратах лише той, що перший відкрив „матерів", як Колюмбів матрос на щоглі. Блідий і маніякальний з вигляду він дивився пильно й зі стогоном доклав:

— Розганяють... Вони їх розганяють баґнетами!... Баґнетами!...

По тих словах він зсунувся на підлогу. Не від куль, ні, він зсунувся напів притомний, бо не міг витримати видовища...

Видовища, як матерів, що прийшли з вузликами (з злиденними вузликами!) й принесли свої зшарпані горем серця до тюрми, розганяють баґнетами. Пролетарських матерів в імени пролетаріяту!.. Баґнетами!..

Нікого не було вбито ані поранено. Але не один був закривавлений — люди подерли собі пальці й обличчя об ґрати... Лиш ніхто тих матерів не бачив, крім одного, того, що висів перший. Після того його довго й пристрасно розпитували:

— „Які вони?"

Він не знає, він нічого не може сказати. Що він може сказати? Але його все питали:

— Чи не бачив отакої от хустки? А чи не бачив отакої от кохти?.. А може бачив отака от і отака от, старенька... Зовсім старенька...

Ночами, коли камера засинала, амальгама, сяк-так нашарована всіма зусиллями за день на трагічну голизну арештантської збірної душі, зовсім геть сповзала й камера лежала у всій неприхованій величі. Звалище

людських кінцівок. Не людей, а знеосіблених людських кінцівок, сперш укладаних „валетом в замок або в ялинку“, а потім уже згромаджених просто в хаос. Ті кінцівки часом рухались і маячіли, допомагаючи невідомим голосам, звільненим від денних умовностей, вже не замаскованим в спокій і гумор, а оголеним докінця в усьому їхньому трагізмі... Часом хтось схоплювався й, не можучи видертися зі звалища, кричав тоскним голосом. Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого вчора й візіями неминучого завтра... На підставі тих рефлекторних криків, стогонів і скреготу зубів можно змонтувати внутрішню, психічну картину всього цього людського звалища. Картину без амальгами...

Такими ночами краще лежати й не розплющати очей.

Андрій навчив Санька вірша, що його сам найбільше любив і пам'ятав із шкільної лави. Андрій не пам'ятав твердо автора — здається С. Руданський, — але вірша пам'ятав усе життя. Це вірш про те, як мати виряджала в світ та навчала свого сина, а потім виряджав і навчав його батько... Це славнозвісний вірш:

„Дочекався я свого святонька,
Виряджала в світ мене матінка...
Виряджала в світ мати рідная
Та й приказувала мені бідная:
Бачиш, сину мій, як працюємо,
Бачиш, сину мій, як горюємо...“

Далі говорилося, як, отак виряджаючи перша, мати умовляла сина утікати від злиднів, іти в світ і там бути покірним , слухняним, згинатися перед сильними, як билинонька, й стелитися під ноги — і тоді йому буде добре жити.

„Спина з похилу не іскривиться,
Зате ступить пан та й подивиться...

Пан подивиться, пан зласкавиться, пожаліє й синові добре буде жити в панській ласці, служити вірно й діставати розкоші в нагороду за ту вірну службу... Це умовляла мати.

А потім виряджав сина батько — спрацьований, згорьований, але непокірний і гордий батько. Він вирядж-

жав — приказував, твердо синові наказував бути гордим і мужнім, і ні перед ким не гнути спини, нікому не уступати дороги, не стелитися під ноги богатим, „трутням неробучим“, бути і в злиднях паном над собою. І бути таким в ім'я своєї згорьованої бідної матері та спрацьованого батька. А так наказуючи, батько перестерігає того свого сина, в світ виряджаючи:

„Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина тобі нехай скорчиться!
І чоло твоє нехай зморщиться!..“

Санькові цей вірш страшенно сподобався й він його дуже швидко вивчив на пам'ять весь, від початку до кінця. Сподобалось йому, власне, як виряджав сина батько. Лежучи на підлозі горілиць, Санько часто сам для себе деклямував цілий цей вірш. Ту частину, де говорила мати, Санько вимовляв жалісним голосочком, шкодуючи та й явно з тієї матері кепкуючи. Потім він переходив до ролі батька, — голос його мінявся, робився твердий і понурий, сталевий. Він — Санько — в ролі батька з ентузіязмом навчав того сина мужньої й гордої поведінки. А як діходив до кульмінаційного моменту, зціплював кулак і карбував ним, піднісши його в повітря патетично:

Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина твоя нехай скорчиться! — (рубав кулак).
І чоло твоє нехай зморщиться! — (рубав кулак).

Потім Санько приноровився цей вірш не просто читати, а якось виспівувати...

— Хто це написав таку гарну пісню?! — питав зворушений Санько в Андрія. — От, брат, пісня, так пісня!

По тюрмі почали кружляти таємничі й неймовірні чутки. Чутки про зняття Єжова. Кожного, хто їздив на Раднаркомівську, після повернення болісно й настирливо випитували — чи не бачив він на стіні портрета „залізного наркома“? Чи висить?

Одні кажуть, висить! Ще висить!

Другі кажуть, що нема. Але може його там і не було взагалі на тій стіні, яку бачив цей ікс чи ігрек. Треті стверджують, що таки висить.

Не мавши зв'язку з волею, люди хотіли хоч в такий спосіб щось угадати, довідатись. Звідки появилася чутка про зняття Єжова, не відомо. Кажуть, що, ніби, хтось помітив, як раніше в слідчого в кабінеті висів портрет наркома, а тепер нема. Це стало підставою до портретної епідемії. Всі намагалися на власні очі переконатися, висять ті портрети чи немає. Тих, кого викликали на допит, вважали щасливими: вони мають нагоду перевірити карколомну новину. Кожному, кого забиралося „з вещами", камера, в надії, що його беруть на допит, давала доручення придивитися, чи висить ще там портрет Єжова. Тільки ж... біда в тім, що всі без винятку в'язні зовсім не пам'ятають, чи висів взагалі будь-який портрет в кабінеті їхнього слідчого раніше; їм було не до того на „малих" і „великих конвеєрах", коли весь світ їм стояв стовбола. Так що й співставляти ні з чим. І карколомну новину устійняти ні по чому.

Щодо ходу арештантського життя, то воно було суцільним спростованням наявности будь-яких карколомних подій на пролетарському олімпі. Все по-старому, а як що й сталися в тім житті якісь зміни, то в гіршу сторону. Відчувалася напруга, де далі більша. „Фабрика-кухня", за свідченнями всіх, хто туди потрапляв, загуділа ще несамовитіше. Посилився натиск. Посилилося биття. Погіршився режим. Завели якусь нову форму ізоляції переслухуваних та мордованих — вже немає „брехалівок", а є якісь „собашники" на одну людину. Відчувався у всьому шалений поспіх. Відчувалося в усьому, що закручують гайки „до одказу". Посилився рух на Раднаркомівській, посилився й на Холодній горі — з камер на „Чорний ворон" і з „ворона" до камер. Часом забирали партії й не повертали. Цілі ночі гули десь на тюремному подвір'ї й за брамою машини. Разом з посиленням гарячки посилювалась і плутанина, безглуздя, нерозбери-бери. Камери, замість порожніти, наповнювалися, бо брали двох, а приводили п'ятьох. При всьому рухові й поспіхові „вода" не збувала, а прибувала. Багато привозили людей з районів. Відчувалося, що десь хтось безнадійно захекався, не встигає, квапиться, нервується, з шкіри вилазить, женучи конвеєр божевільним темпом.

Тюремний телеграф працює безперебійно. Він щодня приносить маленькі деталі, з яких повставала більш-менш правдоподібна цілість. Вся машинерія НКВД на-

магається, пропхати крізь пельку молоха велику силу народу, але все те не пролазить. Апарат слідства не пропускає всієї маси ув'язнених, не впорується з колосальним навантаженням і утворився „затор", так, як на лісосплаві утворюється „залом", коли обчухрані дерева нагромаджуються в вузькому або в мілкому, порожистому місці величезною купою, припиняючи весь процес. Так сталось і в тюрмах, — люди нагромаджувались, як обчухрані дерева на „заломі". Через те слідчі роблять аврали, щоб той залом розламати, розчистити, — викликають геть з усіх районів весь місцевий слідчий персонал, всіх начальників районів та їхніх заступників і мобілізовують потрібні ще кадри в партійній організації области на допомогу, ставлять їх до конваєра, щоб подвоїти, потроїти пропускну спроможність цього конваєру розбирання людських душ. Конваєр аж гуде. Але знову „вузьким місцем" є суди. Хоч їх і безліч — ріжні „Тройки", „Спец-колеґії", ОСО, Трибунали, тощо, — але, бавлячись у „законність", всі ці суди (і кого вони мають дурити? Перед ким відчитуватись і виправдовуватись!?) вимагають, ніби, „бездоганного" оформлення справ, щоб усе в них було як слід припасоване, підігнане до вимог совєтської юрисдикції, щоб все було „по-закону". (Господи! який цинізм! Але не тільки цинізм. Тут щось інше. Тим іншим є, очевидно, потреба виправдатися самим перед собою, хороблива й підозріла потреба, така, як потреба в злочинця ставити грубі свічки в церкві, яку він перед тим обікрав і має намір ще обікрасти). Це припасовування затягається в безкінечність, але вже й припасованими справами всі ті „суди" геть перевантажені й тому деякі в'язні, після закінчення слідства й підписання „двохсотки", сидять довгі місяці а то й роки, чекаючи присуду. Ніяких надій на звільнення всерйоз ніхто не має (мало таких наївних!) і на те не сподівається. Вислід тих судів для кожного можливий лише один з двох, — або кара на смерть, або заслання на довгі роки. В цьому виборі вихід в табори дорівнював порятункові, виходові на волю і тому всі про це мріяли. Про етап. Етап у невідоме, в мучу, але не в видиму смерть.

Андрій відчував, що хоч він і сидить, але справа його десь рухається поза ним і поза його волею. Проте, знав, що остаточне її оформлення не зможе відбутися

без його участи і той чи той її фінал все таки залежатиме від нього — від того, чи зломається він, чи не зломається. Хоч до того фіналу ще далеко, ой як далеко! Якщо підходити з міркою закону, то справа його взагалі ще не зрушила з місця. Адже він не написав ще жодного слова. Не підписав жодного рядка. Як і не прочитав жодного документу з свого діла, щоб мати привід на нього зареаґувати. І в той же час справа його пішла десь дуже й дуже далеко. Якщо збожеволіла Катря ось в цій самій тюрмі десь, якщо тут сидить його бідолашна сестра, то справа його пішла дуже далеко. Десь поза ним. І невідомо ще, скільки там взагалі сидить отаких, як Катря й його сестра, в його справі й десь там божеволіють. Від цієї думки серце Андрієве обливається кров'ю і безсилий гнів стискає щелепи.

Він береже записочку від Катрі — таку малесеньку паперову ґульку-горошинку — і та горошинка стала для нього талісманом, в якому криється велитенська сила. Якщо фінал справи залежатиме від нього, якщо він переможе цих варварів, то сила до того схована в цій горошині.

Там у ній написано... І це наказ, для Андрія обов'язковий. І це ж та запальна іскра, ім'я якій в і р а. Дружба. Свідоцтво її непорушности й непобідности.

Випадково по телеграфу Андрій довідався про Давида. Давид сидів у тройниках і... пішов на волю. Все витримав і не розколовся, і пішов на волю. Це точно. Петровський — священик Петровський, отой „апостол Петро" дістав від Давида умовлену без'іменну передачу — кілька хусточок і кілька скарпеток. Одна хусточка синя й з краєчку надрізана. Це було знаком, що передача від Давида і що Давид на волі. Синя хусточка з надрізаним краєчком. Тепер Петровський сидить в камері внизу. Він має ту хусточку.

Андрієві хотілося подивитися на ту хусточку. Він уявляв її. І уявляв юнака Давида, єдиного мужнього з усіх його одноплеменців. Безмежно чесного й безмежно упертого... І щиро радів за нього. Це теж було джерелом сили.

Андрій чомусь сподівався, що Давид передасть передачу й йому, хоч знав, що для нього тут не приймуть ніяких передач, бо він на окремім режимі.

Передачі не було й було трохи сумно. Так, просто сумно... Давид мав те щастя, що він ішов один і... що його ніхто не продав. І що він був просто наївний юнак, який потрапив в цю „піч вогненну" випадково.

III

Новий слідчий називався Гордий. Це напевно було прибране ім'я. Мабуть, після пригоди з Донцем цей новий господар Андрієвої душі вирішив краще сховатися за псевдо. На всяк випадок. Коли він вимовив своє ім'я, воно для Андрієвого вуха прозвучало занадто вже фальшиво. До того ж поквапність і демонстративність доведення того імени до Андрієвого відому була занадто вже підозріла. Але яке то зрештою має значіння. Суть не в іменах. Скажем, до Велікіна яке не пристав ім'я, все буде Велікін, а становище його жертви ні трохи не зміниться. І напевно багато з його жертв взагалі не знають його імени, якщо він не назвався сам, як і не пам'ятають, чи висів в його лябораторії портрет його патрона, Миколи Єжова, чи ні. Андрій теж не пам'ятає, чи були якісь портрети в усіх тих лябораторіях, де вже він побував.

До речі, найперше, що Андрій зробив тепер, це, пам'ятаючи розмови в камері і прохання товаришів, — обвів оком пильно стіни, щоб побачити, чи висить портрет „залізного наркома", доки світ не став у його голові стовбола. Висить! Ось на лобовій стіні, над столом слідчого. Висить, висить. У всій красі й величі. Такий собі худолиций чоловічок, подібний до чинбаря чи до закройщика. Колишній, нікому не відомий Сталінів чистій чобіт а чи „мальчик" до всього. Значить, чутки то блеф. А чи тут діє інерція? А чи промова Сталіна то був лише цинізм? Так, то безперечний цинізм...

Гордий почав гордо в тому ж самому стилі, що й Велікін раніше, що й усі інші. На фразу Андрія, пущену, як пробний бальон, для вияснення розумових здібностей свого нового опікуна, — фразу вимовлену мляво про права людини, про пролетарську законність і про

Конституцію, в якій те все записано, — Гордий зареготався гомерично. А тоді визвірився:

— Плював я на твою за...ну коституцію! Хе! „Конституція"!... — і загнув у шість поверхів на адресу конституції та „всіх дурнів".

Ясно. Сім промов сімох Сталінів не можуть сказати більше й краще, як ця одна фраза цього наївного простяка, що не мудрствує лукаво, виконуючи інструкції.

А Гордий був простяк. Дуже блискучий, але феноменально обмежений. Та йому й не потрібен був розум, — він думав кулаками. Цей оригінальний апарат думання в нього був надзвичайно розвинений — кулаки з довбеньку, — і саме за цей апарат думання його й взято до такої „державної" праці, ось в цю установу.

Кімната Гордого, в яку приведено Андрія, це не була ляборaторія Донця, як він сподівався, а зовсім інша. З цього можно було думати, що Донець теж десь тут існує. Лише книги Андрієви перемандрували сюди й лежали ось за столом у кутку великою, хаотичною купою. Було чудно дивитися на Гордого й на ті книги, — що він буде з ними при такому своєму апараті думання робити, з тими книгами? Гордий — і книги!.. Ну й ну.

А Гордий проголосив, що відтепер Андрій в його руках і що він, що схоче те з ним і зробить. Що всі попередні слідчі були дурні й до Андрія дуже чемні. Що влада його над ним необмежена. Що вони все почнуть з початку, „по-своєму", тобто за його методою і т. д. І, нарешті, що Андрій таки підпише протокол.

Але це все були пустопорожні, так набридлі Андрієві фрази. Лише одно було нове — йому дали виключного дурня, який, при такому своєму апараті думання та при такому ентузіязмі, може його зовсім скалічити. „Метода" Гордого якщо й ріжнитиметься від усіх попередніх, то лиш радикальною простотою.

Одначе Гордий, мабуть, мав окремі інструкції щодо Андрія. Він покричав на нього, стусанув кілька разів, а тоді намагався взяти Андрія розумом, вбачаючи в ньому круглого ідіота.

Покурюючи й закинувши ногу за ногу, Гордий з безподібною проникливістю та самовпевненістю „ловив" Андрія. Він називав імена, вичитані навмання з „діла", й ставив провокаційні запитання... Це було чудесно. От він, наприклад, називає ім'я Стрільця й витріщається здивовано: — О! Стрілець! — А тоді ірже й задоволено та захоплено б'є кулаком по столу:

— Та ж він учора признався! У всьому признався!!. Ось тут!.. І ти ще це підтвердиш... Тут от говориться про закопану зброю! Так ти це підтвердиш... Ну?!

Безподібний Гордий! Він не знає, що Стрілець, це ж Григорій Косинка і що той Косинка розстріляний ще п'ять років тому, — але яке йому до того діло. Він і Косинки не знає і не хоче знати. Він ловить Андрія.

Ось так він ловить Андрія, а Андрій навіть не спростовує безглуздя. Навіщо?.. Нехай... Андрій мовчить і з завмиранням серця чекає, чи не скаже цей наївний кулакастий дурень чогось цікавого й важного для нього, чогось про братів, про сестру, про Катерину... Сидить і думає, як би його чимсь спровокувати, щоб він показав донос! Донос! Або й ще щонебудь, що так пече й болить Андрієві. Але він ніяк не може дібрати способу, сам же Гордий на диво уперто обминає певні імена й не хоче вдаватися до певних шпаргалок, якими набите оте „діло". Очевидно, він має тверду інструкцію не чіпати певної групи імен і не оперувати тими матеріялами, які можуть зорієнтувати жертву. І він ту інструкцію виконує твердо і послідовно. З чого видно, що він не такий уже й дурний.

Ловлючи Андрія, Гордий ненароком запитав, чи він не знає такого от Жгута? Сам тон запитання й погляд, яким Гордий при тому дивився в обличчя, змусили чуткого Андрія нашорошитись. Метода ставлення запитань ненароком і байдуже була добре Андрієві знайома. Коли в хаосі ставлять запитання ненароком — це й є головне. О, та він, здається, тільки клеїть з себе дурня, цей тип! Одначе такого прізвища Андрій не знав. А Гордий перепитав його кілька разів, при тому пильно й зкоса дивився в обличчя.

— Чи не знаєте ви такого Жгута?

Андрій не знає такого Жгута. При цім Андрій не зміг приховати свого здивовання — він справді не знав ніякого Жгута. Те здивовання не могло прослизнути мимо уваги навіть Гордого й він лишився явно задоволений і справді гордий. Він за чимсь полював і вполював. Це йому вдалось. Андрієві було досадно, що він дав маху, а в той же час тривожно — „Що за Жгут!?" І, якщо цей дурень про нього так питає, то очевидно, в цім і є вісь всієї інструкції щодо імен. Гордому треба устійнити, чи знає Андрій Жгута. І без сумніву, вони зацікавлені в тім, щоб Андрій не знав. Це устійнено. І саме тому Андрієві було досадно. Згідно з його вироблених

правил — слідчим нічого не треба давати устійнити. Чим більша здезорієнтованість, тим краще. Та сама метода в обороні, що застосовується й при наступі.

Але устійнено, що Андрій не знає Жгута. Андрій же устійнив, що є якийсь Жгут, що відіграє в його справі, може, велику ролю, та що слідчим залежить на тому, аби його не розконспірувати.

Одначе, щодо Гордого, то хвилеве враження про його розум таки було безпідставним. Він був по „хахлацькі" хитрий, це так, він вполював зайця з тим „Жгутом", але розумові його здібности все таки цим не були реабелітовані. Далі йшла комедія в попередньому стилі. Гордий імпровізував. Не маючи ніяких зізнань Андрієвих в ділі, знаючи, що їх не здобув ніхто, Гордий вирішив все таки всіх перевершити й бодай якісь зізнання здобути. І він імпровізував. Він хотів всіх здивувати й таки розкрити контрреволюційну організацію, яка, на його глибоке переконання, існує. Існує напевно й відповідна до Андрієвих, Гордому відомих, поглядів. І Гордий докладав зусиль, ловлячи Андрія на ріжних іменах, вигаданих ним фактах, намагаючись Андрія застрашити приголомшуючими речами, розраховуючи на те, що людина під навалою тих вигаданих фактів впаде у відчай і розкаже вже невигадане, те, що вона має за душею. А цього саме й треба.

Лови Гордого кінчилися тим, що він страшенно розлостився й кинув бавитися в розум... Він пустив у діло свої кулаки... І треба сказати, що він цим своїм „розумом" володів геніяльно... Він сам в одинку давав з Андрієм раду краще, аніж Вєлікін з своїми помічниками. Правда, тепер в Андрія не було й третини колишньої сили... Боже, якби це сталося в перший день, отак один на один!.. Але тепер Андрій, після всього перейденого, був занадто кволим... Збиваючи до непритомности й одливаючи водою, Гордий довів Андрія до такого стану, що аж сам злякався й похопився. Очевидно, він не мав санкції убивати до смерти, а мав наказ залишати трішки живим...

І він лишив Андрія трішки живим.

Після цього слідство перейшло в знайому стадію „нукання". Гордий переконував Андрія, що йому, зрештою, „нічого не буде", якщо він „признається". Хай він розповість про свої всі справи і все буде „в порядку". А так переконуючи, нукав:

— „Ну?!"

А так нукаючи та переконуючи „хоч щось дати",

Гордий, щоб підкріпити жертву, навіть давав Андрієві напитись води. І Андрій пив. Він у душі не мав на цього дурня злоби, бо... бо ж він дурень і на гнів ще й на таких не вистачало вогню. Божий бичок, якому однаково, що ламати рогами — мур, стовп чи людину. Клепав би своїми кулачищами паротягові казани і скільки б з того було користи!

Гордий нукає й знічев'я копається в купі книг. Він їх листає глибокодумно й кидає геть. І нукає.

Ось він знаходить якусь книжку, розгортає її й довго читає щось... І раптом вибухає саркастично й водночас тріюмфуюче:

— Ах ти ж гад!. Ага! Ти прикидаєшся ягням!!. А оце що?!! Га?!!.

Гордий потрясав якоюсь книжкою... В брунатній обкладинці... На тій обкладинці жирними чорними літерами написано:

„Поет — анархіст, Уот Уітмен!"

Андрієві щось пробігає по серцю. А Гордий уїдливо карбує, читає напис на титульній сторінці:

— „Любому й дорогому другові Андрієві Чумакові... Нур форвердс!" Ич ти!

Так, Андрій згадав, що там було дійсно написано девіз — „Нур форвердс!!", а подарувала цю книжку й написала „любому й дорогому другові" товаришка студентських років, Людмила У., безумно закохана в анархізм, в його давнього апостола Малатесту та в його недавнього маршала, леґендарного Нестора Махна, зараховуючи до анархізму все, що було і є революційного, наснаженого зненавистю до ВКП(б) і до всякого деспотизму. А так як девіз „Нур форвердс!" все таки досить прозорий і небезпечний, то, замість підпису, там передбачливо поставлено якусь карлючку, що мала правити за ініціял „У". Дівоча конспірація.

— Що це таке „Нур форвердс?"

— Вперед!

— А-а... Ну от бач! Я так і знав... Ага! Хто це такий? — потрясав Гордий книжкою з таким скандальним написом „Поет — анархіст". Напис на титулі він прийняв так, як і написи на всіх інших книжках, дарованих авторами, як власноручний напис самого того анархіста. — Хто це такий?..

Андрієві раптом перебігає химерна й зухвала думка. Думка в стилі шибеничного одчайдушного гумору. І,

не здаючи собі як слід ще справи, що з того вийде, Андрій звісив покаянно голову й зідхнув:

— Анархіст. Великий анархіст.

— Знаю!.. Де він є?

— Хто-зна.

— Відкіля його знаєш?

— Знайомий...

— А-а, давно?

— З двадцять шостого року.

— Хто він такий? Де він живе?

— Один американець. А жив... у Києві...

— Ага, американець! Буржуяка! На якій вулиці?

— На... Так, на Демієвці.

— Будинок? Номер?

— Не пам'ятаю.

І закрутилася каруселя. Слідчий взяв папір і строчив на нім карколомне відкриття. Андрій „щиро признався", що була така організація анархістів у Києві, підпільна й страшенно законспірована, до якої належав і він. Напавши так щасливо на слід, Гордий наполегливо й завзято розмотував клубок, він добивався імен. Андрій мусів давати імена. І він записав у організацію всіх знаменитих людей історії, що бодай чимсь були подібні до анархістів, лиш пильнуючи, щоб ті імена були найменш відомі Гордому й іншим, йому подібним.

Так справжнім лідером підпільної організації анархістів у Києві він проголосив Бенвенуто Челліні.

— Хто це такий? — вилупив Гордий очі. Ім'я Челліні йому нічого не говорило. Він знав Беніто Муссоліні, а Бенвенуто Челліні... Проте, зрештою, яка ріжниця.

— Фашист?

— Ні, анархіст...

— Один чорт! Всі ви, сволота, фашисти.

Потім Андрій записав у анархісти Баруха Спінозу.

— А-а! це жид... Раз Барух, значить жид... — зорієнтувався Гордий вже сам.

Потім Ульріха Ґутена, викинувши „фон".

— А це хто?

— Німець... один барон.

Потім Уго Фосколо.

— А це?

— Італієць...

Потім Івана Вишенського.

— А це?

— Українець!

— Ич, позбиралася всяка махновщина!

Так вони уклали досить солідний список.

Потім розписали всі явки, наради й збори, коли були, де й хто був присутній. Склали стислу програму дії. Політичну плятформу. Все, як належить. Наладили зв'язок з колами Нестора Махна в Парижі... Організація вийшла громоподібна.

Вони прововтузилися з нею до самого ранку. А вранці Гордий справді гордий і задоволений відправив Андрія назад.

Змучений Андрій навіть не думав над тим, яку безглузду штуку він викинув (це вже в стилі Санька Печенізького!), — він думав над іншим, їдучи в „Чорному вороні". Він думав про таємниче прізвище:

— „Жгут"... Що за Жгут?!. І хто це за тим прізвищем сховався?

За цим прізвищем сховався донощик і провокатор, це ясно.

Але хто?

І мимохіть в Андрія холонуло серце.

. . . . . .

П'ять днів не чіпали Андрія. А на шостий викликали.

Гордий сидів, розвалившись за столом, і дивився на Андрія. Лице його було червоне й його розтягав безглуздий сміх, але він його з усієї сили стримував. Мовчав. Нарешті процідив крізь зуби з незрівняним презирством:

— Ех ти-и!.. І ти думав, що ми дураки?!.

Андрій нічого не думав. Він зовсім не думав над тим, що Гордий п'ять днів шукав у Києві на Деміївці „фашиста-анархіста" Бенвенуто Челліні та Уот Уітмена. Він тільки думав над тим, що мабуть заробив собі ще одну статтю.

До кімнати зайшов Фрей. Постояв, подивився на Андрія.

— Що ж... Ви все „бавитесь"?.. Ну, бавтесь, бавтесь.. Смаліть далі в тому ж дусі. Тим гірше для вас...

По тих словах Фрей одвернувся й пішов. Андрій тільки помітив у профіль, що обличчя Фреєве кривилося від сміху.

А Гордий, підпершись обома руками й червоний, як шинка, дивився на Андрія й нарешті прохрипів:

— Сатана ти безрога!!. От що...

До книжок зазирати Гордий більше не мав охоти.

І взагалі його опіка над Андрієм скінчилась: Андрія в нього забрали й передали іншому слідчому.

І тут було завдано Андрієві удару. В самісіньке серце. Найбільшого й вирішального.

Новий слідчий (сумовитий, з блідим нервовим обличчям, тихий такий, дуже інтеліґентний з вигляду) чемним і спокійним, стомленим голосом поінформував Андрія, що він — Андрій — належить Сєргєєву й Велікіну. Але вони обидва зараз у відпустці. Вони скоро повернуться і тоді Андрієва справа швидко піде вперед. Тоді прийде останній її етап. А тим часом... А тим часом Андрій мусить всерйоз подумати над всим. Над тим, щоб закінчити справу розумно. Він мусить переглянути всю свою дотеперішню поведінку й переоцінити багато дечого іншого... Його — слідчого — роля маленька. Андрієву справу йому передано часово й він радий буде з ним чемно й культурно принаймні обміркувати ситуацію. І, якщо він зможе прислужитися Андрієві бодай порадою для того, щоб допомогти йому зберегти себе для корисної й важливої праці на благо урядові й партії, він буде задоволений.

Все це слідчий проговорив безвиразним, тихим голосом, думаючи, либонь, про щось своє. Він не відрекомендував себе, не кричав, не похвалявся банальними ідіотичними формулами й тим випадав із стилю. Видно було, що йому все те, з чим він бабрається тут, безмежно набридло, гнітить його.

Після такого от вступу, тихий слідчий спитав Андрія, чи він знайомий з матеріялами „діла". От він опирається і все хоче вивернутись, а чи він знає матеріяли „діла"? Може ж він даремно так опирається. Може ж то марно, безвиглядно. Може ж то помилка, яку потім тяжко, взагалі неможливо буде направити? Ніколи вже не можно буде направити!

Андрій не знає жодних матеріялів „діла". Він це сказав байдужим голосом, дивлячись на грубу зелену течку, що лежала перед слідчим на столі. Та течка набрякла щось занадто вже за цей час і то без жодної участи з боку Андрія. Там немає жодного його слова, жодної коми.

Слідчий розкрив течку й задумливо її листав. Довго. Листав і мовчав. Часом безнадійно поводив бровою. Андрій дивився оддалік і теж мовчав. Чекав. Відпочивав,

сидячи. Хто проходив по цьому проклятому пеклу, той знає, яке то щастя для арештанта, після оглушливого безглуздя й чортячої свистопляски, якої не витримують нерви, дістати раптом тихого, чемного й культурного слідчого, який не розмахує паліччям і кулаками, не громадить монбланища нестерпної лайки, не кричить сам і не змушує жертву кричати й скавуліти. Словом, мати слідчого з нормальним людським обличчям і поведінкою. Тоді змучений в'язень відпочиває душею й тілом...

Слідчий зідхнув:

— Присуньтесь поближче, — попросив він Андрія.

Андрій взяв свій стілець і підійшов до столу, сів насупроти слідчого.

— Так... Ну ось, скажем, ви ось це бачили?.. — запитав слідчий, тримаючи перед собою розкриту течку десь на перших сторінках і проводячи пальцем по чомусь написаному. По тих словах він підігнув нижню частину аркуша (сантиметрів з п'ять, ніби чисту, лише з кількома штрихами), повернув течку до Андрія й, не випускаючи з руки, поклав перед ним...

Андрій впився очима в акуратно списаний аркуш. Він був списаний лиловим чорнилом, рівними рядками, бездоганною російською мовою... На ньому було написано щось стилем рапорта...

„Н — СЬКОМУ РАЙОНОВОМУ ВІДДІЛОВІ УГБ-НКВД. НА РУКИ НАЧАЛЬНИКА Р. В.

За тим ішло:

„Цим вважаю за свій обов'язок докласти органам Державної Безпеки, що цього числа 16. серпня 1937 року повернувся до міста Н., до своєї матері й родини нелеґально відомий контрреволюційний діяч, колишній близький друг М. Хвильового, Гр. Косинки, Калініна й других контрреволюціонерів, Андрій Чумак, суджений колись і засланий, але не відбувший терміну. За всіма ознаками він утік з ДАЛЬЛАГУ, в якому перебував, вже давно, а приїхав інкоґніто...“

Як не намагався Андрій втримати свої нерви, але втримати не міг, — все в голові пішло обертом. Серце закалатало, замутивши розум, оглушивши божевільним тиском крови вуха. Рядки стрибали перед очима, літери розбігалися. Даремно він намагався вчитуватися в дальший зміст — нічого з того не виходило. Якась страшна сила тягла його очі вниз, вниз, мізок палахкотів, теж зриваючись з лилових рядків... Андрій глянув униз:

Внизу був підпис — „Жгут“.

„Жгут!“ Хто такий „Жгут?!“

Очі знову метнулися вгору, вони стрибали по рядках хаотично, але розум, прип'ятий до підпису „Жгут“, вже не сприймав змісту... Там рябіли якісь слова про контрреволюційну безперервну діяльність... Про військову підпільну організацію на Україні, якою Чумак Андрій керував з Сибіру... Стрибали якісь імена... Якісь „факти“... Щось про „авіяційні кола“...

Весь цей рапорт був коротенький, всього на одній сторінці, але який же він страшний, який стрясаючий!.. Далі Андрієві ніби хтось взявся здирати шкіру, підважувати черепну покришку — йому видався почерк знайомий!

Андрієви очі збігли знову на підпис. Він дивився на той підпис. Поторкав його пальцем. Тремтячий палець пройшовся по тому односкладовому слову, так, ніби пробував його стерти, стерти ману зперед очей... Раптом Андрій відігнув загнуту частину аркуша й глянув:

Там, в самім низу, написаний іншим чорнилом, стояв підпис... „Микола Чумак“. Власноручний, такий знайомий підпис!

Слідчий розсердився й потіг до себе течку:

— Ах!.. Ну знаєте!.. Як ви так будете поводитись, то...

Андрій нічого не чув, йому потемнів увесь світ. Це був страшний удар! В самісіньке серце. Заплющивши очі й зціпивши зуби, він безпам'ятно перекинув голову через бильце — з нього щось видиралося з страшною силою... Ось-ось мав буйно заридати або забитись в гістериці... Але не заридав, лише тягуче, по тваринячому мукнув...

Слідчий дав йому води. Потім побризкав чоло.

— Ну, ну... Андрій Чумак! — промовив слідчий голосно, вольово: — Вам це не личить!..

Андрій прийшов до пам'яти.

— Дайте. Дайте мені... ще глянути... — попросив він тихо.

— Ні. Ви не вмієте поводитись... Та й ви вже все бачили й прочитали... Навіть те, чого вам не слід було бачити. — По тому слідчий зідхнув і сів за стіл. Порпався в паперах. Потім витяг якийсь аркушик і простіг його Андрієві. Андрій взяв...

— Це ваш лист? — спитав слідчий байдуже. — Це ви писали?..

Андрій дивився на лист. Ні. Це був лист від брата, лист від Миколи. Мовчав і дивився на списаний листочок... Це лист від Миколи... До матері... Писаний давно

колись, з Далекого Сходу, з ОКДВА... Але навіщо йому слідчий його дав? Андрій ніяк не міг збагнути, для чого слідчий дав Миколиного листа?.. А-а... „щоб підкреслити тотожність почерку"... Гм... Він міг би цього й не робити... Ясно...

Андрій повернув листочок назад. Мовчки. Слідчий теж не домагався ніяких слів.

Потім слідчий показував ще свідчення того самого „Жгута", але вже друковані на машинці, кілька сторінок, піднісши до Андрія знову течку... Але Андрій не став їх читати. Він відсахнувся від тих ганебних шпаргалок, як від страшного позорища, і навіть заслонився ліктем... Аж слідчий здивувався. Ні, він не буде, не хоче цього читати! Він боявся за свій розум, для якого це буде занадто й він може урватися, як перетягнутий трос...

Нарешті слідчий показав бідолашному Андрієві ще кілька списаних сторінок, розкривши течку десь посередині... Це добре відзначила Андрієва свідомість, — течка розкрита посередині... До цих сторінок Андрій приник очима... Це були ті самі сторінки, що вже він колись бачив... Тоді в тройнику. Вгорі на першій сторінці стояло написане одним почерком:

„В справі громадянина Андрія Чумака".

Потім іншим почерком, зовсім незнайомим, заголовок: „Мої добровільні свідчення", а за цим ішло списаних тим самим незнайомим почерком кілька сторінок. А вкінці стояв підпис — підпис знайомий, дуже знайомим почерком:

„Катерина Бойко".

Це був власноручний підпис Катрі. Власноручний, лише трішки якийсь нервовий чи хапливий... Це її почерк.

Далі йшов під підписом додаток, написаний іншою рукою й навіть іншим чорнилом: „Була секретаркою Н-ського Райвідділу НКВД".

А вже в самім низу було написано:

„Правдивість і власноручність підпису громадянки Катерини Бойко стверджується":

„Начальник Н-ського РВ НКВД — Сафигін."

„Начальник Відділу СПО Харківського ОО. НКВД — майор Велікін Н."

„Слідчий — майор Сергєєв Л."

Цю всю приписку Андрій пробіг швидко, якось одразу схопивши її оком, так що слідчий не встиг ще зорієнтуватись, а Андрій перейшов уже до тексту зпочатку. Читав, а сам думав про інше. Не було сумніву, що Кат-

рин підпис тут опинився примусово і в жахливих обставинах: або ж її змусили ще до божевілля розписатися на чистім аркуші паперу, а тоді вже решту підтасували; або ж її змусили вже божевільну розписатися під цією писаниною мерзотників. В те, що написано, він не вникав і не цікавився. Мелькали знайомі фрази і формули, „контрреволюція", „аґітація", „організація", „шпигунство" — словом, все те, що написав і Сєргєєв тоді в своєму знаменитому протоколі, якого Андрій не підписав. Андрій дивився на сторінки, але не читав уже тієї мерзости, — очі його запливли туманом. В них стояло скорбне обличчя Катерини... З мукою думав над тим, при яких обставинах вона збожеволіла, намагався угадати це серцем. Чи вона збожеволіла до підписання цих „добровільних свідчень" і тоді це є доказом, що вона не підписувала нічого. А чи вона збожеволіла підчас „підписування" цих „свідчень" — то тоді, яку ж гірку чашу вона випила!.. Катерина... Бідна Катерина!.. Вони взяли її непритомну руку, чисту її руку в замазані кров'ю лапи й — повели по паперу...

Думка повернулася до підпису „Н. Жгут" і серце огорнула страшна, безвихідна туга.

Печальний і тихий слідчий закрив течку й сказав, зідхнувши, що це частка лише, але що цього, на його думку, досить, щоб зрозуміти Андрієві, що всі його змагання зайві й непотрібні. Матеріяли супроти нього убійчі й їх неможливо спростувати. І т. д.

Він мав рацію, лише не знав, що вони для Андрія убійчі в іншому значенні, як також не знав, що з тих „матеріялів" деякі грають і зовсім іншу ролю, аніж того хотів би слідчий, бо Андрієві відома доля Катерини. Слідчий цього не знав. Він рекомендував Андрієві в обличчю таких, як от він бачив, фактів, переглянути все й роззброїтись. Якщо є якийсь порятунок в його становищі, то він лежить на лінії найщирішого каяття й добровільного, найщирішого переставлення себе з позиції ворога в позицію друга, й треба надіятись на милосердя, що стоїть на сторожі розкаяних... Тут тихий слідчий навів приклад навіть з біблії, коли Христос простив розкаяного розбійника... Але не кінчив цієї, досить незграбної й цинічної в цій установі, фрази під Андрієвим тяжким поглядом, сповненим страшного відчаю й такого ж страшного презирства...

Слідчий не знав, що Андрій не потребує „порятунку" й не потребує ніякого милосердя.

Відправляючи Андрія „до камери“, слідчий радив йому подумати. Добре подумати, раніше аніж його справа повернеться до Сергєєва й Велікіна, перш ніж вона ввійде в останній етап. Подумати, щоб бути готовим до того останнього етапу, на якому все буде вирішено безповоротно, або так, або так. В Андрієвій волі, щоб все закінчилося якнайкраще.

— „Подумайте“.

І Андрій думав. Але думав не про те, про що радив слідчий. Він думав про смерть.

В перше Андрій всер'йоз думав про смерть. Душа спустошена, так ніби по ній пройшов гураган. А чи вогненний смерч. Все спопеліло. Руїна. Чорна руїна, а над нею безвихідна, нестерпна, безмежна туга.

Андрій уперто думав про самогубство. Це стало ідеєю-фікс, яка його переслідувала вдень і вночі. Але як те зробити? Як зробити так, щоб то було напевно й безповоротно. Можливості в'язня занадто обмежені в тих умовах, в які його поставлено. А там, нагорі, видно, передбачили його намір і поставили в такі умови, в яких він нічого не міг заподіяти собі. Його вкинули в камеру, де сиділо шестеро людей, і, до того ж, в таку, що її обсервовано весь час з коридору, вдень і вночі. Андрій це помітив. Як помітив і те, що ті шестеро людей дуже вже щось пильно за ним приглядаються...

Лежучи на підлозі, „лицем до дверей“, як їм „усім“ суворо наказано, Андрій цілі ночі перебирав у пам'яті всі знані йому методи „втечі“ з цього світу, здійснювані при найсуворішому нагляді. Він знав, як в одиночках перерізають артерії на руці й опускають її в невелику парашу, поставлену під ліжком, наливши в неї трохи чистої води під час вечірньої „оправки“, а тоді додавши вечірню порцію гарячого чаю. Перерізавши артерії і опустивши так руку поза ліжком в теплу воду, людина засинала навіки і вже вранці її не могла розбудити вся тюремна адміністрація, разом з усіма слідчими... Але для того треба мати бодай малесенький шматочок заліза або гострого скла... На прогулянку не водять і тому немає шансів те здобути... Та хочби й водили, то в тім знанім прогулянковім „балагані“ нічого не можно знайти. Це виключене... Тоді Андрій думав про цвях — про іржавий цвях — яким стратив себе той адьютант. Але й це нездійсниме, іржавий цвях — недосяжна мрія тут... Мо-

тузка?!. Можна б, скажемо, подерти штани й якось щось зкомбінувати. Але й це абсолютно нереальне в такій камері і в такім товаристві... Андрій все думав і думав, шукаючи способу, який би його вирятував з чорної пустелі, з нестерпної туги. Ночами, коли він засинав і повертався лицем набік або скорчувався, підсвідомо уникаючи лицем світла, його будили — наглядач відкривав „кормушку" й стукав по ній доти, доки всі не прокидались, і велів Андрієві лягти „по-правилу", цебто лицем догори й до дверей. А вранці, як вони всі ходили „на оправку", в камері систематично кожного разу роблено пильний обшук. Навіть не те що цвяшка не могло бути, а й десятисантиметрової нитки, навіть костяного, а не тільки металевого, ґудзика, який би можно було загострити. Ні, це не можливо, тут не можливо здійснити Андрієві свого задуму. Ах, якби це дванадцята камера! Мріючи про дванадцяту камеру або про якусь їй подібну, Андрій вирішив обдурити всіх, що так за ним пильнують в камері й поза камерою. Він „заспокоївся", „повеселів", зовсім змінився, „почував" себе якнайкраще й відповідно до цього поводився. Він демонстрував, як то йому гарно в цій камері живеться, який він спокійний і який то він радий, що нарешті потрапив в таку розкіш. Спав він завжди „як убитий" і його довго не могли розбудити „на поверку", — лежучи з заплющеними очима, Андрій давав штовхати себе під боки та сіпати за сорочку камерним „опікунам" а то й черговому корпусу по кілька разів. Вставав „веселий". Вдень розважав своїх колеґ анекдотами... Це йому коштувало колосального напруження волі, але в ім'я тієї мети, що заволоділа всім його єством, він був здібний на таке останнє напруження.

Прагнення смерти підсилилось тим, що він узнав у камері з окремих уривків фраз. Виявилося, що Велікін і Сергєєв ні в якій відпустці не були, а працюють собі, та що всі, що сидять у цій камері, це їхні „клієнти", тобто належать до відділу Велікіна й підпорядковані слідчому Сергєєву. Так що обіцяний „останній етап" може скоро й несподівано прийти, бо не треба чекати пічийого повернення з відпустки. А ті всі муки будуть вже зайвими. Навіщо?!. Пружина його душі розкрутилася з шаленою швидкістю і вже тепер її ніщо не накрутить. То ж ті муки будуть зовсім зайвими...

Так минуло кільканадцять днів. Потім Андрія викликав той самий тихий слідчий і спитав:

— Ну, як? Що ви надумали?..

— Надумую... — відповів Андрій тоном, що міг подавати якусь надію.

Слідчий подивився в Андрієве змучене, але спокійне лице, оглянув його всього й, видно, лишився задоволений. На тому виклик покищо й скінчився. Слідчий відправив Андрія назад. А відправляючи, сказав:

— Ви маєте вже дуже мало часу. Зробіть з цього правильний висновок...

Андрій мав щастя! Його не повернули вже до камери з шістьма обсерваторами, а відправили назад, на Холодну гору. Цим Андрій був так втішений, ніби хтось подарував йому свободу... Так, це була свобода. Свобода зробити нарешті так, як він хоче.

Тепер він уже зможе здійснити свій задум. Він потрапив у камеру ч. 12 знову. В камері ч. 12 був великий рух, — багатьох забирали, ще більше приводили. Забирали людей здебільшого вночі і все з „вєщями", від чого камера перебувала весь час в стані тяжкої депресії. За арештантськими прикметами, коли забирають вночі „з вєщами" цілими партіями. то то дуже погано... То дуже погано!.. Інша справа вдень — це може бути на етап, це може бути навіть... на волю. Авжеж, були й такі божевільні припущення. „На волю!" І всіх, кому заповідав оперативник або черговий корпусу вдень зібратись з „вєщями", товариші, ті що лишалися, напаковували цидульками й допомагали зашивати їх поза рубці, напаковували проханнями щось десь комусь — матері, сестрі, дружині — передати, переказати, зайти туди, зайти сюди... І неодмінно не забути!.. Зібрані „з речами" приймали всі прохання (всі! бо кому ж можно відмовити?) сумно й без віри (а іноді з вірою й шаленою радістю, під впливом масової психози), намагалися всі прізвища й адреси, й умовні знаки запам'ятати... А ще в'язні просили конче надсилати умовлені передачі з волі, хоч щонебудь, аби лиш подати вістку. Зрозуміло, що передавати передачі від себе „звільненим" буде ризиковано, тому нехай ті передачі організують рідні тих, що сидять, а „звільнений" лише хай скаже, який зробити умовний знак. Треба, щоб там був умовний знак — риска на хусточці, дві дірки в скарпетці, одірваний ґудзик на якійсь (отакій або отакій) сорочці і т.д. і т. п. І з цього буде ясно, що отакий

от опинився на волі. Так само можуть бути передавані вісті рідних про самих себе чи про знайомих. Ах, скільки може бути чудесних способів дати вістку з волі! Скільки змислу можно вкласти в отакий от собі відірваний з м'ясом ґудзик! Або, навпаки, в пришитий якийсь непарний ґудзик, сажемо, помежи чотирма білими, п'ятий синенький! Або помежи ґудзиками звичайними один перлямутровий! (До того ж, перлямутровий ґудзик — це добре, бо треба ж чимсь оздоблювати арештантські люльки та чубуки) Або скільки можно наробити знаків на одній хусточці?! Можно укласти на такій хусточці цілу поему, яку, крім в'язнів, ніхто з тюремників ніколи не зможе прочитати. А в'язні її прочитають. Всю. І навіть те, що на ній не відзначено ані плямками, ані дібраними кольорами, ані продертими дірочками — запах волі!

Та тільки багато забирали людей „з вєщями" вдень, але щось не було з волі ще жодної умовленої передачі за весь час, відколи найстаріші ветерани камери 12-ї тут сидять, жодної. На весь спецкорпус був тільки один випадок в камері 6-й — прийшла умовлена передача від Давида! для Петровського, через якусь рідню останнього, — й про неї по всій тюрмі ходить тепер леґенда. Поза тим — жодної. Але людська надія безсмертна. Ненадходження умовлених передач з волі від „звільнених" оптимісти пояснювали тим, що ті передачі затримує тюремна адміністрація, мовляв, „здогадавшись про арештантські каверзи", й таким чином віра в „волю" лишалась жевріти. Напевно, напевно люди йдуть на волю, ті, кого викликувано з „вєщями" вдень.

Інша справа вночі, та ще коли забирано партіями... Тоді в камері стояла гнітюча тиша — якийсь невловимий людський інстинкт приречених нашіптував жаскі припущення, сіяв тривогу. Чи може це тому, що в людській природі взагалі лежить містичний страх перед самою ніччю, перед темрявою. Таким, забираним вночі, ніхто не давав ніяких доручень, не навантажував їх проханнями, лиш навантажувано їх удавано оптимістичними підбадьорюваннями, що досягали цілком зворотнього наслідку, бо ніхто в той оптимізм не вірив...

Багатьох вже з камери забрано, але куток, де сидів Микола, Руденко й ціла їхня група та де вчився Санько, ще не був рушений. На місце забраних прибуло ще більше нових і тіснота, задуха та товкотнява збільшилися.

Тут, в цій камері Андрій мав змогу здійснити свій

намір, свій останній вчинок на цьому світі. Він для того сюди прийшов. І про його кінець все таки буде відомо, не всі ж, хто є в цій камері, загинуть, хтось та вціліє після всіх бур і перипетій.

Не кажучи нічого своїм друзям, нишком від них Андрій робив свої приготування. На першій же прогулянці він знайшов маленький шматочок заліза — шматочок зітертої підківки від чобіт якогось тюремника, може навіть самого альбіноса, — підківки від солдатських чобіт! — і заховав його в кишеню. В камері нагострив його, мов бритву, пробуючи на волос — стинає!.. Коли гострив, руки його тремтіли, але не від страху, а від думки, щоб часом хто не здогадався, для чого це він гострить шматочок підківки, що це він надумав... Потім почав комбінувати — в що йому набрати води, як і де її поставити. Це складна проблема. Крім мисок, в камері нічого ліпшого немає. Ну що ж, нехай буде миска. Зрештою, і в миску можно добре вмостити руку... Були такі випадки, коли самогубці користалися мискою... Тим більше, що набрати чаю в миску лекше і поставити її в головах, не викликаючи ні в кого підозрінь.

Нарешті прийшла та ніч, що мала бути останньою. Бажана, благословенна ніч. Звечора, скаржачись на шлунок, Андрій попросив товаришів — Миколу, Руденка й Санька – уступити йому свій чай, свою порцію чаю. Потім попросив у Саркісьяна його великий олив'яний кухлик, налив його повний і поставив у головах на рурі парового опалення, щоб чай був теплий, (бо рури звечора нагрівалися й всю ніч були гарячі), крім того, налив трохи чаю в миску й поставив її теж в головах на підлозі.

Звечора, лежучи горілиць, вони втрійку співали, а Санько сидів, зіскулившись, у ногах і слухав, поклавши голову на коліна. Вони співали пісню:

„Ой не пугай, пугаченьку!..“

Власне, співав Микола, а Андрій з Руденком лише тихенько йому помагали, скорше ж співали мовчки, серцем, кожен по-свойому. Але все одно вони співали втрійку, а Санько сидів слухав.

Пісня була саме така... В ній співалося про вдову й про мале дитя, та про орла, що вміє розмовляти. І всі в ній уміють розмовляти. І їх персоніфікує Миколин голос:

„Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку...
Як же ж мені не пугати,

Як все яри та байраки.
Нігде мені гнізда звити
І діточок розплодити...“

Микола співав з таким чуттям, ніби передчував серцем, що має щось статися, щось безмежно трагічне й непоправне, і його смутний і гарний голос брав за серце не тільки Санька, а й не одного в камері. А ще більше може брав за серце зміст.

„Ішла вдова долиною
З маленькою дитиною...“

Для одних то вдова, для інших то мати, сестра, дружина і кожен міг до болю чітко уявити, як от вона йде... І як от вона тужить...

„Ой, сину мій малесенький,
Де ж наш батько ріднесенький?!.

. . . . . .

Летить орел над водою,
Розмовляє з удовою...“

Тут помічники — Андрій і Руденко — відстають, завмирають і Микола співає сам. Микола співає тихо, але всі, мабуть, чують це місце пісні і в найдальших кутках, причаївшись.

„Не плач, не плач, молода удово!
Бо я твого мужа знаю!..
Бо я твого мужа знаю —
Тричі на день одвідаю...
Тричі на день одвідаю —
І снідаю й обідаю.
А Третій раз вечеряю:
На кучері наступаю,
З лоба очі видираю...“

Перенаснажені людські серця від цієї пісні стинаються. Андрієве серце теж. Лише Андрієве серце не так на неї відгукується. Воно цепеніє, зіщулюється й з ще більшою силою стремить до прірви.

Потім вони мовчали. Думали кожен про своє. Коли вже камера поринала в сон і коли вже й куток укладався спати, Андрій зідхнув і тихо, роздумливо промовив до товаришів, що вони всі мусять цей вечір запам'ятати. Всі. А якщо котрому з них судилося загинути, то хай живі згадують цей вечір... Цей прекрасний вечір... Микола глянув на Андрія здивовано й нічого не сказав. А втім, він був теж такої думки.

Нарешті всі уклалися спати. Нарешті. Андрій непомітно провірив, чи стремить його залізячка схована в щі-

лині межи дошками, й ліг горічерева. Залізячка, його рятівнича залізячка, підківка з салдатських чобіт, як вірна подруга, тут. Закрив очі, сказав усім добраніч і замовк, слухав яку скроні б'ється пульс.. Лежав у забутті, марив, якщо можно назвати марінням цей тоскний вир думок. Санько посидів у ногах ще трохи й пішов теж спати під свій стіл... Андрій лишився сам. Сам з собою... Слухав, як у скронях б'ється пульс...

Це прийшла остання ніч. Зовсім остання ніч. Думка тоскно вернулася до тієї точки, з якої почалася раптова аварія, до того моменту, в якім з такою страшною силою розкрутилася пружина його душі:

„Жгут"!..

І от-- пружина розкрутилася й ніщо вже не в силі її накрутити знову.

Пустеля. А в тій пустелі миготить промінчик, скорбний промінчик, далека рефлексія, забутий кадр далекого-далекого дитинства. Найперший спогад його життя, найперше його враження:

Спершу безмежна й таємнича темрява. А потім у неї увійшов промінчик — то сонячний промінь продерся звідкілясь, сам один, пройшов у дірочку, що була в темному запиналі (в чорній хустці, якою мати запнула вікно, йдучи на поденну, щоб діти довше спали) й простігся, як золота струна, через чорноту. Він стояв навскоси — від невідомої й незнаної для дитячого розуму точки десь вгорі і вниз, в проломину, що утворилася на полу, бо одна дошка з того полу випала. А в тій проломині десь ген внизу сяяла веселка. Там кінчався промінчик тією веселкою. Андрій дивився в проломину на дивну чарівну веселку й намагався дістати її пальчиком. Тігся до неї з усієї сили. Веселка промінилася, сліпила очі. Нарешті він її дістав! Дістав, торкнув, але... Веселка згасла. (То була маленька стеклярусова намистинка, але звідки йому було те знати. То була чарівна веселка! І от та веселка погасла.) В розпачі він намагався її якось викликати, хай вона засяє знову, тігся руками й всією душею в проломину, поки... поки туди не звалився. Всі лишилися на полу, спали покотом, а він один десь у безодні. Промінчик теж згас і все обгорнула темрява...

І другий спогад, що зринув в імлі Андрієвого спустошеного серця: така сама темрява, а в ній сонячний зайчик. Невідомо звідкіля він узявся, як він прокрався, але він мерехтів і бігав (він бігав у ночвах, що стояли з дощовою водою посеред хати) — він жартував. Потім яки-

мось дивом той зайчик опинився вгорі і там завмер... І вже не було зайчика, — десь з темряви дивилася скорбна Божа мати з дитям на руці. То та почорніла іконка, до якої мати їх щовечора ставила навколішки молитись. Але тепер вона була ясна-ясна, мерехтлива. Вона ожила й дивилася з темряви. Зачарований і зляканий Андрій не міг вийти з дива... І він пам'ятав потім усе своє життя це дитяче, таке дивне, таке зворушливе „чудо", що було другим відправним пунктом його сприймання світу... Божа мати подивилася на нього й на всіх сплячих, посміхнулася скорбно і... теж погасла.

З серця видирається туга.

Погасло. Все погасло. Пружина розкручена й ніщо не в силі вже її накрутити. Думка пробігає швидко, гарячково, хаотично через все життя й зупиняється над безоднею, в якій погасла веселка його життя. Все. Так, все. Безповоротно... Ну ж, чого вагатися?!. Серце набрякло від болю і той біль заступає все і його не сила терпіти. Він розливається в безкінечність. А під ним — вже немає нічого, все спопеліло, лише стоїть, як табличка, прокляте слово над усім, в що вірив і що любив:

— „Жгут"...

Андрій зціплює зуби й простягає руку... Камера спить. Звалище людських кінцівок спить, зваляне в хаос, в кладовище людських нервів і поторощених сердець... Андрій простягає руку й тихенько мацає щілину межи дошками, рука його несамовито тремтить... Ні, треба спершу налити чаю в миску... Тихесенко наливає в миску теплого чаю й оглядає камеру — чи всі сплять? Всі сплять. Як побиті... Хапаючись, Андрій напинає ліву руку а правою шукає за ножиком. І в поспіху не може знайти... Всі сплять, а він не може знайти... Ось хтось прокинеться! і тоді — тоді все пропало, — він уже не втіче з цієї камери, з цього світу, від цього нестерпного болю... Де ж він?!. Чи, пак, він його поклав під голови? В забутті вийняв і поклав під голови?!. Андрій мацає під ганчір'ям — нема... Тоді хапається за кишені — здається, він його поклав сюди... З несамовитим розпачем, тремтячими руками він шарить по кишенях, поза рубцями лахміття, і знову в щілині, і знову в кишенях — що за мана!.. Господи, що ж це таке?!. З його горла ось-ось має видертися стогін. Може це ві уже збожеволів?!. Збожеволів?!.

І раптом намацує маленьку паперову горошинку... В кишені... За рубцем...

Горошинка — записочка від Катрі!..

І так, ніби після того заштрику тоді на слідстві, його всього стрясає. По тілу йде гаряча хвиля, аж зашпари заходять в пальці, хтось попустив гальмо й розсунув темряву.

Андрій розгортає записочку й читає дрібненький почерк:

„Будь мужній! Тримайся! Любий!"

Він цілує ту записочку й знову складає в горошинку, й стискає ту горошинку в руці. Витирає спітніле чоло... „Фу-у, малодух!.. Ну-ну, ще не час! ще не час..." І, спершись об стіну спиною, сидить, блідо посміхається... В серці хтось знову накручує пружину. Накручує до краю.

Паперова горошинка, просякла потом, притиснена пальцем до долоні, проміниться в серці так, як колись той образ Божої матері.

. . . . . .

Вранці до Андрія підійшов Санько:

— Андрію Яковичу! А може б я оце вас поголив?

Діставши згоду, Санько намилив Андієви щоки справжнім милом (десь доп'яв змилочок), потім вийняв із своєї кишені Андрієву пропащу залізячку й гарненько його тією залізячкою поголив. Заскаливши око, він її так гарно „підтягав"об підошву черевика...

Андрій почервонів, як дітвак спійманий на шкоді, але нічого Санькові не сказав. В Санькових руках ганебний доказ його слабодухости.

Але ж і варвар! Коли він її так мистецькі вкрав?!

Андрій лишився жити. Лишився нести свій тяжкий хрест до кінця. Поки впаде.

Того проклятого односкладового слова й прикритої ним жахливої суті не вистачило, щоб зіпхнути його на той світ.

Але його цілком вистачило для того, щоб на цьому світі Андріїв хрест був безмірно тяжкий, такий тяжкий, що пригнув його геть до самої землі.

I V

В похмурих тройниках, над рядом смертних камер, в спеціяльно пристосованім закапелку вони чекали вдвох, коли привели Андрія. Це були Вєлікін і Сєргєєв. Закапелок цей для слідства зроблено не випадково над відділом смертників, — він розрахований на окремий психологічний вплив. Звичайна тройникова камера, понура, з маленьким, густо заґратованим вікном в глибокій западині, з дугастою низькою стелею, з вкутими в стіну висячими ліжками, з дебелими залізними дверима, з чорною асфальтовою підлогою, — дуже зручна для приділеної їй ролі. І Вєлікін та Сєргєєв надзвичайно до неї пасували — саме такий закапелок відповідав їхньому покликанню. Вони сиділи, розвалившись за маленьким столиком, в шинелях, рясніли залізними бляхами та пряжками й були підкреслено суворі, таємниче-понурі. Від цього кам'яного мішка разом з ними віяло середньовіччям пропри всі модерні бляхи. На думку не могли не приходити часи московської опричини. І до тих нещасних, воджених під конвоєм з руками „назад" та з похиленою головою, що переступали цей поріг, жодне слово не могло краще пасувати, як слово „людішки", витвір московського деспотизму, перлина великодержавного лексикону. „Людішки"... Знеосіблені, змордовані, безбарвні істоти, перероблювані „на мило". Може це ґіпербола нещасних в'язнів, але коли згадати те мило, яке видають в тюремній лазні, то хто його знає з чого воно й зроблене... Образ того мила якимось дивом дуже пасує до цього ось кам'яного мішка. Може тому, що в таких мішках в'язні страшенно потіють, беруться чиряками, немов би геть розповзаються... пріють... гніють...

Андрія посадили на табуретці. По-формі Довго дивились мовчки, вивчали Андрієве обличчя.

Потім Вєлікін вийняв з течки непідписаний прото-

кол і мовчки поклав його на стіл насупроти Андрія. Поклав і дивився чикальним поглядом.

— Ну-с? — процідив запитливо Велікін.

Сергєєв позіхнув і оглядав камеру, так ніби вперше її побачив, постукав з цікавістю закаблуком об підлогу, подивився туди, де постукав, і запитав Велікіна:

—Гм... Це там камери смертників?

— Там... — сказав Андрій замість Велікіна і замість відповіді цьому останньому.

— О, а ти й знаєш? — здивувався Сергєєв іронічно. — Звідкіля ти це знаєш?

— Весь світ про це знає.

— Та що ти!... А от, що ми тут сидимо й що з тобою зробимо — про це світ не знає. Ажи? Чи як ти думаєш?

— Взнає... колись...

— Ха-ха-ха!.. Ну то вже, брат, дудки!.. Ха-ха-ха! Та якби світ знав, що ти оце тут, то прийшов би сюди й тут тебе геть роздер! Поняв? Так що ми тебе охороняємо...

Андрій промовчав. Він не мав охоти до розмови, як не мав зовсім наміру й підписувати протокола. Даремно Велікін дивився таким чекальним, напруженим поглядом, водячи ним від обличчя до протоколу. Андрій не збирався підписувати. Це було написано на його обличчі й на всій його фігурі.

— М-да-а... — протіг Велікін, примруживши очі й зціплюючи зуби. — Так ти що, відмовляєшся від усього, що ти тут понаписував? Ну, добре, якщо вже ти не хочеш підтверджувати, то ти так і напиши — „відмовляюся від усього, що я тут понаписував!..“ Пиши. Ну-ну, давай.

— Вірно...

—Ага, ну от ти сказав „вірно“! Отак і запиши, запишіть, Сергєєв, „вірно“ і так далі...

— Вірно, — відкарбував Андрій, — а за цим іде „і так далі“ — тобто: вірно, що така фраза там мусіла б стояти. Але написати її мусить... гром. Сергєєв, бо ж то він там понаписував.

— Та ти що! З'їдіотів? Забув уже, як ти писав?!. Не забув? Ну, так і напиши — „все, що я отут написав, є брехня“. Чого тобі ще треба. І буде квит. Отак відмовишся і все буде в порядку. Ну? І закінчимо вже все по-хорошому. Справді, досить вже цієї єрунди!

Андрій не поворухнувся.

— Та що ж ти, чорт би тебе з абрав! Підтверджувати не хочеш і заперечувати не хочеш? То щож ти хочеш?!

— Я хочу... Я хочу бачити прокурора (Андрій зовсім не хотів бачити ту мавпу, але це так).

— Овва! Та й що ж ти з ним робитимеш? Цілуватимешся чи що?!.

— Ні. Я йому напишу власноручно свій „протокол"... і підпишусь...

— Гм... — уїдлива іронія. — Та й що ж ти там писатимеш?

— Правду...

— Йолоп! Ти хочеш знати „правду"! Ну, так правдою є, що твій прокурор сидить вже ось у цім десь корпусі. Як зустрінеш, пожалієшся й напишеш... А тим часом я тут твій прокурор і все... Царь і бог!.. Отже, пиши своє заперечення.

Андрій щодо прокурора це сказав так собі, бо в дійсности не мав ніякого наміру щось писати жодному прокуророві й жодного з них бачити, — „правда" про прокурорську силу й функцію йому добре відома. Сказав те аби лиш розряджувати напругу, аби лиш відволікатись від того протоколу, що лежить на краєчку стола.

— Ну, а ще, що ти хочеш? — вже палахкотів очима Велікін.

— А ще... На підставі закону, я хочу очних ставок...

—Ого, юристом став! Ич ти! „На підставі закону"... „Очних ставок"... І з ким же, осмілюсь спитати?

— З усіма тими, що там (кивнув на Велікінову течку) понаписували...

— Але з ким, з ким?

— З усіма...

— Умгу... (Павза)

По павзі Велікін заскалив око, пильно вшпипився ним в Андрієве обличчя:

— То ти, може, знайомий з ділом? Читав?

— Читав.

— Усе? — підкрадається Велікін.

„Ага, контролює попереднього слідчого!" — подумав Андрій і відповів, не вагаючись:

— Усе.

Велікін нахмурився. Сергеєв теж. Удали, що вони Андрієві повірили. Сергеєв ледве стримував посмішку.

Не вдалось! Андрій хотів викликати їх на те, щоб вони показали все „діло", але помилився. Йому страшенно хотілося раптом подивитися ще раз на

той рапорт з тим підписом, ну й на решту, чого йому не показувано. Він думав наївно, що вони впіймаються на гачок і, повіривши, що він уже однаково все бачив, покажуть. Яка наївність! Ба, вони лише по частинах розставили те „діло", немов тенета, й ловлять його, Андрія. І ніколи вони його не покажуть, хоч „по закону" він і має право все бачити. Але ж „по закону" й Велікін не має права його мордувати. Але він це робить „по закону" й по закону не дасть ніколи заглянути в секрети кухні, що „шиє" те „діло". Закон що дишель...

— От бач, — скривився Велікін, — ти бачив усе діло, а ще опираєшся. Та після ознайомлення з ділом тебе мусіло б скрючити... І я думав, що тебе вже скрючило! А ти ще опираєшся. Хіба ти не зрозумів, що всі шляхи тобі вже одрізані, що ти лежиш на всіх лопатках і що оця морока з тобою — то тільки ради пустої формальности. Розумний чоловік на твоєму місці взяв би й все підписав, одним махом. Бо чим більше упертости, тим гірше. І чим далі то буде гірше.

Андрій мовчки дивиться понад головою Велікіна в стіну, на вогку пляму, що розповзлася, немов географічна мапа, морями, континентами, островами...

— Ну, досить! — ляпає Велікін рукою по столу. — Так підписуєш?

— Дайте мені очні ставки...

— Очні ставки тобі непотрібні. Якщо ти бачив діло, то мусів зрозуміти, що очні ставки тобі непотрібні. Там досить і без очних ставок, щоб з тобою дати раду. Ну!?

Андрій зідхає.

— Та що ти з ним торгуєшся! — не витримує Сергєєв. — Теж мені базар!

— Дійсно... Ну то кінчимо торгівлю. Не хочеш підписувати — не треба (Велікін це говорить, а очі в нього мерехтять зовсім інакшим блиском, аніж слова). — Не хочеш — не треба... Ти ознайомився з ділом. Ти сам сказав. Добре. Будем вважати слідство за закінчене... Ось підпиши оце.

З тими словами Велікін підсунув папірець.

То була вже знайома Андрієві „Двохсотка" — протокол про закінчення слідства. Лише складений трохи інакше, хоч і надрукований, ніби, стандартно.

— Пиши! — вмокнув Велікін ручку в чорнило й подав Андрієві. — Ось тут ось внизу... Тут...

Андрій зовсім не збирається підписувати, але бере ручку, а тим часом читає:

„Протокол про закінчення слідства".

Далі та сама знайома формула лише викинуто „на підставі статті 200-ї". Просто написано — „Я, ім'я, рек, ознайомився з ділом і вважаю слідство за закінчене. Більше нічого не маю додати". Власноручний підпис...

— Гм... — каже Андрій повільно, — як я це підпишу, — то це буде фальшивка. — І по тих словах відсуває папірець.

— Як це! — скипів Сєргєєв. — Та це ж нова форма!

— Добре... Але старе моє рішення... Тут закон обійдено двічі...

— Так слідство ж закінчене! — визвірився Вєлікін.

— Можливо... Але я маю багато чого додати...

— А-а... — протіг Вєлікін, стримуючи лють. Посидів, ворушачи щелепою. Потім звівся й застебнув шинелю.

— Добре... Тоді ти будеш „д о д а в а т и"...

Сєргєєв хіхікнув, тим підкресливши жаский зміст отого „додавати", й вони пішли. Пішли геть. Андрія забрав стрілок і відвів до камери 12-ї.

Було ясним, що це все була смуга психологічного наступу і тепер той наступ психологічний скінчився.

„Додавати" — це вже буде отой обіцяний „заключний етап".

Хоч справжній зміст цієї формули далеко не ясний. Якщо під ногами були камери смертників, до яких Сєргєєв стукав ногою, то той етап несподівано може бути справді заключний і дуже короткий. Адже ж судять заочно спец-колеґії та ще якісь там суди.

В тюрмі розпочалася своєрідна епідемія — „печатання пальців" та фотографування. Весь другий спецкорпус „печатав пальці". В цій країні гіпертрофованого бюрократизму коли щось роблять, то неодмінно на високу скалю, якщо не можно зробити „в міровом маштабє". І якщо почалася якась кампанія, її ніщо не в силі зупинити. Вона йде тотально. Так і з цими пальцями — їх „печатали" тотально Це курйоз звичайно. Не може ж бути, щоб всі в'язні так таки одноразово готувалися на етап чи на суд. Та найбільшим курйозом було те, що, за давно існувавшими правилами по тюрмах цієї благословенної країни, робили дактилоскопічні відбитки та фотознимки лише доведеним злочинцям та засудженим. І

ніколи не робили цього тим, чиї справи перебувають в процесі слідства, в процесі вияснення й невідомо ще було, як те все скінчиться. Але то було колись, коли ще існував якийсь глузд. Зараз за всіма ознаками весь той глузд випарився. Проте, це мабуть таки було за приписами нового, спеціяльного глузду, за новою скаженою діялектикою, яка каже, що з совєтської єжовської тюрми все одно виходу нікому немає. Хто сюди входить, ніколи назад не виходить. То тоді, дійсно, все це закономірно. Яка ріжниця, справді, коли робити знимки та „печатати" пальці — на перший день після арешту, а чи на перший день після смертного вироку, чи після вироку на довгі роки киторги. Все одно, рано чи пізно, вирок прийде і це треба буде робити, тож ліпше поробити все заздалегодя. Це є зразок раціоналізації й автоматизації. Можно б навіть взагалі „перепечатати" пальці всім мешканцям СССР, ще до їх арешту, бо ж все одно доведеться „печатати"! Не за розпорядженням пашпортного якогось там бюро, а за розпорядженням тюремної адміністрації, до рук якої ті мешканці так чи так потраплять.

Епідемія ця викликала багато хвилювання, ріжних припущень, розгублености серед в'язнів. Особливо розгубилися ті, що потрапили до тюрми недавно і ще жодного разу не були на допитах.

В корпусі стояв шалений рух. З камер брали партіями по 30-40 чоловік і водили до приміщення тюремної канцелярії. Там у якімсь темнім закамарку з десятеро тюремних службовців розкачували фарбу на плитках, мастили людям пальці й прикладали до заготовлених якихось папірців, не то анкет, не то арештантських „документів". Ті папірці лежали стосами і на них нічого крім ім'я й прізвища в'язня не ставилось. Це теж раціоналізація! Решту додадуть потім. Залежно від того, яка доля спіткає „людішку". Може статися й так, що взагалі не треба буде нічого додавати, коли, скажем, „людішка" вмре або її приб'ють, або випадково розстріляють, тоді папірці просто викинуть у піч, з усіма „пальцями". Після відбивання пальців, партію вели в якийсь темний льох і там кожного окремо фотографували. Давали номер на груди, повертали в профіль вліво, в профіль вправо, в енфас, в потилицю... Готово.

Камера 12 та почувалася так, ніби була на передодні великих подій, що нагло можуть розметати всіх в ріжні боки. Проте час плинув, але подій ніяких не трап-

лялось і, здається, не передбачалось. Телеграф не приносив жодної цікавої вістки, з якої можно б вичитати, що означає вся та дактилоскопічна епідемія.

— Чумак з вєщями!

Всі в камері були страшенно здивовані. Це вперше за весь час викликають просто, без піжмурок, без переклички „на чи", „на ри".

— Чумак з вєщями!

Андрій взяв свої „вєщі" — свою незмінну заяложену торбиночку з шкоринкою, Санько вкинув туди свою пайку на придачу — все. Чумак зібрався з „вєщями".

Але минає година — не кличуть. Не беруть.

Минає дві — не беруть.

Вся камера заінтриґована. Починає кружляти логічне припущення... Несамовите, але логічне: беруть вдень — значить на волю! На волю!!. Підтвердженням цього є той факт, що не взяли одразу, — значить „готують документи". Оформляють. Виписують гроші в бухгальтерії, адже ж Чумак мав там свої гроші конфісковані!? Шукають одежу, якунебудь одежу, бо не можуть же вони Чумака випустити в самих рубцях, голопузого... На волю!

Вже всі були певні, що таки на волю. Буває. В цій химерній країні все буває!..

Особливо ж віра в можливість виходу на волю окрилилася, коли до камери хтось приніс підтвердження, що „таки да" зняли Єжова. Він на власні очі бачив, як раніше висів у кабінеті його слідчого портрет Єжова, і так само на власні очі бачив, що того портрета тепер немає. Зняли! Зняли портрет — бо зняли Єжова.

В камері не знали, що його „зняли" вже давненько, але що їх те в найменшій мірі стосується. Його зняли для „волі"; а не для тюрми. Тюрму з усієї сили якнайсуворіше охороняли, щоб ця чутка туди не дісталася. Бо всі, хто потрапив за мури через „злочинну політику залізного наркома", були вилучені з числа тих, кому рекомендувалося знати, як то пописалися „вороги народа, що пролізли в апарат НКВД". Вони пописалися але те, що вони зробили, мусить бути завершене до кінця. Отже тюрми це „зняття" не стосувалося.

Але тюрма жадібно ловила непевну чутку й вірила в неї, й вірила зворушливо в кращу долю. А коли прийшло підтвердження, що портрет Єжова десь там в яко-

мусь кабінеті знято — це викликало фурор. І ось саме тому віра в можливість виходу тепер на волю панувала на перекір всьому.

Андрій перебував у стані облоги. Йому давали нишком безліч доручень, йому звіряли свої болі й таємниці, його посвячували в родинні справи, його просили передати те й оте, сказати те й оте, зайти туди й туди, його просили передати (через рідних) передачу таку й таку, умовлену. Андрій покірно й щиро намагався запам'ятати всі адреси й всі доручення.

Минали години, а Андрія не брали. Припущення про волю остаточно стверджувалось.

Андрій вже сам не був певен. Ану ж раптом!. Логічно так би й мусіло бути, — він нічого не давав, нічого не підписував, все витерпів, — логічно його б мусіли звільнити „за недостатністю доказів". Аджеж звільнили Давида... Але Андрій всупереч загальному оптимізмові був у полоні мелянхолійні.

Увечорі під час „оправки" в'язні побачили в убиральні величезний напис, надряпаний на всю стіну:

„Товариші залізничники! Мерзотник Курпас застрілився!"

Це справило приголомшуюче враження. Курпас — це ж знаменитий Курпас, начальник т. зв. ДТО („Дорожно-Транспортного Отдєла") УГБ НКВД. Від одного імени цього Курпаса в залізничників ішов завжди мороз по шкірі. Рафінований садист, безжалісний і кровоненажерний, здоровенний, з необмеженою владою. Бувши начальником ДТО, він власноручно мордував в'язнів і хто в нього побував — ніколи того не забуде, якщо вийшов живий. Але живих з його рук мало виходило, власне, виходили живі до трибуналу, кого не замордовано на слідстві, щоб трапити під розстріл, — їх судив трибунал і, згідно „визнаних" колосальних злочинів, судив на смерть. Зараз сиділа в камерах смертників група нач. Харківського вузла, Малія, оформлена ось цим Курпасом. Їх було чоловіка з двадцять. Та ще стільки ж чекало нової сесії трибуналу, сидючи по різних камерах. Ось до цих залізничників і був адресований напис на стіні.

Коли перший струс минув від несподіваного враження, пильніші й здібніші до логічного мислення звернули увагу, чого ж це цього напису ніхто з тюремників не зітер і не стирає!? Адже ж ті тюремники такі пильні, такі ретельні, що стирають не тільки отакі (ба, ота-

ких взагалі не було ще ніколи!) написи, а навіть найменші, написані дрібнюсіньким почерком десь під умивальником або за петлею дверей, або за каналізаційною рурою, — ніде не може залишитися напис не викритий. А тут отакий от аншлаг і ніхто не стирає. Одно з двох — або його написали самі ж тюремники зі спеціяльною метою й згідно розпорядження згори. Але яка ж то може бути мета? Або ж його написали таки в'язні, а тюремники дістали хвилевий шок від приголомшуючої новини і в першій хвилі не стерли. Але і в першім і в другім випадку одно лишалося безперечним — там, „нагорі" щось діється. Новина з камери 12-ї блискавично облетіла всю тюрму. Але... Виявилося, що такі самі написи з'явилися по вбиральнях на всіх інших поверхах. Маєш! А тепер піди розбери, що то все значить. Не знали в'язні, що й думати. Одні говорили, що це спеціяльно розставлена якась пастка самим Курпасом. Приміром, для того, щоб у людей розв'язались язики й вони почали строчити заяви та скарги, а тоді Курпас накриє їх і назавжди вб'є віру в будь-який спротив. Бувало й таке. Бувало, наприклад, що один слідчий розіграє прокурора республіки й приймає заяви й обіцяє покарати винних за незаконне мордування та фальсифікацію. Наївні люди дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу. А тоді з них пил летить і вже після того вони взагалі не скаржаться й нічого не пишуть.

Так може бути й з цим написом, з цим „застреленим" Курпасом. Очевидно, гора знає про чутки, які ходять в камерах, і про ті надії, що окрилюють людські серця, і на тій основі ловить рибку.

Але це так думали песимісти. Оптимісти ж брали все за чисту монету. Бажання — це мати думки. Тим бажанням є в о л я. І тут вже ніяка логіка нічого не може вдіяти. І навіть песимісти захиталися під натиском цих двох чуток — чутки про знятий портрет Єжова та про самогубство Курпаса, — в інтерпретації оптимістів. Ану ж справді курс повернуто на всі 180 ступнів!

Очевидно Андрій таки піде на волю. З завмиранням чекали виклику вночі. Але ніч минула — не взяли. Прийшов ранок — знову не беруть. Гіпотеза про волю остаточно скріпла. Якщо вночі не взяли — значить, таки на волю. Значить, вчора не встигли все оформити й закінчують сьогодні.

Андрій, все такий же зажурений, щиро намагався запам'ятати безліч адрес, позаучував доручення, як вірші,

а йому їх ще додавали. Надавали йому хусточок, дали навіть пару скарпеток — носи, аби лиш резинки передав, вони замітні, ще й з ініціялами, поназашивали записочок поза рубці — манюсіньких записочок, писаних на папері з обдертої цигарки. Андрій на все згоджувався.

Так його зроблено вістуном для всіх матерів і сестер, післанцем на волю.

В цей день були іменини старости камери і камера мала їх справити. Авжеж! А чому б ні? В'язні можуть собі дозволити таку розкіш — справити іменини. А разом — і випровадити товариша щасливого, — ану ж справді йому усміхнеться доля! І от — випровадити всі оті записочки, хусточки, доручення, прохання й привіти, й дискретні відомості на волю! До рідних!

Андрієва печаль від того ставала ще болючішою. Шкода йому було цих людей і їхніх надій. Але нехай. Він покірно приймав записочки й доручення. Нехай... Що він не піде на волю, а, значить, і всі ті записочки й вістки не потраплять до мети, за це було 99 шансів проти одного. Але що ж... Нехай всі думатимуть, що їхні вісточки пішли, хай вірять в це, нехай живуть цим. Будуть десь загибати по сибірських пустелях, а їхні серця грітиме віра... От і вийде так, ніби ці вістки пішли за призначенням.

Іменини відбувалися за всіма правилами. Було зроблено навіть... торт! Зробив Руденко, що колись починав свою моряцьку кар'єру корабельним коком. Торт був маленький і зроблений із сухарів, цукру та інших їстівних речей, що знайшлися в камері. І навіть на ньому було виведено вензелі з марґарини.

Святкування іменин було урочисте при участи всієї камери. При чому, ніхто того не брав за жарт. Старості навіть знайшли чисту сорочку й поголили його, щоб він виглядів, як іменинник. Потім від імени всієї камери піднесли йому імпровізований торт. А потім встав Руденко й, затинаючись та хвилюючись з невідомої причини (зашкарублий на морських вітрах Руденко), збиваючись на словах, тихим голосом сказав кілька кострубатих слів... Він сказав про те, що от їхній староста, інженер П... так добре ними піклувався, що він має п'ятдесят років, а добре б було, якби він прожив ще п'ятдесят... А один з їхніх товаришів, як і кожен, от-от з „вещями" піде на „волю" й добре було б, щоб він пішов на волю. Та що вони всі розлетяться по світах і ніколи вже не побачуться більше... Так нехай же їхнє

життя буде хоч таке, як цей убогий торт... там... десь..

Після цієї незграбної й коротюнької промови Руденко набусурменив свої біляві брови і занадто вже строгим голосом дав слово старості.

Схвильований староста камери ч. 12, всесоюзної слави будівничий, звівся й не знав, що ж йому сказати. Він дивився на камеру й очі йому непристойно волижилися все більше... Його підбадьорювали голоси. Ось-ось він скандально розплачеться, а він же мусить сказати промову. Тільки в тій промові нічого не мусить бути про політику й взагалі в ній треба все якось обминути, пам'ятаючи про камерних „стукачів". Все треба обминути...

І інженер все обминув. Дивлячись на сидячих людей очима повними сліз, він розповів веселу анекдоту... Таку собі анекдоту. А розповівши, закінчив:

— Ну, а решту ви самі знаєте...

Тут свято було перешкоджене. Саме при кінці інженерової „промови" відчинилися двері й голос покликав:

— Чумак!.. Давай з вещами!..

На цей раз двері не зачинилися, а стояли роззяплені — за ними чекав оперативник з папірцем у руці.

Ілюзія виклику на волю зринула з новою силою... Люди хапливо щось шепотіли Андрієві, тисли йому руки, поляпували пестливо по ногах, як він проходив поуз них в супроводі Санька. Всі махали руками на прощання, робили змовницькі знаки і, склавши власні руки докупи, стискали їх — одна рука мусіла означати руку того, хто прощається, а друга Андрієву. Так він пройшов через усю камеру.

Біля дверей вони прощалися з Саньком. Бідолашний джура не знав, що йому такого й сказати на розставанні. Він був дуже огірчений. Аж шкода було дивитися. Він зовсім не вірив, що Андрій піде на волю, лише вірив, відчував своїм звірячим інстинктом, що вони більше не побачаться. Не знайшовшись, що сказати, Санько подивився Андрієві в очі, скривив обличчя і, маскуючи сльози, що були „на кілочку", тихо й понуро, якось химерно продеклямував:

...Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!..

Вони на прощання міцно потисли один одному руки.

В дверях Андрій помахав рукою всій камері ч. 12. Двері зачинилися. За дверима його чекали два оперативники з Раднаркомівської. А під тюремною брамою чекав його „Чорний ворон".

V

Заключний етап — це була остання спроба „розколоти“ Андрія, поставити на коліна, щоб таки він поповз, як паршивий пес, і скавулів, лизав черевики. НКВД не могло стерпіти такого поругання й глуму над своєю всесильністю, що хтось не дається розібрати себе на ґвинтики й обернути в „дірку від бублика“. Як це так! „Людішка“ не хоче бути „людішкою“?! Чи це не найбільша контрреволюція. І от цю „людішку“ заходилися знову з оскаженінням „колоти“.

Почався вдруге „великий конваєр“. А дериґували ним Велікін, Сєргєєв і нач. Н-ського району Сафигін.

Коли привезли Андрія, його вже не вкинули ні в яку камеру і ні в яку „брехалівку“, а посадили в якусь вузеньку шаховку, збиту з фанери. Такі шаховки були розташовані рядами попід стінами великого льоху, як в гардеробній. О, це велика зміна! Заіснував якийсь новий порядок. Чи не в зв'язку зі „зняттям“ Єжова??! Андрій помітив не тільки цю зміну! Коли його вели коридором, а потім через цей льох до шаховки, він зауважив, що стіни скрізь побілені, електричні лямпки висять рясніше, долівка вкрита новим асфальтом. А найголовніше — зовсім мертва тиша. Черговий і наглядачі розмовляли тільки пошепки та на мигах, та поклацували пальцями умовні знаки. Коли Андрія замикали в шаховку, попередили — під страхом тяжкої кари не говорити голосно і взагалі сидіти тихо.

Шаховка була така вузюсінька, що в ній не можно було повернутися. В такій шаховці можно б задушитися, але творчий геній НКВД передбачливий: вгорі прибито шматочок подірявленої бляхи і такий же шматочок прибито на дверях, над невеличкою діркою. Крім бляхи, на дверях ще є вовчок, передбачливо засклений, щоб мешканець шаховки не штрикнув часом пальцем у око

тому, хто зазиратиме. В шаховці сідальце — це вже велика милість і великодушність — можно сидіти. Сидіти й мовчати, не дихати, не кашляти, — чекати. Може годину, може півтори. А може й добу, й дві, як це виявилося потім. Ні таки, напевно зняли Єжова!

Помежи рядами замкнених шаховок навшпиньках, нечутно, по м'якій мотузяній доріжці походжає вартовий з величезною в'язкою ключів і з ґумовою палицею при боці (це теж новина, яку помітив Андрій при вході) і тільки подзенькування тих ключів свідчить, що вартовий ходить. Він там має таємничу, нашорошену, дуже зосереджену, ніби чимсь перелякану міну, що відзначило Андрієве пильне око, коли його той вартовий замикав до шаховки. І от він з тією міною там ходить. Нюшить. „Сповняє службу". Як нашорошений пес. Іноді він бурчить тихо щось до якоїсь шаховки й видається, що він гарчить на найменший порух.

Ні таки, напевно зняли Єжова! Занадто вже колосальні зміни зайшли. Такі зміни можуть бути тільки при кардинальних реформах. Але при думці про ті „реформи", на підставі цієї ось шаховки, навіть Андрієві стає нудно.

Він посидів у шаховці кілька годин, аж поки в нього не потерпли руки й ноги й на придачу ті ноги ще й задубіли від холодної цементової підлоги. Потім його взяли й повели десь.

Повели на допит. Він зауважив, що в його льоху не було дверей — зняті геть.

Проходячи лябіринтом підвальних коридорів і якихось закапелків, він краєчком ока бачив ще багато таких камер з рядами шаховок і вартових, що по-песьому ходили навшпиньках... В тих камерах теж не було дверей. Це нова система... Ах, яка простота! вже навіть не потрібно тюремних дверей!

Ні таки, Єжова зняли напевно. Це треба б докласти 12-й камері!

Велікін на цей раз не сказав „Ну-с", а просто збив Андрія з ніг. І почався заключний етап з того, з чого був почався колись перший. Але тоді їх було п'ятеро, зараз їх було тільки троє — Велікін, Сергєєв і Сафигін. Тоді був початок, тепер це кінець. Тоді вони кричали й галасували, тепер вони робили все мовчки, зціпивши зуби... Та й про що кричати й про що говорити? Всі

слова вже сказані, всі епітети викричані, всі „переконливі словесні арґументи“ виставлені. Йшлося тепер тільки про те, щоб говорив Андрій. Вони вже давно все сказали, тепер мусить говорити Андрій. Мусить нарешті!.. І вони докладали всього хисту, аби таки він заговорив. В крайньому разі, щоб підписав протокол. Той самий протокол, що чекає підпису вже так давно. Вони його поклали зкраєчку стола, поставили біля нього чорнильницю й поклали ручку — „переконували“ Андрія, як то важно для його щастя ту ручку взяти й той протокол підписати... Особливо відзначався Сафигін — тонкий знавець фльори й фавни на Андрієвій землі, аматор полювання на Андрієвих сагах та озерах. Очевидно, справа „розколення“ Андрія — це справа його особистої чекістської чести. Це ж до його пляну „заготівель“ цей маньяк належить! Це ж він за нього відповідає перед „пролетарським правосуддям“! Це ж він там щось так старанно фабрикує!.. І Сафигін старався з усієї сили. Його ковані солдатські чоботи навіть віддалено не нагадували чемної розмови тієї пам'ятної ночі — першої ночі Андрієвого ув'язнення...

Зтовкши немилосердно, вони Андрія відливали водою й садовили на стілець, і підносили протокол до самих очей, вкладали в півпритомну руку перо, вмочене в чорнило... Андрій роняв перо на підлогу — й „переконування“ починалося знову...

Двері були завішені тяжкою порт'єрою і напевно звідси не було нічого чути в коридор. Вікно теж завішене порт'єрою. В хвилину відчаю метнулася думка — „мабуть вони тепер не мають права бити, якщо завісили двері порт'єрою! Ах, коли б хтось почув!!“ Але це була безглузда думка. Порт'єра була надзвичайно пишна й повішена не від цього вечора, й, очевидно, повішена не даремно, і не Сєргєєвим же!..

З коридору теж не добувалися ніякі звуки. Не чути було ані нявчання, ані скавуління. Тиша. Так, ніби там, за тими дверима взагалі нічого не існувало. Існувала лише ця кімната, з цими трьома мовчазними, засапаними, маніякально лютими людьми.

Вони не кричали, вони лише хрипіли й повизкували... Це новий стиль!

Це страшніший стиль, аніж той, що був.

А може вони таки не мають права бити? Чого це вони так, неначе злодії, роблять своє діло? Може це вони приватньо, нишком обробляють свою власну справу,

щоб не показатись перед начальством нікчемними, ні до чого не здібними. „Майже два роки возькаються з однією людиною!!“. „Чекісти“.. Може це вони отак в закапелку злочинно рятують свою кар'єру?!.

Андрій почав кричати. Раніше він при пам'яті ніколи не кричав, намагався не кричати, зціплював зуби, але тепер він почав кричати... На нього цитькали, били ще дужче, щоб заглушити крик, наступали на обличчя ногами... Андрій звільняв уста й кричав ще дужче... Це був відрух відчаю, породжений вірою в щось, що може його від мук врятувати... Від зайвих мук... Може ж є якийсь новий порядок, що звільнить його принаймні від безглуздих мук... Аджеж зняли Єжова! Напевно зняли...

Порт'єра колихнулася, захекана трійка завмерла, — й Андрій зрадів — до кімнати зайшов Фрей. Але Андрієви сподівання були марні, — сподівання на те, що та трійка робить своє діло по-злодійські, незаконно. Фрей подивився на Андрія, скривився так призирливо, як Андрій ще не бачив у нього, й процідив крізь зуби:

— Опираєшся все!?. Ах ти ж гад!..

Андрій закрив очі, лежучи на підлозі. Фрей звелів його посадити на стілець. Походив мовчки по кімнаті нервовою, кошачою ходою, так, ніби сам збирався кинутися на жертву й дерти її пазурями. А тоді зупинився перед ним і впився в обличчя викоченими очима:

— Скоро два роки возимось з тобою!.. Але крапка! От я тобі ставлю ультиматум: або ти заговориш і підпишеш — або підеш до божевільні. Вибірай. Звідси ти нікуди не вийдеш — лише до божевільні! Вибірай!.. (Пав за, Фрей важко дихає й напружено дивиться в обличчя, кривиться презирливо) — Ви там всі на щось надієтесь... Так от те „щось“ вас зовсім не стосується... Пойняв? А тепер вибірай між протоколом і Сабуровою Дачею.

Після цього, навіть не чекаючи відповіді, Фрей пішов.

Ясно. Останній проблиск безглуздої надії вмер і Андрій більше вже не кричав...

Вибір, поставлений Фреєм, не підлягав ніякій зміні, він був неминучістю. Коло замкнулося, як залізний обруч, і можно розірвати той обруч лише в двох місцях — або в тім місці, де виходять у вічне позорище, або в тім місці, де виходять на Сабурову Дачу... Другий вихід порівняно з першим почав видаватися благословенням...

Конвоєр крутився повним ходом.

Коли Андрій був уже напівживий, його вкидали на-

зад в шаховку і він там відхлипувався... Сидів на сідальці, упершись ногами в двері а спиною в стінку. Сидів довго. Йому приносили їжу й воду, але він майже нічого не їв. В хвилини проблеску волі, чипляючись за життя, він намагався змусити себе їсти, але скоро воля погасала... Все одно вже... Нехай... Чим швидше тим краще... Та смерть забарилася, не йшла, по-звірячому живучий його організм змагався несамовито, не хотів здатись, до останньої краплини сил борюкався... В гарячковому стані Андрій сидів і думав про Катрю, й навіть не помічав, що по щоках йому течуть сльози... Але ніхто його не бачить в шаховці, нехай.

З шаховки його брали й знову тягли нагору... І знову півпритомного, а то й непритомного вкидали в шаховку. Обіцянку Фрея скажена трійка здійснювала послідовно і неухильно... Андрієва психіка вже котилася назустріч тій обіцянці, все з більшою силою, як камень згори, що його вже ніщо не може зупинити...

По кількох ночах Андрій, крім того що мав гарячку, вже кашляв кров'ю і зле володів розсудком. Над простою річчю йому доводилось думати з болючою, тяжкою напругою. От він думає над простим словом, але зміст йому недоступний, слово починає двоїтись і кожен склад набирає самостійного якогось, химерного змісту.

Так, все йде до кінця. І він той кінець приймав. Лиш доки той кінець прийде він би хотів, щоб здійснилось його пекуче бажання — останнє й єдине бажання — побачити на власні очі того, хто матиме оці його муки й його душу на своїй совісти. Побачити хоч мельком. Хоч наприкінці. Він хотів мати очну ставку.

Він повторював це бажання кілька разів, але слідчі тільки сміялися з того. Він прохрипів це бажання коли до кімнати випадково зайшла Нєчаєва, — вона була в піднесеному настрої, бо мала підвищену ранґу — раніше вона була майором, а тепер мала відзнаки на ступінь вище. Андрій прохрипів при ній своє прохання, адресуючись не до Сєргєєва й не до Нєчаєвої, а чомусь до тих відзнак, і пообіцяв що тоді... тоді він підпише протокол. Сєргєєв засміявся:

— Добре, добре. Ти протокол підпишеш ще до того. А очну ставку ти матимеш. Обов'язково. Але ти матимеш таку очну ставку, що вмреш на місці. Генеральну очну ставку! Убивчу!... Матимеш, матимеш. І тоді ти

скажеш, що ліпше б тобі не давали... Пойняв? А протокол підпишеш ще до того.

Але протокола Андрій так і не підписав. Конваєр даремно так шалено крутився — він уже був безсилий щось вдіяти. Це була остання спроба видавити щось з Андрія й змусити його поставити свій підпис під смертним вироком на свою власну душу, на своє горде сумління, на свою честь. І та спроба скрахувала. Андрій, обернений очима до смерти, не чиплявся вже за життя й давав себе убивати, тим роззброюючи своїх мучителів. Доведений до останньої грані, за якою починається божевілля, він навіть допомагав слідчим, — коли його починали бити, він у нестямі несамовито товк головою об підлогу, аж мучителі, замість бити, починали його тримати. Вони зрозуміли, що Андрій сам іде назустріч смерти. А також зрозуміли, що він таки ось-ось збожеволіє. Закусивши до крови губу, з піною на устах Андрій вже бився, як епілептик...

Кінець. Всі засоби розбирання людських душ вичерпалися. А ще ж він їм потрібен. Курка бо ще не знесла золоте яйце, якого від неї сподіваються

Слідчі кляли Андрія на чому світ стоїть, бо почували себе безсилими перед людиною, яка вже сама шукає болю і рятунку в нім, яка вже не чіпляється за життя, якій уже нічого не потрібно.

Тоді, вичерпавши всі можливости, Сергєєв нарешті дав обіцянку очну ставку, „убивчу“ очну ставку.

Не оформивши „діла“ за допомогою палки, що спасувала перед людською волею, ці „малі інквізитори“, речники „правосуддя пролетарського“ вирішили нарешті оформити те діло за допомогою „свідків“. І тим замкнути останній етап своєї, такої „героїчної“ боротьби з людиною, що не визнає жодних компромісів.

VI

Очна ставка

Де він його бачив?!! Де він його бачив?!! Хорий мізок намагався згадати, мечучись все на однім місці, тикаючись в темряву, в провал, в порожнечу; намагався схопити кінчик спогаду й не міг — ниточка щезала, уривалась... Де він його бачив?!!

Перед ним сиділа людина з лисячим личком, людина з волі — така благовида, така солоденька, чепурненька, свіженька. Вона позирала підхлібно своїми блискучими оченятами на Сєргєєва й тримала на колінях вицвілого капелюха, правою рукою пригладжувала пару волосинок на лисинці, щоб вони не стирчали по-нехлюйському перед оцим ось столом, у цій ось установі.

Це — очна ставка! Це ж слідчий виставив нарешті свій найбільший козир. Нарешті! Так довго очікувана, так давно обіцяна очна ставка. Але хто це?.. За цією ставкою вже буде фінал. Але хто це?!

Андрія на цей раз посадили не біля порогу, а біля столу. Спершу напроти нього, при другім кінці столу стояв порожній стілець. Вони (вони з Сєргєєвим) хвилину сиділи мовчки — когось чекали на той стілець. Сєргєєв посміхався, позираючи на Андрія якось згори. Потім говорив:

— Ну, ось. Нарешті ми й поставимо крапку. Не хотів роззброїтись добровільно, то ми тебе роззброїмо інакше. Ти лишився докінця непримиренний, але це тобі не допомогло. Марно все. І тим гірше для тебе. Зараз ти це побачиш. (Помовчав). Знаєш, що таке очна ставка? Так ось зараз вона буде. Ставка, після якої ніякі вже твої свідчення не потрібні. Навіть не потрібна „двохсотка“.

Майже услід за тими словами в двері тихенько по-

стукало і увійшла людина. Вона увійшла сама, хоч двері їй з коридору відчинив хто інший і зачинив тихо услід.

Людина по знаку Сєргєєва сіла обережненько на порожній стілець насупроти Андрія... Андрієві видалося щось знайоме... І от тепер Андрій дивився на лисяче личко й з усієї сили, розпачливо намагався пригадати — де він його бачив?!! Де він його бачив?!! — і не міг пригадати. Думка уривалася, як розтріпана й посмалена нитка, тонучи в сажі й попелі, що в нього обернулася свідомість, губилася в порожнечі. „Де я його бачив?!“

А людина обернулася профілем і дивилася на Сєргєєва мовчазним і чекальним поглядом, немов чекаючи команди. Видно було, що вони добре знайомі й „зіграні“, що сценарій продумано й репетиції не раз пророблено... Андрієвих очей швидкі оченята людини уникали уперто.

Сєргєєв взяв помалу кілька аркушів чистого паперу, поклав їх рівненько перед собою, закурив, написав щось на першому аркуші — мабуть озаголовив протокол ставки — подивився на Андрія примруженим оком, одводячи від нього тонюнку цівку блакитного диму („Як тоді, як в перший раз!“ це пригадав Андрій досить чітко) і глузливо вискирився. Після того й почалася очна ставка.

— Ваше ім'я й прізвище? — звернувся Сєргєєв до людини з лисячим личком чемно.

— Жгут. Нікалай Жгут!

„Що-о?!.. Жгут?!! А-а, це отой „Жгут“... Але ж там був підпис Миколи! І в тексті Миколин почерк!.. Ага, почерк міг бути просто подібний, але ж там був справжній, справжній підпис Миколи!! Справжній!!. А оце такий „Жгут“? Ні, цей тип теж не Жгут, — таких прізвищ не буває. Псевдо. Це псевдо. Це хтось підставний...“

— Рік народження?

— 1889.

Після кількох ще формальних запитань, до яких Андрій не дослухався, бо знав, що то все комедія й фальш, та й обертав шалено свої думки навколо того Миколиного „рапорту“, Сєргєєв приступив до діла:

— Громадянине Жгут! Що ви можете сказати про... Пробачте, скажіть, громадянине Жгут, чи ви знаєте ось цю людину?

— Так. Знаю.

Андрій підвів брови здивовано. Він мене знає?!. Так... Напевно... Я його, мабуть, теж... Але де... де ж я його бачив?!. .

— Повторюю — ви дійсно знаєте цю людину?

— Так... Дійсно... Це Чумак, Андрій Чумак...

— Дякую. (Слідчий записує відповіді) — Добре, а тепер чи не можете ви розповісти коротко, де й коли ви з ним познайомились...

Лисяче личко квапиться виконати прохання (наказ) слідчого й розповідає, що він знає Андрія давно, ще з авіоінституту, що знає отаких от і отаких от товаришів і друзів, знає те ось і те з його ще студентських років... Андрій не в стані зконтролювати й на чомусь впіймати цього „очкаря", його лиш вражає сам добір фактів і імен, який свідчить про добру обізнаність з його — Андрієвим — минулим... Та ловити він і не збирається, — він бачить, що це провокатор, всього лиш провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре натасканий, обізнаний з його життям зі спеціяльного, може, власного вивчення, а може на матеріялах, яких не бракує в цій установі про нього. А тому Андрій не ловить провокатора, а лиш дивиться на його лисяче личко, та на кадичок, що так запопадливо ворушиться назустріч слідчому...

— Дякую, – нотує слідчий факт доброї обізнаности свідка з своїм об'єктом., — А тепер — що ви, громадянине Жгут, можете розповісти про контрреволюційну діяльність Чумака Андрія?

— О-о, — вібрує кадичок назустріч поквапливо: — багато! Дуже багато...

— Будь ласка, давайте за порядком.

І „громадянин Жгут" почав викладати „за порядком" про Андрієву „контрреволюційну" діяльність... Він розповідає, як по писаному, про військову організацію, яка існувала ще „з інституту", розповідає про дивовижні заміри, про терористичні пляни, про підготовку повстання, про таємні сходини й розмови, про зв'язки з вищими сферами, до маршала Дубового й маршала Блюхера Василя Костянтиновича включно... Він розповідає толково й дуже складно... Андрій слухає... Слідчий нотує... Спершу Андрій слухає байдуже, потім вражено починає прислухатись пильніше — його вражає, що серед страшної нісенітниці починає траплятись тривожна правда, яку міг знати лиш хтось справді дуже й дуже близький!... Чим далі, напруження збільшується, до Андрія повертається свідомість, серце починає тремтіти, але не від страху...

Це хтось, хто його знає!.. Закінчивши нарис у загальних

рисах, кадичок конвульсійно смикається кілька секунд, ковтає слину, щоб прочиститись для докладнішої інформації. Сергєєв ставить на допомогу йому своє запитання:

— Добре. А тепер будь ласка розкажіть, що вам відомо про учасників підпільної військово-контрреволюційної, повстанської організації, про яку ви говорили?

Лисяче личко відсапується й починає говорити про „учасників". Воно називає низку імен, змушуючи Андрія дивуватися де далі більше і де далі дужче тремтіти серцем, — називає колишніх друзів — студентів, письменників, називає ім'я його вчителя Килініна тощо, вражаючи Андрія безмежно своєю, часом з приводу дуже інтимних деталів, обізнаністю... Але серце Андрієве починає закипати все дужче й дужче, коли свідок переходить до ближчого кола людей — до його близьких і рідних...

„Де я його бачив?!! Ах, де я його бачив?!!" — шарпає душу несамовите питання. „Де, Господи!?" Сергєєв позирає на Андрія й тонко та глузливо посміхається.

А кадичок сумовито, але переконливо починає говорити про братів... Про Андрієвих братів, учасників організації... Свідомість Андрієва розчахнулася — Миколин підпис і почерк — і ось це говорення!.. Що це все значить?! В голові Андрієвій мутиться. Особливо ж коли він чує далі говорення про факти, що не тичуться організації, але які все таки можуть бути для братів убійчими, смертоносними, бо правдивими... Факти, з якими можно поламати карк кому завгодно, виставивши їх тут... Факти, про які ніхто не міг знати, лише знали вони самі — чотири брати, та ще міг знати хтось дуже й дуже близький і то один — могла знати лише мати... Серце в Андрієвих грудях гупає й всього його обливає тоскний, холодний піт... Андрій хоче щось шалене крикнути, але крик застряє в горлі... А кадичок вже говорить про Катерину... Потім про сестру — про малу сестру Галю!..

Андрій схоплюється й хрипить несамовито — „Це брехня! Це провокація!! Брехня!!!."

— Тихше-тихше, — заспокоює його Сергєєв. — Сядьте! Не хвилюйтесь. Це ж тільки в і н говорить, а потім будете говорити ви.

Андрій з усієї сили намагається опанувати себе, сідає. Пальці його впинаються в коліна. А кадичок, обернений в профіль, нарешті закінчує свої свідчення, скріпляючи їх стандартною, але суворою, зобов'язуючою

формулою присяги. Потім тремтячою ручкою підписує протокол.

— Добре, — каже Сергєєв задоволено. — Ну, а тепер ви...

— Це брехня!.. — хрипить Андрій, замісць того щоб закричати.

— Тихше, тихше, — каже Сергєєв. — За порядком. Отже — громадянине Чумак, чи ви знаєте цю людину?

— Ні... Ніколи...

— А пригадайте.

— Ніколи...

— Дивно, — іронізує Сергєєв. — Але ж він вас знає. І добре знає! Скажіть, Жгут, ще раз Чумакові, чи знаєте ви його.

— Знаю...

— Звідки ви мене знаєте?! — вигукує в нестямі Андрій, не можучи ніяк розгадати болючу шараду — „Де, де він його бачив?!“ Вигукує й впивається божевільним зором в лисяче обличчя свідка. Свідок повертається в енфас, підводить свої очі... й їхні очі зустрілися!..

А-а!!. Як блискавкою прорізало мізок:—сцена в хаті, батькова біблія і цей погляд на прощання...

Юда!!!. Ось він Юда!!. Ось він!!!.

Андрій схлипує, схоплюється й безтямно кричить:

— Це провокатор!!. Це брехня!! Це все брехня!! Провокаторр!!! — кричить в самісіньке Юдине обличчя.

Перелякане те обличчя полотніє від сатанинського Андрієвого вигуку й погляду.

— Ні, це правда! — шарпає Юда кадичком і інтинктивно перед несамовитими Андрієвими очима відсахується, хрестить ті очі... Але рука зависає в повітрі... У віччю Андрієві мелькнуло Катрине обличчя, мала сестра Галя й бідолашна мати... Мов підкинений пружиною, Андрій зривається й дико хапає за кадичок в нестямі... Сергєєв скочив злякано, але, перш ніж він встиг щось зробити, Андрієва брачка рука конвульсійно згребла тяжке мармурове преспап'є й усіма рештками сили опустила його на Юдину голову...

Після того Андрій втратив свідомість. Йому здалося, що це на його власну голову опустилося те тяжке мармурове преспап'є...

Коли Андрія витягали, він від болю опритомнів і, мов крізь туман, побачив фінальну сцену своєї єдиної й останньої очної ставки:

... Перед столом нерухомо лежала якась маса, а

за столом стояв з ребрастою палицею в руці Сергєєв і, підпершись в боки, несамовито й захоплено реготав:

— Га-га-га! Оце так ставочка!! Оце так очна ставочка!.. Готово, брат! Га-га-га! Оце так розписався!..

І кинувши геть палку, задоволено потирав руки.

Дійсно, так підписатися під протоколом обвинувачення в терорі й збройному повстанні та під свідченнями очкаря ліпше вже не можно.

Дальші переслухування зайві.

Юда обійшовся без осики... А шарада з Миколиним „рапортом" і підписом так і лишилася нерозгадана.

Дальші переслухування вже зайві.

І Андрія вже більше не переслухували. Та й однаково Андрій уже був непридатний ані до логічного мислення, ані до розмов. Він був душевно хорий. Залізний його організм остаточно здав, розладився, психіка теж. Він перебував у стані якогось зацепеніння. В нього не було ані душі вже, ані серця, а була порожнеча. Жодної думки, жодного душевного руху, крім утоми, безмежної утоми, повної прострації. Пам'ять наче провалилась і на її місці зяяла каламутна прірва, де не зроджувалось жодної розумної іскорки. Його душив кашель і душила порожнеча. Він ще відчував оточення, але був до того всього байдужий. Навіть нерозгадана шарада з „рапортом" його вже не цікавила. Якийсь час він сидів у шаховці — може довго, може коротко — невідомо, сидів, як у домовині, втиснутий щільно, звалюючи врядигоди голову то на один бік, то на другий, на дощану стінку.Нічого не їв, та, здається, його й не годували, забули про нього. Якщо це справді домовина, то хай буде й домовина... Потім його забрали й кудись возили... Там наново мастили йому пальці (вже безвільні пальці) в фарбу й прикладали до паперу, але вже не до чистого, а до задрукованого та записаного. Ще раз фотографували... Після того привезли назад...

Привезли знову на Раднаркомівську. Приймав Андрія з „Чорного ворона" опівночі Мельник. Знаменитий черговий корпусу Мельник. Він його посадив у шаховку й забув. Потім по кількох годинах прийшов, відчинив шаховку й здивувався — чого це Андрій тут. Очевидно, Мельник мав щодо нього якесь окреме розпорядження, але серед інших розпоряджень думав, що вже виконав доручене. Стояв перед Андрієм на своїх клеш-

нюватих ногах, вигнутих колінами всередину, й почухав спітнілу голову, тяжко морщив своє рябе обличчя. Чоло йому бралося збрижами, як чобіт.

— А де ж це твої вещі? — запитав Мельник заклопотано. Він мусів це запитання повторити аж двічі, доки Андрій зрозумів, чого від нього вимагає Мельник. Він мляво махнув рукою, мовляв: „Нема".

Тоді Мельник почухав ще раз свою потилицю й звелів Андрієві йти слідом. Заточуючись і ледве пересуваючи ноги, Андрій поплентався слідом за Мельником. Вони йшли довго, здавалось, цілу вічність, порожніми сходами, порожніми коридорами, вгору, вниз і нарешті зупинилися перед якимись дверима. Ті двері Мельник відчинив і впустив у них Андрія, й зачинив їх за ним... Це була вузька й довга камера... Ні, це не була камера, це була кімната окремого призначення, з підлогою вимощеною кам'яним паркетом, сірими ромбиками, зовсім порожня, лише з двома кранами в стіні... Андрій, як крізь туман, оглянув це все й той туман на мить сколихнувся. Він пригадав, що це за кімната. Такі кімнати є в кожному коридорі. В них колись відбувалися спеціяльні маніпуляції над в'язнями — екзекуції, коли людину обгортали мокрим простиралом і били широкими планками або ґумою, поливали водою й знову били. І взагалі били тут і без простирала, викручували ноги й руки й робили, що хотіли, бо нічого й нікуди звідси не чути. В цій же кімнаті штучно годували клізмою тих нещасних, що проголошували демонстративно голодівку... При таких маніпуляціях вся ця підлога була залита риб'ячим жиром чи іншою масткою рідиною... Андрієві не було страшно, лиш було трохи тоскно... В дверях була кормушка так само, як і в нормальних камерах. Та кормушка відчинилася й у неї зазирнув Мельник, підкликав Андрія й тихесенько запитав:

— Вечеряв?

Андрій покрутив головою.

Через якийсь час кормушка відчинилася знову — Мельник пхав у неї оберемок якогось шмаття — подушку й кілька тонких ковдр... Насилу пропхав:

— На... Оце спатимеш... — і закрив знову кормушку.

Андрій поклав ковдри й подушку жужмом на підлогу й сів на них стомлено. „А ця ж подушка й ковдри напевно від розстріляних"... — ворухнулась думка. Андрій подивився на ковдри й йому здалося, що вони справді в крові, а подушка в плямах сукровиці... Він пересів з

них на голу підлогу, під стіну. Сидів і мляво думав, що це все значить. Навіщо його тут так комфортабельно вмощують? Лягати йому чи не лягати? Може й справді лягти б і хай все, як знає...

Аж ось знову відчинилася кормушка. Мельник приніс півбуханця хліба, великий чорний чайник і алюмінійову миску. Видно, шукав пайки, але опівночі не міг ніде знайти роздатчика, а тому згріб, що підвернулося під руку, й так приніс.

— На... Вечеряй...

Андрієві тільки тепер впало в око, що Мельник намагається не дивитися прямо в очі, а одводить свій погляд, дивиться десь вниз, собі на руки, зарослі рудуватим волоссям, на хліб, на ляду кормушки.

Андрій з тоскним відчуттям забрав хліб і миску, підставив її під нісок чайника, Мельник налив у неї чорного, холодного чаю, а тоді покопався десь в кишені й висипав у миску жменю цукру:

— Їж...

І тихо закрив кормушку.

Андрій поставив миску на підлогу, поклав біля неї півбуханця хліба й сів. Дивився на чай і хліб, не доторкаючись. Дивився тупо й думав:

— Чудний цей Мельник...

Йому не хотілось їсти. Відзначивши це, Андрій наперекір відломив крихту хліба, випив чай, і зжував ту крихту... Нехай.

Андрій спав хистким, хаотичним сном просто на голій підлозі, коли знову прийшов Мельник. Він забрав Андрія й десь повів. На цей раз вони ходили зовсім не далеко. В цім же коридорі їхня дорога скінчилася... Андрій опинився в чисто вибіленій, затишній, лагідно освітленій камері-одиночці. Камера була порожня. В ній стояло двоє ліжок, по-військовому застелених і заправлених, дві тумбі, підлога блискуче навощена... Це щось нове, дивовижне й небувале! Чисто вибілена камера, постіль, блискуча підлога... Щось десь, значить, сталося... Тим часом Андрій здогадався, що це ж цю камеру спеціяльно звільняли для нього цієї ночі (і тому він ото чекав у тій кепській кімнаті з кранами) — вичувалося, що ще недавно в цій камері хтось був, вона надихана кимсь. Це чути. А Мельник з коридорним закрив грімливі засуви, а тоді відчинив кормушку:

— Оце ти будеш тут... Лягай спати! — буркнув і прихилив ляду.

Значить, це в усій тюрмі зробили генеральний ремонт, забілили всіх блощиць, змили весь піт, кров і сльози, замастили їх мастикою й воском... Бач, як чисто! Чистісінько...

Андрій поклав свою торбиночку з самою лише ложкою в ній на тумбу й підняв ковдру на ліжку — ліжко було застелене чистим простиралом, подушка в білій чистій наволочці, помацав — набита соломою, — все — і ковдра, і подушка, й простирало пахло креозотом і „Геліосом", але не тим, що так гарно палить і псує арештантське дрантя, а якимсь іншим. Дивився й апатично думав — логічно мусіла б тут десь бути й білизна ж, і рушник. Але як не придивлявся — ніде ніякої білизни не було. Видно, „новий лад" тільки щойно почався і, як і все в цій безглуздій країні, недописує. Але й те, що є!.. Андрій згадував камеру 49, камеру 12-ту, третю „штрафну" й не вірив своїм очам.

Потім зідхнув, ліг на ліжко поверх ковдри й заснув глибоким сном.

VII

На правах хорого Андрій напівлежав на ліжку і думав понуру думу, думу про все й думу ні про що,—коли до камери вкинули нову людину. Це було на другий день. До речі, лахів Андрієві ніхто навіть і не думав міняти, з чого було ясно, що він тут не довго, — мабуть в тих напівзотлілих лахах, вірніше, в самих рубцях, що навіть і віддалено не нагадували одежі, він приречений пройти свій шлях до самого кінця вже. Отже, він напівлежав у понурій задумі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто якусь нову людину. Людина несміливо переступила поріг і зупинилась. Двері за нею зачинилися. Низенька на зріст, русява, років тридцяти, в військовій уніформі, лише без пояса й без кашкета, в розстебнутій блюзці без відзнак — людина мала дуже розгублений вигляд. Це був, напевно, якийсь робітник „органів".

„А-а, — подумав Андрій.—Це вони вкидають до мене сексота! Ще не могли дати ради так вкидають сексота... Чи ти ба! Ще їм щось бракує!.." — це він подумав, а тим часом дивився на гостя байдуже.

Гість стояв біля порогу й не рухався. Опустив руки й

не знав, як йому бути. Він не в жарт був стурбований і зляканий.

— Ну, що ж, — промовив апатично Андрій. — За старими тюремними звичаями, кожен новоприбулий до камери є повноправним її громадянином... Прошу займати місце...

Гість несміливо, якось боком підійшов до ліжка й сів обережно зкраєчку та все не зводив зляканого погляду з Андрія.

— Ну, що ж, — вів Андрій далі так само, але вже трішки посміхнувшись (посміхнувшись з того зляканого вигляду) — За тими ж самими тюремними звичаями, кожен новоприбулий рапортує старості... А так як єдиний арештант, а, значить, і староста тут я, то, будь ласка...

Гість звівся й несміливо простяг тремтячу руку, відрекомендувався:

— Алєксєй Павлович Копаєв... Начальник Грунського райвідділу НКВД...

Андрій хоч як був несподівано вражений (Грунський район — це ж район дуже близький до його рідного міста!!), але не подав вигляду, простяг свою руку назустріч і назвав себе...

Треба було бачити очі, обличчя й всю фігуру Копаєва, коли він почув Андрієве прізвище й ім'я. Він захвилювався, але вже не так, як перше, він аж скинувся весь і затремтів від збудження, а на очах йому виступили сльози:

— Ах, боже мій!.. — захлинувся Копаєв і заспішив: — Я ж вас знаю!.. Я вас знаю!.. Ах, боже!.. А я думав...

„Він напевно думав, що тут сидять чорти з рогами, іменовані „ворогами народу"... Чи що він думав?!.. Аджеж він сам їх саджав! Чи він думав, що на нього зараз кинуться, клацаючи зубами, люди, що втратили людський образ і подобу, й почнуть його гризти та ковтати!?."

— А я думав... — і Копаєв не міг ніяк висловити, що саме він думав, хоча з його схвильованого, вкритого червоними плямами обличчя, з раптової відпруги, з переміни страху на явну радість можно було зробити висновок, що він саме так думав, як то вгадав інтуїтивно Андрій. А Копаєв квапився, захлинався, поспішав висловити те, що на нього несподівано бурхнуло:

— Я вас знаю... Я все ваше діло знаю... Сафигін мій приятель і я все знаю... Я вам усе розповім... Усе... Я був у нього. Він навіть у вашій справі їздив по моєму району... Він в селі С... — Ви знаєте С...? — так він там

шукав ваших склепів зі зброєю... Я все знаю... — Копаєв белькотав і дивився на Андрія, просто йому в очі своїми очима повними зхвильованих сліз.

Копаєв почав розповідати досить хаотично, збиваючись і перестрибуючи з одного на друге, як Сафигін фабрикував його справу. Все це вже Андрій знав, нічого не було для нього нового і нічого особливого, — слухав досить байдуже. Він не виявляв особливого інтересу ще й тому, що перша думка — думка про сексота — стояла в голові кілком. Копаєв теж, хоч як хвилювався, хоч як хотів придобритися Андрієві, а може й у щирому пориві хотів йому допомогти, поінформувати, — одначе був обережний, він часто затинався і буквально кожної хвилини позирав зкоса на двері, на вовчок... О, він, виходить, знав добре, що таке вовчок! А може ще краще знав, що таке тюремна камера. Та й в першу хвилину знайомства хіба вивернеш душу докраю й хіба все скажеш? Вичувалося, що Копаєв щось уперто обминає, об щось весь час спотикається й тоді одводить очі, наче ненароком... Він щось справді знає! Щось дуже важне, важніше всього іншого... Але не каже. Позирає на вовчок і уриває свою мову. Позирає на Андрія й губиться. Мовчить розгублено... А тоді починає говорити про інше, про відоме Андрієві з ходу справи та з тих матеріялів, які мав щастя бачити, та з очної ставки... Зрештою—то все були загальники, за які, навіть коли б почув коридорний і доклав „по начальству", нічого не буде.

Андрій про себе мовчав, лише слухав. Про власну свою справу й про себе Копаєв теж мовчав. Але потім вони роззнайомились ближче. Життя в тюрмі зближує. В кожнім разі люди добре вивчають одне одного, їдять оту „сіль", про яку говорить народня мудрість. Соли вони не багато й з'їли, але зблизилися дуже. Андрій увесь час вивчав Копаєва з його поведінки, з інтонації голосу, з поглядів, з рухів обличчя, з погляду очей... і бачив, що це людина щира й цікава. Після першого нападу зворушення та щирості Копаєв і далі не змінився. Він був щирий. Але Андрій побачив, що він є й глибоко нещасний. От він сидить-сидить, мовчки зідхає, а тоді одвернеться до вікна й рясні сльози котяться йому по обличчі. Очевидно, цей начальник району потрапив у велику аварію, коли так, коли він аж мусить плакати. Але Андрій ні про що в нього не розпитував, не ліз в душу, знав, що Копаєв сам про себе все розповість. Видно, що його трагедія не вміщається в його душі й він неодмін-

но про неї розповість. Хоч, може, це Андрія й не цікавило, забагато він тих трагедій бачив і ця одна нічим не краща за інші. Навіть коли б вона була й виняткова.

Копаєв все про себе розповів.

Він мав дружину й двійко діток і зробив колись блискучу кар'єру, але... Він зробив блискучу кар'єру в „органах" ще тоді, коли не було Єжова. Та от прийшов Єжов... Він — Копаєв — ніколи не зарізав курки... (Він про це говорить з такою щирістю, що в тім не може бути ніякого сумніву, та й досить глянути на його обличчя й звернути увагу на його душевний склад — склад людини сентиментальної, чуткої)... Він ніколи не зарізав курки, а тут... — Копаєв говорить пошепки й весь заливається червоним коліром, а тоді блідне й зажмурює очі... Так, так. Тут він мусів замазати руки в кров... В людську кров. Він бив... І він мусів бити!.. Так, мусів бити! Не можно не бити. Все тут зв'язане круговою порукою кров'ю... Чи Андрій знає, що це значить, зв'язане круговою порукою кров'ю? Це значить, що все, що працює в НКВД, від начальника починаючи й отими кельнерками-комсомолками кінчаючи, мусіло, бодай раз, бути присутнім при розстрілах! Так, при розстрілах! Ну, а вже при екзекуціях само собою... І от тоді кров в'яже й людина мусить мовчати й покірно робити все, що їй призначать. А інакше — смерть. І не можна не бити... Коли сам секретар Обласного Комітету КПбУ, тов. Попов приїздив і давав на зборах всього активу НКВД вказівки — бити нещадно, коли він категорично ставив тезу, як директиву: „Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!", коли парторг управління вчив, як треба бити, а одноразово вчив нещадности до всіх тих, у кого „рука тремтить", — не можно не бити. Людина потрапила в чортове колесо й не може з нього вискочити. Відмовитися — значить бути, знищеним без жалю й без милосердя. А бити — це значить самому мучитись. Чей же нерви в людини не з заліза. Скільки їх, отаких, що в них на показ „рука не тремтіла", пішло до божевільні або до психіятричної лікарні! І він — Копаєв — теж був не раз на цій грані.

Він бив. Так, він бив. Але... Він не раз брав револьвера до рук, щоб пустити кулю в лоба, та... жінка й двоє діток!

І от зняли Єжова. Зняли Єжова й почали (для проформи почали!) „карати" верхівку винних в „перекрученні лінії партії". Одного дня його — Копаєва — ви-

кликали терміново з району сюди і дали йому вести справу... Чию б ви думали? Справу парторга, того, що вчив, як треба бити... Ну й (в Копаєва на цім місці несамовито мерехтять очі) — ну й Копаєв за все життя перший раз спізнав, що таке садизм. Він бив того парторга з насолодою, з сатанинським захопленням. Він його „розколював" за всіма тими правилами, яких навчив цей парторг. Він йому позвертав щелепи, він йому на половину відірвав вухо... Він його бив нещадним боєм, бив, як винуватця всієї своєї муки, своєї ганьби, свого психічного надщерблення... Він перший раз за своє життя був садистом...

І ось — (Копаєв зідхає й хилить голову) — кінчилося тим, що парторг все таки виправдався, бо був хитріший за нього й мав „руку", а його — Копаєва — посадили... І тепер він має ґарантованих... п'ятнадцять років!! Якщо не розстріл... За „перекручення лінії партії"...

Яка іронія! Який глум!

Все це Копаєв розповів тихенько, з мукою, як на сповіді. На допити Копаєва тягали часто. По кілька разів на день. І за кожним разом він був все нещасніший. Все погнобленіший. Все печальніший. І все частіше зупинявся на Андрієві довгим поглядом — він хотів щось сказати. Він сам мучився, але сказати не міг. Не зважувався, позирав боязко на вовчок, позирав на Андрія. Його в'язав якийсь сумнів. Може він мав щось таке, що треба тримати міцно за зубами. Ану ж його справа обернеться так, що його звільнять і тоді ... і тоді його раптом можуть повернути, бо де ґарантія, що Андрій таємницю втримає при собі? Або, що зі злоби не помститься на ньому й спеціяльно не донесе?! Таємниця вилізе, а за розголошення таємниці — смерть. І може тому, що Копаєв ще мав надію на звільнення, він мовчав. Дружина й двоє діток!...

Але ось одного вечора його привели до камери побитого, заюшеного кров'ю. Він і раніше приходив з синцями, але то були дрібниці. Зараз він був дуже потовчений, та найдужче, мабуть, був потовчений і убитий морально. Він сів на ліжко й довго сидів, закривши лице руками... „Все пропало!.. Все, все пропало!.." — шепотів ледве чутно, сам до себе. Так сидів довго... Потім опустив руки й Андрій побачив його обличчя — воно було позначене тавром страшної безнадії й розпачу те обличчя. Копаєв довго дивився в Андрієви очі крізь па-

волоку сліз... Потім провів рукою по обличчю, розмазавши на нім кров, і зідхнув:

— Ви, здається, маєте братів...

— Так...

Павза.

— Ви не знаєте де вони?..

Андрій здригнув і наставився на Копаєва з німим запитом.

Павза.

— Вони... сидять тут!.. Тут... Давно... Я знаю, що ви не знаєте... А вони тут... Від того самого дня, що й ви... Вони суворо ізольовані... Їх забрано тоді зі станції... Але мовчіть , ради бога!..

Андрієве серце пішло очертом...

— „Бож-же мій, Боже!!“

. . . . . .

Струс був такий грандіозний, що захопило дух і паралізувало розсудок, — тяжко було зібрати думки докупи. Він говорив невпопад, пальці йому тремтіли і всього його наче геть розґвинчено... Це було почуття, що його не можно жодними словами означити. Це був удар, як то буває удар сонячний. „Брати... його брати т у т!“ Удар сонячний, що часом спричинює смерть. Серце Андрієве зовсім одуріло... Чимало минуло часу, поки Андрій вибрався з раптового шоку, зі стану одуріння й був здібний мислити. Він дивився на Копаєва й хотів чути ще, він хотів підтвердження, хотів доказів. Ні, це так приголомшуюче, що тяжко повірити, це потребує доказів!

Але Копаєв більше нічого не говорив про братів. Він більше нічого не знає. Він лише „чув“, що змонтовано імпозантну контрреволюційну військову організацію, на якій багато хто збирався зробити кар'єру. Організацію з ним — Андрієм— на чолі. Імпозантна ж та організація тим, що пов'язана з високими військовими колами і стоїть в прямому зв'язку зі справою маршала Дубового й справою маршала Блюхера... Це він „чув“... І ще висловив думку, що вони з братами побачаться... Потім зробив болючу, тяжку павзу й додав тихо, зломано — „А може... може й не побачаться вже“...

Андрія наче хто облив зимною водою — „Ах, це він „чув лише“! Рештки радости танули, меркли, погасали... Радости від доказу, що його віра в братів була не марна. Віра в славних братів Чумаченків! А з серця вже виповзала, як гадина, тая, відбита в нім, проклята

шпаргалка з Миколиним підписом... І Копаєв не хотів її спростувати, — він чомусь замовк, немов набрав води в рот, мовчав.

Ще кілька разів сама собою зринала віра в сказане і тоді серце кидалося шалено... Та Андрій марно чекав підтвердження, — підтвердження не було. Помалу в тім серці розпросторювалась невіра, а їй хтось допомагав з одчаєм — „він „чув"! Та якщо брати тут, то як же це ти і досі про те нічого не знав? За такий довгий час!!. Це неможливо!.." А в очах до болю чітко вставав власноручний Миколин підпис і сумнів щодо сказаного Копаєвим все міцніше огортав душу. Мабуть це помилка. Можливо це просто провокація?!. Може Копаєва самого провокаційно поінформував Сафигін, а може просто похвалився задавакувато про те, чого сам хотів би...

Кілька разів Андрій пробував перевірити Копаєва, пробував знову заговорити з ним про братів, але Копаєв чомусь уперто вже уникав цієї теми. Чи реакція, яку викликали його слова в Андрієві, його наполохала, чи злякався чого іншого... Казав, що йому більше нічого не відомо. І було в тих словах каяття...

Може й справді йому нічого не відомо? Може йому взагалі н і ч о г о не відомо?..

„А може він випробовує мене?"

. . . . . .

Якось в стані тяжкої депресії Копаєв спитав Андрія, чи він знає, як тут розстрілюють? Чи він хоче знати, як тут розстрілюють?!

Андрій нашорошився... Ні, він не хоче знати, як тут розстрілюють. Він про це сказав Копаєву, сказав, що його те зовсім не цікавить. Він не хотів знати про це з двох причин: перша — страшно забігати наперед. А друга — думав:

„Дешево... Ти хочеш звірити мені таємницю, за яку відлітають голови, щоб потім мені пришили..." — Це була вже зовсім безглузда думка, бо після всього того, що було, вже немає сенсу йому щось „пришивати", знання такої таємниці йому мало що може додати, та така вже людська вдача, що не втрачає надії до останку і до останку бережеться тієї останньої краплі, що, ніби, все перерішить і після якої вже немає вороття. Але крапля та вже впала... І то після неї так страшно зазирати наперед.

Ні, Андрій не хоче знати, як тут розстрілюють.

Копаєв зідхнув. Потім запитав, чи він знає такого Мельника.

Андрій знає Мельника. Хто не знає цього симпатичного чергового корпусу?

— Завтра, здається, його дижур, — проговорив сумно Копаєв. — Зверніть, між іншим, увагу, як він зі мною завтра зустінеться.

Другого дня дійсно був дижур Мельника. Це вперше за ці дні, як Андрія вкинуто до камери. Він увійшов, як завжди, широким твердим кроком, тримаючи журнал перед собою.

— Доброго ранку, — привітався симпатичний черговий і... тут сталося щось дивне. Мельник підвів очі й зустрівся з Копаєвим... Руки його затремтіли, аж трохи журнал не випав з них, а лице й шия буйно почервоніли... Одвівши швидко очі, Мельник намагався зосередитися, щоб поставити свою звичайну помітку в журналі... Поставив... На чолі йому виступив рясний піт... Потім повернувся й, не попрощавшись, як то він звичайно робив, швидко пішов з камери. Так, ніби втік.

— Бачили? — спитав Копаєв Андрія.

— Так. Але що це значить?...

Копаєв криво посміхнувся й нічого не сказав.

Увечорі Копаєв повернувся з „гори“ зовсім убитий психічно. Справа його закінчилася, він підписав „двохсотку“ і йому ґарантовано не 15 років, а 20! Суд — то лиш формальність, комедія. Крапка на всьому. Він ніколи не виживе там, де його пошлють, значить, все скінчено. Тужив за дружиною й дітьми. Сидів і плакав, одвернувшись до стіни... Всі дістали підвищення в ранґах, там, нагорі, лише його принесено в жертву...

Опівночі, не лягаючи спати, Копаєв розібраний сидів на ліжку й з мукою дивився на Андрія.

— Слухайте... — промовив він благальним голосом. — Я розкажу вам про те, як тут розстрілюють... Добре? Я розкажу...

Він благав, він просив, йому, видно, було тяжко носити той тягар на серці й він хотів з-під нього вивернутися, він хотів сповіді.

— Добре, — зідхнув Андрій.

І Копаєв розповів, як тут розстрілюють.

— Ви напевно чули, як ночами гудуть тут машини... Так от то звукова заслона, а за тією заслоною й розстрілюють... Я вам казав, що тут кожен му-

сить бути бодай раз присутнім при розстрілах. Деякі бували й по кілька разів... Деякі навіть бравують і беруть револьвера до рук, щоб довести, що в них рука не тремтить, разок стрелити... Я був теж раз... Все це відбувається так:

Внизу є великі камери — льохи, — такі, як от були „брехалівки“, зовсім такі. Ці камери були, вони й тепер є. От людей забирають з ріжних тюрем з „вещами“ й звозять до таких камер. Люди нічого не запідозрюють, думають, що це їх привозять на допит або відправлятимуть на етап. Курять собі, гомонять, чекають виклику. Бувало, що назвозять в таку камеру по 250-чоловіка й більше. Це майже кожної ночі відбувається. З такої камери ведуть двері в іншу. Ті двері добре оббиті сукном з другого боку, так, що крізь них нічого не чути. За тими дверима велика порожня кімната, в ній стіл, за столом сидить прокурор. Доречі, завжди п'яний, бо тверезий того не витримає. Перед прокурором список приречених.

Черговий оперативник викликає людей:

— Іваненко! (вже не бавиться в піжмурки на „і“ чи на „ч“, а просто) — Іваненко! давай без вещей!

Іваненко лишає „вещі“, затягається на останку цигаркою, передає недопалок товаришеві й, нічого не запідозріючи, йде „без вещей“, він іде, може, в якійсь формальній справі. Двері пропускають і зачиняються за ним. Він підходить до столу.

— Прізвище? — запитує прокурор неглядя, байдуже.

— Іваненко.

Прокурор махає рукою в напрямку других дверей. Він не перепитує навіть ім'я й по-батькові, або питає ім'я, але не питає по-батькові. Тому часто, замість Іваненка Івана Івановича, розстрілюють Іваненка Івана Трохимовича. Але яка різниця! Другим разом розстріляють і Івана Івановича, де він дінеться?

Людина — Іваненко, Петренко чи Гриценко, — відчиняє двері й вступає в вузенький темний коридорчик... Доречі, в тім коридорчику стоїть столик, а в нім в часи „відпочинку“ завжди лежить наган, яким розстрілюють — о р д е н о н о с н и й наган, бо нагороджений орденом за постійну вірну службу в „боротьбі з ворогами народу“... Голос говорить людині „Прямо!“ Людина йде і перед нею відчиняються другі двері. Сліпуче сяйво б'є в очі, — за тими дверима яскраво освітлений льох... Хтось невидимий бере людину ззаду за ковнір і стріляє

їй в потилицю... Й штовхає в льох... В льоху кипить робота...

А тепер — хто ж розстрілює?

Ви звернули увагу, як зі мною зустрівся вчора Мельник?.. Так ось цей Мельник і розстрілює!..

Андрій був безмежно вражений. Не повірив. Дуже вже то дико. Але Копаєв повторив тихо й твердо:

— Так. Оцей Мельник і розстрілює.

„Боже мій!.. Значить... Так от чому Мельник має право безкарно роздавати махорку! От чому він поводиться так вільно в цім пеклі!..“

А Копаєв вів тремтливим шепотом:

— Так... Розстрілює Мельник. І ще один. Тут є такий червоновидий, веселий, чорнявий хлопець, що завжди вдень розносить передачі, коли хтось має. Так от він є тим другим. Вони завжди — кожної ночі! — працюють на-пару. Один стріляє, другий добиває вже лежачих, тих, кого не взяла зразу куля... Тієї ночі, коли я був присутній, розстріляно 296 (двісті дев'яносто шість!) чоловіка... Стріляв чорнявий, а Мельник добивав. Він орудував коротеньким ломиком, яким ударяв недострелену жертву по голові... І він це робив так само спокійно й діловито, як він робить під час свого дижуру перевірку камер... Пам'ятаю й ніколи не забуду: тієї ночі стрелили одного молодого інженера. Стрелив той чорнявий і штовхнув. Інженер упав у льох, але був живий. Очунявши, він відповз на руках до стіни, сперся на неї спиною й безтямними очима дивився на все, що відбувалося... Мельник підійшов до нього з ломиком і зазирнув у очі.

— Що, надивляєшся? — спитав він лагідно. — Ну, надивляйся, надивляйся... — і продовжував далі свою працю.

Цементова підлога льоху зроблена так, як на бойні, похило, з канавкою для стьоку крови й води... Люди падали й падали, їх тут же роздягали до гола помічники... їх працювала бриґада — всі оті наглядачі й чергові виконують цю функцію в ті дні, коли вони не чергують в коридорах: якщо ви спостережливий, ви мусіли помітити, що в кожного з них часто бувають червоні, невиспані й дивні очі вранці, — це буває після таких от ночей... Отже, людей роздягали й складали в штабелі... Тієї ночі були накладені штабелі по обидва боки попід стінами. А посередині була гора одежі...

Як уже все було закінчено, як уже була покладе-

на в штабель остання жертва, Мельник, витираючи спітніле чоло, підійшов зі своїм ломиком до нещасного інженера, що все сидів і безтямно випинав очі.

— Ну що, надивився? — запитав Мельник ласкавим, стомленим голосом. — Ну, а тепер — відправляйся! — і цюкнув ломиком по голові.

Потім захололі трупи бриґада вантажила, як дрова, на машини й ті машини геть десь їхали. Потім вантажили одежу... Замивали підлогу з шланґа... Їли при тому бутерброди й скалозубили з „товаришкою Клавою", що забігала до них, до веселих хлопців... Уранці Мельник пішов на дижур в корпусі...

Копаєв зідхнув і заплющив очі:

— Ось так тут розстрілюють людей... Тієї ночі їх розстріляли 296. Часом буває й більше... — і зашепотів, обхопивши голову: — я був там, як свідок, „загартовувався"... І я це буду пам'ятати доки й живий, до самої могили.

Вражений Андрій ніяк не міг зв'язати до купи дві речі — ломик в руках Мельника й пачку махорки в тих же руках, за яку Мельника любила вся тюрма й творила про нього чудесну леґенду. Це не вкладалося в голові... Але саме та пачка махорки, мабуть, і стверджувала страшну правду Копаєва.

Одначе душа не хотіла в усе чуте вірити. Дуже вже це моторошно і в той же час дуже вже це просто, занадто просто. Так, як б'ють телят на конваєрі.. Кадри колись баченого на полтавській модерній „Укрмясохладобойні", як там б'ють бичків і корів, находили на цю канву точно... Ах, занадто вже це просто, образливо просто, до цинізму автоматизовано!

Ще Андрій взнав від Копаєва, що знаменитий Курпас, садист і деспот, зовсім не застрелився, лише знятий з посади, але... після невеликої комедії в „покарання", дістав підвищення — його призначено начальником групи концтаборів у системі Дальлагу, куди він і виїхав. Слідчі всі пішли вгору — сержанти поробилися майорами, майори дістали ромби і т. д. Одного тільки його — Копаєва — принесено в жертву. Олексій Копаєв опинився в ролі Олексія Поповича, вкиненого в море, щоб заспокоїти безодню народнього понурого гніву. „Пролетарське правосуддя" знає, що робить. Корабель плив собі далі — корабель свавілля й опричнини, отака от „соціялістична галера" — „московська каторга".

А Курпас, бач, зовсім не застрелився. Значить....

Значить, всю групу залізничників, т. зв. „групу Малія“ піткала трагічна доля.

Скоро Копаєва забрали і Андрій лишився сам. На розставанні Копаєв був такий розгублений, що не міг нічого до пуття сказати, лише просив Андрія, заклинаючи пам'яттю його матері, зробити для нього одну послугу... Він просив передати привіт дружині й діткам... Його дружині й діткам... Він в душі не вірив, що Андрія пустять на волю, але він уперто просив передати привіт дружині й діткам... Безтямний, розгублений, він просив побілілими губами... Передати привіт... і сказати... що він колись... колись, може, вернеться.. І заплакав.

Андрій пообіцяв.

Копаєва вже не повернули до камери.

Андрій лишився сам. Як не стало Копаєва, Андрієві чомусь стало страшно. Страшно й безмежно тоскно. Він вперше злякався самоти. Самота — жахлива річ, коли не знаєш, куди ведуть ось ці двері. Ні, коли знаєш, що вже немає інших дверей взагалі на цій „м'ясохладобойні“, лише оці одні, про які вже ніхто в світі не знає й не взнає, як і куди з них вийшов той, хто був сам... Жахлива самота, коли людина всією душею до крику, до болю хотіла б мати свідка...

Андрій все ходив і ходив по камері — тинявся взад та вперед. Потім зупинявся й довго дивився в одну невідому точку.

З голови чомусь не йшов Мельник. Маленький залізний ломик стояв перед очима невідступно, однаково чи вони були заплющені, чи розплющені... Залізний ломик в такій добрій, в такій щедрій руці...

Андрія почали кудись водити. Щось там з ним робили... Знову мастили йому пальці чорною фарбою й притискали до паперу... Знову фотографували... Але вже тут, в цій тюрмі. Потім питали його, чи він не хотів би комусь написати листа... Чи передати якесь прохання...

Ні, Андрій не хотів нікому писати листа. І не хотів нікому передавати прохання. Він пригадував той нещасливий лист до матері, Сергєєва й Нечаєву і... Ні, він не хотів вже нікому писати листа. Та й кому?.. Та й хто ж його пошле, хто передасть? Йому навіть нікого по-

просити, бодай так, як попросив його Копаєв, — попросити без надії, що те можно виконати, ба, більше того, знаючи, що те ніколи не може бути виконане. Але попросити, щоб, бодай, одвести душу, і думати потім, і надіятись потім, що хтось те прохання все таки виконає. Уявляти (наперекір всьому уявляти!), як от той хтось вечером на смерканні сторожко-сторожко крадеться завулками, попід парканами, підходить до темної, печальної хати, обережно спинається на пальці й тихенько стукає в закриту віконицю... І передає пошепки доручення, закривши лице, і щезає, як тінь... Утікає... Передає привіт матері. То нічого, що її вже немає, але ж вона могла би й бути... Вона могла б бути... Адже ж вона була...

Та біля нього нікого такого немає, кому б можно звіритися... Хай би він завіз те доручення, щоб передати хоч отим карлуватим ялинкам біля полярного кола, але щоб завіз звідси... І щоб передав...

Про братів не було ніякого підтвердження... І не буде вже... не буде... Значить... Значить, Копаєв скриводушив! Нема... І не буде...

Хочби ж хоч хтось знав, яку він гірку чашу випив. Хочби ж хтось хоч колись передав братам, яку він гірку чашу за них випив!..

Ночами йому снились якісь дивовижні сни, яких він уранці ніяк не міг пригадати. Страшенно боліла голова й нило все тіло. Бачив, що він остаточно погасає, хоч раніше йому не раз здавалося, що далі вже нікуди й погасати.

Коли він глянув у люстро в голярні, куди його повели одного дня голити й де було справжнє люстро, він не впізнав себе. На нього дивилась якась чужа, худа, як скелет, зігнута, з погаслими очима людина, заросла, як троглодит. А як поголили чорну з сивизною щетину, було ще гірше — та чужа людина мала темну шкіру, що обтягала кості скивиць і щелепів і мала на щоках хоробливі червоні плями, — плями сухот, плями смерти. Андрія гарненько поголили, немов зумисне, щоб він бачив свою загибіль.

Серце огортала нестерпна туга, а з нею тонюнький-тонюнький біль, ніби там стирчала голка. Він годинами стояв у камері, як стовп, перед якоюсь візією, що облягала душу...

Хочби хоч хтось був біля нього, хочби хоч хтось... Щоб потім, може колись, може після довгих-довгих років

знайшов і передав братам (передав хоч їхнім дітям), яку ж він гірку чашу за них випив. Випив докінця... Докраю... Спалив усе своє серце... Своє, докінця вірне, докінця віддане братське серце... Своє залізне серце... Так, залізне серце...

. . . . . .

Надвечір, коли почали до камери залітати мотилі вечірні й товктися несамовито головою в молочний пухир біля стелі, прийшли два сержанти при зброї, понурі й суворі, забрали його й повели...

VIII

. . . . . .

Андрій підіймався крутими сходами, тяжко й помалу ступаючи, немов ішов на Голготу, часто зупинявся збезсилений і заходився раптовим кашлем — йому здавалося, що всередині щось уривається. Він боявся передчасного вибуху крови в своїх дірявих легенях, а це було б зле. Він мусить дійти до кінця, до самої крапки, дійти власними ногами. І він ішов попід гамаками, як тоді, в перший день, коли почував себе гегемоном,—коли серце було сповнене віри в людей і гордої певности, що його ніхто не посміє торкнути пальцем.. Тепер він ішов на Голготу...

Ах, коли б же хтось знав! Коли б хоч хтось знав!..

Потім відчинилися якісь двері... Але Андрій не побачив, що там далі за ними було... Його завели за якусь загородку і... він вже не бачив, що там в тій яскравій залі було, бо йому гойднувся весь світ:

Перед ним—стояли три його рідних брати!!

Три його рідних брати...

Ноги підкосились і тіло похилилося, як підрізаний колос... Микола дебелою рукою підхопив Андрія й притис його до своїх розхрістаних грудей — і Андрій нестримно заридав на тих грудях...

— Ну от... — посміхався Микола й поляпував пестливо по спині. — Ну, от...

Михайло засміявся, а Серьога закінчив:

— От тепер ми всі вкупі.

І з викликом глянув туди, де рясніли портупеї й блищали ордени за столами, застеленими червоним сук-

ном, — гордий і мовчазний, і безстрашний Серьога, орденоносний пілот.

Їх усіх прирекли до розстрілу. Закритий Ревтрибунал судив їх. Але не на підставі зізнань, лише на підставі „свідчень" сексотів і провокаторів та на підставі прокурорського патосу... А головне — на підставі того, чого „судді" не знали, лише вгадували та тямили, на що ці люди здібні.

Ніхто підсудних не захищав і не намагався, рівно ж як і не давав ніхто захищатись та виправдуватись їм самим. Їх взяли не для того, щоб виправдати, а щоб засудити. Це був „шемякін суд", де зовсім відсутній інститут захисників, бо при тому настановленні, яке всі ці „суди" мають, інститут захисників зайвий. А тим настановленням є — тільки засудити.

Підсудні це знали і навіть не збиралися захищатись. Єдине, що вони могли протиставити цьому „пролетарському судові", цій розгнузданій оприччині, — це іґнорацію й презирство.

Андрій погано слухав комедію, що розігравалася, як по нотах, — його мучило інше. Вловивши відповідний момент і ледве проштовхуючи слова крізь горло, Андрій запитав Миколу.

— Миколо... А... Підпис?.. Твій підпис?.. А?

— Бог з тобою! — посміхнувся Микола, вгадавши з самого тону, що десь надужито його підписом. — Мій підпис?!. А втім, ця сволота мала досить моїх підписів у моїй валізі, в тім числі й чисті блянки з моїм підписом.

Тягар, найстрашніший тягар остаточно сповз з серця...

Їх усіх прирекли до розстрілу.

В числі приречених була низка осіб, а між ними й зовсім юна сестра їхня — Галя. Галя Чумаківна... Ніхто з приречених не просив помилування.

Але „помилування" прийшло... Невідомо хто з волі подав апеляцію й т. зв. „верховний суд" вироку не затвердив через „неоформленість справи". Розстріл було замінено... двадцятилітньою каторгою.

Лиш не замінили нічим Катриного божевілля...

...Ось так скінчилася зустріч чотирьох братів рідних ще й сестри їхньої — дітей старого Чумака, добрих і вірних, і в рід свій залюблених, нащадків славного роду ковальського.

Ось так скінчилася зустріч і тих, що до того роду прив'язані серцем.

I X

Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготовила доля.

Але всі дороги сходимі й всі могили зчислимі, і кожна ніч — навіть полярна ніч! — кінчається ранком... І вони йдуть... Зціпивши зуби, вони йтимуть через ніч злоби й зненависти, не здаючись, доти, доки її не перейдуть.

І в одного з них завжди звучатиме в душі Місячна соната Бетговена, яка не мала нічого спільного з болючою емблемою, вирізьбленою на вогненному щиті далекого місяця, що на ній брат підняв брата на вила. Соната така, як її наповнило собою вірне серце тії, що знала ціну любови: соната про дружбу, про вірність, про любов велику й непереможню, — незалежно від того, чи про це думав той, хто її творив.

1948-50 р.